

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=ca>

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=es>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

**L'ESTUDI DEL COST HUMÀ
DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA:
BASES DE DADES, FONTS DOCUMENTALS
I LÍNIES D'INVESTIGACIÓ (1936-1944)**

Jordi Oliva i Llorens

Tesi doctoral

Director: Dr. Josep Puigsech i Farràs

Programa de Doctorat d'Història Comparada, Política i Social
Facultat de Filosofia i Lletres. Departament d'Història Moderna i
Contemporània

Universitat Autònoma de Barcelona

Bellaterra (Cerdanyola del Vallès), 2023

Resum. Aquesta tesi presenta l'estudi del Cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939 a Catalunya. Es centra en els àmbits de la mortalitat en acció de guerra, les morts en territori català de refugiats i desplaçats de guerra, i la mortalitat dels primers anys de l'exili a l'Estat francès, com a part d'una investigació molt més àmplia centrada en l'estudi de la mortalitat causada directament o indirectament per aquell conflicte. Cronològicament l'estudi abasta des del cop militar de juliol de 1936 fins a la tardor de 1944, en el context d'alliberament del territori francès durant la Segona Guerra Mundial. La investigació analitza, des del punt de vista quantitatiu i qualitatiu, quina va ser i quina repercussió va tenir aquella mortalitat, quin fou el seu comportament al llarg dels mesos que durà el conflicte i en l'inici de l'exili, i quines van ser les causes que provocaren aquelles morts en els àmbits d'estudi abordats. Així mateix, la tesi vol fer balanç d'una llarga trajectòria seguida durant gairebé trenta anys d'investigació i coordinació del projecte vinculat al Centre d'Història Contemporània de Catalunya, i dedicada únicament i exclusivament a la identificació i l'estudi de les víctimes d'aquella guerra. El tractament de les dades, els arxius, fonts i bibliografia per al seu estudi també conformen l'altra part rellevant d'aquesta aportació.

Resumen. Esta tesis presenta el estudio del Coste humano de la Guerra Civil de 1936-1939 en Cataluña. Se centra en los ámbitos de la mortalidad en acción de guerra, las muertes en territorio catalán de refugiados y desplazados de guerra, y la mortalidad de los primeros años del exilio en el Estado francés, como parte de una investigación mucho más amplia centrada en el estudio de la mortalidad causada directa o indirectamente por ese conflicto. Cronológicamente el estudio abarca desde el golpe militar de julio de 1936 hasta otoño de 1944, en el contexto de la liberación del territorio francés durante la Segunda Guerra Mundial. La investigación analiza, desde el punto de vista cuantitativo y cualitativo, cuál fue y que repercusión tuvo aquella mortalidad, cuál fue su comportamiento a lo largo de los meses que duró el conflicto y en el exilio, y cuáles fueron las causas que provocaron aquellas muertes en los ámbitos de estudio tratados. Así mismo, la tesis quiere hacer balance de una larga trayectoria seguida durante casi treinta años de investigación y coordinación del proyecto vinculado al *Centre d'Història*

Contemporània de Catalunya, y dedicada única y exclusivamente a la identificación y al estudio de las víctimas de aquella guerra. El tratamiento de los datos, los archivos, fuentes y bibliografía para su estudio también conforman la otra parte relevante de esta aportación.

Abstract. This thesis presents the study of the Human Cost of the Civil War of 1936-1939 in Catalonia. It focuses on the areas of mortality in action of war, deaths in Catalan territory of refugees and displaced persons during the war, and mortality in the first years of exile in the French state, as part of a much broader research focused on the study of mortality caused directly or indirectly by that conflict. Chronologically, the study covers the period from the military coup of July 1936 to the autumn of 1944, in the context of the liberation of French territory during the Second World War. The research analyses, from a quantitative and qualitative point of view, which was the mortality rate and what repercussions it had, how it behaved during the months that the conflict lasted and in exile, and which were the causes that provoked those deaths in the areas of study dealt with. The thesis also aims to take stock of a long trajectory followed during almost thirty years of research and coordination of the project linked to the *Centre d'Història Contemporània de Catalunya*, and dedicated solely and exclusively to the identification and study of the victims of that war. The treatment of the data, archives, sources and bibliography for their study also make up the other relevant part of this contribution.

A Josep Benet, mestre.

In memoriam

Al Centre d'Història Contemporània de Catalunya, als seus directors i a tot el seu personal, pel suport, i per permetre'm el vincle, col·laboració i coordinació del Cost humà durant tants anys.

A tants i tants investigadors i investigadores d'arreu del país, que han recorregut territori i arxius per fer possible que el projecte del Cost humà avancés.

A la Maria, companya de viatge en sentit ampli, a ella li dec bona part de l'estímul, suport, i l'ànim necessaris per a la materialització d'aquest treball.

A Noemí Riudor i a Eduard Puigventós, col·laboradors i amics, pel seu ajut inestimable i per fer-me sovint de veu crítica. Gràcies per fer-ho sempre tot tan fàcil.

ÍNDIX

SIGLES EMPRADES	8
1. PRESENTACIÓ.....	11
2. BASES DE DADES PER A L'ESTUDI DEL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA.....	33
2.1. L'estudi de les víctimes mortals de la Guerra Civil de 1936-1939 fins a la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (1977-1984)	46
2.2. La creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya i la idea d'un coneixement total i cert de les pèrdues humanes de la Guerra Civil (1984-1994): el projecte del Cost humà de la Guerra Civil.....	49
2.3. La represa del projecte del Cost humà: camí d'una culminació que no arriba (2005-2023).....	57
2.4. El procediment de recerca i el bolcat de dades	70
2.5. Els problemes al banc de dades del Cost humà arrel de la migració i importació de dades d'Oracle a Dédalo.....	76
3. FONTS DOCUMENTALS PER A L'ESTUDI DEL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA	87
3.1. Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra-AEET (Madrid).....	88
3.2. Archivo General Militar de Ávila-AGMAV	89
3.3. Archivo Histórico del Ejército del Aire-AHEA (Villaviciosa de Odón, Madrid)	95
3.4. Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya-Barcelona	95
3.5. Arxius comarcals	97
3.6. Arxius/fons hospitalaris de l'organització sanitària civil	104
3.7. Arxius/fons municipal i de Jutjats de Pau	109
3.8. Arxius/fons parroquials	117
3.9. Arxiu Històric de la Diputació de Lleida (Lleida)	119
3.10. Arxiu Històric de Lleida.....	119
3.11. Arxiu Nacional de Catalunya-ANC (Sant Cugat del Vallès).....	123
3.12. Centre d'Història Contemporània de Catalunya-CHCC (Barcelona) ..	125
3.13. Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH (Salamanca).....	128
3.14. Generalitat de Catalunya-DOGC [portal en línia].....	138
3.15. Altres arxius i fonts: patrimonials, corporatius, judicials, penitenciaris, i de l'administració de l'estat i la Generalitat de Catalunya, i publicacions	139
3.16. Arxius i fonts per a l'estudi nominal de les morts a l'exili.....	140

4. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: ELS MORTS EN ACCIÓ DE GUERRA	147
4.1. Les fonts per a l'estudi de les morts en acció de guerra.....	154
4.2. Cap a la quantificació dels combatents morts en acció de guerra.....	158
4.3. Edats i lleves. La repercussió de les morts en acció de guerra sobre la població de Catalunya.....	176
4.4. Mortalitat per grups d'edat i incidència en el cens de població masculina de Catalunya	191
4.5. Mortalitat segons cronologia i escenaris de les morts en acció de guerra	202
5. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: REFUGIATS I DESPLAÇATS, UNA APROXIMACIÓ AL CÒMPUT DE MORTALITAT	221
5.1. El concepte de refugiat.....	223
5.2. Fonts per a l'estudi dels refugiats i desplaçats	227
5.3. Refugiats i desplaçats en el marc del projecte del Cost humà de la Guerra Civil	231
5.4. Cronologia de les defuncions	246
5.5. Causes de la mort	259
5.6. Aproximació a la mortalitat de la població refugiada: problemes de quantificació	275
6. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: L'EXILI A L'ESTAT FRANCÈS I LA DEPORTACIÓ ALS CAMPS NAZIS	301
6.1. Fonts per a l'estudi de la mortalitat a l'exili	303
6.2. Subàmbits de la mortalitat a l'exili	309
6.3. Origen i edat de les víctimes a l'exili.....	324
6.4. Causes de la mort	335
6.5. Els morts en deportació.....	341
7. CONCLUSIONS	353
8. ARXIU I FONTS	367
9. BIBLIOGRAFIA I FONTS HEMEROGRÀFIQUES.....	371

10. ANNEXOS	399
Annex 1: Carta de suport al CHCC en l'afer Concha Catalán d'intent d'apropiació del projecte Cost humà	399
Annex 2: Resolució 47/2018, de 23 de març, de la Comissió de Garantia del Dret d'Accés a la Informació Pública (GAIP)	401
Annex 3: Informe sobre el banc de dades del Cost humà a Oracle i els dubtes d'integració dins del Banc de la Memòria (2017).....	405
Annex 4: Taules de mortalitat per malaltia en població refugiada	409
Annex 5: Bibliografia i fonts per a l'estudi del cost humà	423

SIGLES EMPRADES

ADA	<i>Archives Départementales de l'Ariège</i>
ADPO	<i>Archives Départementales des Pyrénées-Orientales</i>
ADT	<i>Archives Départementales du Tarn</i>
AEET	<i>Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra</i>
AGMAV	<i>Archivo General Militar de Ávila</i>
AGMG	<i>Archivo General Militar de Guadalajara</i>
AHCP	Agència d'Habilitació de Classes Passives
AHEA	<i>Archivo Histórico del Ejército del Aire</i>
AHL	Arxiu Històric de Lleida
APDCAT	Autoritat Catalana de Protecció de Dades
ACBE	Arxiu Comarcal del Baix Emporà
ACCB	Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà
ACPJ	Arxiu Comarcal del Pallars Jussà
ACSG	Arxiu Comarcal de la Segarra
AGA	<i>Archivo General de la Administración</i>
AGE	<i>Agrupación Guerrillera Española</i>
AGLA	Agrupació Guerrillera del Llevant i Aragó
AHN	<i>Archivo Histórico Nacional</i>
AMT	Arxiu Municipal de Tremp
ANC	Arxiu Nacional de Catalunya
ATSJC	Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya
Bat.	Batalló
BBTT	Batallons de Treballadors
BDCH-MD	Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil-Memorial Democràtic
BDST	Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors
BOE	<i>Boletín Oficial del Estado</i>
BOGC	Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya
BOP	<i>Boletín Oficial de la Provincia</i>
BM	Brigada Mixta
C.	Caixa
CC	Camp de concentració
CCMA	Comitè Central de Milícies Antifeixistes
CE	Cos d'exèrcit
CG	Causa General
CHCC	Centre d'Història Contemporània de Catalunya
CDMH	<i>Centro Documental de la Memoria Histórica</i>
Cia.	Companyia
CIM	Classificació Internacional de Malalties
COMEBE	Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre
CRAI	Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació
CTE	<i>Compagnies de Travailleurs Étrangers</i>
D	Divisió
DERD	<i>Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos</i>
DO	<i>Diario Oficial</i>
DOGC	Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya
DGMD	Direcció General de la Memòria Democràtica

EPR	<i>Ejército Popular de la República</i>
ERC	Esquerra Republicana de Catalunya
ET	<i>Ejército de Tierra</i>
Exp.	Expedient
FC	Fondos Contemporáneos (Centro Documental de la Memoria Histórica)
FSC	Federació Socialista de Catalunya
GAIP	Comissió de Garantia del Dret d'Accés a la Informació Pública
GTE	<i>Groupements de Travailleurs Étrangers</i>
ID	Identificador (aplicació banc de dades de Dédalo)
IDESCAT	Institut d'Estadística de Catalunya
LRISP	Llei de 2007 sobre Reutilització de la Informació del Sector Públic
MD	Memorial Democràtic
MO	Memòria oral
OC	Orden circular
OMS	Organització Mundial de la Salut
PARES	<i>Portal de Archivos Españoles</i>
PCE	<i>Partido Comunista de España</i>
PCE-UB	Pràctiques Curriculars Externes del Grau d'Història de la Universitat de Barcelona
PS	Político-Social
PSET	<i>Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra</i>
PSUC	Partit Socialista Unificat de Catalunya
RC	Registre Civil
SICONET	<i>Siconet Ingenieros, S.A.</i>
SIDBRINT	Sistema d'Informació Digital sobre las Brigades Internacionals
SRA	<i>Spanish Refugee Aid</i>
TIC	Àrea de Tecnologies de la Informació i Comunicació del Departament de la Vicepresidència o de la Presidència de la Generalitat de Catalunya.
TSJC	Tribunal Superior de Justícia de Catalunya
UGT	Unió General de Treballadors
UAB	Universitat Autònoma de Barcelona
UB	Universitat de Barcelona
UNE	<i>Unión Nacional Española</i>

1. PRESENTACIÓ

Entre el juliol de 1936 i l'abril de 1939 el territori espanyol, i Catalunya en concret, van viure immersos en una guerra civil. En aquell conflicte bèl·lic hi van perdre la vida desenes de milers d'homes i de dones, de totes les edats i condicions, sense que pel moment, i passats gairebé vuitanta-cinc anys del seu acabament, s'hagi pogut posar encara nom i cognoms a tots ells. I no s'ha pogut fer ni tant sols per establir el còmput numèric total i definitiu, i en àmbits com el cost humà a l'exili, ni tan sols de manera aproximada, com correspondria després dels anys passats. El règim franquista, dominador absolut i plenament implantat a tot l'Estat espanyol a partir de l'1 d'abril de 1939, no es va preocupar premeditadament de confeccionar la nòmina d'aquelles morts, encara que només fos a efectes estadístics. En aquest sentit, va situar els perdedors d'aquella guerra en l'oblit més escandalós, contraposant-lo a la memòria dels *Caídos por Dios y por España* presents en carrers i places de tota la geografia de l'Estat. D'aquesta manera van silenciar-se els noms de desenes de milers de víctimes –infants, joves i adults, homes i dones de totes les edats i extractes socials-, per haver defensat la legalitat trencada per una part de l'exèrcit, o simplement per haver viscut en zona republicana. Per formar part dels que el nou règim dictatorial qualificà de vençuts, o pel model de repressió imposada vers aquests des de l'inici de la Guerra Civil. No era només una qüestió de memòria. S'imposà el discurs dels bons i els dolents, la humiliació d'aquelles víctimes i les seves famílies. I, alhora també, es volien evitar responsabilitats entre els vencedors, i portar a terme la imposició d'un discurs unidireccional.

Després de la mort del dictador, per bé que a Catalunya s'avançà en el coneixement de totes aquelles víctimes, gràcies a la historiografia més acadèmica i als treballs d'estudiosos en l'àmbit local i comarcal, tampoc no va trobar en les institucions -bo i salvant alguna excepció- l'acolliment i la voluntat de rescabament raonables i desitjables per un coneixement total i cert en clau historiogràfica i de memòria. Així doncs, només els estudis històrics i els treballs de recopilació d'estudiosos locals que van sorgir a partir de la darrereria dels anys setantes del segle passat a Catalunya, posaren llum a un deure i

deute amb la història d'aquella guerra i les conseqüències més enllà del conflicte. Un parell de factors podrien encaixar a l'hora d'explicar aquesta anomalia. En primer lloc, i en clau de memòria institucional lligada al règim de la Transició democràtica i a un pensament postfranquista que sobreviu, la manca de voluntat per generar una memòria de la guerra allunyada de la tendenciositat ideològica i maniquea de bons i dolents, segons qui i on es posés el focus d'atenció; i en segon lloc, la manca de treballs i d'estudis dins el món acadèmic a nivell de l'Estat, bo i salvant algunes excepcions en les darreres dècades.

Davant el notable buit que es vivia en l'àmbit de la historiografia, a la darrerria dels anys setanta del segle passat a Catalunya, sorgeix un interès per a aquesta matèria a partir d'un plantejament basat en un exhaustiu treball de camp i d'estudi nominal de la mortalitat. Aquest estudi identificava la víctima amb nom i cognoms, edat, lloc i data de la mort, i va permetre superar els pocs treballs a nivell d'Estat espanyol, molt menys fonamentats, en clau de còmput estadístic, i parcials¹. Així la historiografia catalana va aportar de la mà de Montserrat Roig, Josep Maria Solé i Sabaté i de Joan Villarroya i Font, estudis fonamentals en el camp de la repressió franquista i de l'anàlisi de les violències en zona republicana, va estudiar les conseqüències humanes dels bombardejos sobre Catalunya i llistà, en un brillant estudi, els deportats de la nació catalana morts als camps d'extermini nazis².

Amb el precedent d'aquestes obres, i simultàniament a la gestació de l'estudi sobre la repressió en la zona republicana, obra també de Josep Maria Solé i Sabaté i de Joan Villarroya i Font, la Generalitat de Catalunya va crear l'any 1984 el Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) que, sota la direcció de Josep Benet, va situar en l'ordre de prioritats culminar el projecte de pèrdues humanes de la Guerra Civil a Catalunya. En aquest sentit, la recerca s'orientà a treballar àmbits del cost humà que complementessin els estudis

---

¹ SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: "*El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca*" a *L'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.

² ROIG, Montserrat: *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62, 1977; VILLARROYA, Joan: *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981; SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan: *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983; i SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985.

anteriorment fets, o en curs d'elaboració, com l'àmbit de recerca més costós i complicat de realització centrat en els combatents catalans, d'un i altre bàndol, morts en acció de guerra. Col·lateralment, hom aprofitava l'embranchida investigadora per estudiar també les morts entre la població civil com a conseqüència d'accidents derivats de la guerra, sobretot pel material bèl·lic abandonat pels exèrcits. Tot i l'important esforç, la complexitat del seu estudi i una dotació econòmica no sempre suficient, com tampoc el recolzament acadèmic, que gairebé sempre l'ha mirat amb poc o gens interès, van fer que la recerca s'anés allargant en el temps, molt més del que en inici contemplava, fins al punt que s'hagués de plantejar una aturada després de deu anys ininterromputs de recerca, i de poder disposar d'unes xifres a nivell local i comarcal prou representatives³.

---

³ A la darrereria dels anys vuitanta del segle passat s'havia portat a terme la recerca sobre combatents morts en acció de guerra i civils víctimes d'accidents derivats de la guerra a unes quantes comarques i alguna ciutat important de Catalunya. En conseqüència, hom disposava, a més a més de noms i cognoms de víctimes mortals del conflicte bèl·lic, de xifres per a la quantificació i avaluació d'aquelles pèrdues en aquests dos àmbits d'investigació. Estem parlant de les recerques fetes per Josep Maria Prats a la Conca de Barberà i a les Garrigues, dels anys 1985 i 1986 respectivament. L'any 1985, Anna Sabanès redactà la nòmina de morts al Baix Penedès, Maria Josepa Blanc a la Terra Alta, i Joan Villarroya enllestia Badalona. L'any 1986 es presentaren els treballs centrats a les comarques del Baix Camp, obra de Joan Josep Carrion, Marc Ferran i Montserrat Villagrassa; del Berguedà, redactat per Josep Noguera; del Montsià, obra de Maria Carme Queralt; i també l'important i difícil treball de camp fet per Manuel Gimeno als Pallars i la Val d'Aran; mentre que Ricard Massó i Josep Maria Prats enllestiren el Priorat. Joan-Salvador Ventura i Robert Bonjorn amb la col·laboració de Glòria Coma i Jaume Torres, presentaren resultats sobre la Ribera d'Ebre i l'Urgell, respectivament; mentre que Carme Molinero i Jesús Maestro enllestien Rubí i Sabadell, respectivament. L'any 1987 tornava a ser Joan-Salvador Ventura qui presentava la nòmina de combatents i civils morts al Baix Ebre, amb revisió posterior, de l'any 1991, per part de Miquel Xavier Estrampes i Maria Carme Macià; Joan Pous treballà la Cerdanya, Anna Sabanès el Garraf, i Robert Bonjorn en col·laboració amb Josep Pla i Delfí Solé, la Noguera. Eugeni Caireta i Josep Maria Casa treballaren la comarca de la Selva, i Jordi Oliva, la Segarra. Durant l'any 1988, el CHCC disposà dels llistats centrats en l'Alt Urgell, obra d'Albert Villaró; Ripollès, obra de Sofia Castillo, que en coordinà la recerca, Cristina Bonshoms, Olga Camps, Agustí Dalmau, Carme Danès, Carme Ferrés, Montserrat Ibarra, Meritxell Suriñach, i Assumpció Ureña; Judit Farré treballà el Segrià, i Joan Garriga i Jordi Planas, el Vallès Oriental; mentre que Mònica Bosch, Marta Gibert i Rosa Ros, amb la col·laboració posterior en clau de revisió de Núria Fontdevila, Lourdes Boix i Pere López, lliuraren al CHCC els llistats, municipi per municipi, de l'extensa i difícil comarca de l'Alt Empordà. Pel que fa a recerca en ciutats investigades durant aquell 1988, Carles Santacana portà a terme la recerca a l'Hospitalet de Llobregat, i Alba Garcia a Sant Just Desvern. L'any 1989 significà un alentiment dels encàrrecs i realitzacions, i només arribaren al CHCC els treballs fets per Mònica Bosch, Joaquim Carreras, Rosa Ros al Gironès, revisat i completat amb posterioritat per Obdúlia Victòria Rodríguez, Núria Fontdevila i Pere López. Durant aquests anys, s'abordaren també les nòmines de combatents morts en instal·lacions hospitalàries militars lligades a poblacions de rereguarda com Vallfogona de Riucorb, Cervera, la Seu d'Urgell, l'Espluga de Francolí, o la Garriga, per posar alguns exemple. Mentre que durant la primera meitat dels norantes, dels del CHCC hom mantingué el bon ritme d'encàrrecs i realitzacions a comarques com el Bages, la Garrotxa, el Baix Empordà, Baix Llobregat, Alt Penedès i Alt Camp, i ciutats com Lleida o Terrassa.

Fer balanç de les pèrdues humanes d'aquell conflicte, conèixer-ne el nom i les circumstàncies de la seva mort i/o desaparició, es troben en l'arrel, i és objectiu historiogràfic i de memòria alhora del projecte. Deia l'historiador Josep Benet que la millor manera d'avançar en la memòria és fer recerca històrica⁴. Compartim amb ell aquesta idea que història i memòria han d'anar estretament lligades, encara que només sigui per evitar versions interessades amb biaix a voltes polític.

Tenint present tots aquests referents, aquesta tesi s'endinsa en la investigació sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya com un projecte de recerca històrica, científic, però per la seva naturalesa, també de memòria. A nivell de concepte, el cost humà s'ha centrat en les víctimes mortals com a conseqüència directa o indirecta de la Guerra Civil en l'espai temporal que va de 1936 a 1953. Estem parlant del marc cronològic que plantegen per a l'estudi del cost humà, Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja i Font, i que inclouria des de la mortalitat causada pel cop militar de juliol de 1936 fins a la darrera repressió del maquis en la postguerra mundial⁵. Tot amb tot, el marc cronològic que ens plantegem en aquesta tesi no aborda aquesta repressió, ni tampoc posa la mirada en les conseqüències mortals causades per material bèl·lic abandonat per ambdós exèrcits en retirada. Aquesta tesi posa el punt i final,

---

⁴ Al pròleg de les seves memòries, Josep Benet, des d'una crítica demolidora a la creació de la Direcció General de la Memòria Democràtica, ja apuntà en aquesta direcció: "...a la Transició, els dirigents dels partits polítics es dedicarien a treballar per al present i futur del país, mentre que la història del passat quedava en mans dels historiadors". Vegeu BENET, Josep: *Memòries I. De l'esperança a la desfeta 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62, 2008, ps. IX-XVI. En més d'una conversa a casa seva, a partir de l'any 2000, després deixar amb vuitanta anys, la direcció del CHCC, en vam parlar llargament. Treballar en la recerca històrica com a millor manera per poder fixar la memòria, i responsabilitat per part dels organismes i institucions que, com la Universitat, tenen el deure d'investigar tot allò que ateny a la història contemporània de Catalunya a fi de poder conèixer i fixar el seu passat.

⁵ Pel que fa al límit temporal que tancaria el cost humà, vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985. Tot amb tot, hem de tenir en compte que, en l'àmbit de les víctimes mortals causades per material bèl·lic abandonat, podem ultrapassar aquesta cronologia amb casos com els de la mort per esclat de bomba abandonada a Sant Joan de les Abadesses (Ripollès), el 15 de novembre de 1958, de Pere Colom Corcoy, de 20 anys; o també el cas de Joan i Nicanor Otero Doval, d'11 i 8 anys respectivament, morts accidentalment per explosió de bomba abandonada a Montnegre, terme de Quart d'Onyar (Gironès), el 17 de juliol de 1968; sense oblidar un cas de començament dels norantes del segle passat a Salt (Gironès), el d'Isabel Busquets Riuró, de 34 anys, que morí accidentalment en un camp de tir, fent punteria, per error i ignorant de què es tractava, en un artefacte abandonat, l'1 de maig de 1992. Vegeu OLIVA I LLORENS, Jordi: *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 1999, p. 124.

cronològicament parlant, en l'anàlisi de la recerca que des de 2020 portem a terme, juntament amb Noemí Riudor i Martí Picas, sobre l'estudi nominal de la mortalitat a l'exili de l'Estat francès. Estaríem parlant, en aquest cas d'un marc temporal que abastaria les morts en situació de refugiats de la Guerra Civil a l'Estat francès des de l'inici del conflicte fins el 1944, coincidint amb l'alliberament de França. No s'inclouen, per tant, ni els ferits ni els mutilats⁶.

L'estudi del cost humà, a més, l'hem d'associar indiscutiblement a una idea total de país, i de país normal, tal com la concebia el que fou primer director del CHCC, l'historiador Josep Benet: "Un país no pot esdevenir normal si no coneix, amb nom i cognoms, totes i cadascuna de les víctimes d'una guerra viscuda. El seu estudi constitueix una obligació ineludible que necessàriament cal abordar, com correspondria fer a qualsevol país civilitzat"⁷. D'aquesta manera, fins que no puguem tenir el còmput definitiu o el més aproximat possible, i amb nom i cognoms, de totes i cadascuna de les morts de la guerra, poble a poble, ciutat a ciutat, comarca a comarca, no podrem adonar-nos-en de

---

⁶ Per bé que la recerca ha avançat molt, encara es troba en curs d'elaboració a l'Estat francès, que és l'espai geogràfic al que ens ha portat la investigació després de descobrir el llistat publicat al Boletín Oficial del Estado per l'Oficina consular de Perpinyà sobre els refugiats morts a l'Estat francès entre gener de 1939 i gener de 1940. A partir d'aquí, la recerca ha avançat ampliant el marc cronològic (1944) i de recerca documental. Vegeu OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí. [Direcció General de la Memòria Democràtica] *"Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais"* (2020) [inèdit]; *"Més enllà de l'exili. Patiment i mort als camps d'internament francesos (1939-1940)"* a *La República* [Girona] (Del 9 al 15 de gener del 2021) núm. 138; *"Victimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)"*. [en línia] <<https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-l'exili-en-camps-d'internament-i-francesos-1939-1940>> [4/2/2021]; *"Més enllà de l'exili"* a *Fossa 218* [Lleida] (novembre de 2021) núm. 3; *"Morir a l'exili"* a *La República* [Girona] (Del 25 de juny a l'1 de juliol de 2022) núm. 214.

⁷ La frase resumeix un pensament de Josep Benet que, amb altres paraules, m'havia expressat verbalment o per escrit, per bé que no sempre amb les mateixes paraules. Per exemple, en pròlegs i presentacions de llistats comarcals de víctimes en acció de guerra i població civil víctima d'accidents derivats d'aquell conflicte, publicats en edicions locals i comarcals, com l'anuari Urtx de 1991 i 1995, Miscel·lània Cerverina o en el pròleg del llibre sobre el cost humà a les comarques gironines. Vegeu OLIVA, 1992 i OLIVA, 1999. Al CHCC o a casa seva, ja jubilat, era un pensament que verbalitzava sovint cada cop que trèiem el tema del cost humà. Ho explico en l'article que vaig publicar al número 2 de la col·lecció Personatges i fets que edità el CHCC amb motiu dels 25 anys del CHCC. OLIVA LLORENS, 2009, 44. La frase encapçalava l'apartat dedicat al cost humà al web del CHCC abans de la seva integració com a fons dins l'anomenat Banc de la Memòria del Memorial Democràtic i de la Direcció General de la Memòria Democràtica de la Generalitat de Catalunya. A partir de 2005, la frase de Josep Benet, ha estat emprada en diferents publicacions a paper o en línia, com a cita de capçalera, o emmarcada en textos introductoris i de cloenda.

la repercussió que tingué en relació amb el difícil redreçament nacional durant el franquisme.

El projecte del Cost humà, en conseqüència, apostà per un coneixement total i cert de totes les víctimes mortals de la guerra i la postguerra, amb l'objectiu d'abordar tots els àmbits de mortalitat, per mort directa o indirecta; per mort violenta, malaltia o suïcidi, quan les circumstàncies de la mort així ens ho demostrin; i en qualitat de presos o presoners, per pèssimes condicions de vida, maltractaments, o treballs forçats. Tot amb tot, aquesta tesi abordarà la mortalitat en acció de guerra, la mortalitat dels refugiats i desplaçats de guerra a Catalunya, i la mortalitat a l'exili de 1939 de l'Estat francès.

L'estudi del cost humà de la Guerra Civil centrat en els combatents morts i la població civil víctima d'accidents derivats de la guerra, que activà el CHCC aviat farà quaranta anys, ha passat per fases de tota mena, d'activació de la recerca i publicació dels resultats, a moments de paràlisi, de represa investigadora, i gestió i publicació en línia dels resultats, sense abandonar la recerca, que és on encara ens trobem actualment.

En aquells orígens, i encara avui, no puc passar per alt el meu vincle amb Josep Benet, el CHCC i el projecte Cost humà. La meva col·laboració amb el CHCC començà l'any 1986 a instància de Ramon Garrabou, catedràtic d'història econòmica de la Universitat Autònoma de Barcelona i fill -com jo- de Sedó (Segarra). Garrabou em feu saber que Josep Benet buscava algú per portar a terme la investigació sobre els soldats morts en acció de guerra i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra a la comarca de la Segarra. Immers com estava enmig de la carrera d'història a la UAB, aquella proposició em semblà enormement engrescadora, així que vaig contactar amb el CHCC i al mes d'octubre d'aquell any em reunia al Palau Moja amb Josep Benet, i també amb Joan Villarroya, aleshores coordinador del projecte sobre el cost humà a Catalunya⁸.

---

⁸ Vegeu OLIVA I LLORENS, Jordi: *"El meu record del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del cost humà i del mestre Josep Benet"* dins ROIG ROSICH, Josep Maria: *25 anys de la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC). 1984-2009*. Barcelona: CHCC, 2009, ps. 39-48.

En vaig sortir amb l'encàrrec de realització de la comarca de la Segarra en els límits de la Divisió Territorial de 1936. La recerca s'havia de desenvolupar en base a les fonts municipals i de Jutjat de Pau, i tenint en compte el testimoniatge oral. Del CHCC me'n vaig anar amb una carta de presentació i recomanació, i un exemplar fotocopiats del model original per treballar cada municipi. L'empenta de la recerca la vaig fer durant l'estiu de 1987 i, a la tardor, podia lliurar el gruix principal del treball de camp, mentre que la segona part de l'encàrrec va haver d'esperar a l'estiu següent⁹.

A l'octubre de 1988, Josep Benet em proposà continuar la meva vinculació al CHCC, amb l'objectiu de col·laborar en tasques de classificació i catalogació de fons diversos, alguns de personalitats de l'interior i de l'exili, un fons fotogràfic interessantíssim i original de l'*Aviazione Legionaria* italiana de les Balears, col·leccions de publicacions periòdiques i retalls de premsa del fons particular del mateix Josep Benet. Aquestes tasques aviat les vaig haver de combinar amb el seguiment que Josep Benet m'encarregà de fer de recerques locals i comarcals sobre el cost humà, en absència de Joan Villarroja, que havia guanyat una plaça a Universitat de Barcelona (UB). Iniciava així, en aquell 1989, la coordinació del projecte Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya pel CHCC i darrerament pel Memorial Democràtic (MD), fins que el setembre de 2020 la direcció del MD decidí rellevar-me en la coordinació del projecte i nomenar-me assessor científic¹⁰.

Amb alts i baixos, i un parèntesi d'aturada del projecte entre 1995 i 2004, la coordinació implicà no solament la revisió i validació de les recerques que arribaven al CHCC des de poblacions i comarques de Catalunya, sinó també planificar anualment la recerca en base, òbviament, als recursos econòmics

---

⁹ "El dia del lliurament fou per a mi tan especial com el dia de l'encàrrec, no tan sols per l'interès que mostrà el senyor Benet per una recerca que, particularment, em semblà poc rellevant, sinó sobretot per la interpretació que féu dels resultats a primer cop d'ull. Aquella va ser la primera lliçó que vaig rebre del mestre sobre què volia dir ser historiador. La segona part de la feina hagué d'esperar fins a final de l'estiu de l'any següent". Ibid, p. 40.

¹⁰ L'interès per part de la Direcció General de la Memòria Democràtica (DGMD) i del Memorial Democràtic (MD) pel projecte Cost humà de la Guerra Civil del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) venia de lluny, pràcticament des de la mateixa creació d'ambdós organismes del Govern de Catalunya. La integració del CHCC al mateix departament d'on depenien DGMD i MD, i la integració també del banc de dades del Cost humà al Banc de la Memòria Democràtica, foren els passos previs que, amb el vistiplau del director del CHCC, Jaume Sobrequés i Callicó i el desconeixement meu, portaren el projecte a dependre del MD a partir de maig de 2019.

més aviat escassos en la majoria d'exercicis. Aquesta circumstància no es pot passar per alt perquè significava, *de facto*, que si la recerca i el tractament de les dades -des de 2006 a partir d'un aplicació banc de dades- volíem que avancés, calia posar-hi molt més que les estrictes hores d'un ajut que habitualment arribava tard.

Preparar i supervisar les recerques com a coordinador del projecte, a voltes amb ajuda¹¹, però també un treball previ que passava per buscar a les persones, explicar-los el treball, els objectius, i orientar-los amb les fonts, així com facilitar-los la documentació i bibliografia com a punt de partida¹². Sota la direcció de Josep Benet, i durant pràcticament deu anys, a mitjan anys noranta del segle passat havíem aconseguit portar la recerca sobre els combatents morts i les víctimes civils i presentar un mapa de realitzacions "que abastava la totalitat de les comarques de les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, exceptuant la comarca del Tarragonès, i una part prou significativa de la demarcació de Barcelona. Significava, en clau d'investigació sobre el territori, haver completat l'estudi en trenta-una de les trenta-vuit comarques de 1936"¹³. Van quedar pendents de realització les recerques a l'Anoia, part del Baix Llobregat, Maresme, Osona, Solsonès, Vallès Occidental i Barcelonès. En

---

¹¹ Des de 2007 fins a 2017 vaig disposar de la inestimable ajuda de l'historiador i arxiver, Eduard Puigventós i López, que m'ajudà sempre en la preparació i supervisió de les recerques i revisions locals i comarcals, i en la validació de registres un cop bolcada la informació al banc de dades del Cost humà. Entre aquests anys, tanmateix, al 2011 el CHCC es trobà sense direcció i també sense recursos per a treballar en el projecte, per bé que personalment hi vaig continuar dedicant hores, viatges i estades de recerca a Madrid i Àvila.

¹² Al llarg de tots aquests anys de recerca i revisió del cost humà, hom ha mobilitzat més de 170 investigadors/es d'arreu de Catalunya i també algú de l'Aragó. La majoria han pogut gaudir d'un petit ajut que ben just cobria les despeses de desplaçament per les comarques. En moments de pocs o nuls recursos, alguns col·laboradors/es hi ha posat les seves hores i les despeses que els suposava haver de treballar el cost humà, *gratia et amore*.

¹³ OLIVA LLORENS, 2009, 45. Ja sota la meua supervisió, a partir de 1988, i fins 1994, s'impulsaren les recerques a les comarques de l'Urgell, la Noguera, la Selva, l'Alt Urgell, Ripollès, Segrià, Vallès Oriental, Alt Empordà, Gironès, Bages, la Garrotxa, Baix Empordà, Baix Llobregat, Alt Penedès i Alt Camp, i ciutats com Lleida i Terrassa. A més a més de confeccionar els llistats nominals de combatents morts en acció de guerra i de civils víctimes d'accidents derivats de la guerra, veïns l'any 1936 de les poblacions i comarques estudiades, demanava als investigadors i investigadores estar atents a inscripcions al Registre Civil o en registres de cementiris, de personal forà. I molt especialment en aquelles poblacions on hi hagueren instal·lats hospitals de l'organització sanitària de l'Exèrcit Popular de la República. Fou així com, amb l'encàrrec comarcal, hom hi afegia la realització dels llistats de personal civil i soldats morts en hospitals de rereguarda. Tot i que conscientment sabem que la informació que aportaven Registre Civil i registres de cementiris -allà on n'hi havia- no era completa, les relacions nominals que en sortiren com per exemple a Cervera, Manresa, Vallfogona de Riucorb, la Garriga, Girona, la Seu d'Urgell, Caldes de Malavella, Valls o Tàrraga, van justificar abastament aquell esforç.

aquest context de recerca, val la pena remarcar, també, la publicació d'una cinquantena llarga de treballs sobre cost humà, tant a nivell local com sobretot comarcal, amb intervenció, en la major part d'ocasions i en la supervisió, meva i/o del CHCC¹⁴.

A final de juny de 1994 deixava el CHCC, per bé que vaig seguir mantenint el contacte i la col·laboració en la supervisió, ben bé durant tot el 1995, del cost humà pel que fa a recerques que es trobaven en curs d'elaboració. Un article publicat a *Recerques* en clau de conseqüències demogràfiques sobre la població jove de Catalunya, culminà aquesta primera etapa de relació amb el CHCC i amb el projecte del Cost humà de la Guerra Civil¹⁵. En absència meva, el projecte quedà orfe d'encàrrecs amb l'objectiu de completar el treball de camp, i de publicacions locals i comarcals centrades en la temàtica. En qualsevol cas, abans d'abandonar el CHCC vaig traslladar a Josep Benet, per escrit en un informe, la meva opinió sobre la conveniència o no de continuar amb el projecte després d'una primera etapa que hom considerava conclosa. L'informe també incidia en algunes de les qüestions que s'haurien d'afrontar en cas de represa, com era la necessària informatització de les dades, a partir d'una aplicació banc de dades, i encarar nous reptes pel que fa a la recerca, com eren l'ampliació d'àmbits de treball, de dades sobre la víctima, i la incorporació de les víctimes foranes, tant combatents com refugiats de guerra.

En els darrers vint anys hom ha presenciat un desvetllament de l'interès social per aquesta temàtica, i en conseqüència un interès en el terreny de la historiografia, però sobretot una implicació i voluntat institucionals per la recuperació de la memòria col·lectiva. Recuperar els noms i les circumstàncies de la mort o desaparició de les víctimes d'aquella guerra ha estat en el centre

---

¹⁴ Dues obres obririen i tancarien aquesta relació de treballs. La primera, de 1985, la relació nominal de víctimes al front que publicà Joan Villarroja a *Revolució i Guerra Civil a Badalona 1936-1939*; i la segona, centrada en les comarques gironines, i enllestida durant els primers mesos de 1994, fou publicada pel diari *El Punt* de Girona entre el 19 de juliol i el 14 d'agost de 1996, i el 1999 amb el títol *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*, per commemorar el seixantè aniversari del començament i de l'acabament de la Guerra Civil. Entremig, la llarga relació de publicacions a nivell local i comarcal que podeu consultar al començament del capítol 4 d'aquesta tesi. Val a dir, també, que totes aquestes publicacions, generalment articles en revistes locals o comarcals, les plantejàvem com a primera relació nominal provisional, amb l'esperança i desig que la publicació contribuís a corregir errors o ampliar la informació.

¹⁵ Vegeu OLIVA I LLORENS, Jordi: "*El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts*" a *Recerques* [Barcelona] (1995) núm. 30.

de moltes iniciatives públiques però també particulars, al costat d'altres estudis i iniciatives en el camp memorial de la República, la guerra i franquisme. Alguns d'aquests treballs, tanmateix, partien d'una base metodològica feble, a la vegada que palesaven cert o total desconeixement pel que fa a estudis realitzats amb anterioritat a nivell local, comarcal i nacional, i publicats en molts casos a la darrereria dels anys vuitantes i primers dels norantes del segle passat.

En aquest context, l'any 2000 Josep Benet es jubilà del CHCC i el succeí en la direcció l'escriptor Albert Manent. Vuit anys més tard de supervisar el darrer treball de cost humà centrat en l'Alt Camp, el nou director contactava amb mi per mantenir una trobada al CHCC i parlar del projecte inacabat del Cost humà. Ens trobàvem a començament de 2003, enmig d'un cert despertar, sobretot mediàtic, per l'anomenada memòria històrica: "Per aquest motiu (Albert Manent) situà de nou el cost humà a l'agenda del Centre, manà preparar l'estat de la qüestió i contrastà amb antics col·laboradors, entre els quals em vaig poder comptar, punts de vista i opinions sobre la represa"¹⁶. D'aquell contacte en sortí un informe de tres punts, l'abril de 2003, sobre els antecedents del projecte, la recerca i la difusió, i n'avaluava les necessitats per a la represa¹⁷.

A finals d'any 2004 fou Josep Benet qui, en una visita a casa seva, em demanà l'opinió al respecte. Tot i retirat, vivia encara molt pendent de tot el que s'esdevenia al voltant del CHCC, "per això hi donà tot el seu suport, com sempre il·lusionador i engrescador, i es comprometé a defensar-ne la represa, cosa que féu sempre que en tingué l'oportunitat"¹⁸. En aquell informe defensàvem completar la recerca on no s'havia portat a terme, abordar tots els àmbits del cost humà, afegint-hi, per exemple, la recerca sobre la mortalitat en camps de concentració de l'Espanya de Franco i als camps de l'exili. Consideràvem també la necessària orientació del projecte vers una recerca en nous arxius i fons en l'àmbit del privat i del públic, civils i militars, locals i forans, a la vegada que un retorn als arxius i fons municipals que durant la dècada de 1985-1995 no es pogueren consultar degut al seu estat lamentable de

---

¹⁶ OLIVA LLORENS, 2009, 46.

¹⁷ OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil 1936-1939: combatents morts. Informe sobre les possibilitats actuals de recerca i difusió de l'estudi sobre els combatents catalans morts durant la Guerra Civil" (abril de 2003). Fons personal.

¹⁸ OLIVA LLORENS, 2009, 46.

conservació, i que l'inventari i catalogació portat a terme des del servei d'arxius en clau de creació dels arxius comarcals, permetien. Hom recomanava el retorn als registres civils, i sobretot el buidat del de Barcelona i Tarragona entre 1936 i 1955. La creació de l'aplicació banc de dades i la difusió del projecte també estaven contemplats en l'informe¹⁹.

Tanmateix, aquesta nova etapa de represa del projecte, no s'assumí fins el 2005, quan cessà Albert Manent i el succeí Lluís Ferran Toledano en qualitat de director de projectes del CHCC. Aquest darrer presentà un informe estratègic en què reivindicava la continuació i actualització del vell projecte del Cost humà de la Guerra Civil "bo i destacant la importància de l'estudi en la tradició investigadora del Centre com un capital de recerca de futur i amb un bagatge d'investigació molt important fins aquell moment"²⁰. L'informe aconsellava, a més, culminar la fase d'estudi, informatitzar les dades i presentar públicament els resultats en línia. Recollia, per tant, els punts i orientacions que, en essència, havíem recomanat a l'anterior direcció²¹. També

---

¹⁹ OLIVA I LLORENS, Jordi: *"El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya (1936-195...)*. Informe sobre les possibilitats actuals de recerca i difusió de l'estudi sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya" (gener de 2005). Fons personal.

²⁰ TOLEDANO, Lluís Ferran: *"Informe estratègic. Centre d'Història Contemporània de Catalunya (C.H.C.C.). Projecte del Cost humà de la Guerra Civil"* (2005). Centre d'Història Contemporània de Catalunya, fons del Cost humà. En aquest context d'interès i represa investigadora, i de voluntat institucional en clau de memòria d'aquelles víctimes, en part per satisfer un interès creixent per la matèria, l'any 2005 el CHCC va decidir reprendre la investigació nominal sobre la mortalitat de la Guerra Civil a Catalunya. Ho feu partint dels treballs que la historiografia havia anat proporcionant, així com del treball de camp realitzat en els anys vuitantes i norantes, i que calia actualitzar. Ho feu, també, encarant nous reptes d'investigació, a partir d'un coneixement molt més exhaustiu de cada víctima i de les circumstàncies de la seva mort o desaparició, i a partir també de noves línies de recerca com la dels refugiats i desplaçats de guerra que moren a Catalunya entre 1936 i 1939, o com la de les morts a l'exili francès entre 1936 i 1944. Així mateix, el nou impuls de recerca, revisió i ampliació amb relació a l'estudi nominal de la mortalitat de la Guerra Civil, necessàriament havia d'adaptar-se a exigències de tractament i sistematització de dades, per a una major i millor gestió de la informació a partir de la creació d'una aplicació banc de dades que recollís tota la informació sobre la víctima, des de l'ampliació dels camps de dades de filiació, als de condició, passant pels nous camps que informen de les circumstàncies de la mort/desaparició, i el recull de la documentació i el testimoniatge que en certifica les dades.

²¹ TOLEDANO, Lluís Ferran: *"Informe estratègic. Centre d'Història Contemporània de Catalunya (C.H.C.C.). Projecte del Cost humà de la Guerra Civil"* (2005). Centre d'Història Contemporània de Catalunya, fons del Cost humà. El juny de 2005, la proposta de seguir amb el projecte és defensat davant l'aleshores secretari de Coordinació Interdepartamental, Apel·les Carod, que hi donà l'aprovació. Finalment, el pas definitiu per a l'arrencada de nou del projecte Cost humà arribà el 14 d'octubre del mateix any, coincidint amb la presentació al Palau de la Generalitat de l'actualització del llibre de Josep Benet sobre l'exili i mort del president Lluís Companys, *El president Companys, afusellat*, en commemoració, també, del 65è aniversari del seu afusellament. En aquella presentació, l'aleshores conseller primer del govern, Josep

recomanava que la coordinació del projecte Cost humà recaigués, com va ser, en la meua persona, per trajectòria i experiència anteriors al CHCC i amb la coordinació del mateix projecte.

La realitat era, però, que ja des d'abans de l'informe estratègic del nou director de projectes del CHCC, la meua col·laboració en clau de coordinació de projecte Cost humà ja havia començat. En primer lloc, plantejant un primer estat de la qüestió a partir d'informes anteriors, avaluant-ne les necessitats, definint els nous criteris, que passaren per ampliar l'abast de la investigació cap a altres àmbits de cost humà, la informació sobre les víctimes i la incorporació dels morts forans a Catalunya, soldats i refugiats de guerra, bàsicament²². Calgué també, definir l'estratègia a seguir pel que fa a la recerca i el treball amb les fonts, tenint en compte tant les comarques en què hi treballaríem per primer cop com les que hi portaríem una segona revisió d'acord amb els nous objectius.

Aquell mateix any 2005, ja posàvem en marxa la redacció de Vic, el Solsonès i una part del Baix Llobregat. El 2006 s'encarreguen i superviso l'Alta Ribagorça, Anoia, Maresme, Tarragonès, Vallès Occidental, i es posa en marxa la recerca a la ciutat de Barcelona. I durant el 2007 s'inicià la supervisió i els encàrrecs de revisions comarcals a les demarcacions de Lleida, Tarragona i Barcelona. En segon lloc, ja des del mes de juliol de 2005, es produïren els primers contactes amb l'Àrea de Tecnologies de la Informació i la Comunicació (TIC) de Presidència amb l'objectiu "d'exposar-los les línies generals del projecte i les necessitats funcionals pel que fa a la informatització i tractament de les dades, i a final d'octubre iniciàrem les primeres reunions preparatòries per a la creació del banc de dades del cost humà"²³. El banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil fou una realitat al 2006, any en què s'inicia el procés de bolcat de registres començant per la comarca de la Segarra, i continuant

---

Bargalló, es comprometé davant de Josep Benet a posar els recursos necessaris per fer possible tirar endavant amb el projecte.

²² Entre el conjunt d'informes que formen part del fons del Cost humà CHCC, i que periòdicament em vaig encarregar de redactar per encàrrec de Josep Benet entre 1989 i 1995, en l'autoria de Giovanni C. Cattini n'hi ha un d'estat de la qüestió de la recerca que fou redactat vers 2003 a instància d'Albert Manent, aleshores director.

²³ OLIVA LLORENS, 2009, 47.

segons l'ordre d'encàrrecs comarcals, en fase de primera recerca o de revisió que anàvem plantejant²⁴.

A Lluís Ferran Toledano, com a director de projectes, succeïren les direccions al capdavant del CHCC de Josep Maria Roig i Rosich entre 2008 i 2011, i de Jaume Sobrequés i Callicó a partir de 2012. Amb aquestes direccions, la coordinació del projecte continuà amb la supervisió de nous encàrrecs de recerca i revisió nominal a nivell local i comarcal, i la supervisió i participació en el tractament de les dades obtingudes, sobretot en el procés de bolcat i de validació de registres al banc de dades del cost humà²⁵. També s'hi afegí la supervisió amb l'Àrea TIC de l'aplicació banc de dades en fase d'evolutius, i a partir de l'any 2008 de l'estudi de fons no treballats fins aleshores, però que podien aportar -com així fou- bona informació sobre cost humà, com els fons històric de l'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, o el fons de l'Hospital Clínic, o la sèrie relativa a subsidis del Comitè Central de Milícies Antifeixistes (CCMA) i Generalitat de Catalunya republicana de l'Arxiu Nacional de Catalunya²⁶. Com també començaren a partir de 2009 les meves estades de recerca a arxius de l'Estat com l'*Archivo Histórico Nacional-AHN* (Madrid), *Archivo General Militar de Guadalajara-AGMG*, *Archivo Histórico del Ejército del Aire-AHEA* (Villaviciosa de Odón, Madrid), *Archivo General Militar de Ávila-AGMAV*, *Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra-*

---

²⁴ Davant la impossibilitat de poder-ho abastar tot (pla, recerca, revisió, bolcat i validació de dades) el 2007 entra a formar part de l'equip Eduard Puigventós i López. A l'Eduard hom li encarrega el bolcat de noms al banc de dades, previ contrast amb les fonts documentals i bibliogràfiques, i participar també en la validació dels registres introduïts. Tampoc no podem oblidar la seva contribució en clau de recerca amb el seu treball en els fons de l'Arxiu Històric de Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (TSJC) i la revisió del cost humà a Rubí (Vallès Occidental). L'Eduard Puigventós fou, fins el 2017, el col·laborador imprescindible, des de l'expertesa i absoluta confiança, que m'ajudà.

²⁵ En aquesta etapa, la recerca va poder gaudir de dues col·laboracions d'estudiants en Pràctiques Curriculars Externes (PCE-UB) del Grau d'Història de la Universitat de Barcelona. El 2014 vam poder encarregar el treball de camp centrat a Sant Adrià del Besòs, a Eduard Camps i Vives. Mentre que l'any 2015 fou Fèlix Ateca i Ferrer, estudiant en pràctiques també, el que s'encarregà d'investigar el cost humà de Santa Coloma de Gramenet.

²⁶ La investigació centrada en el cost humà i portada a terme a títol personal en arxius propers, amb l'objectiu de completar buits de recerca, a part de revisar tots els fons municipals i de Jutjat de Pau de la Segarra, m'ha portat a l'Arxiu Històric de Lleida per buidar tot el fons de la presó de Lleida (a partir de 2013), i als arxius comarcals de la Segarra, Urgell, i Conca de Barberà, per investigar sobre la documentació hospitalària durant la Guerra Civil de Tàrraga i Vallfogona de Riucorb, o bé del fons del Jutjat de Primera Instància i Instrucció de Cervera.

AEET (Madrid), *Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH* (Salamanca)²⁷.

El camí de la recerca en el cost humà també s'explica amb múltiples articles, pròlegs a treballs sobre la temàtica, publicacions electròniques, ponències, xerrades i participacions en taules rodones. De publicacions, entre articles, publicacions electròniques i pròlegs, en comptabilitzem vint-i-set²⁸. Mentre que

---

²⁷ A l'*Archivo General Militar de Guadalajara*, els fons d'unitats disciplinàries i de presons militars, que vam investigar durant un parell de setmanes dels estius de 2007 i 2008; a l'*Archivo Histórico del Ejército del Aire*, el gener de 2008 i alguns dies de l'estiu de 2009, per documentar la "*Relación de aviadores muertos 1936-1939*"; a l'*Archivo Histórico Nacional* treballem la sèrie *Fondos Contemporáneos-Causa General*, en aquells apartats que escapen als estats 1 i 2 de les peces separades corresponents a cada municipi, que foren base de la recerca del treball sobre la repressió a la rereguarda de Catalunya (1936-1939), obra de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja i Font. Primer a Madrid i després dipositat a Salamanca, vam treballar en aquest fons a partir de juliol de 2009, durant març-abril de 2010, juliol i desembre de 2011, per bé que encara queda camí de recerca per recórrer; a l'*Archivo General Militar de Ávila*, en diferents moments, sobretot períodes de vacances escolars, de gener de 2008, 2009, i primera quinzena de juliol de 2010, i en algun altre moment entre 2011 i 2020, a fi de treballar en el buidat complet de la sèrie sobre "*Hospitales militares durante la Guerra Civil española (ambos bandos)*"; a l'*Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra*, en tres estades durant la segona quinzena de juliol, quarta setmana d'agost, i darrera setmana de desembre de 2010, on hi vàrem poder consultar i treure reproducció fotogràfica d'un centenar llarg de "*Libros de registro eclesiástico de defunciones militares*" d'hospitals militars, camps de concentració i unitats de l'exèrcit franquista; i finalment al *Centro Documental de la Memoria Histórica* on, a banda d'escapades puntuals al *Archivo Provincial de Salamanca* on actualment hi ha dipositada la documentació de la Causa General, vam estar treballant en els antics fons militar i político-militar, a partir d'una primera visita el 31 de desembre de 2010, i durant deu mesos de juliol ininterromputs, els que van del 2011 al 2020, les sèries de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra-PSET*, *Ministerio de Defensa Nacional* republicà, pel que fa a *fichas de causantes*, *testimonios sintéticos* i *expedientes* de morts i desapareguts de la Guerra Civil. Complementem recerca en els fons d'aquest arxiu amb un buidat força sistemàtic de les sèries *Político-Social_Serie Militar*, *Político-Social* d'Alacant, Aragó i Barcelona, i de la sèrie *Incorporados-Tribunal de Cuentas*. Pel que fa a les magnituds temporals d'aquesta recerca, estaríem parlant d'unes cinquanta setmanes de treball (250 dies i unes 2.500 hores). De les magnituds físiques del fons treballat, es resumirien en tres-cents cinquanta-tres unitats d'instal·lació buidades, i unes cinc-cents cinquanta unitats d'instal·lació més consultades.

²⁸ "*Els morts de la guerra i la postguerra a Catalunya. La tasca realitzada pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya: present i futur*" a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núm. 85-86; "*Els morts de la Guerra Civil a la Segarra. Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*". [en línia] <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> [març 2005]; pròleg dins R. ARNABAT; A. SABANÉS; E. GONZÁLEZ, *Víctimas de la Guerra Civil (1936-1939) al Penedès. Soldats i població civil morta Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana, 2006; "*Mancano all'appello. Il progetto di ricerca sulle perdite della Guerra Civile in Catalogna*" a *Zapruder. Storie in Movimento* [Bologna] (maggio-agosto 2006) núm. 10; "*Dossier: La fossa comuna de Cervera. Entre la memòria i la dignificació*" a *Segarra Actualitat* [Cervera] (juliol 2007) núm. 128; "*Dossier: Cervera sota les bombes*" a *Segarra Actualitat* [Cervera] (març 2009) núm. 148; pròleg "*El front*" dins VILLARROYA, Joan (dtor.), *Els noms de la guerra. Relació de totes les víctimes de les comarques gironines i el testimoni de l'última generació que va viure la Guerra Civil*. Girona: El Punt, 2009; "*Cervera i la Segarra sota les bombes. Els bombardejos aeris damunt la comarca durant la Guerra Civil (1938-1939)*" a *Miscel·lània Cerverina* [Cervera] (2009) núm. 18; "*El meu record del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del cost humà i del mestre Josep Benet*", dins DD.AA, *25 anys de la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC) 1984-2009*. Col·lecció Personatges i Fets, 2. Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya, 2009; pròleg

el conjunt de xerrades participació en taules rodones i ponències superen les trenta-quatre, entre la que s'hi compta la presentació oficial del projecte "El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya", el 23 de juny de 2010 al Palau de la Generalitat²⁹.

---

dins Ramon BOLEDA, *Soldats i maquis al Pallars i a la Vall d'Aran. Memòries d'un soldat del Batalló de Muntanya Navarra núm. 1*. Tremp: Garsineu edicions, 2009; "L'estudi del cost humà de la Guerra Civil i la postguerra des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya" dins SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; AGUDO BLANCO, Sebastián J. (coord.), *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Comunicaciones*, vol. 2. Tarragona: Arola Editors, 2011; treball fi de màster "Les fonts per a l'estudi del cost humà de la guerra civil a Catalunya, 1936-1939" [UAB, Bellaterra] (12 setembre 2012). Inèdit; "Els 661 dels Omells de Na Gaia. Presoners al camp de treball núm. 3" a Urtx [Tàrrrega] (2013) núm. 27; "El cost humà de la Guerra Civil al Pla d'Urgell (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa" a Mascançà. *Revista d'Estudis del Pla d'Urgell* [Mollerussa] (2014) núm. 5; "El cost humà de la Guerra Civil a la Baixa Cerdanya (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa" a Fil Directe. Grup d'Amics de Montellà [Montellà] (juliol 2015) núm. 37; "El cost humà de la Guerra Civil: projecte de país" dins DD.AA., *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Memorial Democràtic, 2017; "Stolpersteine. Una pedra, un nom, una persona" a Segarra [Cervera] (maig 2018) núm. 258; "El cost humà de la Guerra Civil a la comarca d'Osona: una primera aproximació" a AUSA [Vic] (XXVIII, 2018) núm. 181-182; pròleg dins Martí PICAS SALA, "El Cost Humà de la Guerra Civil al Berguedà: Actualització de l'estudi 2017-2019" a L'Erol [Berga] (tardor/hivern 2019) nùms. 141-142; amb BURON, Paquita; MIRET, Josep; i PAPELL, Rosa (coords.): *Desenterrar l'oblit. Memòries més enllà de la dignificació de la fossa comuna de Cervera*. Juneda: Editorial Fonoll, 2020; "Les fonts per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil" dins DD.AA., *Arxius i Guerra Civil*. Esterri d'Àneu: Ajuntament d'Esterri d'Àneu, març 2020; "Esclaus de la República: el camp de treball núm. 4 de Concabella dins el món concentracionari del SIM" a Sikarra. *Revista del Centre d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/publicacions/6389/revista-sikarra-1>> (maig de 2020) núm. 1; pròleg dins Noemí RIUDOR GARCIA, *Memòria històrica. Fent recerca del Pirineu a l'Ebre*. Tremp: Garsineu edicions, 2020; OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí: "Més enllà de l'exili. Patiment i mort als camps d'internament francesos (1939-1940)" a *La República* [Girona] (Del 9 al 15 de gener de 2021) núm. 138; OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí: "Més enllà de l'exili" a *Fossa 218* [Lleida] (novembre de 2021) núm. 3; OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí: "Morir a l'exili" a *La República* [Girona] (Del 25 de juny a l'1 de juliol de 2022) núm. 214; "El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra" a *Sikarra. Revista de l'Espitllera Fòrum d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/publicacions/7639/revista-sikarra-2>> (desembre de 2022) núm. 2.

²⁹ "Els morts de la guerra i la postguerra a Catalunya. La tasca realitzada pel Centre d'Història Contemporània i per on caldria continuar". Manresa (juny 2003); taula rodona: "Un hospital en la xarxa de sanitat de guerra. Els hospitals de la Segarra", Cambrils (novembre 2006); taula rodona: "Recuperar la dignitat de les víctimes de la repressió franquista. La necessitat de trencar un silenci molt llarg", Cervera (juny 2007); "L'estudi del cost humà de la Guerra Civil i la postguerra des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya". Comunicació presentada en el Congrés Internacional sobre la Batalla de l'Ebre (juliol 2008); "El cost humà de la Guerra Civil i la postguerra a Catalunya des del Centre d'Història Contemporània". Solsona (11 setembre 2008); "El cost humà de la Guerra Civil". Cervera (8 novembre 2008); "La Guerra Civil a la Segarra". Hostafrancs (16 gener 2010); presentació del llibre de Ramon Boleda, *Soldats i maquis al Pallars i a la Vall d'Aran. Memòries d'un soldat del Batalló de Muntanya Navarra núm. 1*. Verdú (30 gener 2010); "La Guerra Civil a la Segarra". Aula d'extensió cultural de la Segarra. Sant Guim de Freixenet (20 maig 2010); presentació del projecte "El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya". Palau de la Generalitat. Barcelona (23 juny 2010); "Espais de la memòria democràtica a la Segarra". Cervera (7 octubre 2010); "El cost humà de la guerra civil a Catalunya. Estat de la qüestió". Gandesa (23 octubre 2010); "La Guerra Civil a la Segarra". Aula d'extensió cultural de la Segarra. Guissona (16 desembre 2010); "Recerca, fosses i llei de

En els darrers vint anys, doncs, hom ha presenciat un desvetllament de l'interès social per aquesta temàtica, com també un interès per part de la historiografia, però sobretot una implicació i voluntat institucionals per la recuperació de la memòria col·lectiva. Recuperar els noms i les circumstàncies de la mort o desaparició de les víctimes d'aquella guerra ha estat en el centre de moltes iniciatives públiques però també particulars, al costat d'altres estudis i iniciatives en el camp memorial de la República, la guerra i franquisme. Alguns d'aquests treballs, tanmateix, partien d'una base metodològica feble, a la vegada que palesaven cert o total desconeixement pel que fa a estudis realitzats amb anterioritat a nivell local, comarcal i nacional, que podien servir de model, i que foren publicats en molts casos a la darrera dels anys vuitantes i primers dels norantes del segle passat³⁰.

---

la memòria històrica. Diferents experiències a Catalunya". Centre d'Estudis Lacetans. Solsona (16 desembre 2011); *"El patrimoni de la Memòria Històrica. Recull, recuperació i recerca a les Garrigues i al Pla d'Urgell"*. Centre d'Estudis de les Garrigues i el Centre de Recerques del Pla d'Urgell Mascançà. El Palau d'Anglesola i la Granadella (28 de gener i 4 de febrer de 2012); *"Ofensiva contra l'oblit"*. Col·lectiu a les Trinxeres. Pujalt, Gàver i Veciana (8 i 9 juny 2013); *"Cervera i la Segarra sota les bombes (1938-1939)"*. Museu de Cervera. Cervera (3 desembre 2013); *"El Camp de Treball núm. 4 de Concabella"*. Associació d'Amics del Castell de Concabella. Concabella (29 novembre 2014); *"Els camps de Concabella i Cervera. El món concentracionari de guerra i postguerra"*. Concabella (7 febrer 2015); taula rodona: *"El món concentracionari en zona republicana i nacional: Concabella i Cervera, dues realitats pròximes"*. Cervera (14 de març de 2015); *"El món concentracionari: Concabella i Cervera, dues realitats properes"*. Aula d'Extensió Universitària. Tàrrrega (26 de maig de 2015); *"L'aportació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil i la postguerra"*. Generalitat de Catalunya. Museu d'Història de Catalunya (12 de gener de 2016); documental i col·loqui *"La memòria de les bombes"*. Cervera (6 de maig de 2016); *"El cost humà de la guerra"*. Bellcaire d'Urgell (11 de novembre de 2016); ponència *"El cost humà de la Guerra Civil, projecte de país"*. Centre d'Història Contemporània de Catalunya i la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans (1, 2 i 3 de desembre de 2016); taula rodona: *"Víctimes de la guerra. Fonts del segle XX i del XXI"*. Esterri d'Àneu (28 de setembre de 2018); *"El cost humà de la Guerra Civil, projecte de país"*. Comitè de Defensa de la República de Guissona (3 de novembre de 2018); *"El cost humà de la Guerra Civil"*, dins *"Jornada: Les víctimes de la guerra i postguerra (1936-1939)"*. Memorial Democràtic. Barcelona, Memorial Democràtic (22 de març de 2019); *"Actualització del projecte del cost humà de la Guerra Civil. Un projecte viu i de país"*. Centre d'Estudis Segarrencs. Cervera (27 d'abril de 2019); *"Presentació del projecte sobre les investigacions del Cost humà de l'exili"* amb Noemí Riudor i Martí Picas. Cinemes Guiu i Artesans d'Ossera. Ossera (19 de juny de 2021); *"El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya"* Ajuntament de Sabadell i el Museu d'Història de Sabadell (14 de desembre de 2021); *"Mortaldat als camps francesos. Estudi nominal de les morts dels refugiats republicans a l'exili per mitjà de les fonts"*. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. Sant Vicenç dels Horts (1 d'abril de 2022); *"El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya"*. Museu de L'Hospitalet-Can Riera. L'Hospitalet de Llobregat (5 de maig de 2022); *"El cost humà de la guerra civil: un projecte de país"*. Aula d'Extensió Universitària de Tàrrrega. Tàrrrega (31 de gener de 2023).

³⁰ Potser el treball que més va evidenciar aquesta falta de rigor en la metodologia i les fonts de consulta, a la vegada que amb els propis objectius de recerca, fou el treball fet pel Fòrum per la memòria del País Valencià, *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cementiri*. Barcelona: Icària editorial s. a., 2008. Només tall d'exemple, podríem citar els treballs

L'objectiu de la tesi que presentem, doncs, no es centra només en aprofundir en el coneixement de les fonts per a l'estudi del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, plantejar-ne l'estat de la qüestió, i la disponibilitat i possibilitat d'accés, sinó també explorar noves línies d'investigació. La nova fase de recerca i revisió comarcal, impulsada pel CHCC a partir de 2005, ha portat el treball a les comarques de la demarcació de Lleida i Tarragona, les comarques de la demarcació de Barcelona, de l'Anoia, Berguedà, Maresme, Osona i el Baix Llobregat, i ciutats importants com Badalona, Santa Coloma de Gramenet, Sant Adrià del Besòs, l'Hospitalet de Llobregat o la mateixa capital, Barcelona³¹. I això sense oblidar la recerca en fons i arxius que, fora de l'àmbit local i comarcal, i en la major part de casos fora de Catalunya, han aportat informació significativa a la recerca, com és el cas del més significatiu per volum i resultats de recerca, com el fons de la pagadoria secundària de l'Exèrcit de Terra republicà.

Fruit d'aquest treball de recerca i revisió, de correcció i ampliació de la informació, aquesta tesi permet contribuir a un recompte de la nòmina cada cop més completa de víctimes causades per la Guerra Civil de 1936-1939, però també podem presentar uns registres de víctimes que veuen tots els seus camps ampliat de filiació, condició, circumstàncies de la mort/desaparició, i de fonts. A partir d'aquí, esperem que en pugui sortir en un futur no llunyà l'anàlisi quantitativa i qualitativa definitius tant a nivell local com comarcal. Per tant, la

---

de PRATS, Josep Maria: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà", a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57; FERRAN, Marc; VILLAGRASSA, Montserrat: "Els morts del Baix Camp al front 1936-1939", a *Reus Diari* [Reus] (maig 1987); NOGUERA, Josep: "Els morts del Berguedà al front durant la guerra civil del 1936-1939", a *L'Erol* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28; BONJORN, Robert; COMA, Glòria; OLIVA, Jordi; TORRES, Jaume: "Soldats de l'Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts per material bèl·lic abandonat", a *Urtx* [Tàrrrega] (abril 1991) núm. 3; ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Els manresans morts al front", dins *Història gràfica de Manresa. La guerra civil (1936-1939)*, vol. II. Manresa: Edicions Selectes, 1993; PUJIULA, Jordi; GIRONA, Ramon; BATLLE, Carles: *Els morts per la guerra civil a la comarca de la Garrotxa (1936-1945)*. Olot: Llibres de Batet, 1993; CASTILLO, Sofia; CAMPS, Olga: *La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1994; BLANCH, Maria Josepa: "Mort, on és la teva victòria? Aproximació al cost humà de la Guerra Civil a la Terra Alta", a *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* [Gandesa] (segon semestre 1994) núm. 20; o el de SANJUAN PRIM, Josep (text); ESCOLÀ, Francesc (dir.): *Mai més*. Lleida: Amics de la Mare de Déu de Carrassumada, 1998. Vegeu, en qualsevol cas, les notes a peu de pàgina de la part introductòria de l'apartat 4 d'aquesta tesi.

³¹ Tot i haver pogut portar al terreny de la recerca i/o revisió comarcals a comarques com l'Anoia o el Maresme, o a la mateixa ciutat de Barcelona, l'abast de la recerca i els resultats obtinguts recomanen una segona revisió, més exhaustiva i a fons.

tesi que presentem té com a objectiu una aportació investigadora com a tal sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya i el seu significat, però també una investigació sobre els mecanismes i recursos per a l'explotació documental d'aquest camp analític.

Aquesta lògica que ha definit la nostra tesi doctoral explica, també, la cronologia 1936-1944. El fet d'apostar per una tesi que inclogui analíticament la recerca del cost humà no a curt termini -és a dir, quan finalitza la Guerra Civil a Catalunya el febrer de 1939- sinó que explori les conseqüències a mig i llarg termini d'aquesta guerra en el marc de la repressió franquista i la mortalitat de l'exili republicà, sobretot estudiada a les regions del Migdia-Pirineus i Llenguadoc-Rosselló, la qual cosa ens ha fet arribar fins a 1944. Aquesta dinàmica, a més, explica també la utilització de fons arxivístics que fins ara havien estat oblidats fora i dins de l'Estat espanyol, com els arxius i fons dels arxius departamentals i municipals d'ambdues regions.

Tot amb tot, la tesi deixarà encara interrogants oberts especialment sobre les línies d'investigació que abordem al voltant de la mortalitat en acció de guerra, entre els refugiats i desplaçats de guerra, i a l'exili. Aspectes que hom plantejaria desenvolupar en un futur a partir del treball que presentem, relacionats amb els àmbits de mortalitat estudiats, podrien ocupar el coneixement en l'anàlisi sociològic del combatent català que mor en acció de guerra, o les morts segons les unitats militars de destinació. En el terreny de les víctimes civils, els morts com a conseqüència d'accidents derivats de la guerra, sobretot per atropellaments o l'esclat de bombes abandonades per ambdós exèrcits, esdevenen una altra línia d'anàlisi que cal abordar. En qualsevol cas, els interrogants i les valoracions finals només es podran tractar en el seu conjunt a partir d'assegurar el tancament definitiu del treball de camp, incloent-hi fons, arxius i estudis, publicats o no, sistematització i validació de totes les dades.

Així, doncs, i tenint present tots els elements anteriors, aquesta tesi presenta una estructura articulada en sis apartats, conclusions, bibliografia i fonts i annexos. Un primer apartat es correspon amb aquest de presentació, mentre que el segon i tercer aborden les bases de dades i les fonts documentals, respectivament, per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya. El

cos principal de tesi inclouria els tres següents: l'apartat quart sobre les línies d'investigació sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya: els morts en acció de guerra, el cinquè, que tracta dels refugiats i desplaçats, concretament una aproximació al còmput de mortalitat, i un darrer capítol sobre l'exili a l'Estat francès i la deportació als camps nazis. El setè correspon a les, i el vuitè i novè, als arxius, fons i publicacions, electròniques incloses³², que s'han consultat. Finalment, en l'apartat d'annexos, les taules de mortalitat per malaltia en població refugiada; i un assaig de bibliografia i fonts per a l'estudi de tot el cost humà de la Guerra Civil, des del petit article local a obres de caràcter general que aborden la temàtica.

El segon i tercer apartats han estat concebuts com a introductoris, en la mesura que permeten situar les bases empíriques a partir de les quals hom pot afrontar la investigació sobre el cost humà de la Guerra Civil a Catalunya. Des del vincle i experiència en la recerca i la coordinació del projecte Cost humà per al CHCC, en una primera etapa de 1986 a 1995 i en una segona etapa de 2005 al moment present, repassem en el primer d'aquests dos apartats introductoris, l'estudi de la mortalitat causada per la Guerra Civil en una primera fase anterior a la creació del CHCC. El seu estudi, plenament vinculat amb el CHCC, entre 1985 i 1995, el llarg parèntesi entre 1996 i 2004, i la represa del projecte des de 2005 fins al moment present. En aquest apartat, abordarem també el procediment de recerca, la creació de l'aplicació banc de dades per al seu tractament, i el procés de bolcat i validat de la informació, problemes inclosos arrel de la migració i importació des de formats convencionals.

El segon apartat introductorí aborda les fonts per a l'estudi de la mortalitat de la Guerra Civil des d'una perspectiva local, comarcal, o nacional, i assenyalant els punts forts i febles pel que fa als arxius i fons, l'estat i el tractament d'aquesta documentació en el context de creació dels arxius comarcals, i a la informació que aporten aquestes fonts. L'anomalia dels fons judicials, o la dispersió documental en fons estatals, competencialment depenent de ministeris diferents, per arribar a concloure sobre la necessitat de mirar-ho

---

³² En aquesta tesi s'han aprofitat molts recursos electrònics en línia, que han permès l'accés a una part rellevant de les fonts primàries per a elaborar la investigació.

absolutament tot, per construir, molts cops i des de petits fragments d'informació, els escenaris de vida, desaparició o mort de cada víctima.

El quart apartat tracta una de les tres línies d'investigació del cost humà de la Guerra Civil que hem abordat en aquesta tesi, el de la mortalitat en acció de guerra, en fronts i hospitals o altres circumstàncies, per malaltia o mort violenta. Les fonts per al seu estudi ocupa una part de l'apartat, necessari per entendre la complexitat de la recerca amb l'objectiu d'un coneixement total i cert d'aquelles víctimes del conflicte. L'apartat segueix la lògica de buscar, des de les aportacions de recerca fetes en els darrers disset anys, quantificar el nombre total de morts en acció de guerra, conèixer les edats i lleves més afectades, i d'aquesta repercussió de la mortalitat en acció de guerra damunt la població catalana, i la cronologia i escenaris de les morts.

El cinquè i sisè apartat tracten la quantificació de la mortalitat de refugiats i desplaçats de guerra a l'interior de Catalunya durant la Guerra Civil, i la mortalitat a l'exili, inclosa la deportació. L'apartat que centrem en els refugiats de les zones de guerra peninsulars i dels desplaçats interiors de les línies de la Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, contextualitza la condició de refugiat des del punt de vista conceptual, i avaluem el seu estudi emmarcat dins el projecte Cost humà com una de les darreres recerques encara en curs de realització. L'apartat aprofundeix també en les fonts, i en les recerques fetes, per bé que totalment insuficients, per a una quantificació de la mortalitat durant la guerra que és, encara ara, molt difícil. L'anàlisi cronològica d'aquesta mortalitat, i les causes de la mort de les víctimes figuren també entre les temàtiques abordades.

El sisè apartat se centra en l'estudi de la darrera mortalitat abordada en l'estudi del Cost humà, fruit de la recerca iniciada l'any 2020 en col·laboració amb Noemí Riudor i Martí Picas: les morts a l'exili a l'Estat francès i en deportació. Les fonts per al seu estudi, sobretot *in situ*, en arxius i fons sobretot municipals i departamentals de les regions del Migdia-Pirineus i Llenguadoc-Rosselló, la seva tipologia i la informació que se'n pot extreure, ocupa el nostre interès a fi de contextualitzar l'esforç i complexitat de la recerca. La lògica per al seu estudi, metodològicament parlant, ens porta a redefinir els subàmbits d'aquesta mortalitat a l'exili, cosa que abordem en el segon apartat d'aquest

capítol. L'origen i l'edat d'aquestes víctimes, així com les causes de la seva mort, formen part de la lògica d'aquesta tesi, per bé que el seu estudi es trobi encara en fase de realització. Aquesta circumstància, que també es produeix en el cas de l'estudi dels refugiats i desplaçats de guerra, condiciona uns objectius i resultats de recerca més ambiciosos. Els morts en deportació mereixen un darrer apartat, com a part integrant de l'estudi sobre la mortalitat a l'exili, i com a part també integrant del projecte Cost humà.

Per finalitzar aquesta presentació, l'agraïment al Dr. Josep Maria Solé i Sabaté, primer director de tesi, pel seu mestratge reculat en el temps al CHCC, però també a les aules o compartint molts altres moments. Al Dr. Josep Puigsech, que en va acceptar el relleu en la direcció, per la seva ajuda inestimable en l'orientació i l'exigència necessària.

2. BASES DE DADES PER A L'ESTUDI DEL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA

La investigació del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, malgrat els anys passats i l'avenç important pel que fa a la recerca, és encara un projecte que li queda recorregut, tant pel seu gran abast a nivell nominal com per la seva complexitat en el tractament de la informació i la gestió de les dades³³.

En aquest sentit, no podem oblidar un problema que en aquests moments de la recerca és ja insalvable, com és la pèrdua, per edat, de bona part dels testimonis directes que van viure aquella guerra i la immediata postguerra. Aquest testimoniatge oral va ser fonamental en els moments inicials de la recerca, sobretot durant els anys vuitanta i noranta del segle passat, i més ho hagués estat si s'hagués començat abans. A l'actualitat, ho hem pogut ben constatar, és absolutament inútil plantejar-se una recerca nominal de víctimes mortals de la guerra i la immediata postguerra en base al testimoniatge directe, de coetanis de les persones mortes i/o desaparegudes que investiguem.

Tampoc hem de passar per alt altres problemàtiques com són l'accés a alguns arxius i/o fons, a voltes sotmesos als capricis dels seus responsables, amb uns horaris gens adaptats a les necessitats de l'investigador en un país com el nostre, per tancament o accés limitat a una part de la documentació (especialment en arxius militars). Però també per criteris d'ordenació arxivística canviants, o de fragmentació de sèries documentals, que sovint han entorpit, més que no pas ajudat- l'objectiu final de recerca. Contràriament, i aquesta és una circumstància positiva, alguns d'aquests arxius han avançat en digitalització dels seus fons, a la vegada que han apostat, encertadament, per la publicació en línia d'aquesta documentació.

D'inici, hom podria suposar que totes les víctimes directes o indirectes, violentes o per malaltia, relacionables amb el conflicte civil haurien de constar

---

³³ L'any 2017 publicàvem un article presentat en el simposi coorganitzat pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya, la Societat Catalana d'Estudis Històrics i el Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya: "A 80 anys del cop d'estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)". En aquest article, hereu en part d'altres articles anteriors, plantejàvem qüestions que també desenvoluparem en aquesta introducció, com són les fases del projecte i la seva complexitat. Vegeu: OLIVA, 2017, 545-556.

inscrites a la secció tercera del Registre Civil, en els terminis que s'estableixen i conforme el que marca la llei³⁴, per tant en el mateix moment de la mort, fora de termini, en el lloc de la mort, en el de naturalesa o bé en el de veïnatge. Tanmateix no ha estat així, ni aleshores, dins el període de la guerra, ni amb posterioritat a la seva fi; bo i remarcant la diferència existent, quantitativament parlant, a favor de baixes del bàndol franquista, sigui quin sigui el motiu. Aquesta anomalia la podem constatar ben fàcilment en àmbits, la investigació dels quals resulta molt més complexa, com és el cas de les víctimes en acció de guerra, per bombardeig, per l'acció dels emboscats, per l'acció guerrillera, o a l'exili, sense descartar les repressions d'un i altre cantó, per bé que en aquests casos el grau de fiabilitat ha estat més gran.

Un altre aspecte a tenir en compte, conseqüència precisament del que acabem de dir, és que l'estudi del cost humà s'ha hagut de construir, o reconstruir, moltes vegades a partir de petites dosis d'informació provinents de fonts diverses, des de l'anàlisi comparada i rigorosa de les informacions que tenim sobre una víctima, tant amb relació a la seva identificació primària, és a dir a conèixer el seu nom i cognoms, com també pel que fa a coneixement de les circumstàncies de la seva mort i/o desaparició. Només a partir d'aquest coneixement total de les fonts, doncs, podem parlar de culminació de recerca tant des del punt de vista nominal com de les informacions que acompanyen a al nom, des de les dades de condició a les que ens informen de les circumstàncies de la seva mort o desaparició.

Insistint, doncs, en aquesta complexitat pel que fa a la recerca sobre el cost humà, no podem obviar tampoc el seu gran abast, tant territorial com per voler-lo abordar en el seu conjunt en l'espai temporal que va de 1936 a 1944. Estem parlant de poder arribar a conèixer i completar, corregint i augmentant la informació de la mortalitat per la repressió i les violències en zona republicana, els morts en acció de guerra, les víctimes mortals de bombardeig, els civils

---

³⁴ *Ley Provisional 2/1870*, de 17 de juny, del *Registro Civil y del Reglamento para la ejecución de las leyes de matrimonio y Registro civil*, de 13 de desembre de 1870, que entrà en vigor l'1 de gener de 1871. Aquesta llei no fou modificada, per a ser actualitzada, fins vuitanta-cinc anys després, amb la *Ley de 8 de junio de 1957 sobre Registro Civil* (BOE, núm. 151, 10/06/1957), que entrà en vigor l'1 de gener de 1959. Vegeu: TRAPERO RUIZ, María Isabel: *El Registro Civil en España. Iter histórico*. Treball fi de grau. Universidad de Valladolid. Facultad de Ciencias Sociales, Jurídicas y de la Comunicación [Segovia] (19/07/2021).

morts com a conseqüència d'accidents derivats de la guerra, els represaliats amb resultat de mort pel franquisme, les morts per l'acció del maquis, en l'exili i la deportació, i altres víctimes col·laterals indirectes. En definitiva, tant els que tenen una relació directa o indirecta amb els costos humans de la guerra i la postguerra, tant les morts violentes com les que es produeixen com a conseqüència de les pèssimes condicions de vida i/o de tracte inhumà, per exemple dins del món penitenciari o concentracionari d'un i altre bàndol. Però també hem de parlar de gran abast, perquè entre els objectius de la recerca que hom planteja en la represa del projecte per part del CHCC vers 2005, hi ha l'ampliació del conjunt de dades que acompanyen el nom de la víctima, i la incorporació de les víctimes foranes, sobretot soldats però també refugiats i refugiades de guerra que moren a Catalunya per causes diverses. I finalment, perquè estem parlant de xifres que globalment podrien oscil·lar entre els 80.000 i els 100.000 morts com a resultat del conflicte armat, amb la complexitat de gestió que això suposa.

Estem davant d'una recerca extremadament complexa, també, pels anys passats, més de vuitanta-cinc des de l'inici del conflicte, amb les conseqüents repercussions sobre la documentació, en part desapareguda, en part malmesa, bé per culpa de les circumstàncies del propi conflicte o per les dues esporgues hagudes en el si d'aquests fons. Autoritzades o no, la primera, abans de l'entrada de les tropes franquistes, i la segona en els primers anys de la transició democràtica. Però sense oblidar la descurança d'algunes autoritats locals amb els fons municipals i/o d'alguns responsables polítics amb relació amb arxius i fons superiors, l'actitud i aptitud dels quals no sempre ha estat a l'alçada de les circumstàncies, havent deixat en l'abandó petites dosis d'informació, dins i fora del país, que hagués estat important poder salvar³⁵.

---

³⁵ D'entre totes les fonts, la que hauria facilitat més l'estudi dels morts en acció de guerra, per tant poder disposar d'un coneixement molt més aproximat de les víctimes del conflicte, és la que fa referència a la documentació militar, d'ambdós exèrcits, però sobretot de l'exèrcit republicà, i molt en particular al que fou l'Exèrcit de l'Est i l'Exèrcit de l'Ebre, i molt especialment la documentació que generà la *Inspección General de Sanidad del Ejército. Sección de Estadística*, que no hem estat capaços de localitzar en cap dels arxius militars on s'ha portat la investigació. D'aquest organisme de l'exèrcit en sortien per exemple, crides a familiars publicats a la Vanguardia en dates diverses (de 1938 coneixem llistats publicats en data 9 de gener, 3 i 4 de juny, 25 de setembre, 7 i 15 d'octubre) requerint es presentin a les oficines centrals de la inspecció, a l'avinguda del 14 d'abril, 423-425, a la que s'hi afegeixen també les oficines del c. Sicília, 48 baixos o del c. Sicília, 28, 3r del *Centro Asturiano* de Catalunya: "A los familiares de los combatientes. En la sección de Estadística de la Inspección General de Sanidad deben

L'accés a la documentació, bé per limitació o dispersió de la mateixa, conseqüència d'un procés de tractament i d'inventari lentíssims en determinats àmbits com el judicial, així com el trencament de sèries documentals també constitueixen un dels problemes més importants de la investigació. Completar el treball de recerca amb la utilització d'una mateixa font d'informació, hi ha cops que significa haver d'investigar en tres o quatre llocs diferents, com per exemple els expedients i/o sumaris dels Jutjats de Primera Instància i Instrucció, que podem trobar-los transferits a arxius comarcals (catalogats o no), en fons de jutjats (que difícilment et permetran l'accés), arxius històrics (antics arxius provincials), fins i tot dins el fons de la *Causa General al Centro Documental de la Memoria Histórica*.

Un altre exemple el constitueix el fons de subsidis i/o de pagaments per mort, desaparició o inutilitat que estableixen la Generalitat de Catalunya, via Comitè Central de Milícies Antifeixistes en un inici, de la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya després, i, amb la centralització de les competències de Defensa després de la militarització de les milícies, del *Ministerio de Defensa Nacional* del govern de la República. En aquest sentit, podem resseguir els noms de milicians morts, desapareguts o qualificats com a inútils fins el desembre de 1936 gràcies a les certificacions i/o justificants de rebuda de subsidi del Comitè de Milícies Antifeixistes, de subsidis rebuts pels propis milicians (cas d'inutilitat), família o persona autoritzada, els originals dels quals es troben a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC)³⁶.

També podem continuar la sèrie documental de pagaments i subsidis, ara de l'exèrcit regular i la competència centralitzada, gràcies al fons de la *Pagaduría*

---

presentarse para un asunto que les interesa, los familiares de los combatientes que a continuación se citan". És el cas, per exemple, d'Antonio Falcón Salvador, fill de Gelsa (Saragossa) i destinat al 479 Batalló 120 Brigada Mixta, que havia mort a l'Hospital Militar del XVIII C. d'E. a Cervera, el 26 de maig de 1938. En la documentació d'ambdós exèrcits, també ens referim a expedients personals de filiació, butlletins d'informació de les diferents unitats, i registres diaris, setmanals i mensuals d'altres i baixes, incloent morts, desapareguts i ferits. En aquest sentit, per bé que resulta molt més fàcil resseguir les baixes per mort en el bàndol franquista, també aquí hi trobem importants llacunes. Així mateix, la situació dels fons locals, després d'una acurada catalogació als anys vuitanta del segle passat, no és més afalagador.

³⁶ Aquesta documentació de la Generalitat de la Catalunya republicana constitueix una part molt important dels fons retornats dels anomenats "Papers de Salamanca", requisats per les autoritats franquistes l'any 1939 per mitjà de la Delegación del Estado para la Recuperación de Documentos (DERD), i que el gener de 1978 Josep Benet, l'historiador i aleshores senador, en reclamà per primer cop davant del Senat la seva preservació, i en general la preservació del tot el patrimoni documental de la República i la Guerra Civil pel perill de destrucció.

Secundaria del Ejército de Tierra republicà, a partir de juny de 1937 fins el desembre de 1938, i que podem trobar físicament al *Centro Documental de la Memoria Histórica*. Entre els subsidis al milicià i la documentació centralitzada al soldat de l'Exèrcit Popular de la República, queda l'espai temporal entre gener i maig de 1937, en què la documentació pel mateix concepte de subsidi al milicià o soldat no es troba, tot i la lògica de continuïtat d'aquests pagaments i de conèixer-ne l'existència, alhora que era competència de la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya, per mitjà de l'Oficina d'Assegurances Socials-Secció morts i mutilats de la guerra³⁷. Tot això, per no parlar de les limitacions a la investigació d'arxius i/o fons, sotmesos, en alguns casos, a decisions capritxoses dels seus responsables a l'empara, molts cops, de la Llei de protecció de dades personals³⁸.

A tall d'anècdota, podem recórrer novament a l'*Archivo General Militar de Ávila* pel que fa a la documentació "confidencial, secreta, reservada o molt reservada", que impedeix, per exemple, que puguis consultar una documentació –remarco- tan delicada com la derivada de la construcció de la *Línea Pirineos* o *Línea P*. Però alerta, aquesta documentació de la Línia P s'havia pogut consultar sense cap mena d'impediment a l'*Archivo Intermedio Militar Pirenaico*, al quarter del Bruc. O els que vam tenir amb els fons eclesiàstics, en aquest cas del Bisbat d'Urgell, que no ens van deixar continuar una tasca d'investigació amb llibres d'òbits parroquials a partir de 1939, per tant fora termini, en contrast amb les facilitats donades pels responsables de l'*Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra*, a Madrid, de consulta i reproducció

---

³⁷ L'any 2017, barrejat entre la documentació de pagadoria de l'Exèrcit de Terra republicà, vam trobar documentació d'aquesta oficina de la Conselleria de Treball de la Generalitat que en certifiquen la seva existència i les característiques. Podem citar els exemples de Josep Carceller Rodon, Rogeli Florensa Domingo, o Anastasi Arnal Álvarez. El servei gestionava no solament els subsidis a interessats (cas d'inutilitat), familiars o persona autoritzada de combatents residents l'any 1936 a Catalunya, sinó també de les famílies de refugiats dels territoris evacuats, com és el cas de Celestino Pareda Menéndez, mort al front d'Oviedo el 4 de març de 1937, avalat pel *Consejo Interprovincial de Asturias y León*. Complet, aquest fons no hi ha hagut manera de localitzar-lo però hom té sospites fonamentades que pugui trobar-se entre la documentació no catalogada de l'*Archivo General Militar de Ávila*.

³⁸ Llei orgànica 15/1999, de 13 de desembre, de Protecció de dades de caràcter personal, sense oblidar-ne una d'anterior, la Llei orgànica 1/1982, de 5 de maig, de Protecció civil del dret a l'honor, a la intimitat personal i familiar i a la pròpia imatge. Pel que fa a l'accés a la informació, tractament i publicació en el camp de la història, vegeu l'informe de RIUDOR, Noemí: "Entrebancs a l'accés, tractament i publicació de dades històriques. Recull sinòptic de la legislació existent" (10/4/2017) [inèdit].

de tot el seu fons de registres de defuncions d'hospitals militars, unitats diverses i algun camp de concentració. O com la consulta dels Registres Civils, autoritzada en la major part dels casos acreditant recerca històrica, limitada en altres, i fins i tot també prohibida, i amb criteris tan arbitraris en cas d'accés, com deixar fotocopiar la partida de defunció, tapar la causa de la mort, o prohibir-ne l'anotació³⁹. No deixa de ser preocupant i feixuc per a l'investigador/a, encara avui, que una mateixa sèrie documental hom l'hagi de consultar en més d'un arxiu o fons, i més quan aquests es reparteixen en un espai geogràfic que no és precisament proper. L'esperança que algun dia l'accés a la documentació sigui universal aprofitant les tecnologies de la informació i comunicació, encara dista molt de ser una realitat.

Els problemes metodològics derivats de la necessària adscripció d'una víctima a l'àmbit corresponent de la mort es converteix en qüestió que fa també el projecte complex. En general, tenim clares les morts en acció de guerra (per ferides o malaltia *in situ*, o combinació d'ambdós, o en hospitals de rereguarda), hom identifica bé també les víctimes de la repressió en zona republicana, les morts com a conseqüència d'accidents derivats de la guerra, els executats per

---

³⁹ Fou el Centre d'Història Contemporània de Catalunya que, des de la posada en marxa de la recerca sobre els soldats morts en acció de guerra i la població civil víctima d'accidents derivats de la guerra, posava a disposició de l'investigador una carta de presentació que l'acreditava per a la tasca que hom li havia encomanat i el detall de les fonts que necessitaria veure: "El Centre d'Història Contemporània de Catalunya, de la Generalitat de Catalunya, té en curs d'elaboració un estudi sobre el cost humà, en víctimes mortals, de la Guerra Civil a Catalunya. Actualment s'estan completant les relacions nominals dels veïns de les poblacions de Catalunya que moriren en els fronts de combat o en els hospitals militars de rereguarda, en un i altre exèrcit, i dels civils morts per accidents derivats de la guerra. En la relació s'indica nom i cognoms de la víctima, data de naixement, edat, lleva, estat civil, professió, lloc i data de la mort, i exèrcit a què pertanyien. Al costat d'aquesta recerca, s'estan elaborant les relacions nominals de refugiats a totes les poblacions de Catalunya, amb indicació del nom i cognoms, edat, estat civil, professió i procedència.

Per tal de realitzar aquest treball cal que els investigadors puguin examinar especialment els Llibres del Registre Civil (secció Defuncions) dels anys 1936-1955; els Llibres o Expedients de Lleves (1936-1941); els Llibres de registre d'entrada i sortida de correspondència dels Ajuntaments (1936-1947); els Llibres i expedients d'orfes; Censos de refugiats i els altres expedients de l'Arxiu Municipal que necessitin.

El [...], amb DNI núm. [...] ha estat l'encarregat de realitzar l'esmentada recerca a la comarca de l[...].

Preguem, per tant, a totes les autoritats i encarregats de les oficines públiques corresponents que l'atenguin i li facilitin el seu treball".

Tanmateix, l'acreditació no serví per permetre, per exemple, l'accés al Registre Civil de Barcelona (pl. del Duc de Medinaceli, 3), que necessità la intervenció de l'aleshores consellera de Justícia, Hble. Montserrat Tura. En altres casos, pocs, l'acreditació tampoc serví i s'hagueren de fer altres gestions, generalment polítiques, davant l'autoritat judicial.

procediments sumaríssims de la repressió franquista... Però, en canvi, ens trobem amb casuístiques concretes, combinació de condició de la víctima amb les circumstàncies de la seva mort/desaparició, que no sempre són fàcils de resoldre. Exemples com aquests poden donar idea del que parlem: un soldat que mor estant de permís a causa d'un bombardeig de l'aviació, en quin àmbit l'associem: acció de guerra o bombardeig? I el soldat que mor en qualitat de presoner de guerra en un hospital de rereguarda? O aquell altre que, convalescent en un hospital de rereguarda (cas de l'Hospital General de Catalunya, per exemple), amb l'ocupació de Barcelona per part de les tropes franquistes, passa a convertir-se en presoner de guerra. I com distingim un refugiat de guerra d'un autòcton sense consultar censos i padrons, o censos de refugiats; o com distingim –ja que no sempre ens és fàcil amb les fonts- entre soldat que mor en hospital militar poc després d'acabada la guerra, com a conseqüència de la mateixa, i entre un soldat que mor d'accident fent el servei militar de Franco, si no tenim referències sobre la unitat a la que es troba adscrit; o on establim la frontera per considerar un soldat dins l'àmbit de víctima en acció de guerra (imaginem un soldat de la República, presoner de guerra, ingressat per malaltia a l'hospital de la Santa Creu i Sant Pau, el maig de 1939, i que mor mesos després: àmbit d'acció de guerra o repressió franquista? I els donats com a desapareguts? O els que fan el tràmit per mort o desaparició a l'oficina de pagadoria de Barcelona perquè s'hi troben en qualitat de refugiats de guerra? Com distingim aquests dels que foren migrants econòmics que arribaren a Catalunya abans de la guerra?

Un altre aspecte que confereix complexitat al projecte de Cost humà és que són moltes les vegades que les fonts ens confonen, per raons diverses. No estem parlant d'una transcripció errònia de noms i cognoms –que també dificulta la tasca identificadora-, sinó les versions contradictòries pel que fa a informacions de caràcter personal, com l'edat, lleva, professió, naturalesa o veïnatge, sinó també amb relació a les circumstàncies de la mort i/o desaparició de la víctima, que pot canviar segons la font consultada. I no estrictament entre un oral i una d'escrita, sinó entre les mateixes fonts escrites, oficials i sotmeses a la legalitat vigent. I no parlem només d'un error involuntari, fruit de la recreació o d'una reconstrucció suposadament certa a partir d'indicis,

sinó d'errors causats potser per la manca d'informació contrastada i en origen, de la descurança i la incompetència, començant pel mateix Registre Civil⁴⁰. Tenim un bon repertori de casos que poden apuntalar aquesta idea, casos d'enregistraments amb informacions fins i tot contraposades, com per exemple les que fan referència a les circumstàncies de la mort de Josep Anguera Escoda, Àngel Cairó Novau, Josep Roca Espigulé, aquest darrer fins i tot amb inscripció feta dins la mateixa comarca, dos cops als llibres de defuncions del Registre Civil⁴¹.

---

⁴⁰ Sense entrar en les confusions que poden provocar les transcripcions dels responsables dels registres, que són moltes, i greus moltes vegades, podríem relacionar centenars de casos de víctimes, la informació sobre les circumstàncies de la mort de les quals no tan sols no ha estat contrastada sinó que ha estat directament inventada, i molt especialment en aquelles inscripcions que s'efectuaren fora termini, un cop acabada la guerra, sense base documental que donés validesa al que es feia constar. Més encara, fins i tot en inscripcions fetes en el moment de la mort, que reflecteixen amb versemblança les circumstàncies del decés, fins i tot en aquests casos, pot existir error. Ho exemplifiquem amb els casos dels soldats Hermenegild Magem Not d'Oristà (Osona) i de Florenci Mujal Vilaseca de Llobera (Solsonès). El primer, segons el Registre Civil d'Oristà, hauria mort a Bellmunt d'Urgell (Urgell) el dia 28 de maig de 1938, en el context de l'ofensiva republicana al cap de pont de Balaguer. Doncs bé, resulta que de la consulta d'un dels registres eclesiàstics de l'*Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra* (Madrid) en traiem la informació que la seva mort s'havia produït a l'hospital militar de los *Sagrados Corazones* de Santander, el dia 1 de juny de 1938. Per la seva banda, Florenci Mujal Vilaseca, segons el Registre Civil de Tremp (Pallars Jussà) en inscripció fora termini, hauria mort per ferides al Pont de Pedra d'aquesta localitat l'1 de novembre de 1938; en canvi, el trobem inscrit al volum 15 foli 101 del Registre Civil d'Oia (Pontevedra), com a mort per febre tifoïda en el camp de concentració del Monestir de Santa Maria d'aquesta població gallega, el 9 de març de 1939.

⁴¹ De Josep Anguera Escoda, fill de Josep Anguera Jové i de Rosa Maria Escoda Sabater, natural i veí de Riudecanyes, nat el 3 de gener de 1902, i casat. Mobilitzat forçós, s'integrà a la 227 Brigada Mixta de la 42 Divisió de l'Exèrcit Popular de la República (EPR). Segons el RC de la Granadella, morí en acció de guerra el dia 29 de desembre de 1938. En la partida de defunció eclesiàstica consultada consta com a "*trabajador*", i segons el llibre d'ingressos i altes de l'hospital de l'*Academia General Militar* de Saragossa, on ocupà el llit 136 de la sala 14, la víctima ingressà al centre el mateix dia de la seva mort, l'1 de gener de 1939, procedent del front del Segre. Fonts: Registre Civil, secció Defuncions, T. 23 f. 93. La Granadella; *Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra, Libro registro de defunciones militares*, T. 5813 K núm. 26; *Archivo General Militar de Ávila, Hospital Academia General de Zaragoza, Libro registro ingresos y altes*, C. 42070 T. 1 núm. 2164. Pel que fa a Àngel Cairó Novau, fill de Joan i Rosa, natural i veí cal Gasparet de Santa Maria de Meià, solter i pagès. Mobilitzat forçós amb la seva lleva de 1924 i destinat al 903 Batalló de la 226 Brigada Mixta de la 42 Divisió de l'EPR. El RC de Vilanova de Meià, probablement per inscripció efectuada fora plaç per manament judicial, informa que morí a la Granadella (Les Garrigues), el dia 14 de gener de 1939. Tanmateix, en la partida de defunció eclesiàstica consultada del lloc de la mort, on consta com a "*prisionero*" que morí l'1 de gener de 1939 a l'hospital de l'*Academia General Militar* de Saragossa, mentre que segons el llibre registre d'ingressos i altes de l'hospital, ingressà al centre el mateix dia de la seva mort, procedent de Saidí (Osca). Fou atès a la sala 16. Això no treu que pogués caure ferit a la Granadella. Fonts: Registre Civil, secció Defuncions, Vilanova de Meià; *Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra, Libro registro de defunciones militares*, T. 5813 K núm. 24; *Archivo General Militar de Ávila, Hospital Academia General de Zaragoza, Libro registro ingresos y altes*, C. 42070 T. 1 núm. 2177. BONJORN; PLA; CIVIT; SOLÉ, 1995, 267, SÁNCHEZ AGUSTÍ, 2015, 265. Finalment, Josep Roca Espigulé, na i veí a les Escaules, terme de Boadella d'Empordà, lleva de 1927 i soldat de l'EPR. La víctima consta inscrita al RC

El millor exemple és el de José García Romay, natural de Xixon, nat l'any 1914, amb veïnatge al passeig de la Castellana, 24, de Madrid. Casat amb Eloisa Fernández López. Planxista de professió i militant del Partit Comunista d'Espanya (PCE). S'allistà voluntari a milícies al començament de la guerra i feu la militarització enrolat en la 46 Divisió republicana. Ens constava per la documentació de pagadoria de l'Exèrcit de Terra republicà del *Ministerio de Defensa Nacional* que morí a Lleida el 5 d'abril de 1938 en el context de defensa de la capital del Segre. Comparant amb altres fonts, en aquest cas el Registre Civil, secció Defuncions i el Registre del Cementiri, també de Girona, el trobem que mor a la Sala Militar de l'Hospital Civil, el dia 12 d'abril de 1938, per septicèmia provocada per ferides. Enterrat a Girona⁴².

Un altre cas podria ser el de José Hernández Sánchez, nat a Lorca el 12 de març de 1910, i veí de Puig-reig (carrer Jacint Verdaguer, 12). Fill de Pablo i Isabel. Casat. Miner i militant de la Unió General de Treballadors (UGT). Destinat al 491 Batalló de la 123 Brigada Mixta de la 27 Divisió. Morí als 27 anys a Parras de Martín, el 14 de març de 1938. Allistat a Puig-reig el 28 d'octubre de 1937. La informació queda corroborada per la versió que aporta la tercera secció del Registre Civil. Segons l'expedient núm. 24 instruït al Jutjat de Primera Instància de Berga, es descriu que J. Hernández inicialment no va ser cridat a files amb la seva quinta de 1931 perquè era miner, però que més tard va ser obligat a allistar-se i enviat al front de Terol. Hauria mort en acció de guerra, per l'impacte de metralla d'una explosió d'obús i enterrat al mateix camp de batalla, segons el testimoni de la seva esposa. Segons un altre testimoni de l'expedient, Joan Masana Serra, fou ferit al camp de batalla, i transportat en ambulància a la Mesquita de Jarque (Terol), on hi havia la Sanitat de la 123 Brigada Mixta, però ja va arribar mort⁴³. El 2022, una besnéta

---

de Sant Llorenç de la Muga (Alt Empordà), on s'indica que morí a Solsona, el 17 de gener de 1939. Segons aquesta versió, era natural i veí de Sant Llorenç de la Muga. Al RC de Boadella d'Empordà, en canvi, consta que la mort es produí a Orgaz (Toledo), el 4 de gener de 1939. Fonts: Registre Civil, secció Defuncions, Sant Llorenç de la Muga i Boadella d'Empordà, OLIVA, 1999, 62 i 69, DD.AA., 2009, 70.

⁴² Font: CDMH, PS-Serie_MILITAR,PSET. Subpagadoria de Barcelona, C. 61. Fitxa de causant exp. 12678 (registre general: 59943). Subpagadoria de Madrid; Registre Civil, secció Defuncions (Girona) i Registre del Cementiri (Girona).

⁴³ Fonts: Memòria Oral; CDMH, PS-Sección Militar_PSET (CDMH). *Pagaduría Secundaria ET*, C. 397 Exp. 27523. Subpagadoria de Barcelona; Arxiu/fons Jutjat de Pau, Registre Civil secció

seva ens confirma, després de llegir el monogràfic sobre el 80è aniversari de la fi de la Guerra Civil a la revista *L'Erol*, que el familiar va sobreviure i que la família va simular la seva mort⁴⁴.

Un cas paradigmàtic podria ser també el d'Isidre Vilà Gili, Xuplina de Vimbodí, de 37 anys del qual també ens ballaven els seus cognoms com a Vila Gila. Resulta que el Registre Civil de Vallclara, per carta-ordre del Jutjat de Primera Instància de Montblanc, en data 15 de desembre de 1980 s'ordena la inscripció de la seva defunció a la partida "les Costes" de Vallclara el 8 de gener de 1939 a conseqüència "*de heridas recibidas en varias partes del cuerpo, durante la retirada de las fuerzas Republicanas, en aquel sector, sirviendo en las fuerzas Republicanas durante la pasada Guerra Civil Española*"⁴⁵, per bé que es fa constar que es desconeix el lloc d'enterrament. L'any 2006 fou Albert Manent qui, per consulta en la memòria oral, l'identificà com a mort en camp d'internament francès, el 1939. Com en els altres casos, amb Martí Picas i Noemí Riudor trobem, a la tardor de 2020, el seu nom en la nòmina de víctimes mortals a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà, el 22 de març de 1939⁴⁶.

Francesc Torrè Delmàs, de Terrassa, el van donar per mort. Fins i tot se'n feu ressò la premsa terrassenca: "La metralla assassina ha segat la vida a un excel·lent company de premsa de la nostra localitat, En Francesc Torrè i Delmàs, redactor de la secció esportiva del col·lega d'Esquerra, 'L'Acció'"⁴⁷. Nat a Terrassa el 18 de gener de 1914, fill d'Enric Torrè Donderís i Consol Delmàs López, vivia al carrer de Surís, 4. Treballava d'ajudant a Terrassa, en la

---

Defuncions de Puig-reig; Arxiu Comarcal del Berguedà, Fons del Jutjat de Primera Instància de Berga; NOGUERA CANAL, 1989, 31.

⁴⁴ PICAS, Martí; VALVERDE, Roser: "*El cost humà de la Guerra Civil al Berguedà: actualització de l'estudi 2017- 2019*" a *L'Erol* [Berga] (2019) núm. 141-142.

⁴⁵ Arxiu/fons municipal-Jutjat de Pau, Registre Civil, secció Defuncions, T. 14 f. 47 núm. 91. Vallclara.

⁴⁶ *Boletín Oficial del Estado*, Annex únic, núm. 78 (18/03/1940), p. 1430; *Archives Départementales des Pyrénées-Orientales, Tables des décès, successions et absences*, Perpinyà vil·la (01/09/1938-01/03/1940), document 11NUM1304W525, p. 177; *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 1787W10; *État Civil-Mairie de Perpignan, Régistre Réfugiés Espagne 1939-1942. Cimetière de l'Ouest*; Centre d'Història Contemporània de Catalunya, Fons Cost humà de la Guerra Civil. Enquestes diverses poblacions/Albert Manent.

⁴⁷ "Els que cauen per la llibertat" a *El Dia* [Terrassa] (27 novembre 1937).

fàbrica de gèneres de punt de Joaquim Juncosa. Afiliat a Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) per Terrassa i a la UGT (carnet 633, de 19/5/1936). S'allistà a Terrassa el 25 de novembre de 1936. L'1 de juliol de 1937 ascendí a caporal. Les fonts ens diuen que hauria mort a Fuentes de Ebro el 23 d'octubre de 1937 destinat a la 143 Brigada Mixta de la 44 Divisió. L'any 1979 anà a les llistes d'ERC en les eleccions municipals de Terrassa, i el 2004 hom li dedica una ressenya biogràfica en record seu⁴⁸.

Deixant els llibres de defuncions del Registre Civil, també les fonts de l'administració local afegeixen ocasionalment dubte a la recerca per desconeixement o confusió dels serveis de correu postal amb el veïnatge de la víctima i el coneixement del nomenclàtor toponímic després de l'aprovació del canvi de noms fruit del projecte de *Divisió Territorial de Catalunya* de 1936⁴⁹. Un dels canvis que proposà el nou nomenclàtor afectà el nucli vallenc de Sant Llorenç Savall, que passà a denominar-se Ripoll del Vallès. Doncs bé, el 21 de gener de 1938 moria a l'Hospital de campanya del Xè Cos d'Exèrcit a Barbastre, Enric Comellas Valls. Originari i veí de Sant Llorenç Savall, localitzem el comunicat de defunció de l'hospital dins la correspondència d'entrada del fons municipal de l'Ajuntament de Ripoll (Ripollès). Aquest error dels serveis postals en aquell moment, condicionà la recerca que es feu molts anys després per part d'Olga Camps i Sofia Castillo a Ripoll, i tots els altres treballs i publicacions que se'n derivaren. Anys més tard, hom surt de dubte gràcies al *Butlletí del Centre d'Estudis Històrics de Sant Llorenç Savall* i al desig de la família de conèixer on va morir i on es troba enterrat el seu familiar⁵⁰.

Dos casos més que poden contribuir a fer més evident aquesta idea de dificultat afegida, amb unes fonts de consulta que a voltes confonen, fins i tot

---

⁴⁸ Trobem aquesta informació sobre la seva mort a CDMH, PS-SERIE MILITAR_PSET, C. 212 Exp. 3142; C. 224 Exp. 5847; i C. 81 fitxa de causant Exp. 5847 de la subpagadoria de Barcelona. Vegeu: "Des de l'enyor..." a *L'Acció* [Terrassa] (juliol 2004), núm. 23.

⁴⁹ GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT D'ECONOMIA: *La Divisió Territorial de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.

⁵⁰ El seu nom i cognoms els trobarem formant part de la nòmina de combatents de Ripoll (Ripollès) morts en acció de guerra a CASTILLO; CAMPS, 1994, 331; OLIVA, 1999, 109; DD.AA., *Els noms...*, 2009, 164. Per contra, en el número 3 de l'agost de 2004, a partir de fonts locals, el Butlletí del Centre d'Estudis Històrics de Sant Llorenç Savall publicà el seu nom com a víctima de la població valenca.

enganyen, són els casos de Manuel Cester Barrera i Miquel Meroño Domènech. Un i altre acompanyaven Desideri Trilles⁵¹ el dia 30 de juliol de 1936 a les vuit del matí, quan el cotxe en què anaven fou tirotejat al final de la Rambla de Santa Mònica amb Portal de la Pau. En el tiroteig, hi perderen la vida tots tres. Miquel Meroño, per exemple, presentava l'impacte de dotze trets, sis a la cara i sis més al tòrax. Foren enterrats el dia 1 d'agost. Les fonts judicials, en aquest sentit, són inqüestionables. El cas, ben conegut a Barcelona, generà diversa documentació d'ofici, des del reconeixement i identificació dels cadàvers al dipòsit judicial, passant pel sumari 346/1936 del Jutjat Instrucció núm. 10, i acabant amb el manament i la inscripció al Registre Civil de Barcelona. Contràriament i falsament, la documentació del Comitè Central de Milícies Antifeixistes, a efectes de cobrament de subsidi per part de la família propera, informa que moriren en combat, integrats dins la columna Del Barrio, a Tardienta el dia 25 de juliol de 1936, Miquel Meroño Domènec, i el dia 28 del mateix mes, Manuel Cester Barrera. En donen fe dos testimonis, Manuel Torregrosa Garcia i Vicenç Casanovas Vilavella, en el cas de Miquel Meroño, i Llorenç Bou Seba i Jaume Lluch Porta, en el de Manuel Cester, els quals, segons l'expedient, coneixien el causant i es trobaven lluitant al seu costat en el moment de la mort⁵².

Un altre cas que ens posa davant del dubte sobre les circumstàncies de la mort, és el de Pere Puigvert Arnau, nascut a Sabadell però amb veïnatge al carrer Gaudí, 2, de Terrassa. Casat amb Pilar Vilar Costa i amb un fill, Antoni, treballava d'enginyer a *Cubiertas y Tejados*, va ser mobilitzat el setembre de 1937 amb graduació de tinent assimilat i nomenat per ordre circular del 17 de setembre de 1937 (D.O. 226). Destinat al *Batallón de Obras y Fortificaciones*

---

⁵¹ Líder sindical dels estibadors portuaris de Barcelona, afiliat a la UGT i membre de la direcció de la Federació Socialista de Catalunya (FSC) que participà en la creació, el juliol de 1936, del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC). Vegeu: FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS: "Diccionario biográfico: Trilles/Trillas Mariné, Desiderio" [en línia] <<https://fpabloiglesias.es/entrada-db/trilles-trillas-marine-desiderio/>> (consulta: setembre 2022).

⁵² Sobre la mort a Barcelona, hom pot consultar a l'Arxiu del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (abans de l'Audiència Provincial), Dipòsit Judicial de Cadàvers (Llibre I, de 18 juliol 1936 a 4 maig 1937, núm. 4089 i núm. 4090); Sumari 346/1936 del Jutjat Instrucció núm. 10; inscripció al Registre Civil, secció Defuncions, T. 41 f. 141 acta 238 (08/1936) del districte Drassanes. Per contra, a l'Arxiu Nacional de Catalunya, fons de la Generalitat de Catalunya, Conselleria de Defensa-Milícies Populares, Subsidis, Ligall 365 (6507) docs. 1168-1169; i al CDMH, PS-Serie_Militar, PSET, C. 200 Exp. 1695 i 1696 de la subpagadoria de Barcelona, hom troba la documentació que certifica la mort en acció de guerra a Tardienta.

de *Reservas Generales n.º. 82*, morí en el sector de Xelva, front de Llevant, que cobria el XVI Cos d'Exèrcit. La mort es produí el 14 de gener de 1939 com a conseqüència d'un accident d'automòbil, quan efectuava un servei. Segons el cronista de Terrassa, Torrella Niubó, afirma que va ser detingut a València el dia anterior a la seva mort, i assassinat a Xelva aquest mateix 14 de gener⁵³.

Estem davant, doncs, d'una tesi de gran abast pels motius que hem expressat, però sobretot perquè de cada víctima ens plantejem una recerca minuciosa, el màxim de generosa possible, a partir de conèixer les informacions més de caire personal, les que podríem anomenar de condició, així com de les circumstàncies de la seva mort o desaparició, sense oblidar les fonts que ens han portat a aquesta coneixença⁵⁴. El procés, en ocasions, és ràpid perquè hom aconsegueix fàcilment la informació d'una font primària, i aquesta és completa i certa. Però existeixen molts més casos en què això no passa i tan sols hom pot disposar d'alguna referència identificadora de nom, algun cognom, el renom o motiu.

En qualsevol cas, la importància del projecte del Cost humà del CHCC i d'aquesta tesi en clau historiogràfica, i clau també de repercussió social, és més que justificada, i també necessària. En primer lloc, perquè és un treball científic basat en una metodologia acadèmica i un exhaustiu treball de camp. Un treball científic que ha proporcionat nous resultats a la quantificació de les pèrdues humanes d'aquell conflicte, i en alguns casos de manera especialment significativa. Un treball que aportarà noves mirades al seu estudi com, per exemple, la incidència local de les morts, l'afectació per sexes o edats, la quantificació per professions, filiacions polítiques i/o sindicals, àmbits de violència, incidència de les morts per dates i/o llocs, causes específiques que les provocaren, entre d'altres possibilitats. Cal tenir-ho, doncs, en compte com

---

⁵³ Vegeu TORRELLA NIUBÓ, 1996, 111. CDMH, PS-Serie_Militar, PSET, C. 1932 Exp. 11428. Subpagadoria de València.

⁵⁴ Per a la gestió dels registres hem confeccionat un banc de dades que a Oracle s'estructurava en un uns cent vint-i-set camps, variables pel que fa a la informació final en una vuitantena poc més o menys. A DÉDALO s'han reduït els camps destinats a informar origen, veïnatge i lloc de mort, que passa de 28 camps desglossats en nucli/agregat, municipi, comarca, província, comunitat autònoma, departament i/o Estat, a un únic camp per origen, veïnatge i lloc de mort que concentra tota aquesta informació, de manera que hom passa d'aquells cent vint-i-set camps, a una setantena amb la variabilitat dels camps emergents que poden fer pujar els camps d'informació a la vuitantena.

a argument que justifica el projecte del Cost Humà del CHCC en els seus orígens, però també en la continuïtat fins a culminar-lo. En segon lloc, hem parlat de la repercussió social, potser plantejada en clau de memòria, que també té un sentit plenament justificat. Aportaria aquí les paraules de l'historiador i mestre Josep Benet, el qual no dubtava a reivindicar el coneixement total i cert de totes i cadascuna de les víctimes d'una guerra viscuda, per sentit de país i de normalitat democràtica⁵⁵.

2.1. L'estudi de les víctimes mortals de la Guerra Civil de 1936-1939 fins a la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (1977-1984)

Segons Josep Benet, només arribant a establir el còmput definitiu de pèrdues de la Guerra Civil i la postguerra es podrà arribar a saber, en tot el seu abast, les conseqüències d'aquell conflicte i del difícil redreçament nacional⁵⁶. Memòria de les víctimes i història, doncs, van estretament lligades, segons Benet, perquè la millor manera de fer memòria era –i hauria de ser indubtablement– l'estímul de la recerca històrica, per això calia fomentar-la, dotar-la de recursos i facilitar als investigadors l'accés a les fonts⁵⁷.

Situats, doncs, a Catalunya a començament dels anys setanta del segle passat ens sembla raonable atribuir gran part del mèrit del projecte de Cost humà a Catalunya als historiadors Josep Maria Solé i Sataté, Joan Villarroya, i molt especialment a Josep Benet, el qual, cap a l'any 1974, va obrir el camí d'aquesta investigació convencent l'escriptora Montserrat Roig perquè realitzés

---

⁵⁵ Deia Josep Benet que “Un país no pot esdevenir normal si no coneix, amb nom i cognoms, totes i cadascuna de les víctimes d'una guerra viscuda. El seu estudi constitueix una obligació ineludible que necessàriament cal abordar, com correspondria fer a qualsevol país civilitzat”. La frase resumeix un pensament que Josep Benet havia expressat verbalment o per escrit, per bé que no sempre amb les mateixes paraules. Des de Montserrat Roig, a *Els catalans als camps nazis*, a pròlegs seus en publicacions sobre el cost humà de la Guerra Civil, a converses, d'una manera o altra, la idea sempre és la mateixa. Ho explico en l'article que vaig publicar al número 2 de la col·lecció *Personatges i fets* que edità el CHCC amb motiu dels 25 anys del CHCC. OLIVA LLORENS, 2009, 44.

⁵⁶ Presentació de Josep Benet de l'article de Jordi Oliva, *Els soldats de la Segarra morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*. OLIVA, 1992, 122.

⁵⁷ Conversa amb Josep Benet (2006).

l'estudi sobre la deportació catalana als camps nazis. Al pròleg de la primera edició d'aquella obra, Montserrat Roig deixava clara la seva participació qualificant-lo, entre altres, de pare de la criatura: [Josep Benet] "...em va 'embolicar' en la història d'aquest llibre i poques persones ho podien fer millor que ell: té la rara qualitat d'ésser, alhora, un intel·lectual i un polític, apassionat per Catalunya i constantment neguitós per a aconseguir una idea 'total' i verídica del nostre passat malalt"⁵⁸.

En aquest context temporal, l'any 1978, un any després de la presentació del volum de Montserrat Roig, l'historiador Joan Villarroja defensava la seva tesi de llicenciatura sobre els bombardejos aeris de l'Exèrcit de Franco sobre Barcelona, obra aquesta que sortiria publicada l'any 1981⁵⁹. Quatre anys més tard, el 1982, l'historiador Josep Maria Solé i Sabaté defensa la seva tesi doctoral sobre la repressió franquista a Catalunya (1938-1953), estudi que es va publicar el 1985 i que va merèixer un dels primers ajuts del CHCC alhora que encetava la col·lecció promoguda pel mateix Centre amb el títol de "Catalunya sota el franquisme"⁶⁰. Molt poc abans, el 1983, un treball centrat en l'estudi de les repressions de la guerra i la postguerra a la comarca del Maresme, havia reunit ambdós historiadors a certificar l'inici d'un camí que apostava per una nova línia historiogràfica de treballs centrats en el cost humà, i que, en perspectiva, van esdevenir obres de referència per a l'estudi de la guerra i la postguerra a Catalunya, i de les seves conseqüències. Els autors proposaven no solament presentar uns resultats quantitius sinó oferir un nou plantejament metodològic que tenia per objectiu arribar a conèixer amb la màxima exactitud possible les pèrdues humanes de la Guerra Civil. I no solament per tal de quantificar-les sinó també per tal d'identificar-les i situar-les en el seu context. Fugir de plantejaments apriorístics i fonamentar la investigació en un exhaustiu treball de camp va permetre superar treballs anteriors que proposaven uns resultats, com a mínim fruit de la recreació

---

⁵⁸ ROIG, 1987, 13.

⁵⁹ Vegeu VILLARROYA I FONT, Joan: *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.

⁶⁰ Vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985.

literària o que solament quantificaven sobre un mal plantejament metodològic⁶¹. Treballs, no obstant, que van tenir un valor conjuntural més o menys important, almenys per despertar l'interès pel tema⁶².

En paral·lel a aquestes obres a nivell català i espanyol, en l'àmbit local va començar també a sorgir la inquietud per abordar el coneixement de la guerra des del punt de vista de les pèrdues humanes en qualsevol dels escenaris de violència i superant debats ideològics, amb l'objectiu de recuperar, també, aquella memòria col·lectiva perduda. En aquest context ens sembla important citar el treballs pioners, amb desigual tractament pel que fa a mètode i resultats, com el de Miquel Coll i Alentorn centrat a Tona (Osona), Andreu Barbarà i Josep Maria Roig a Alcover (Alt Camp), o Salvador Palau centrat a Santa Coloma de Queralt⁶³.

Sense moure'ns de l'àmbit local, però des d'un plantejament de conjunt de país, va destacar la recerca impulsada per l'escriptor Albert Manent entre els anys 1980 i 1983 a un bon nombre de poblacions catalanes. Prenent com a base de la seva investigació la memòria oral, i la complicitat d'un bon gruix d'estudiosos i col·laboradors locals, Manent va centrar el seu interès en el coneixement, pel que fa a víctimes mortals, dels represaliats de rereguarda, els morts als fronts de combat d'ambdós bàndols, els executats acabada la guerra pel règim de Franco, a més a més dels exiliats, emboscats i empresonats del franquisme. Aquestes enquestes, desiguals pel que fa al contingut final i a l'abast de la participació, van contribuir, en certa mesura, al futur projecte que

---

⁶¹ Vegeu: SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan: *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. Vegeu també SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: "El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca" a *l'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.

⁶² Vegeu GIRONELLA, José M.: *Un millón de muertos*. Barcelona: Editorial Planeta, 1961. També SALAS LARRAZÁBAL, Ramon: *Pérdidas de la guerra*. Barcelona: Editorial Planeta, 1977.

⁶³ COLL I ALENTORN, Miquel: "Les víctimes de la guerra civil a Tona" a *Llibre de l'any de Tona 1978* [Tona] (1979); BARBARÀ, Andreu; ROIG, Josep Maria: "La guerra civil a Alcover i la repressió de la postguerra" a *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* [Alcover] (juliol-setembre 1980) núm. 11; PALAU I RAFECAS, Salvador: "Apunts per a la història de la Guerra Civil al municipi de Santa Coloma de Queralt. Els seus caiguts. Santa Coloma de Queralt", a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (abril 1981).

va promoure després el CHCC i van servir recentment per a una publicació del propi escriptor centrat en seixanta-dos pobles del Camp de Tarragona⁶⁴.

2.2. La creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya i la idea d'un coneixement total i cert de les pèrdues humanes de la Guerra Civil (1984-1994): el projecte del Cost humà de la Guerra Civil

La creació, l'any 1984, del CHCC sota la direcció de Josep Benet, va donar unes noves possibilitats a l'estudi de les pèrdues humanes de la Guerra Civil a Catalunya, perquè va passar a figurar entre els objectius principals del nou organisme. El trienni 1986-1989, a més a més, coincidia amb el 50è aniversari de la Guerra Civil. Per tant, es considerava un moment oportú per tal d'avançar en l'estudi d'una temàtica poc abordada fins aleshores com era el que feia referència a l'estudi sobre els combatents, d'un i altre exèrcit, morts en combat o en els hospitals militars de rereguarda, i de l'inèdit cost humà centrat en les víctimes civils mortes com a conseqüència d'accidents derivats de la guerra. El cert és que Catalunya havia perdut en aquella guerra una part molt important de la seva joventut, no havent-hi pràcticament població catalana que no comptés, entre els seus veïns, amb algun jove combatent mort. Tanmateix, tot i passar cinquanta anys, no es coneixia encara el seu nombre total, ni els seus noms.

La investigació va consistir a consultar les fonts documentals i a recollir la versió dels testimonis vius, poble a poble, municipi a municipi, que permetessin establir la relació nominal el més aproximada possible de tots els soldats catalans morts, amb indicació, a més a més del nom i cognoms, de la lleva, lloc i data de la mort, i de l'exèrcit al qual pertanyien. Aquesta investigació es complementaria, com hem dit més amunt, amb l'estudi dels civils víctimes d'accidents derivats de la guerra, sobretot per l'esclat de bombes abandonades

---

⁶⁴ El conjunt de la documentació es troba dipositada al Centre d'Història Contemporània de Catalunya, dins el fons dedicat a l'estudi del Cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939. Vegeu també MANENT, Albert: *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.

pels exèrcits. Com a síntesi d'aquesta activitat, podem recollir la següent informació per comarques:

Desenvolupament de la recerca. Quadre d'encàrrecs (1985-1994)			
Encàrrec	Investigador/a	Comarca	Observacions
1985	Josep M. Prats	Conca de Barberà	Col·laboració de Salvador Palau i Rafecas (1987)
1985	Anna Sabanès	Baix Penedès	
1985	M. Josepa Blanch	Terra Alta	
1986	Joan J. Carrion/Marc Ferran/Montserrat Villagrassa	Baix Camp	
1986	Josep Noguera	Berguedà	
1986	Josep M. Prats	Les Garrigues	
1986	M. Carme Queralt	Montsià	Revisió de Francesc Itarte (1996)
1986	Manuel Gimeno	Pallars Jussà	
1986	Manuel Gimeno	Pallars Sobirà	Col·laboració d'Albert Villaró (1988)
1986	Ricard Massó/Josep M. Prats	Priorat	
1986	Joan-Salvador Ventura	Ribera d'Ebre	
1986	Robert Bonjorn	Urgell	Col·laboració de Jaume Torres (1986) i Glòria Coma (1990)
1986	Manuel Gimeno	Val d'Aran	
1987	Joan-Salvador Ventura	Baix Ebre	Revisió de Miquel X. Estrampes i M. Carme Macià (1991)
1987	Joan Pous	Cerdanya	Col·laboració de Teresa Gil (1990)
1987	Anna Sabanès	Garraf	
1987	Robert Bonjorn	Noguera	Col·laboració de Josep Pla (1991) i Delfi Solé (1990)
1987	Eugeni Caireta/Josep M. Casas	La Selva	Revisions d'Àngel Serradesanferm (1986), Jordi Goñi (1991), Roser Puig (1991), Dora Santamaria (1996), Marta Planellas (2007)
1987	Jordi Oliva	Segarra	
1988	Albert Villaró	Alt Urgell	
1988	Sofia Castillo (coord.)/Cristina Bonshoms/Olga Camps/Agustí Dalmau/Carme Danès/Carme Ferrés/Montserrat Ibarra/Meritxell	Ripollès	Col·laboració de Josep Palau (1996)

Desenvolupament de la recerca. Quadre d'encàrrecs (1985-1994)			
Encàrrec	Investigador/a	Comarca	Observacions
	Suriñach/Assumpció Ureña		
1988	Judit Farré	Segrià	Treball previ de Robert Bonjorn (1987)
1988	Joan Garriga/Jordi Planas	Vallès Oriental	Col·laboració de Carles Badia (1987). Revisió de Margarida Forn, Martí Ninou, Xavier Pérez (1991)
1988	Mònica Bosch /Marta Gibert/Rosa Ros	Alt Empordà	Col·laboració de Lurdes Boix (1990). Revisió de Núria Fontdevila (1990) i Pere López (1991)
1989	Mònica Bosch/Joaquim Carreras/ Rosa Ros	Gironès	Col·laboració de Obdúlia Victòria Gutiérrez (1989). Revisió de Núria Fontdevila (1990) i Pere López (1991)
1990	Joaquim Aloy (coord.)/Ramon Fons/Pere Gasol/Jordi Sardans	Bages	Treballs previs de Joan Masats i Llover (1987) i Joan Capdevila (1989). Col·laboració de Lluís Sala (1992), Roger Hernández, Remei Vilaseca, Josep Ció i Josep Illa (1994)
1990	Jordi Pujiula/Ramon Girona/Carles Batlle	Garrotxa	
1991	Jordi Artigas/Lurdes Boix/Joaquim Carreras/Natàlia Navarro/Teresa Pouplana	Baix Empordà	
1992	Marcel·lí Font/Agustí García/Alba García/Mercè Renom/Carles Roca	Baix Llobregat	Encàrrec parcial. Col·laboració de Josep Cateura (1988)
1993	Ramon Arnabat (coord.)/Ernesto González/Elisabeth Sans	Alt Penedès	Col·laboració de Xavier Argemí, Pere Camps, Rosa Esteban, Magda Fontanals, Núria Mallofré, Lluís Pujadó, Ramon Rovira
1994	Roser Andreu/Enric Solé	Alt Camp	Treball previ de Josep M. Prats (1986) i col·laboració de Joan Andreu (1986)

Desenvolupament de la recerca. Quadre d'encàrrecs (1985-1994)			
Encàrrec	Investigador/a	Població	Observacions
1985	Joan Villarroya	Badalona	
1986	Carme Molinero	Rubí	
1986	Jesús Maestro	Sabadell	
1987	Joan Vilalta	Cabrera de	

Desenvolupament de la recerca. Quadre d'encàrrecs (1985-1994)			
Encàrrec	Investigador/a	Població	Observacions
		Mar	
1988	Joan Pujadas	Pineda de Mar	
1988	Carles Santacana	L'Hospitalet de Llobregat	
1988	Alba García	Sant Just Desvern	
1989	Gemma Perich	Castellar del Vallès	
1990	Judit Farré	Lleida	
1990	Jordi Serra	Terrassa	
Període	Investigador/a	Àmbit territorial	Observacions
1985-1989	Joan Villarroya	Catalunya	Coordinació de projecte
1989-1995	Jordi Oliva	Catalunya	Coordinació de projecte, documentalista i recerca
Taula: elaboració pròpia			

En el punt de partida de la investigació hom era conscient d'una primera dificultat: la recerca s'iniciava passats pràcticament cinquanta anys de l'acabament d'aquella guerra. Una dificultat que va augmentar en constatar una documentació molt escassa, a voltes inaccessible, i unes limitacions més que evidents pel que fa al testimoniatge oral. Amb els resultats de les primeres investigacions vam observar que la confecció de les relacions nominals de combatents morts de cada població depenia, en bona part, de l'aportació fruit de la consulta de la memòria oral, més que no pas de la consulta de les fonts documentals, especialment de la secció de defuncions del Registre Civil. En un i altre cas, però, també es produïen diferències, especialment amb relació a la informació que aportaven les fonts consultades, molt més completa quan es tractava de fonts registrals escrites que no pas orals, però tanmateix obteníem una nòmina de combatents morts molt més completa amb fonts orals que no pas amb registres i altres fonts escrites, com els llibres i/o expedients de lleves, o la mateixa correspondència d'entrada i sortida municipals. Les investigacions van comptar, doncs, des dels seus inicis amb les fonts registrals bàsiques, sobretot de la secció de defuncions del Registre Civil, per bé que ja de bell antuvi es demostraven insuficients.

El testimoni oral fou el camí que necessàriament hom havia de considerar donat els resultats baixos obtinguts amb la consulta dels llibres del Registre Civil. Una enquesta feta, poble per poble, en els anys immediatament posteriors a la guerra o, fins i tot, un treball de camp també a manera d'enquesta oral a meitat dels anys setanta del segle passat, podria haver facilitat el nom i els cognoms de la major part de combatents catalans morts o desapareguts entre 1936 i 1939. No va ser així, i això va fer perdre la possibilitat de poder disposar almenys d'una nòmina de combatents morts força fiable. En qualsevol cas, situats en la recerca que el CHCC va impulsar arreu de Catalunya a partir de 1985, encara amb força testimonis vius, per a la consulta d'aquesta font, en molts municipis on es va poder portar a terme, es van poder obtenir de l'ordre del 60 al 75 per cent dels noms. L'ús d'aquesta font, però, amb l'experiència del treball de camp realitzat aleshores, es convertia en pràcticament inútil en nuclis de població per sobre dels 10.000 habitants, per tant molt difícil de realitzar, per no dir impossible, en àmbits urbans amb la capital, Barcelona, al capdavant. Actualment, un treball d'enquesta oral és absolutament inviable llevat si es trasllada a nuclis familiars directes, o altres circumstàncies excepcionals. No hem d'oblidar, en aquest sentit, que un supervivent de la dita lleva del Biberó, comptaria al 2023 amb 103 anys d'edat.

Altres fonts que van merèixer l'interès per a la investigació van ser els llibres i expedients de lleves, el registre del cementiri i la correspondència d'entrada i sortida dels ajuntaments. Totes aquestes fonts de caràcter municipal haurien pogut facilitar una informació molt valuosa per a la recerca però, a la pràctica, van servir de ben poc donat l'estat lamentable de deteriorament, fragmentació, i, en el pitjor dels casos, desaparició, d'una part important de les sèries documentals que calia consultar, com veurem més endavant. La tasca feta als inicis dels anys 1980 per part del Servei d'Arxius de la Generalitat, d'inventari i catalogació de molts fons municipals del país va servir, salvant reticències d'alguns encarregats municipals, per recuperar per a la recerca la part d'aquella documentació que s'havia salvat. Gràcies a aquesta documentació, en general, s'ha pogut identificar entre un 10 i un 20 per cent de les víctimes. Menor ha estat la incidència que han tingut altres fonts, algunes també de caràcter

municipal, com poden ser la documentació de l'Agència d'Habilitació de Classes Passives (AHCP) o els Expedients d'Orfes i de Beneficència, per posar-ne algun exemple. Finalment, en un àmbit diferent al municipal, la recerca també comptà amb premsa, bibliografia, i altres publicacions que poden anar des del fulletó a l'esquel·la.

En paral·lel a la recerca municipal i comarcal, aprofitant la VI Trobada de Supervivents de la Lleua del Biberó a Cervera, el 20 de setembre de 1987, des del CHCC es va fer una crida a la participació col·lectiva, dels companys i familiars dels combatents morts o desapareguts, sobretot dels supervivents d'aquella lleua, per tal que ajudessin a establir la nòmina de víctimes combatents d'aquella guerra. La iniciativa va aconseguir nombroses col·laboracions d'arreu, però tanmateix, els resultats, analitzats globalment, no van donar el fruit esperat. En aquest sentit, cal destacar la importància de les aportacions de Marcel·lí Font pel que fa a Martorell, Joan Civit i Esmatjes a Linyola, Joan Andreu a Bràfim o Lluís Sala a Callús, entre molts altres que hi van participar.

L'any 1988 la recerca va experimentar un gir després d'observar, gràcies a la consulta de la tercera secció del Registre Civil, i en alguns casos del Registre del cementiri, l'augment considerable de víctimes en algunes poblacions de Catalunya. Aquesta circumstància ens van posar sobre la pista d'hospitals i altres serveis sanitaris militars habilitats durant la guerra sobretot per part de l'Exèrcit republicà, i que van certificar també alguns dels escenaris bèl·lics en territori català, des d'abril de 1938 fins començament de febrer de 1939. Amb un primer mapa provisional d'escenaris bèl·lics associats a hospitals militars de rereguarda, doncs, tot l'esforç va anar encaminat, també, a incorporar al gruix del projecte els milers de noms, forans respecte al municipi de la mort, tant de catalans com de la resta de l'Estat espanyol, així com de voluntaris estrangers, amb un interès –si s'escau, major– pels catalans per trobar-se dins el marc de referència del nostre estudi. Significatiu va ser el treball fet per M. Josepa Blanch durant el 1987 a la comarca de la Terra Alta, en l'escenari principal de la batalla de l'Ebre, de recopilació de dades al voltant de soldats inscrits als diferents llibres del Registre Civil de la comarca, així com dels Registres del cementiri de Batea, Bot, Horta de Sant Joan, el Prat de Comte i Vilalba dels

Arcs, i centrats en els hospitals militars, incloent-hi equips quirúrgics de primera línia, hospitals de campanya o de sang, i d'evacuació, amb el precedent de treballs fets durant el 1986 i 1987 a la Conca de Barberà, Priorat, Baix Camp i la Segarra, van ser significatives i bons exemples les aportacions a Manresa, Girona o Vilafranca del Penedès. Com a síntesi d'aquesta activitat centrada en la mortalitat en hospitals militars, llistem la següent relació d'encàrrecs, investigadors i poblacions o comarques treballats:

Quadre d'encàrrecs de buidat d'hospitals militars (1986-1991)		
Encàrrec	Investigador/a	Població/Comarca
1986	Josep M. Prats	Conca de Barberà
1986	Ricard Massó	Priorat
1986	Montserrat Villagrassa	Reus (Baix Camp)
1987	Salvador Palau	Vallfogona de Riucorb
1987	Jordi Oliva	Segarra
1988	Joan Garriga	La Garriga (Vallès Oriental)
1989	Sofia Castillo	Ripollès
1990	Teresa Gil	Alt Urgell
1990	Joaquim Aloy/Jordi Sardans	Bages
1990	Teresa Gil	Cerdanya
1990	Jordi Pujiula/Ramon Girona/Carles Batlle	Garrotxa
1990	Mònica Bosch/Pere López/Rosa Ros	Gironès
1990	Robert Bonjorn	Noguera
1990	Judit Farré	Segrià
1990	Jordi Serra	Terrassa (Vallès Occidental)
1990	Robert Bonjorn	Urgell
1991	Pere López/Mònica Bosch	Alt Empordà
1991	Miquel X. Estrampes/M. Carme Macià	Baix Ebre
1991	Mònica Bosch/Joaquim Carreras/Pere López/Natàlia Navarro	Baix Empordà
1991	Roser Puig	La Selva
1993	Ramon Arnabat/Ernesto González	Alt Penedès
1994	Enric Solé/Roser Andreu	Alt Camp

Taula: elaboració pròpia

En relació als combatents forans inscrits als llibres del Registre Civil, secció Defuncions, del lloc de la mort, hem de destacar les informacions aportades, a més a més de les facilitades per M. Josepa Blanch a la Terra Alta, per Anna Sabanès al Garraf i Baix Penedès (1987 i 1988), Robert Bonjorn a l'Urgell (1987) i la Noguera (1988), Judit Farré a Lleida (1990), Francesc Itarte al Montsià (1995), o molt més recentment Josep Rubió a les Garrigues (2007), Gerard Corbella a Tàrraga (2007), Miquel Martorell al Priorat (2008) i Joan Navais a Vinyols i els Arcs (2011)⁶⁵.

Així doncs, des del primer encàrrec fet el 1985 fins al darrer el 1994, durant deu anys, des del CHCC es va teixir una xarxa d'investigadors i d'investigadores per tot el territori català, amb l'objectiu d'anar completant l'estudi nominal del cost humà a Catalunya, municipi a municipi, comarca per comarca, en els límits de la divisió territorial de 1936. En aquells deu anys el Centre va mobilitzar gairebé un centenar d'investigadors i a mitjan dels anys noranta presentava el mapa de realitzacions que abastava la totalitat de les comarques de les demarcacions de Girona, Lleida i Tarragona, exceptuant la comarca del Tarragonès, i una part de la demarcació de Barcelona. Significava, en clau d'investigació sobre el territori, haver completat l'estudi en trenta-una de les trenta-vuit comarques de 1936. Van quedar pendents d'investigar les comarques de l'Anoia, Baix Llobregat, Maresme, Osona, Solsonès i Vallès Occidental, i sobretot la difícil comarca del Barcelonès, amb Barcelona capital al capdavant.

I en aquest context de recerca, cal remarcar un altre cop la publicació d'estudis fonamentals de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroya, als que s'afegiren un llarg llistat de treballs a nivell local i comarcal bàsicament sobre els combatents morts en acció de guerra o bé en hospitals militars, i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra, tots ells estudis que es plantejaven

---

⁶⁵ Els encàrrecs de recerca que proposàvem dels del CHCC contemplaven llistar la relació nominal de víctimes foranes, independentment de si en la població hom hi tenia localitzat una instal·lació sanitària o quirúrgica militar. Bona part de les recerques plantejades tenint en compte, també, aquest objectiu, han aportat, en conjunt, un nombre prou considerable de víctimes entre refugiats i refugiades de guerra, i també soldats.

sempre com un primer avanç de resultats, per tant subjectes a la seva revisió, a fi de permetre una redacció definitiva⁶⁶.

Fruit d'aquell estímul vam poder quantificar més d'una cinquantena llarga de treballs en què el CHCC hi va intervenir directament o indirectament, i destacant-ne, pel que fa a model interpretatiu a nivell local i comarcal, l'estudi de Jesús Maestro centrat a Sabadell i el de Jordi Oliva centrat en el conjunt de les comarques gironines. Aquest darrer estudi, junt amb dos anteriors publicats el 1991 i 1995 del mateix autor, recollia de manera conclusiva els resultats de la investigació pel que fa a metodologia de la recerca, còmput de víctimes i repercussions⁶⁷. És en aquest punt, vers 1995, que la recerca s'aturà entenent que, des del punt de vista historiogràfic, a la llum dels resultats obtinguts a bona part de comarques catalanes, ja es podia establir un còmput vàlid pel que fa al càlcul de combatents morts i de civils víctimes d'accidents derivats de la guerra.

2.3. La represa del projecte del Cost humà: camí d'una culminació que no arriba (2005-2023)

En l'origen de la represa del projecte hi va ser l'escriptor Albert Manent, el qual havia succeït, l'any 2000, l'historiador Josep Benet al capdavant del CHCC. En la direcció del CHCC, l'escriptor i estudiós de la Guerra Civil va voler recuperar el vell projecte i donar-li l'empenta definitiva fins acabar-lo, almenys fins allà on la investigació ho permetés. A tal fi, l'any 2003 es va elaborar l'estat de la qüestió, valorar les possibilitats d'emprendre el projecte i plantejar l'orientació que calia donar-li. De tot plegat en va sortir un informe en què s'apostava, en l'àmbit de la recerca, per abordar els dèficits existents i ampliar

---

⁶⁶ SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986; id.: *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987; id.: *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*. Vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990.

⁶⁷ MAESTRO, Jesús: "El cost humà de la guerra civil a Sabadell. Els morts al front", a *Arraona* [Sabadell] (tardor 1987) núm. 1; OLIVA, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil: els soldats morts als fronts de combat i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991; id.: "El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts", a *Recerques* [Barcelona] (1995) núm. 30; id.: *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 1999.

l'abast de l'estudi del cost humà a altres camps no treballats, tant de la guerra com de la postguerra, a partir d'una recerca documental, i excepcionalment valorant l'enquesta oral, sense oblidar la més que necessària informatització de les dades. En segon lloc, gràcies a la informatització de les dades, cercar mecanismes per a la difusió de l'estudi, explorant en les noves tecnologies de la informació i la comunicació⁶⁸.

En aquesta fase de represa, el projecte va tornar a assumir-se durant l'exercici de 2005, amb l'historiador Lluís Ferran Toledano com a director de projectes del CHCC. Toledano va presentar un informe estratègic en què es reivindicava la continuació i actualització del vell projecte de Josep Benet, bo i destacant la importància de l'estudi en la tradició investigadora del CHCC com un capital de recerca de futur i amb un bagatge en el present gens menyspreable de desenes de milers de fitxes de combatents catalans morts de bona part de les comarques de Catalunya. L'informe destacava, a més a més, la importància de reiniciar-lo per tal de culminar la fase de recerca, recomanava el bolcat de tota la informació en un banc de dades, la presentació pública dels resultats en línia atès que li confereix caràcter universal als resultats de la investigació, però també en correspondència amb un dels objectius principals del projecte, com és la voluntat de servei públic. Finalment demanava la coordinació amb la Secció de Fosses i Desapareguts de Guerra Civil i el Memorial Democràtic, i proposava com a responsable del projecte l'historiador Jordi Oliva, el qual ja l'havia coordinat entre 1989 a 1994.

El projecte de cost humà, però, no pogué assumir-se plenament, amb programa i dotació, almenys fins l'arribada a la direcció del CHCC, de Josep M. Roig i Rosich. Bo i recollint el testimoni deixat, i el convenciment de que es tractava d'una obra de gran importància en el camp de la història nacional, Roig i Rosich afrontà la que havia de ser la fase definitiva i de culminació del projecte. Al costat d'aquest pensament, l'historiador reivindicava la continuïtat del projecte també per un exercici de responsabilitat amb el país i deure cívic amb les víctimes i els seus familiars.

---

⁶⁸ El contingut dels apartats d'aquest capítol es redacta com a resultat d'un coneixement propi com a resultat de la meua relació, col·laboració i responsabilitat en el projecte Cost humà de la Guerra Civil del CHCC.

En l'origen de la represa, no podem oblidar tampoc la creixent demanda social coincidint amb un relleu generacional d'homes i dones nascuts en el postfranquisme que reclamaven, sense complexes, i reclamen encara, aquella part de memòria sobre la guerra i la postguerra que ignoraven. I a tot això, caldria encara afegir-hi, per raó d'actualitat, un intens tractament mediàtic, sobretot a Catalunya, que va afavorir aquell clima d'interès en la matèria. El resultat es va plasmar de maneres molt diverses i iniciatives de tota mena, individuals i col·lectives amb un alt grau d'altruisme, generalment sempre desconnectades entre elles, que es van anar articulant en l'àmbit del privat a partir del món associatiu que posava èmfasi en la recuperació de la memòria històrica⁶⁹. Espais web com el de la fossa de Manresa, de Joaquim Aloy, o de les víctimes de la guerra civil a la Segarra, de Jordi Oliva, a Catalunya i l'Estat són pioneres en la presentació d'uns resultats d'investigació que volen canalitzar i difondre per mitjans nous, més amb una voluntat de servei i de responsabilitat social i cívica, que com a aportació historiogràfica⁷⁰.

Semblava, doncs, el moment oportú per continuar amb el projecte després de la represa, i malgrat els moments actuals de dificultat per a la investigació. Un projecte que, per tradició i bagatge de recerca, recursos esmerçats i responsabilitat, corresponia al CHCC de liderar. Es va plantejar sobre la base d'una redefinició de l'estudi, amb el propòsit de completar aquells buits existents, redimensionar el projecte per cercar aquella idea total i verídica que defensava Josep Benet, tractar-lo informàticament i presentar-lo finalment.

En l'àmbit de la investigació, el propòsit va ser mirar de completar el mapa de recerca de Catalunya amb la incorporació al projecte de totes aquelles

---

⁶⁹ No podem oblidar d'esmentar, sobretot i en el cas de Catalunya, l'aparició i la tasca realitzada per l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Catalunya.

⁷⁰ Vegeu alguns exemples pioners en la presentació en línia dels resultats de les respectives investigacions, alguns dels quals –com els centrats a Manresa i el Bages, la Segarra i el Penedès– comptant amb la complicitat, participació, suport i/o assessorament del CHCC: ALOY, Joaquim: *La fossa militar del cementiri de Manresa*. [en línia] <<http://www.guiamanresa.com/fossa/>> [2004]; OLIVA, Jordi: *Els morts per la Guerra Civil a la Segarra. Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*. [en línia] <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> [2004], actualment en fase de ser migrada a un altre portal web per tancament de servidor on es trobava allotjada; INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCS, *Tots els noms*. [en línia] <<http://www.totselsnoms.org/>> [2005]; CORRETGÉ, Fabià; GILART, Anna: *Morts de la guerra civil al cementiri d'Alpicat*. [en línia] <<http://www.alpicat.cat/historiguerracivil/>> [2006]; CREUS, Jordi; GELONCH, Josep; MARTÍ, Esther; MIR, Conxita: *Morts de la guerra civil i de la repressió franquista a les terres de Lleida*. [en línia] <<http://webserveis5.udl.es/gcivil/presentacio.php>> [2007].

comarques que tenien, encara pendent de realització, l'estudi sobre els combatents morts i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra. En segon lloc iniciar una fase de revisió i actualització de dades a nivell comarcal amb la incorporació, com a novetat en aquella nova etapa, d'altres àmbits del cost humà de guerra i de postguerra que no havien estat tractats fins aleshores, o ho havien estat de manera molt marginal, com per exemple els refugiats i desplaçats de guerra morts, les víctimes per l'acció dels emboscats, en els enfrontaments dels Fets de maig de 1937, com a conseqüència d'altres accidents relacionats amb la guerra, víctimes com a presoners o presos en camps de concentració i presons franquistes, morts per l'acció guerrillera, o com a refugiats en camps francesos i d'exili. Com a novetat també, l'estudi incorporarà totes les víctimes foranes que moren a Catalunya bé com a combatents, d'un i altre bàndol, en combat o bé en hospitals de rereguarda, o bé en la seva condició de refugiats de guerra⁷¹. Finalment, també és propòsit del CHCC plantejar-nos un treball de recerca en poblacions, immediates a les primeres línies d'aquells fronts on hi van participar combatents catalans, sobretot de l'Aragó, País Valencià i Madrid. Quan haguem completat aquest estudi, Catalunya es convertirà en el primer poble de l'Estat en fer públiques, amb noms i cognoms, totes les víctimes de la guerra civil i de la postguerra a Catalunya, tant pròpies com foranes.

Aquesta darrera fase de recerca va arrencar el mateix 2005 amb la posada en marxa del treball de camp a ciutats i comarques pendents d'investigació com foren Vic, la comarca del Solsonès, i una part de la comarca del Baix Llobregat. El 2006 es van encarregar una part de l'actual comarca de l'Alta

---

⁷¹ Alguns d'aquests estudis, centrats en víctimes foranes, van veure la seva publicació, alguns en línia, amb anterioritat a la posada en marxa del nou pla de recerca i revisió comarcals per part del CHCC. En el llunyà 1999 foren Carles Llauredó i Albert Sabaté els que tractaren la sanitat republicana durant la Batalla de l'Ebre amb l'exemple del XV Cos d'Exèrcit, on llistaren el contingent de combatents forans que moriren a la Torre de Fontaubella i Els Guiamets. Esmentem, també, en la nota anterior (29) els treballs d'Aloy, Oliva, l'equip de l'Institut d'Estudis Penedesencs, Corretgé o l'equip de la Universitat de Lleida. Altres treballs, molt més recents, també han vist la publicació en format tradicional, com els de Noemí Riudor centrats a Maials i a Bellpuig. Vegeu: *“El cost humà de la Guerra Civil a Maials: entre la sanitat de guerra republicana i la rebel” a Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià* [Lleida] (2021) núm. 8, ps. 41-45; *Fent Memòria. Cost humà de la Guerra Civil i Espais de Memòria a Bellpuig*. Bellpuig: Ajuntament de Bellpuig, 2023. Entremig, entre altres, els treballs d'Angela Jackson, *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2004; o *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil Espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008.

Ribagorça, Anoia, Maresme, Tarragonès, Vallès Occidental, i la ciutat de Barcelona en primera fase de recopilació de dades. El 2007 s'inicia el procés de revisions a l'Alt i Baix Penedès, Garraf, les Garrigues, Urgell i Vallès Oriental, continuació de la recerca a la ciutat de Barcelona i començament del bolcat dels fons complementari del CHCC. El 2008, setanta anys després de l'establiment de la línia de front des del Pirineu al Mediterrani passant per les comarques del Pallars Sobirà, Pallars Jussà, Noguera, Segrià, Ribera d'Ebre, Terra Alta i Baix Ebre, i coincidint també amb algunes de les ofensives més cruentes de la Guerra Civil –com la batalla de l'Ebre-, s'iniciaren revisions a les comarques de les demarcacions de Lleida i Tarragona, amb alguna excepció, i la continuació de la investigació a la ciutat de Barcelona. L'any 2009 s'insistia amb el Pallars Jussà i Segrià, i es portava a terme el buidat exhaustiu, no sense dificultats per a l'accés, del Registre Civil de Barcelona, dels llibres de defuncions entre 1936 i 1955, i es començaven a desempolsar documentacions importants dels hospitals Clínic i de la Santa Creu i Sant Pau, així com de l'antiga Audiència de Barcelona, però tanmateix la previsió d'acabament de les revisions comarcals no es pogué portar a terme perquè no pogué entrar en el pressupost per la reducció d'aquest.

L'any 2010 certificava la davallada pressupostària i pràcticament no es pogué encarregar cap recerca nova, més enllà de treballar en la validació dels registres existents i la continuació de recerques que, com la que es feia a l'*Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra-AEET* (Madrid), a l'*Archivo Histórico Nacional* (Madrid), a l'*Archivo General Militar de Ávila-AGMAV*, o bé a l'Arxiu Central del Tribunal de Justícia de Catalunya, iniciaven el camí o continuaven el seu curs. El 2011 encara va ser pitjor. Sense director al CHCC i sense cap mena d'assignació pressupostària per al projecte, no es pogué encarregar cap projecte nou de recerca documental, per bé que des de la coordinació, "*gratia et amore*", vam continuar amb el buidat de fons com el de l'AEET i AGMAV, i vam encetar recerca en l'immens fons de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra* (PSET) republicà del *Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH* (Salamanca).

El 2012, amb nova direcció al CHCC en la persona de l'historiador Jaume Sobrequés, força escèptic amb el projecte per bé que acaba acceptant

mantenir-lo viu però amb dotació pressupostària testimonial. El projecte s'orienta cap al bolcat i validació d'informació al banc de dades i manté l'àmbit de recerca viu amb la continuació de la tasca iniciada al CDMH que s'allargarà fins l'estiu de 2020. En el terreny de recerca, remarcar el benefici del curs de pràctiques curriculars del Grau d'Història de la Universitat de Barcelona, que permeteren portar la investigació nominal del cost humà de la Guerra Civil a Sant Adrià del Besòs, el 2014, i a Santa Coloma de Gramenet, el 2015.

El 2016 el CHCC s'adscriu al Departament d'Afers Exteriors, Relacions Institucionals i Transparència, i s'inicia el procés d'integració del banc de dades del Cost humà al portal de la Memòria junt amb altres bancs de dades com el d'expresos polítics, cens de desapareguts, deportats a camps nazis, *Spanish Refugee Aid* (SRA), entre d'altres, i que actualment conformen l'anomenat Banc de la memòria democràtica del Departament de Justícia.

Definitivament integrat al portal de la memòria el 2017, als ulls dels responsables dels nous organismes que intervenen en el disseny de l'estratègia del conglomerat que conforma l'anomenada "Memòria democràtica", la consideració del Cost humà com a projecte essencialment de recerca històrica passa a un segon pla i es prioritza la funció subsidiària en clau de memòria i de servei a altres organismes com el cens de desapareguts i fosses comunes de la Guerra Civil, o el banc d'ADN. El Cost humà deixa de ser considerat "el" projecte de recerca en majúscules sobre víctimes mortals de la Guerra Civil i postguerra per passar a convertir-se en un recurs més dins l'engranatge memorialista del govern. Ara bé, l'adscripció del projecte al CHCC, i en conseqüència la responsabilitat de la coordinació, servà el compromís amb la investigació de base i, paral·lelament també, en la sistematització de la recerca a partir del banc de dades. En el quadre que acompanyem, mostrem el desenvolupament del projecte tenint en compte els encàrrecs de recerca realitzats tant a nivell local com comarcal, tractament de dades i validació de registres introduïts al banc de dades, portat a terme des del CHCC en l'etapa de represa del Cost humà de la Guerra Civil, entre 2005 i 2016:

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participacions en la recerca (2005-2016)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Comarca	Observacions
2005	Maribel Ollé	Baix Llobregat	
2005	Jordi Guixé	Solsonès	
2006	Josep Calvet	Alta Ribagorça	
2006	Antoni Raja	Anoia	Buidat de la secció tercera del Registre Civil.
2006	Agustí Barrera/Josep Sort/Josep Xaubet	Maresme	Treball previ de Joan Pujadas (1988) i Joan Vilalta (1987). Aportació posterior de Margarida Colomer (2021)
2006	Margarida Moyano	Osona	Treball previ d'Eugeni Caireta (1987), Josep M. Casas (1987), Miquel Coll (1979) i Josep M. Vilar
2006	Àlex Cervelló	Tarragonès	
2006	Lourdes Plans/Mariona Vigués	Vallès Occidental	
2007	Ramon Arnabat/Anna Sabanès	Alt Penedès	
2007	Ramon Arnabat/Anna Sabanès	Baix Penedès	
2007	Ramon Arnabat/Anna Sabanès	Garraf	
2007	Josep Rubió	Les Garrigues	
2007	Joan Garriga/Montserrat Salvador/Francesc Sánchez	Vallès Oriental	
2007	Gerard Corbella/Amanda Cardona	Urgell	
2008	Juan R. Zepeda	Alt Camp	
2008	Jordina Lladós	Alt Urgell	
2008	Joan Novais	Baix Camp	
2008	Camil Sampé	Baix Ebre	
2008	Joan J. Ibarz/Marc Gili	Conca Barberà	
2008	Pol Galitó	Noguera	
2008	Francesc Prats	Pallars Jussà	
2008	Noemí Riudor	Pallars Sobirà	

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participacions en la recerca (2005-2016)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Comarca	Observacions
2008	Miquel Martorell	Priorat	
2008	Jordi Oliva	Segarra	
2008	Camil Sampé	Terra Alta	
2008	Josep Calvet	Val d'Aran	
2009-2017*	Josep Miret	Osona	Revisió i ampliació de dades a diverses poblacions d'Osona
2011-2017*	Montserrat Salvador	Vallès Oriental	Revisió i ampliació de dades a diverses poblacions del Vallès Oriental
2011-2017*	Ramon Arnabat	Alt i Baix Penedès / Garraf	Revisió i ampliació de dades
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Poblacions	Observacions
2005	Marta Costa	Vic	
2006	César Lorenzo/Eli Escoto	Barcelona	Arxiu Administratiu de la ciutat
2008-2009	Josep M. Solé/Manuel López	Barcelona	Jutjats. Registre Civil
2008-2009	Eduard Puigventós	Rubí	Actualització, revisió i ampliació
2009-2010	Noemí Riudor	Lleida	Recerca
2010*	Ferran Sánchez	Sallent	Recerca nominal
2011*	Margarida Colomer	Argentona	Recerca, revisió i ampliació de dades
2014	Eduard Camps ⁷²	Sant Adrià del Besòs	Recerca
2015*	Jordi Amigó	Sant Just Desvern	Recerca, revisió i ampliació de dades
2015-2017*	Antoni Dalmau	Igualada	Recerca, revisió i ampliació de dades
2015	Fèlix Ateca ⁷³	Santa Coloma de Gramenet	Recerca
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Àmbit territorial	Observacions
2007	Manuel Pérez/Eduard Puigventós	Catalunya	Bolcat de dades

⁷² Estudiant en pràctiques del Departament d'Història Contemporània i Món Actual de la Universitat de Barcelona.

⁷³ Estudiant en pràctiques del Departament d'Història Contemporània i Món Actual de la Universitat de Barcelona.

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participacions en la recerca (2005-2016)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Comarca	Observacions
2007	César Lorenzo/Eli Escoto	Catalunya	Bolcat de dades
2008	Teo Marco/Eduard Puigventós/Jordi Roca	Catalunya	Bolcat de dades
2009	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2010	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2010-2016*	Ferran Sánchez	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre maquis
2011-2016*	David Íñiguez	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre aviadors de la República.
2012	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2013	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2014	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2015	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2016	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2016*	Marc Ferrer	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre membres del Cos de Bombers arreu de Catalunya i columna Macià-Companys
Període	Investigador/a	Àmbit territorial	Observacions
2005-2017	Jordi Oliva	Catalunya	Coordinació de projecte, disseny i informació, i seguiment creació aplicació banc de dades Oracle, bolcat de dades, validació de registres i recerca
*No es tracta de cap encàrrec, sinó d'una col·laboració desinteressada amb el projecte Cost humà, en la recerca, revisió d'informació i ampliació de dades que hem compartit, i que hem d'agrair.			
Taula: elaboració pròpia			

El 2017, mentre al CHCC es pogué tornar a comptar amb recursos per a la investigació⁷⁴ i s'encetava el protocol de transmissió de dades registrals des del

⁷⁴ El 2017 es pogueren encarregar revisions comarcals al Berguedà, Montsià, Pallars Jussà i Ribera d'Ebre. Foren les darreres. Aquell mateix any, i el 2018, el Centre d'Història

projecte Cost humà a petició de l'oficina del Cens de desapareguts i fosses comunes de la Guerra Civil, saltà l'alarma quan la periodista Concha Catalán, emparant-se en la llei 19/2014, de 29 de desembre, de transparència, accés a la informació i bon govern, i 37/2007, de 16 de novembre, sobre reutilització de la informació del sector públic, exigia que li fos facilitat l'accés complet al banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil del CHCC. També exigia que li fos lliurada còpia de la base de dades en format reutilitzable incloent la referència a les fonts de la documentació original "...i el major nombre de camps possible de què consta la base de dades"⁷⁵.

Tot i algunes veus favorables a aquest accés i transmissió de dades a favor de la periodista dins la Direcció General de Dades Obertes, Transparència i Col·laboració, la pressió que s'exercí des del món acadèmic, que considerà inacceptable la intromissió i l'intent d'apropiació d'una recerca científica (vegeu annex 1), i la resolució 47/2018, de 23 de març, de la Comissió de Garantia del Dret d'Accés a la Informació Pública (GAIP) aturava definitivament aquest intent d'usurpació de recerca encobert, emparant-se entre altres argumentacions, en la de projecte de recerca inacabat (vegeu annex 2). En part aliens a la polèmica, en paral·lel s'encarregaren les revisions comarcals del Pallars Jussà, Montsià, Ribera d'Ebre, Berguedà, així com la ciutat de l'Hospitalet de Llobregat, i el buidat dels llibres de defuncions dels Registres Civils d'algunes poblacions de la província d'Oscà on teníem constància que hi havia hagut presència d'instal·lacions hospitalàries de guerra.

El 2018 es produeix l'aturada definitiva del procés de revisió comarcal, i es manté la recerca de manera testimonial en la persona de qui escriu centrada a acabar el buidat de la documentació de la sèrie militar del CDMH. En qualsevol cas, cal tenir en compte que el programa de recerca que hom va definir el 2005, amb algun arxiu i/o fons incorporat pel camí, no s'ha completat. És evident que convindria poder completar el conjunt de revisions locals i

---

Contemporània de Catalunya contemplà també un ajut a la recerca per a continuar el treball de recerca que, qui escriu, estava desenvolupant al *Centro Documental de la Memoria Histórica* des de l'any 2012 amb el fons de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra* republicà, i que allargà, sense assignació, fins l'estiu de 2020. El 2019 el Memorial Democràtic assumeix el Cost humà, amb la mirada posada en la funcionalitat de l'aplicació banc de dades de Dédalo, i en el bolcat i validat de registres, sense dotar la recerca.

⁷⁵ Sol·licitud de M. Concepción Catalán adreçada al Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència amb registre d'entrada de 23 de desembre de 2016.

comarcals pendents de realitzar⁷⁶. En el quadre següent relacionem els encàrrecs i/o col·laboracions a partir de 2017, l'investigador/a o documentalista, en casos diversos amb participació desinteressada, àmbit geogràfic de realització, i tasca realitzada:

---

⁷⁶ D'acord amb els objectius de recerca que ens vam plantejar l'any 2005, caldria la revisió de la comarca del Segrià (menys Lleida capital i Maials). Revisar les comarques de l'Alt Empordà, Baix Empordà, la Cerdanya, la Garrotxa, Gironès (inclou Pla de l'Estany), Ripollès i la Selva. De les comarques de la demarcació de Barcelona, caldria portar a terme la revisió al Bages, Esplugues de Llobregat, i nuclis del Vallès Occidental com Barberà del Vallès, Caldes de Montbui, Castellbisbal, Cerdanyola, Gallifa, Montcada i Reixac, Palausolità i Plegamans, Polinyà, Rellinars, Ripollet, Sant Llorenç Savall, Sentmenat i Vacarisses; acabar l'Hospitalet de Llobregat i reforçar les recerques que s'han portat a terme al Maresme i a l'Anoia (amb l'excepció d'Igualada). També convindria acabar de buidar la tercera secció del Registre Civil de Barcelona dels anys 1978-1985 pel que fa a inscripcions fora termini. Un altre camp que caldria abordar passa per traslladar la recerca a diferents ciutats i poblacions de l'Aragó, País Valencià i Madrid, allà on tenim constatació documental que hi hagué instal·lacions hospitalàries de guerra; en aquest sentit, la consulta s'orientaria bàsicament en el buidat de la tercera secció dels llibres del Registre Civil, i dels registres de cementiris, si existeixen, i altra documentació dels fons municipals i també parroquials, si els cementiris són de titularitat d'aquests. El 2017 hom va treballar les poblacions d'Osca a partir del buidat de la tercera secció dels Registres Civils. Importants són Saragossa, Madrid o València, però també on hi hagué instal·lats BB.TT o camps de concentració. D'arxius i fons civils, faltaria completar el buidat d'algunes sèries documentals de l'Arxiu Nacional de Catalunya (hospital de Lleida, exèrcit de Catalunya, presó Model, fons Bosch Gimpera, fons de subsidis del Comitè Central de Milícies Antifeixistes-Generalitat republicana, per bé que buidat per l'historiador Gonzalo Berger); Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià (Fons President Tarradellas, Guerra Civil, parar atenció a l'anomenada "Carpeta blava", fa poc digitalitzada, sobre la Junta de Seguretat Interior-Patrolles de Control, ref. A004); Arxiu Col·legi de Metges de Catalunya-Museu de la Medicina (documentació de facultatius militaritzats que serviren a l'exèrcit republicà, i que contenen informació de víctimes), creuar informacions amb altres fons com el cens de desapareguts o de deportats, o de víctimes en acció de guerra de la batalla de l'Ebre (COMEBE); fons dels bombers. Pel que fa a l'àmbit judicial, completar la recerca als arxius de les antigues Audiències, sobretot la de Tarragona i Girona, amb especial interès pels dipòsits judicials de cadàvers, sumaris/expedients per bombardeig...; expedients penitenciaris i llibres-registre d'entrades i sortides de la presó. En arxius militars o civils amb documentació militar, com l'*Archivo General Militar de Ávila* (unitats d'ambdós exèrcits GC, milícies nacionals, acabar amb els pocs hospital militars que faltava per buidar); *Archivo General Militar de Guadalajara* (presos i presoners a presons militars i camps de concentració); al Centro Documental de la Memoria Histórica (acabar amb el buidat del fons del Tribunal de Cuentas); a l'Arxiu de Regne de València (fons de l'Instituto de Carabineros); *Archivo Intermedio Militar Pirenaico* (quarter del Bruc, Barcelona); *Archivo Intermedio Militar Noroeste* (Ferrol, A Coruña), on sembla que s'hi troba la documentació mèdica (fitxes d'hospitalització i llibres registre d'ingressos i altes) dels hospitals de Bilbao on hi van anar a parar, evacuats, un gran nombre de combatents i presoners de guerra des dels hospitals de Saragossa; intentar localitzar la documentació de la *Inspección General de Sanidad del Ejército. Sección de Estadística*. Pel que fa a l'exili, continuar avançant amb els arxius departamentals (Tables des décès, règistres des malades Civils, altra documentació hospitalària) i comunals (État civil, décès i registres dels cementiris); i el banc de dades en línia d'*Arolsen Archives* pel que fa a la deportació. Tampoc no descartar l'*Álbum de los Caídos de Cataluña depositado en el Santuario de la Gran Promesa de Valladolid*. La bibliografia pendent de fer-ne el buidat, i el treball amb la premsa d'aquells anys i dels diaris oficials, completarien el treball amb les fonts.

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participació en la recerca (2017-2022)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista⁷⁷	Comarca	Observacions
2017	Noemí Riudor	Pallars Jussà	Finalització
2017	Camil Sampé	Montsià	Revisió i ampliació de dades
2017	Camil Sampé	Ribera d'Ebre	Revisió i ampliació de dades
2017	Martí Picas/Roser Valverde	Berguedà	Revisió i ampliació de dades
2017-2020*	Ferran Sánchez	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre maquis, i altres víctimes
2017-2022*	Josep Calvet	Pallars / Val d'Aran	Revisió i ampliació de dades
2017-2021*	Ramon Arnabat	Alt i Baix Penedès / Garraf	Revisió i ampliació de dades
2017-2022*	Montserrat Salvador	Vallès Oriental	Revisió i ampliació de dades a diverses poblacions del Vallès Oriental
2017-2020*	Josep Miret	Osona	Revisió i ampliació de dades a diverses poblacions d'Osona i l'Hospitalet de Llobregat
2021*	Mercè Solanas	Osona	Revisió i ampliació d'informació de registres de diferents poblacions de la comarca
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Poblacions	Observacions
2017	Fina Iglesias	L'Hospitalet de Llobregat	Revisió i ampliació de dades
2017	José Ignacio Piedrafita	Província d'Osca	Encàrrec de buidat de la secció tercera del Registre Civil en poblacions on hi hagué instal·lacions hospitalàries
2017-2018	Eduard Puigventós	Badalona	Revisió i finalització
2017-2021*	Antoni Dalmau	Igualada	Revisió i ampliació de dades
2018*	Jaume Ramon	Tàrraga	Revisió i ampliació de dades
2018*	Roser Reixach/Anna	Prats de	Recerca, revisió i ampliació de

⁷⁷ Al costat dels encàrrecs fets pel CHCC en aquesta nova fase de recerca, revisió i ampliació de dades del projecte Cost humà, que començà el 2005, al costat de les col·laboracions desinteressades o amb l'únic interès d'actualitzar un llistat de morts d'una població o ciutat, cal esmentar també les desenes de familiars de víctimes, potser fins i tot algun centenar, que al llarg de tots aquests anys han participat de manera col·lateral del projecte, amb l'interès d'inici per conèixer les circumstàncies de la mort/desaparició del seu familiar, i el retorn a manera de correcció i/o ampliació de dades de filiació o condició.

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participació en la recerca (2017-2022)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista⁷⁷	Comarca	Observacions
	Gorchs	Lluçanès	dades
2019*	Esteve Deu	Sabadell	Revisió i ampliació de dades
2019*	Assumpció Vila ⁷⁸	Sarrià de Ter	Revisió i ampliació de dades
2019-2020*	José Fernando Mota	Sant Cugat del Vallès	Revisió i ampliació de dades
2019-2021*	Jordi Serra	Roda de Ter	Recerca, revisió i ampliació de dades
2020*	Maria Dolors Lofra	Torroella de Montgrí	Recerca, revisió i ampliació de dades de represaliats franquisme
2020*	Jordi Ferrer/Josep Casanovas	Vic	Recerca, revisió i ampliació de dades de bombardeig a Vic
2020*	Salvador Coll	Cardedeu	Recerca, revisió i ampliació de dades
2020*	Jaume Borràs*	Vallbona d'Anoia	Recerca, revisió i ampliació de dades
2020*	Noemí Riudor	Maials	Recerca, revisió i ampliació de dades
2021*	Margarida Colomer	Argentona	Revisió i ampliació de dades
2021*	Noemí Riudor	Bellpuig	Recerca, revisió i ampliació de dades
2022*	Ferran Dalmau	Demarcació de Lleida	Recerca sobre les milícies i els milicians d'Estat Català.
2022*	Mercè Solanas	Amer	Revisió i ampliació de dades
2022*	Esteve Deu	Llançà	Revisió i ampliació de dades
2022*	Ignasi Corney	La Bisbal d'Empordà	Revisió i ampliació de dades a partir de censos i padrons
Encàrrec	Investigador/a - documentalista	Àmbit territorial	Observacions
2017	Eduard Puigventós	Catalunya	Recerca bibliogràfica, bolcat i validació de dades
2017-2022*	David Íñiguez	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre aviadors de la República
2017-2022*	Marc Ferrer	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre membres del Cos de Bombers arreu de Catalunya
2019*	Ignasi Ros	Catalunya	Recerca, revisió i ampliació d'informació sobre víctimes a

⁷⁸ El 2020 Assumpció Vila feu seguiment i estudi dels enterrats en una fossa comuna de la Torre de Claramunt, la informació de la qual ens va compartir. Publicà el treball a *Parlem de Sarrià* (VILA, 2020, 42-54).

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participació en la recerca (2017-2022)			
Encàrrec	Investigador/a - documentalista ⁷⁷	Comarca	Observacions
			l'exili de 1939
2019-2022*	Gonzalo Berger	Catalunya	Recerca sobre els milicians i milicianes morts

Desenvolupament projecte en fase de recerca pendent, de revisió, ampliació i bolcat de dades. Quadre d'encàrrecs i participació en la recerca (2017-2022)			
Període	Investigador/a	Àmbit territorial	Observacions
2017-2021	Jordi Oliva	Catalunya	Coordinació de projecte, disseny i informació, i seguiment creació aplicació banc de dades Oracle, bolcat de dades, validació de registres i recerca
2021-	Jordi Oliva	Catalunya	Assessor científic, seguiment migració dades d'Oracle a Dédalo, seguiment importació Excels recerca a Dédalo, seguiment funcionalitats Dédalo, bolcat de dades, validació de registres i recerca
*No es tracta de cap encàrrec, sinó d'una col·laboració desinteressada amb el projecte Cost humà, en la recerca, revisió d'informació i ampliació de dades que hem compartit, i que hem d'agrair.			
Taula: elaboració pròpia			

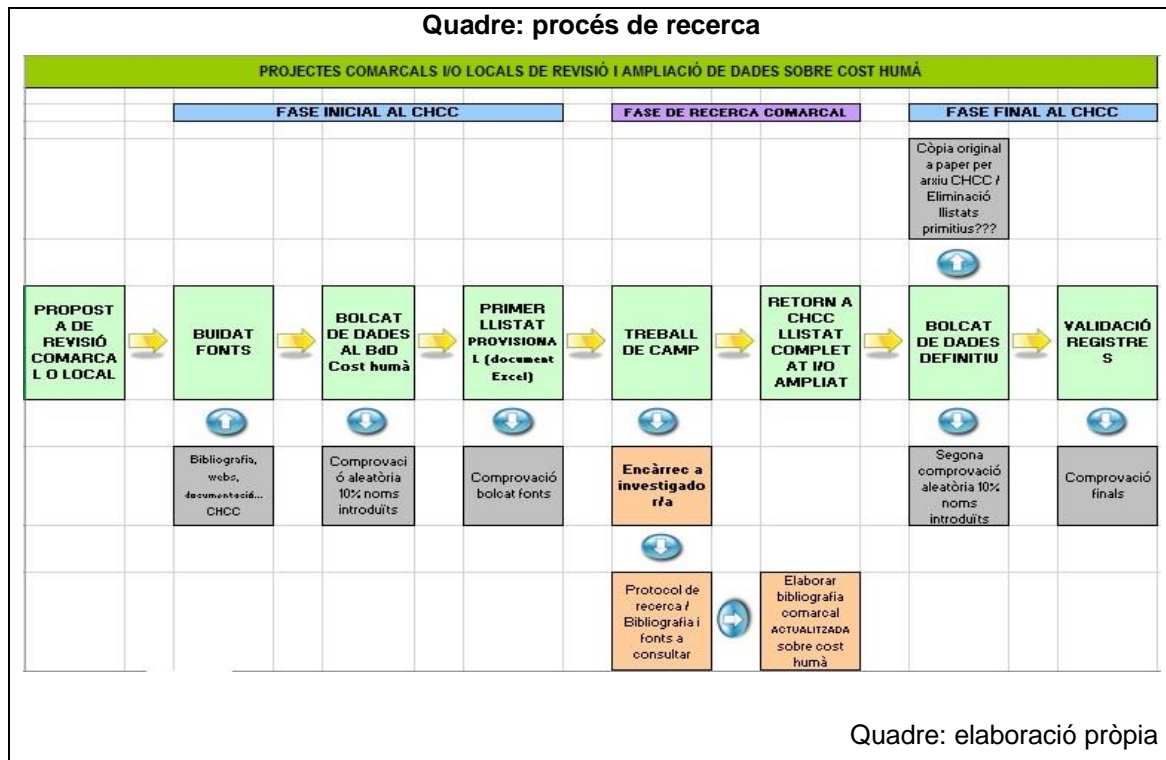
2.4. El procediment de recerca i el bolcat de dades

El 2019 ve marcat per la migració de dades del Cost humà des del servidor i aplicació d'Oracle al nou servidor i aplicació integral de Dédalo, i la transferència del projecte del Cost humà del CHCC al Memorial Democràtic. La transferència es feu amb implicació directa de la Direcció General de Memòria Democràtica, que n'assumí la coordinació de manera col·legiada amb personal del Memorial, mentre que el paper de l'antic coordinador passava a ser testimonial en l'assessorament científic amb nul·la capacitat de decisió i supervisió. Això mateix passà també amb el procés de substitució de l'aplicació banc de dades d'Oracle a Dédalo, per bé que se'n respecta l'estructura, els camps i funcionalitats que vam dissenyar l'any 2006, o amb el procés de bolcat

de dades a la nova aplicació des de format Excel fruit sobretot de recerques i revisions comarcals i locals.

El treball es planteja sobre la base d'un protocol de treball que s'inicia amb la proposta de revisió comarcal, seguit d'un buidat de les fonts de consulta al CHCC, que passa per un primer filtratge i contrast d'informació amb els llistats originals de treball de camp, si aquests existeixen, informacions diverses, llistats nominals que aporta la bibliografia, així com la informació de webs de referència. Amb tota aquesta informació processada, hom procedeix al bolcat de la informació al banc de dades del Cost humà i comprovació aleatòria d'un 10 per cent dels registres introduïts a manera de control tant nominal com de la informació que hom ha incorporat.

El procés segueix amb l'elaboració d'un primer llistat provisional, una darrera comprovació pel que fa a les fonts utilitzades, com a pas previ al treball de camp, que incorpora noves fonts com poden ser els expedients de Jutjats d'Instrucció o els Llibres Parroquials de Defuncions, i que s'encarrega a un investigador local a fi que amplii i/o corregeixi les dades facilitades en primera nòmina. A l'investigador o investigadora hom li facilita un llistat de la bibliografia i premsa històrica, específica i comarcal, i el llistat de fonts a consultar, gairebé sempre pertanyents al fons de l'administració local i de Jutjat de Pau i dels Jutjat de Primera Instància, però també, com hem dit, dels fons eclesiàstics parroquials. Segueix un protocol on s'explica els passos a seguir, els àmbits a treballar i les orientacions bàsiques de consulta i recopilació de nova informació, així com del traspàs d'aquesta informació al document de treball facilitat pel CHCC. Aquest procés és previ al retorn dels llistats corregits i/o completats a partir del treball de camp fet a nivell local o comarcal, a on es processa la informació i s'incorpora, corregida i/o ampliada, al banc de dades del Cost humà. Una darrera comprovació aleatòria d'un altre 10 per cent dels registres introduïts dona pas a la validació definitiva.

D'acord amb els objectius de recerca que ens vam plantejar l'any 2005 en la represa del projecte després d'uns anys d'inacció, les comarques de la demarcació de Lleida (amb l'excepció d'una part del Segrià) i Tarragona han passat per una segona revisió a fi d'actualitzar-ne la informació de treball de camp del període 1985-1995. També han passat per aquest procés algunes comarques de la demarcació de Barcelona com l'Alt Penedès, Anoia, Baix Llobregat, Barcelonès (amb l'excepció de l'Hospitalet de Llobregat i Esplugues de Llobregat), Berguedà, Garraf, Maresme, Osona, una part del Vallès Occidental i el Vallès Oriental⁷⁹.

⁷⁹ L'objectiu a les comarques de Tarragona, Lleida, Girona i Barcelona ha estat la revisió de la informació que tenim sobre víctimes en acció de guerra i població civil per accidents, i ampliació de la recerca a altres camps del cost humà, bàsicament refugiats de guerra; buidat de les fonts on hi va haver hospitals civils i militars, i que no els tinguéssim treballats, i revisió de la informació allà on els tinguéssim treballats; revisió de la informació bibliogràfica pel que fa a víctimes de rereguarda, bombardeig, morts arbitràries ocupació franquista, repressió franquista, maquis, camps d'internament francesos, camps nazis, altres víctimes a Catalunya (p. ex. refugiats aliats II Guerra Mundial).

Els arxius que es consultaran són: arxius provincials, arxius comarcals, arxius/fons municipals, arxius/fons d'hospitals, arxius/fons de Jutjats, arxius/fons parroquials. I pel que fa a fonts: Registre Civil, correspondència municipal, llibres i expedients de lleves, expedients d'orfes, registres de cementiris, llibres d'entrada, sortida i defunció d'hospitals, registres parroquials d'òbits i altres documents que aportin informació. Premsa i bibliografia comarcals, sobretot de la que ha aparegut en els darrers anys, també es tindran en compte.

Caldria, per tant, la revisió de la comarca del Segrià (menys Lleida capital). Revisar les comarques de l'Alt Empordà, Baix Empordà, la Cerdanya, la Garrotxa, Gironès (inclou Pla de l'Estany), Ripollès i la Selva. De les comarques de Barcelona caldria portar a terme la revisió del Bages, Esplugues de Llobregat, i nuclis del Vallès Occidental com Barberà del Vallès, Caldes de Montbui, Castellbisbal, Cerdanyola, Gallifa, Montcada i Reixac, Palausolità i Plegamans, Polinyà, Rellinars, Ripollet, Sant Llorenç Savall, Sentmenat i Vacarisses; acabar l'Hospitalet de Llobregat i reforçar les recerques que s'han portat a terme al Maresme i a l'Anoia (amb l'excepció d'Igualada). També convindria acabar de buidar la tercera secció del Registre Civil de Barcelona dels anys 1978-1985 pel que fa a inscripcions fora termini. Dels registres dels cementiris de Barcelona (1936-1953), cal confirmar què es va buidar i què no, i puntejar amb la informació que tenim.

La creació en línia del banc de dades del Cost humà ha anat de costat amb el procés de recerca i revisió comarcal, i s'ha desenvolupat des de l'Àrea de les TIC del Departament de la Presidència en els inicis, el 2005, del de la Vicepresidència a partir de 2008, altra volta de la Presidència a partir de 2011, i des de 2016 vinculat a l'àrea TIC del Departament d'Afers Exteriors, Relacions Institucionals i Transparència, i des del 2018 al Departament de Justícia. Des d'aquestes àrees s'ha supervisat en tot moment el disseny, l'estructura i els continguts, així com el procés posterior en fase de proves, i millores que s'han anat introduint, tant en la versió servidor-aplicatiu d'Oracle com a Dédalo⁸⁰.

---

⁸⁰ Des de setembre de 2005 vaig estar dedicat a treballar en el disseny, continguts i funcionalitats de l'aplicació banc de dades del Cost humà. Durant l'octubre de 2005 s'inicien les reunions tècniques preparatòries a les oficines del Departament de la Presidència, en les que hi participo per encàrrec del CHCC al costat d'Eugènia Buxeda, supervisora de l'Àrea TIC de Presidència, i Joan Antoni Juan, tècnic de SICONET, en representació de l'empresa encarregada del desenvolupament de l'aplicació. La primera reunió de presentació del projecte tingué lloc el 20 d'octubre de 2005, i en setmanes successives vam fer seguiment del desenvolupament de l'aplicació, i comprovació de continguts i funcionalitats. Al mes d'abril presentàvem davant dels investigadors i documentalistes que l'havien de manejar fruit dels primers encàrrecs de recerca i/o revisió locals i/o comarcals, el manual d'ús. En paral·lel al procés de bolcat de dades, seguim proposant canvis i millores d'organització dels continguts, de les llistes de valors, i funcionalitats que s'allargaren ben bé fins el 2012. Al març de 2010 es treballà en el document d'anàlisi funcional amb l'empresa *Vass Consulting IT Services Outsourcing* per al desenvolupament del nou àmbit web del Cost humà de la Guerra Civil vinculat al portal del CHCC. Al 2016 web i aplicatiu banc de dades es vinculen a l'Àrea TIC del Departament de Justícia, i el 10 de febrer de 2017 es presenten les conclusions de dues sessions de treball amb l'objectiu de crear el Banc Integral de la Memòria i el Portal de la Memòria Democràtica, amb nou estil corporatiu, cercador únic, i integració de continguts diversos, a banda del Cost humà: cens de desapareguts, banc de l'ADN, fosses comunes...

La creació de l'aplicatiu ha facilitat el treball d'emmagatzemament massiu de dades, ha permès optimitzar tot el procés de bolcat d'informació, facilitar la gestió i el control de la informació, i la posterior consulta i difusió. A Oracle, el funcional preveia tres perfils determinava el coordinador de projecte, el d'administrador/a, el de validador/a i el de documentalista, i s'estructura, pel que ens interessa, en alta de registre, cerques, i gestió de taules auxiliars. Actualment, Dédalo elimina els perfils predeterminats per una concessió de permisos d'accés a les funcionalitats que s'atorga des de la coordinació del Memorial Democràtic sobre la base del criteri alta registre, cerca i/o gestió de camps i els corresponents descriptors.

Pel que fa a la fitxa de registre, aquesta ve encapçalada per les informacions de control registral, autors, i nom i cognoms de la víctima seguit de quatre blocs: el de dades personals, el de condició, el que tracta les circumstàncies de la mort o desaparició i el que recull les fonts de consulta que s'han utilitzat. El primer bloc, a més a més del lloc de naixement i el de veïnatge de la víctima, contempla els noms dels pares, l'edat, data naixement, estat civil, nom del cònjuge, número i nom dels fills, professió, càrrec –si s'escau- i també la possibilitat de poder carregar una imatge. A dades de condició fem la distinció entre civil, militar i maquis, amb la possibilitat de poder informar una condició especial pel que fa a civil (pres o presoner, exiliat, eclesiàstic, refugiat, desplaçat...). També preveu la possibilitat d'informar sobre la condició de pres o presoner, filiacions, condemna i dades de caràcter militar. El tercer bloc, el que contempla les dades concernents a les circumstàncies de la mort i desaparició de la víctima s'introdueix amb el distintiu mort o desaparegut i l'àmbit i subàmbit al que s'adscriu la víctima, seguit del lloc i la data de la mort, la causa, el lloc d'enterrament i un espai d'observacions. El quart bloc tracta de les fonts d'informació, tant orals, com documentals, bibliogràfiques o electròniques, que s'han utilitzat per documentar la víctima.

Pel que fa al procés de bolcat d'informació, aquest va iniciar-se poc després d'iniciar el procés de recerca i revisió comarcal, i es realitza bàsicament per dos canals. D'una banda, la informació provinent de l'investigador o investigadora que realitza treball de camp i, de l'altra, la informació introduïda per un documentalista des del CHCC preferentment la provinent del seu fons

documental sobre el Cost humà, però també de les fonts bibliogràfiques i electròniques existents. Una comprovació aleatòria d'entre un 10 i un 25 per cent de registres, realitzada periòdicament, i complementària al procés de validació, precedirà la fase de creuament de dades final. En clau de resultats, des dels inicis del bolcat, podem parlar ja de més de gairebé 79.000 registres introduïts, amb alguna llacuna d'introducció pendent, com són les morts a l'exili en qualitat de refugiats de la Guerra Civil, la recerca de les quals tot just es va encetar amb un pla exhaustiu de treball d'investigació durant la tardor de 2020, però amb un procés de contrast d'informació en marxa i de validació definitiva dels registres que porten, en ocasions, a haver d'eliminar alguns d'aquests registres per raó de duplicitat, sense que la incidència sigui significativa.

En aquest context de recerca i revisió, i d'informatització de les dades, però, no podem oblidar tampoc les publicacions a paper, en les que el CHCC hi ha tingut participació directa o indirecta. Les més destacades han estat, sens dubte les centrades en el cost humà a ciutats com Manresa, coordinat per Joaquim Aloy dins el portal *Memoria.cat*, però també a les comarques gironines al voltant dels combatents morts i població civil víctima d'accidents derivats de la guerra, obra coordinada per Jordi Oliva que tingué una segona publicació revisada i ampliada a altres camps del cost humà en l'edició d'*Els noms de la guerra*. A les comarques de l'Alt i Baix Penedès, i Garraf també compten amb una obra de conjunt sobre el cost humà coordinada per Ramon Arnabat, sense oblidar l'especificitat centrada en la repressió franquista, obra de Josep Recasens, a diverses comarques i ciutats de la demarcació de Tarragona. Un altre treball de conjunt fou el coordinat per Joan Garriga pel al Vallès Oriental, o el de Queralt Solé sobre les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya, entre d'altres⁸¹.

---

⁸¹ Vegeu a la bibliografia el conjunt d'aquestes obres.

2.5. Els problemes al banc de dades del Cost humà arrel de la migració i importació de dades d'Oracle a Dédalo

El 2020 la Direcció General de Memòria Democràtica i el Memorial Democràtic procedien a la integració en un portal únic: el Banc de la memòria democràtica de la Generalitat de Catalunya. Segons resa en la introducció, “*El Banc de la memòria democràtica és un projecte liderat pel Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya que recull i posa a l’abast de la ciutadania aquells fons i col·leccions que recuperen la memòria democràtica a Catalunya (1931-1980) [...]. Es tracta d’un cercador web que permet la cerca integrada i la visualització del contingut de fons i col·leccions del Memorial Democràtic sobre memòria històrica. Permet visualitzar mapes i línies cronològiques per localitzar informació i testimonis sobre un fet o una etapa determinada i inclou persones, fets històrics i espais de memòria*”⁸².

El nou portal passava, doncs, a integrar el conjunt d’iniciatives i projectes que en els darrers anys s’havien impulsat des de la Direcció General de Memòria Democràtica (DGMD) i des del Memorial Democràtic (MD), com el cens de desapareguts, programa d’identificació genètica, el banc audiovisual de testimonis, el cens de simbologia franquista, presos polítics, deportats catalans i espanyols als camps nazis, xarxa d’espais de memòria, *Spanish Refugee Aid*,... i el contingut sencer del banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil, que el CHCC servà fins l’any 2019 en què se’n desvinculà del tot⁸³.

En el moment en què, el CHCC decideix iniciar el procés d’informatització de totes les dades que des de l’inici del projecte del CH es van anar aplegant, es va crear una base de dades desenvolupada amb el sistema de gestió Oracle. En el moment en què des de la DGMD es decideix integrar la base de dades Dédalo, la plataforma que ens permet fer la gestió íntegra del Banc Memorial, s’inicià el procés de migració.

---

⁸² Vegeu: Banc de la memòria democràtica del MD de la Generalitat de Catalunya <<https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/>> (consulta feta: juny de 2022).

⁸³ Aquesta desvinculació no ha suposat, tanmateix, el traspàs del fons documental, sobretot de treball de camp dels anys 1985-1995, i bibliogràfic de recerca, que romanen a la Biblioteca Josep Benet a la seu del Museu d’Història de Catalunya.

L'aplicació i servidor de Dédalo en aquell moment ja gestionava la informació de diverses bases de dades que Memorial Democràtic havia anat construint des dels seus inicis. Creada per tal de poder gestionar la gran quantitat d'informació que la realització sistemàtica d'entrevistes aportava, els camps dels seus registres contenien l'accés als vídeos, a les transcripcions, i a la informació bàsica dels testimonis entrevistats. El maneig de tota aquesta informació feia necessària, d'una banda la indexació de continguts temàtics però també la gestió nominal dels informants i de les persones a les quals es podria fer referència en aquestes entrevistes. Dédalo va anar augmentant el volum d'informació que gestionava amb la integració de diverses bases de dades que tenien una gestió nominal de la seva informació. Ens estem referint especialment a:

- El Cens de Desapareguts, creat el 2003.
- La base de dades d'ex-presos polítics creada pel buidatge documental dels expedients d'indemnització per privació de llibertat superior als tres anys.
- La base de dades de Deportats catalans i espanyols als camps de concentració nazis elaborada pel Memorial Democràtic, en col·laboració amb l'Amical de Mauthausen i la Universitat Pompeu Fabra.
- La base de dades dels expedients de l'*Spanish Refugee* conservats a l'oficina de Tolosa de Llenguadoc.

Aquestes bases de dades nominals es troben integrades a la plataforma Dédalo. La base de dades de Cost humà es va afegir a aquest univers, experimentant una migració que presenta deficiències. Cal tenir present que la base de dades desenvolupada en l'entorn Oracle, es va construir ex professo per les dades que es recollien en el projecte de Cost humà. Aquesta construcció a mida va fer que es disposés d'unes funcionalitats de restricció i jerarquització de descriptors que Dédalo no va respectar.

Pel que podem observar, Dédalo vincula les seues bases de dades nominals, utilitzant-ne una altra en la qual es recull, registre per registre, la informació bàsica de cada persona, a la qual anomena "afectat".

Els registres de la base de dades d'afectats inclouen camps per recollir:

- Les dades personals: nom, cognoms, data de naixement, data de mort, nom del pare i de la mare, estat civil, cònjuge, fills, etc.
- Toponímia per a la informació de lloc d'origen, veïnatge, mort. En aquest bloc de camps va ser on caldre incorporar uns camps específics per a la gestió de la informació de CH. Ens referim a la referència al municipi i a la comarca l'any 1936.
- A més de camps en els quals es recull altres informacions importants com són la professió, els estudis i filiació política i sindical.

El camp que permet fer el vincle amb les altres bases de dades és un identificador numèric.

El procés pel qual Oracle deixaria de ser l'aplicació banc de dades del Cost humà i aquesta funció passava a ser assumida per Dédalo s'inicià el 2017, amb l'explicació succincta, en un primer informe, del projecte, la creació del banc de dades, la seva estructura i camps d'informació, i la descripció d'aquests camps (vegeu annex 3). I en un segon informe, de descripció de camps (alfanumèric, data, text...), llistats de valors i funcionalitats. Amb la migració de dades efectuada d'Oracle a Dédalo, i la importació a Dédalo també des d'Excel, d'un bon nombre de llistats nominals de víctimes fruit de la darrera fase de recerca i revisió comarcals, contra la nostra opinió⁸⁴, s'inicià l'octubre de 2019 un curt i insuficient punteig a fi de validar l'estructura, comprovació i validació de

---

⁸⁴ Des de 2006 el Centre d'Història Contemporània de Catalunya impulsà recerques i revisions comarcals a les comarques de Lleida, Tarragona, algunes de la demarcació de Barcelona. S'incorporà al pla Barcelona capital i algunes ciutats com Badalona, Sant Adrià del Besòs i Santa Coloma de Gramenet, així com iniciant, i en cara en fase de redacció, la revisió a l'Hospitalet de Llobregat. El pla seguia els passos del quadre que hem presentat en el quadre 1 de l'apartat sobre el procediment de recerca: dades preparades pel CHCC en Excel – treball de camp – Excel definitiu de recerca/revisió destacant en color els canvis o les informacions noves, corregint i/o ampliant, en definitiva. En la decisió dels responsables per importar les dades de les recerques/revisions comarcals, només tenint en compte els camps modificats o informats de bell nou, i sense curació prèvia, s'aplicà un criteri estrictament tècnic i d'estalvi de temps, i no es tingué en compte perquè no es va valorar ni avaluar suficientment aspectes com la correcció i criteris d'estil, possibles errors, o duplicats,... i el més greu, deixava pràcticament sense efecte les validacions de registres fetes amb anterioritat a Oracle. L'afegit posterior a l'estructura de la base de dades dels camps literals d'importació des d'Excel, i també Word, confirmaren mancances i errors, afegiren una versió nova entre dades d'origen i resultat de la importació, però no resolien el tema principal d'estalvi de temps ja que obligava a puntejar de nou, i més lentament. El resultat de la importació, doncs, es resumia en un increment notable de registres duplicats, obligació a validar de nou els registres, contaminació dels llistats de valors... En definitiva, contribuí a la inseguretats i la confusió, i no suposava cap estalvi de feina.

continguts, comprovació de funcionalitats i resultat de la migració de dades. Per part de qui escriu, en sortiren dos documents, que amb el temps aniria ampliant amb el treball de bolcat i/o validació de registres, sobre dubtes, errors, anomalies, i demandes i aclariments de funcionalitats. Aquesta fase s'allargà ben entrat el 2021.

El juliol de 2022 iniciàvem un procés de punteig sistemàtic que havia de conduir a una versió definitiva i validada dels registres fruit de les recerques i revisions comarcals portades a terme a la demarcació de Lleida, i així entomar amb majors i millors garanties el que havia de ser aquesta tesi, un cop descartat un abast territorial major. A part de confirmar-se algunes de les anomalies que havíem detectat en una fase anterior, com les llistes de valors no aprovades, alentiment de la tasca de curació i validació de dades, duplicats, i incertesa en general, la migració primera i la importació d'Excel posterior, informà defectuosament i a voltes capritxosa els camps origen, veïnatge i mort, tant pel que fa a l'organització territorial actual com respecte a la divisió de 1936, que és com ens hem plantejat la recerca. En el primer cas, atenent a l'organització territorial actual, els problemes venen amb els nuclis agregats, caserius o nuclis descentralitzats, en què Dédalo deixa caure en un tant per cent molt elevat de casos nucli de població, i només informa municipi. Això obliga a puntejar les dades de cada registre pel que fa a naixement, residència i lloc de mort, i incorporar la població perquè el camp quedi amb tota la informació⁸⁵. En el cas de nom de població coincident amb nom de municipi, com per exemple Cervera, a la comarca de la Segarra, Dédalo no contempla que el topònim dona nom a la ciutat però també al municipi, i que el municipi té nuclis agregats. No duplicar el topònim en casos coincidents per indicar nucli de població i nom de municipi, impedeix fer cerques únicament per nucli de

---

⁸⁵ Aquesta anomalia obliga a esborrar el contingut informat i tornar a carregar municipi seleccionant el nucli agregat. Per exemple, amb el nucli de població Pradell o Pradell de Sió, que pertany al municipi de Preixens. Tal com ens trobem la importació, a Municipi mort hi consta només Preixens tot i que la informació aportada d'antuvi és Pradell de Sió. Corregir aquesta anomalia, independentment de si validem o no (donat que amb la migració de dades d'Oracle molts registres ja estaven validats), significa intervenir en el pitjor dels casos, en 14 camps de topònim (naixement, residència i mort, actuals i amb relació a 1936). En el millor dels casos, parlàrem de la meitat (suprimir camps Alt, innecessaris si s'han corregit els camps amb els que s'identifiquen).

població⁸⁶. Pel que fa a la migració/importació als camps origen, veïnatge i mort amb relació a la divisió territorial de 1936, aquesta presenta també anomalies importants, ja que capritxosament alguns cops informa el camp, altres no, i en ocasions un queda informat i l'altre no. Molt excepcionalment, però també ens hi hem trobat, hom ha detectat també errors d'interpretació de l'aplicació, com per convertir Tèrmens (Noguera) amb Viladasens (Gironès), Mataró amb Vilac, o Múrcia amb Ourense. Un darrere apunt sobre anomalia, al seu torn fàcilment esmenable, és que alguns topònims, tot i partir d'un glossari toponímic completíssim, no apareixen i eren ben vigents l'any 1936, bé per desaparició, bé perquè es tracta d'una unitat poblacional molt menor o caseriu⁸⁷.

Aquestes anomalies esmentades en els camps que contenen topònims es generen pel fet que l'arquitectura d'Oracle en relació a les llistes de valors toponímiques, no és transparent amb la de Dédalo. A això s'hi afegeix el fet que Oracle gestionava les llistes de valors toponímiques en la mateixa base de dades i en canvi Dédalo ho fa en una base de dades auxiliar. Com que sovint no es troba coincidència, no es pot efectuar la importació, i per resoldre aquest problema es van crear un seguit de camps identificats amb les lletres Alt+[nom del camp], que permetien en principi conservar la informació original d'Oracle per si de cas la interpretació de Dédalo no era correcta.

Els camps que a Oracle informaven de l'àmbit de la mort (violència i repressió a la rereguarda, acció de guerra, bombardeig, accidents derivats de la guerra, exili, repressió franquista) i el subàmbit (acció milícies, sentència Tribunal Popular, bombardeig aviació franquista, en combat, hospital militar, sentència Sumaríssim d'Urgència, etc.), eren camps amb llistes de valors condicionades. Segons quin àmbit s'escollia, el camp subàmbit desplejava una o altra llista de valors. Aquesta funcionalitat s'ha perdut a Dédalo. El problema s'agreuja quan la llista de valors s'ha incrementat exponencialment amb la importació des d'Excel de denominacions discrepants amb el *thesaurus* preestablert, circumstància que provoca poder informar de maneres diferents un mateix àmbit o subàmbit.

---

⁸⁶ Per exemple, si el paràmetre de cerca és "Cervera", la cerca llistarà com a Cervera "municipi", no pas com a Cervera "nucli".

⁸⁷ Estem parlant, per exemple, de Sant Just, Rúbies, Boix, Tragó de Noguera, Andaní, Montesquiú, Castellbò o Gramuntill, per posar alguns exemples.

Pel que fa a les fonts documentals, també aquí vam observar anomalies, i en aquest cas greus, sobretot de registres de fonts que es vinculen malament als registres de noms, per bé que, en escriure aquestes línies, la problemàtica es troba en fase de resolució⁸⁸.

L'emmagatzematge de la informació de fonts, Dédalo la gestiona amb un sistema de llista de valors externa. Per tant, la migració importa la informació dels camps de fonts que contenia Oracle i ho bolca en una base de dades auxiliar en què cada registre és una font, amb els camps que li corresponen i un camp numèric identificador que com en el cas de la base de dades d'afectats permetrà establir vincles. La base de dades de fonts, d'entrada no contemplava repeticions, fou aquest el motiu que ha provocat un desgavell considerable. Fem un incís per recordar i aproximar-nos a l'arquitectura Dédalo que integra diverses bases de dades:

- Base de dades afectats, que vincula totes les bases de dades nominals a través d'un camp numèric que permet establir vincles IDAfectat.
- Base de dades Cost humà, en la qual cada registre conté un camp numèric que permet accedir ràpidament a cada registre i que ha de permetre vincles amb les bases de dades auxiliars.

---

⁸⁸ Una comprovació d'agost de 2022 sobre cita de font Registre Civil d'Os de Balaguer, en sospitar associació d'aquesta font a altres registres que a priori no els hauria de constar per origen, veïnatge o lloc de mort de la víctima. Un altre registre amb citació de Registre Civil, secció Defuncions i observacions "Os de Balaguer" s'associa a una víctima era natural de Balaguer, vivia a Caldes de Montbui, havia mort al terme de Bellmunt d'Urgell, i l'enterraren a Balaguer. Amb dades de volum, foli i jutjat de pau d'Os de Balaguer, fem el mateix amb ID 33137 (T. 17 f. 174. Os de Balaguer), i observem que aquesta mateixa ID s'associa a quatre registres de noms diferents. Un altre exemple és el de més avall. Al registre revisat per Camil Sampé (Excel Terra Alta) hi consta el següent: RC d'Arnes, vol. 21 [a la Causa Genera consta T. 23] pg. 20 dors; Inscrit també en el volum 22, pàgina 29 dors. Amb edat de 56 anys i mort el dia 14-09-1936. Després observo que les dues primeres referències de Registre Civil que constaven a ID 34723, Camil Sampé les atribueix a ID 34720. Amb els germans Miquel, Josep i Joan Galcerà Videllet també s'havia triplicat l'ID de fonts, que era el 33271. Aquí un altre exemple, el de Ramon Lloveras Sala, de la Bisbal d'Empordà. Modifico la informació de fonts corresponent a ID 41192 sobre lledes (canvi de citació que afecta a Arxiu/fons, Font i Observacions) per una aportació de l'investigador Ignasi Corney Oller. Obro després el registre Josep Maria Ullastres Piguillem, i observo idèntic ID, per tant quan en modifiques un, es modificaran tots els que portin mateix ID. Això mateix passa amb Joan Puntís Fita (ID 124115), Joan Bruguera Mateu (ID 124081), Miquel Maruny Vilà (ID 124103), Josep Vidal Alenyà (ID 124129), i ves a saber quants més. El registre que responia a "Cunes" (malnom que li deien a Domènec Rúbies Pijuan, conegut també com "el Pistoler d'Artesa", importa fonts que, exceptuant potser la Memòria Oral, no tenen res a veure amb ell, com llibres i expedients de lledes d'Amposta i, de l'Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà, certificats mèdics de defunció de l'Hospital Militar de Vallfogona de Riucorb.

- Bases de dades auxiliars de llistes de valors, que contenen descriptors:
  - Topònims.
  - Bibliografia.
  - Fonts.

- Bases de dades vinculades, els registres de les quals es van creant a mida s'introdueix nova informació. S'accedeix a elles a través de la base de dades de Cost humà, mitjançant portals que permeten la creació de registres. Alguns dels camps d'aquests registres, despleguen llistes de valors de bases de dades auxiliars, hi ha altres camps que permeten la introducció manual d'informació.
  - Actualment les fonts s'emmagatzemen en una base de dades vinculada i conté els següents camps:
    - Arxiu/Fonts: desplega una llista de valors preestablerta i no modificable amb valors com per exemple:
      - Arxiu/Fons Jutjat de Pau.
      - Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.
      - Centro Documental de la Memoria Historica - CDMH de Salamanca.
    - Font: desplega una llista de valors preestablerta i no modificable amb valors com per exemple:
      - Memòria oral.
      - Fons administració local_cementiri.
      - Registre Civil, secció defuncions.
    - Observacions: aquest és un camp d'introducció manual en el qual s'hi anota el topogràfic que referencia la font consultada i que a voltes pot ser:

- comú a molts registres (la referència a una caixa d'un arxiu que pot contenir informació de diverses persones), i altres.
- únic (la cota de la inscripció d'una defunció al registre civil indicant tom, foli i número, que només correspon a una persona).

Aquí mostrem alguns exemples de com es visualitza la informació continguda en aquests camps:

Visualització de la informació d'arxius i fons a Dédalo			
IDFonts	Arxiu/fons	Font	Observacions
5556	Arxiu/Fons jutjat de pau	Registre Civil, secció defuncions	T. 21 f. 177 núm. 28. Tremp
15683	Arxiu Comarcal del Pallars Jussà	Fons administració local_cementiri	Exhumacions i trasllats (1898-1997), caixa. 24. Tremp
82786	Centro Documental de la Memoria Historica - CDMH de Salamanca	Fondos incorporados-Causa_General	FC-CAUSA_GENERAL,1467,Exp.36. Tremp
16642		Memòria oral	[nom de l'informant, en cas que sigui conegut]
519		Memòria oral	

Taula: elaboració pròpia

Repetim, actualment les fonts s'emmagatzemen en una base de dades vinculada però en el moment de la migració nou fou així. Fixem-nos en l'exemple dels registres que contenien Memòria oral en el camp Font. En molts casos el camp d'observacions no estava informat, per tant la migració va vincular els registres de Cost humà en els quals s'informava de Memòria oral en el camp font, amb la mateixa IDFonts.

En el moment de detectar l'anomalia, quan cercàvem tots els registres de Cost humà que tenien un vincle amb IDFonts = 519, obteníem ni més ni menys que 8.299 resultats⁸⁹. Repetim que, en el moment d'escriure aquestes línies, l'anomalia s'ha resolt de manera satisfactòria.

⁸⁹ L'accés a aquesta informació només és possible des d'un compte autoritzat a Dédalo: <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat2949>> (consulta feta l'agost de 2022).

Inventari Recursos Administració nriador Català Cost humà

Filtre Actualitzar cache

Pàgina 1 de 830. Registres mostrats de 1 a 10 de 8299. Anar a la pàgina 1

ID	Publicable	Condicció	Mort/Desapar...	Estat de revisió	Afectat				
47	Sí	Militar	Mort	Validada	Cases Majà Eudald	23-5-1910	Leandre Cases	Consol Majà Antonijuan	Comaposada
48	Sí	Militar	Mort	Validada	Segura Giral: Ramon	11-12-1920	Ramon Segura Soldevila	Francesca Giral: Cases	
49	Sí	Militar	Mort	Validada	Fernández Clark José Manuel	27-8-1915	Plutarco Fernández Torres	Andrea Clark Nápoles	
75	Sí	Civil	Mort	Validada	Pomés Pérez Manel	1931	Josep	Carne	
77	Sí	Civil	Mort	Validada	Pons Miquel Ramon	1893	Ramon	Maria	
158	Sí	Civil	Mort	Validada	Gullella Miquel	1931	Miquel	Carne	
159	Sí	Civil	Mort	Validada	Salat Turull Joan	1927	Joan	Dominga	
160	Sí	Civil	Mort	Validada	Farré Termes Rossend	1930	Josep	Concepció	
161	Sí	Civil	Mort	Validada	Borjoch Pijoan Ermenter	1923			
186	Sí	Civil	Mort	Validada	Lafuente Planell Rafel	1923	Pere	Mercè	

Captura de pantalla on es visualitzen els resultats obtinguts en la cerca IDFonts = 519

En el moment en què en algun d'aquests registres s'hi volia incorporar informació al camp d'observacions, automàticament, aquesta nova informació s'afegia als 8.299 registres.

A fonts, llibres o monografies i publicacions periòdiques i electròniques es reproduceix el problema. Hom observà que una mateixa citació de llibre, article o publicació electrònica en registres diferents podia acabar vinculant-se amb idèntic ID, de manera que si hom eliminava la citació en un (per error o perquè calia corregir), l'eliminés de tots els registres que comparteixen aquell ID de cita bibliogràfica. La vinculació, a més a més, de diferents fons i catàlegs nominals dins el portal de la Memòria ha fet entrar en contacte diferents formes de citació bibliogràfica i, en conseqüència, la pèrdua d'estil que hom proposava per al projecte Cost humà⁹⁰.

Una altra anomalia, sense conèixer-ne amb exactitud la dimensió, és la de barreja de dades de registres diferents. Aquesta casuística també és ben curiosa i preocupant alhora. A arxiu/fons barreja dues fonts: memòria oral amb Registre Civil de Barbastre. I com ho fa? Substituint Registre Civil, secció Defuncions (a font) per Memòria Oral, i eliminant la informació d'Arxiu/fons. La cita correcta pel que fa a aquesta font de consulta hauria d'haver estat:

⁹⁰ Un exemple podria ser aquesta obra de Josep Maria Solé i Sabaté i Joan Villarroja i Font, citada a Cost humà com SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan | | L'Ocupació militar de Catalunya: març 1938-febrer 1939 | Barcelona | Col·lecció Clio | L'Avenç | 1987 | duplicada, amb triple esment d'autors, com a Solé i Sabaté, Josep M; Villarroja i Font, Joan | Solé i Sabaté, Josep M., Villarroja i Font, Joan | L'Ocupació militar de Catalunya : març 1938-febrer 1939 / Josep M. Solé Sabaté, Joan Villarroja | Barcelona | | L'Avenç | 1987 |.

Arxiu/fons jutjat/s, Registre Civil, secció Defuncions, Barbastre. En el document primari Excel, abans d'importació hi consta RC (Barbastre). Queda clar, en conseqüència, que importar les dades sense preparar prèviament l'Excel va ser un error. L'ordenació de registres de fonts també ha causat problemes, de manera que reordenar, per exemple, les cites bibliogràfiques per ordre cronològic, significava la desaparició d'una d'aquestes cites⁹¹.

Altres errors més, potser amb menor repercussió en la gestió posterior de la informació però no menys importants, són per exemple l'assignació errònia d'autories, errors puntuals en àmbit i subàmbit, o textos confusos en missatges de progrés, sense oblidar la importació de registres amb combinació de cognoms López, Fernández, Martínez, Sánchez, García... A Oracle hom havia validat un bon nombre de registres que presentaven aquesta combinació de cognoms, molts d'ells havien passat ja per procés de curació i validació del registre, per minimitzar al màxim les més que probables repeticions. Tot i que això no s'ha pogut comprovar, en importar el contingut dels Excels sense curació prèvia, tota la feina feta de validació, haurà servit de ben poc.

---

⁹¹ Podria ser el cas de Miquel Muixí Valls, a qui hem afegit el llibre de Jesús Castells (1975) a la bibliografia, que ordenem en relació a la segona cita que contenia, l'obra de Solé Sabaté i Villarroya (1990), sense problema aparent. Sortim del registre per treballar en un altre nom i, en tornar a entrar per ampliar informació, observem que ha desaparegut la citació bibliogràfica de Solé Sabaté i Villarroya, *La repressió a la rereguarda republicana*.

3. FONTS DOCUMENTALS PER A L'ESTUDI DEL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA

Sense poder entrar en una descripció i valoració detallada del conjunt de fons i arxius, sèries i fonts documentals per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, en tots els seus àmbits de recerca, relacionem en aquest apartat i ben significativament els més rellevants. La mostra pot ser indicativa de cap a on s'ha hagut de moure la recerca del cost humà, en nombre i tipologia de documents, però també tenint en compte la seva localització, l'estat de conservació i organització, i les condicions d'accés, al llarg de tot el procés d'investigació.

En general, hem tractat els fons o arxius de manera singularitzada segons la seva naturalesa i entitat o organisme productor, quan aquests tenen una entitat pròpia, mentre que hem generalitzat el tractament de tots aquells altres fons i/o arxius que són més comuns i es repeteixen, amb l'única diferència de trobar-se físicament en llocs diferents. La temàtica que tracten també ens ha servit per a classificar-los.

Les fonts relacionades en endavant, amb el detall de l'òrgan o ens que les va produir, selecciona les que per naturalesa productora i informació que aporten, esdevenen imprescindibles per al coneixement de la mortalitat causada directament o indirecta per la Guerra Civil de 1936-1939. No es tracta d'una relació cent per cent absoluta i exhaustiva⁹², sinó d'una mostra ben significativa, útil i alhora necessària per a aproximar-se a l'estudi d'aquesta temàtica històrica. La relació pot donar idea de l'abast de les fonts que poden aportar informació o que ajuden a complementar-la i a contrastar-la, amb el ben entès que el coneixement, i la resolució casuística d'aquesta mortalitat, recau únicament i exclusiva en el mateix abast de la recerca i estendre la consulta a la totalitat d'aquestes fonts.

---

⁹² L'annex 5 sobre fonts bibliogràfiques, que incorpora llibres o monografies, publicacions periòdiques, i també publicacions electròniques per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, en aquest cas sí que es planteja com a relació útil i exhaustiva per al coneixement nominal d'aquesta temàtica.

3.1. Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra-AEET (Madrid)

Sèrie: Libros de registro eclesiástico de defunciones militares

L'*Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra* depèn de la Vicaria Episcopal de l'Exèrcit (*Arzobispado Castrense de España*), dins la *Sección del Servicio de Asistencia Religiosa del Ejército*. L'arxiu conté llibres sacramentals d'anotacions de baptismes, actes matrimonials, testaments, així com defuncions⁹³. És aquesta darrera secció, igual que la registral civil, la que ens interessa especialment per a la nostra investigació ja que ens dona notícia de defuncions militars, especialment entre l'exèrcit franquista, catalans però sobretot forans que moren a Catalunya, però també de combatents republicans que moren en hospitals i que són registrats en qualitat de presoners de guerra, tant durant el període bèl·lic com en la immediata postguerra.

La informació d'aquesta documentació, en llibre, llibreta o quadern simple, és molt bàsica, i sempre depèn de la diligència i interès del capellà castrense encarregat de realitzar la inscripció, des del que simplement anota el nom i cognom de la víctima, el número de registre, i la data de la mort i d'enregistrament, al que hi afegeix la unitat militar i el grau, la naturalesa i el veïnatge, el nom dels pares, l'estat civil i el nom de la cònjuge si s'escau, la causa de la mort i el lloc d'enterrament amb el detall de la parcel·la dins el cementiri.

En total, hem tingut accés a la consulta, i n'hem fet buidat, de més d'un centenar de llibres registrals, entre llibres sacramentals d'hospitals militars –que són la majoria- així com d'unitats militars i camps de concentració –que són els que menys. D'entre tots, han estat d'especial interès tant per la quantitat com per la qualitat d'informació, així com perquè es tracta de registres d'unitats i/o hospitals directament vinculats amb el front, rereguarda i postguerra catalanes, els llibres sacramentals de defuncions militars de la xarxa d'hospitals de Saragossa, de les divisions franquistes 53, 55, 82 i 84, del 111 Batalló de la

---

⁹³ Els llibres procedeixen de les parròquies castrenses, unitats militars de l'Exèrcit de Terra, places, hospitals, Guàrdia Civil, Policia Armada i Policia Nacional, Carrabiners, antic Protectorat Espanyol del Marroc, Cuba, Puerto Rico, Filipines, *División Española de Voluntarios (División Azul)* i guarnicions des del segle XVII fins a l'actualitat.

105 Divisió, de l'*Hospital Móvil del Ejército del Norte*, de l'Hospital Militar de Barcelona, de l'*Hospital de campaña de la 1 División de Navarra*, de l'*Equipo Quirúrgico del vientre C-52*, de l'Hospital Militar de Montjuïc de Barcelona, del *Regimiento de Infantería nº 16* de Lleida o de l'Hospital Militar de Lleida.

Els límits cronològics d'aquesta documentació van des de 1936, però sobretot a partir de 1937, fins més enllà dels anys 1950, en alguns casos. Tot amb tot, l'espai cronològic que centra el nostre interès de recerca, atesa la naturalesa de la font, no aniria més enllà de l'any 1944 o 1945. I també indicar que es tracta, tal i com ens van confirmar allà mateix, d'una sèrie incompleta, alguns registres de la qual es troben a l'arxiu d'Àvila o perduts en altres fons.

Afegir, finalment, que llibres sacramentals de naixements, actes matrimonials i defuncions militars, pel que fa a l'Armada i a l'Exèrcit de l'Aire no es comencen a confeccionar fins a la dècada dels anys cinquanta, per tant la informació que contenen no ens és d'utilitat per als nostres objectius.

3.2. Archivo General Militar de Ávila-AGMAV

Sèrie: *Hospitales Militares durante la Guerra Civil española*

Secció: Fitxes mèdiques o d'hospitalització i llibres registre d'ingressos, altes i defuncions militars

Dins la sèrie documental que hom descriu com a *Hospitales Militares de la Guerra Civil española*, a l'AGMAV, trobem una extensíssima documentació, específicament de caire registral –fitxes mèdiques o d'hospitalització i llibres de registre- generada pels serveis mèdics i quirúrgics d'un gran nombre de centres hospitalaris, tant de primera i segona línia de front, com també de la rereguarda més allunyada. Es tracta d'una documentació mèdico-administrativa dels diferents hospitals militars, gairebé exclusivament habilitats pel bàndol franquista, o al servei d'aquest. Estem parlant de la documentació de prop d'uns cent cinquanta centres sanitaris-hospitalaris, en més de cinquanta nuclis diferents, entre els quals –i per al nostre interès de recerca- remarquem els hospitals de les Avellanes, Barbastre, Casp, Pobla de Segur, Solsona, Tremp i

Tortosa, sense oblidar l'*Hospital Militar Móvil del Ejército del Norte* o l'*Hospital de Campaña del Ejército de Aragón*, i de tota la complexa xarxa de serveis i centres habilitats a la capital Saragossa (*Sagrado Corazón, Pompiliano, Daroca, Costa, Cervantes, Cruz Roja, Clínico, Academia General Militar, Agustinos, Amparo, Ambos Mundos, Casino Mercantil, Enseñanza*⁹⁴), com a centre de referència i d'evacuació de les primeres i segones línies, per a l'atenció de malalts i ferits de llarga durada, o d'especialització mèdico-quirúrgica, o bé atenent als diferents contingents que integraven les unitats de l'exèrcit franquista, com per exemple l'*Hospital Pompiliano*, a on hi anaven a parar pràcticament en la seva totalitat, els falangistes. Tot amb tot, tot i resseguir la llarga llista de centres i la seva documentació, a l'arxiu hi falta documentació importantíssima d'altres centres hospitalaris, tant o més importants que el de Saragossa, des del punt de vista de l'atenció en segones i terceres cures, rehabilitació i convalsència, com són –pel que observem en els apartats d'alta per evacuació de centenars, fins i tot milers, de fitxes mèdiques i en els llibres registrals d'aquests centres que localitzem a Àvila– com són Logronyo, Pamplona i Bilbao⁹⁵. El buidat de la documentació d'aquests centres és fonamental per poder completar de manera exhaustiva la investigació en hospitals per tal de seguir el rastre de combatents, d'un i altre exèrcit –els de l'exèrcit de la República en qualitat de presoners de guerra, lògicament– morts com a conseqüència de ferides i/o malalties produïdes en els fronts de combat.

Estem parlant de desenes de milers de fitxes, de formats diferents però aplegant una mateixa informació, cadascuna de les quals pot informar a l'anvers –ja que en la major part de vegades no sempre passa així– del nom i cognom (correctament escrits en el millor dels casos, ja que sovint presenten

---

⁹⁴ Al catàleg de l'AGMAV, també hi consta, però erròniament, l'*Hospital Militar de los Escolapios de Zaragoza* quan, en realitat, la documentació que s'hi troba fa referència a l'hospital que va habilitar-se a l'edifici dels escolapis de Barbastro. El mateix passa amb l'*Hospital Militar de la Facultad de Zaragoza*, que és així com consta al catàleg, i en canvi la documentació pertany a l'hospital de la Facultat de València. Trobem altres casos semblants de mala catalogació, en què el descriptor no reflecteix la documentació que trobem a l'interior del lligall, com per exemple l'*Hospital de las Adoratrices de Guadalajara*, que consta com que es trobava ubicat a Saragossa, i altres casos que no citarem.

⁹⁵ Sense poder-ho confirmar del tot, es probable que tota aquesta documentació es trobi en dependències de la VIII Regió Militar amb capitania general a A Corunya. Les mateixes fonts ens informen que, ben probablement, aquesta documentació ingressarà a l'AGMAV, però s'ignora quan es produirà.

gravíssims errors de transcripció, adaptats a la fonètica castellana, o directament amb una ortografia completament arbitrària), edat, estat civil, dades militars d'unitat de pertinença així com de graduació, naturalesa, residència dels familiars directes (també en aquest cas, amb errors greus de transcripció que fan il·legibles i impossible d'interpretar els topònims a què es vol fer referència), nom dels pares, data d'ingrés a l'hospital, procedència (del front, hospital o altre servei mèdic o quirúrgic), lloc on la víctima caigué ferit i/o malalt, data en què això passa, pronòstic –qualificat segons varem de *leve*, *menos grave*, *grave* i *gravísimo*–, diagnòstic, metge militar que ho certifica i la data en què ho fa; mentre que al revers, la informació recull dades sobre alta hospitalària, evacuació, sortida amb permís o convallescència, o mort, i, si s'escau, també s'informa, sovint amb detall, del lloc d'enterrament.

Pel que fa als llibres de registre d'ingressos i altes, aquests, en general, són complementaris a la documentació abans descrita però més simplificada, cenyint-se estrictament –i no pas sempre– a un número d'ordre, nom i cognoms de la víctima, classe (o graduació militar), cos militar, unitat militar, data d'entrada, sala i llit, metge que certifica la baixa, diagnòstic, terminació (*alta curado*, alta i cura, inútil total o temporal, evacuat, “*pasado* o *salido*”, permís o *fallecido*), data de sortida i observacions que són aprofitades generalment per indicar la procedència. Malauradament per al propòsit nostre, el de conèixer els combatents catalans que moren en acció de guerra, aquests llibres de registre no ens revelen, en general, ni la naturalesa ni el veïnatge de la víctima, de manera que només els cognoms –quan aquests són d'origen català– ens poden servir d'orientació, almenys per tenir-los en compte, deixar-los en la reserva de noms a confirmar, i poder-ho contrastar amb altres fonts que ens ho puguin confirmar o descartar.

Aquesta documentació tractada de manera rigorosa, cosa que sovint no passa i més aviat hem de parlar del contrari, hauria pogut aportar una informació molt fidedigna i completa de la víctima i de les circumstàncies de mort. No ha estat així certament, la qual cosa ens planteja problemes de metodologia que, tal com diem més amunt, només aconseguim vèncer contrastant la informació amb altres fonts que ens puguin parlar de la víctima.

En el cas dels llibres de registre d'ingressos i altes, ja hem dit que no hi acostuma a figurar ni la naturalesa ni el veïnatge del combatent, tampoc no sempre existeix una concordança pel que fa a les dates d'ingrés, sortida o mort, entre la informació que aporten aquests llibres i la que ofereixen les fitxes mèdiques o d'hospitalització, també ignoren –sovint- les informacions de caire militar, per bé que ens les trobem més cops reflectides en aquesta font que no pas en les fitxes d'hospitalització.

En relació amb les fitxes, en primer lloc cal constatar la desaparició per pèrdua, o descurança, d'una part més o menys significativa, si comparem les que trobem en els diferents lligalls amb els noms que figuren en els llibres registrals quan aquesta comparació es pot fer, cas per exemple de l'Hospital Militar Costa de Saragossa. De la suma d'ambdues informacions, de llibre de registres i de les fitxes d'hospitalització, en podem treure una informació prou vàlida i probablement certa, per bé que sempre es pot escapar un percentatge mínim de víctimes que no hem sabut detectar com a tals. També cap la possibilitat que, en percentatge també menor, incorporem al banc de dades del Cost humà, combatents que, en realitat, no tenien el seu veïnatge a Catalunya⁹⁶.

I, finalment, un parell més de qüestions metodològiques que exigeixen una atenció especial. La primera és la d'establir la frontera exacta entre els combatents franquistes i/o republicans que moren més enllà dels límits temporals que s'estableixen pel final de la guerra, i que es pot produir mentre realitzaven el servei militar obligatori. Tant en uns casos com en els altres, la determinació –si s'aconsegueix- de la unitat militar, la data d'ingrés i de mort, així com la causa, pot ajudar en la deducció. Com passa en altres casos, pot existir un petitíssim percentatge d'errors que no sempre podrem resoldre

---

⁹⁶ Uns casos a tenir en compte, per bé que afecta a pocs noms, és el d'aquells combatents morts, dels quals no en tenim notícia de naturalesa i veïnatge, els pares dels quals vivien a Catalunya quan aquests moren. Tot i que es possible que no puguem verificar-ho si no tenim la possibilitat de contrastar el nom amb altres fonts, en el cas de combatents d'edats primerenques hem optat per incorporar-los al banc de dades, bo i tenint clar que no hem de descartar que es tracti d'un error, ja que cap la possibilitat, no tan sols que el veïnatge sigui un altre per raó de canvi de residència per treball o altra circumstància, sinó perquè ens podem trobar amb casos en què els pares es troben a Catalunya en qualitat de refugiats de guerra, i per això els consta aquí el veïnatge. Tot amb tot, es tractaria també d'una minoria, i moltes vegades la verificació l'hem pogut aconseguir a partir de poder contrastar la informació amb altres fonts.

satisfactòriament. La segona, la dels combatents no identificats, o parcialment identificats. Ens referim a regulars sense grau, els quals figuren com a *moro* o *chapa* i un número al darrere, però també altres combatents –franquistes o republicans- que arriben als punts d'assistència en estat agònic i/o amb sense documentació. La problemàtica pot comportar que un petitíssim nombre d'aquests els dupliquéssim perquè ens consten per altres fonts. Sempre estaríem parlant, però, d'una minoria.

Aquesta documentació ocupa un espai monumental de l'arxiu, amb centenars de lligalls, d'entre sis-centes i mil fitxes, que en una primera fase de consulta s'ha aproximat a les cent cinquanta mil fitxes mèdiques o d'hospitalització.

Sèrie: Milicia Nacional (Falange y Requetés) i División Española de Voluntarios (División Azul)

Aquest fons, també extensíssim i exhaustiu, aplega els expedients personals de tots els combatents integrats en les anomenades *Milicias Nacionales*, de la *Falange* i del *Requeté*. Es tracta d'expedients completíssims, que contenen una àmplia informació personal, de filiació (nom i cognoms, nom dels pares, data de naixement, naturalesa i veïnatge, filiació política, etc.) així com militar (graduació, unitat, destinació o destinacions, serveis prestats i, si s'escau, circumstàncies de la mort i/o desaparició⁹⁷). Són desenes de milers d'expedients, catalogats per ordre alfabètic, i que no permet una cerca per unitat militar, cosa que hauria permès una consulta molt més ràpida, per exemple, de les unitats del requetè amb participació catalana.

Es tracta d'una documentació imprescindible a fi de poder conèixer amb tota mena de detall, per bé que el franquisme ja s'encarregà de què aquests morts tinguessin els seu reconeixement, dades personals, de condició i circumstàncies de la mort i/o desaparició de cadascú d'ells.

---

⁹⁷ Aquest fons ingressà a l'AGMAV l'any 1995 i es corresponia amb l'*Archivo de la Milicia Nacional*, que aplegava dos fons: per un costat el de les pròpies unitats de la *Milicia Nacional (Falange y Requetés)* y, por otro, el fons de la *División Española de Voluntarios (División Azul)*. Aquests fons provenien de l'*Archivo del Servicio Histórico Militar* i constituïen la secció quarta.

Abastant un període cronològic que ens separa de la Guerra Civil, com una conseqüència indirecta de l'anterior, no podem oblidar els voluntaris catalans que s'allisten a la *División Azul*, oficials i soldats de carrera, molts d'ells falangistes de la Guerra Civil i estudiants. Estem parlant també de més de 15.000 expedients personals, curosament documentats, i ordenats alfabèticament.

Altres sèries: Fondos de Unidades Militares de la Zona Nacional i Fondos de Unidades de la Zona Republicana durante la Guerra Civil española

Entrem aquí en un gruix d'informació, desordenada i imprecisa, adscrita a la secció d'organització de les diferents unitats, des de les menors a les grans unitats, dins la qual podem trobar –especialment en el que fa referència al bàndol franquista- relacions de baixes, entre les quals les morts, per unitats i dies, sense més informació que el nom i cognom i la unitat de pertinença, i en el cas de soldat ras, ni tan sols el nom. Cas més dramàtic el trobem en intentar esbrinar les baixes mortals de les unitats republicanes, algunes de les quals – com les que s'integraren dins l'exèrcit de l'Est i Ebre- han perdut pràcticament tota la documentació que al seu dia generaren. També la documentació de les milícies populars que actuaren a l'Aragó conté poquíssima informació sobre les seves unitats, milicians i relacions de baixes.

En general, és una informació que pot complementar una recerca prèvia, ja que difícilment hom pot determinar i certificar el veïnatge de la víctima amb les dades que aporta. I, lògicament, tenint en compte la pobresa documental que ofereix la sèrie quan aquesta fa referència a unitats que van operar a Catalunya, i que van retirar cap a la frontera entre final de gener i primers de febrer de 1939.

3.3. Archivo Histórico del Ejército del Aire-AHEA (Villaviciosa de Odón, Madrid)

Secció: *Militares españoles y alemanes caídos, Muertos Aviación Legionaria Italiana, Relación aviadores muertos y de aparatos derribados (1936-1939), Relación de aviadores muertos (1936-1939)*

Amb l'objectiu d'englobar i incorporar en l'estudi del cost humà a Catalunya, les víctimes foranes que moren en acció de guerra en territori català, una prospecció ràpida, però insuficient, al fons l'AHEA ens ha permès de descobrir quatre carpetes que contenen relacions nominals d'aviadors espanyols, alemanys i italians caiguts en territori català durant la guerra, amb el detall –en general, dels noms i cognoms, data de la mort i lloc, a més a més de la unitat de pertinença i el grau militar.

3.4. Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya-Barcelona

Secció: Llistats del Dipòsit Judicial de Cadàvers. Lligalls dels Jutjats de Primera Instància de Barcelona

La documentació que es conserva a l'Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya-Audiència Territorial de Barcelona (ATSJC) és pràcticament inabastable pel volum que suposa. Es conserva tota la documentació generada pels Jutjats de Primera Instància de la ciutat comtal (setze), de Tribunals Populars, de Jutjats Especials, manaments judicials, certificats de defunció expedits a posteriori de les morts, documentació d'exhumació de fosses, una còpia dels cadàvers ingressats al Dipòsit Judicial de Cadàvers de l'Hospital Clínic, expedients de responsabilitats polítiques... tota una sèrie de fronts que podrien ajudar-nos, doncs, a conèixer amb més exactitud el cost humà de la Guerra Civil sobretot a Barcelona, però també es conserva documentació d'alguns jutjats de la província (Terrassa o Mataró, per exemple), i expedients relatius a fugides de frontera, emboscats o casos d'alta traïció.

En un primer moment, ens vam limitar a consultar els llistats de cadàvers del Dipòsit Judicial. Es tracta del registre que es correspondria amb l'Institut Anatòmic Forense, on s'hi inscriuen tots aquelles persones que ingressen ja cadàvers a l'hospital, o els que es troben morts en alguna zona de la ciutat, ja fos per acció d'arma de foc, malaltia, bombardeig o accidents. A l'Arxiu Central del TSJC en conserven una còpia, no és l'original, que sembla ser que hauria de trobar-se al fons de l'Hospital Clínic però que s'ha perdut. Són una sèrie de llistats fets a mà, on s'hi indica el nom de la víctima (si es coneix), la data de la mort i la d'ingrés al Dipòsit, i la causa d'aquest ingrés, sense indicar gaires dades més. A vegades, hi ha una doble o triple numeració, de manera que algunes persones apareixen registrades dues o tres vegades, mentre que altres només ho són un sol cop.

Els registres consultats van del juliol de 1936 al 23 de gener de 1939, organitzats en tres llibres. Per la seva naturalesa, és obvi que hi trobem moltíssims casos de violència a la rereguarda, bombardeigs i d'accidents relacionats amb la guerra, però en canvi pocs soldats, perquè aquests acostumaven a morir, a la rereguarda, als hospitals militars pertinents. Hi ha també unes quantes de les víctimes derivades dels enfrontaments pels Fets de Maig de 1937. Generalment, s'hi indicava el Jutjat que havia obert sumari per esbrinar-ne les causes de la mort, encara que això no vol dir que aquests sumaris es conservin. Amb la consulta, es van recopilar a la vora de quatre mil noms en total.

L'altra documentació buidada són les caixes relatives als expedients incoats pels setze Jutjats d'Instrucció que operaven a Barcelona entre 1936 i 1939. Més de dues-centes caixes, amb varis lligalls cadascuna, que recullen tots els processos oberts a Barcelona, per morts, però també per desaparicions, segrestos, estafes, robatoris, bombardeigs, baralles... És una font que aporta moltíssima informació, sempre i quan els expedients es conservin sencers, ja que també vam poder constatar molts expedients 'buidats', segurament per fer informes polítics un cop acabada la guerra, tenint en compte que sovint contenen declaracions de familiars, informes policials, interrogatoris, i en ocasions fins i tot fotografies. La tipologia de víctimes és, doncs, també variada, encara que per la seva naturalesa els casos militars són pocs en comparació

amb el nombre de civils, a menys que no es tracti de casos relacionats amb la vida a la rereguarda: un soldat a qui se li dispara l'arma, un altre que se suïcida a causa de patir trastorns relacionats amb la guerra, accidents provocats per camions que anaven a gran velocitat pels carrers de Barcelona, o altres circumstàncies.

Els expedients no estan sempre en bones condicions, i a vegades fins i tot resulten il·legibles o amb un suport que es desfà a les mans. Tot i així és, doncs, un arxiu al què caldria aprofundir i dedicar-hi molt més temps, si és possible, ja que aporta moltes vegades documentació valuosa però inèdita, i que ens ofereix una sèrie de dades que a vegades són difícilment localitzables.

3.5. Arxius comarcals

La Llei 6/1985, de 26 d'abril, d'Arxius impulsà la creació d'arxius històrics a cada comarca de Catalunya. La llei intentava posar remei al desori documental existent, i intervenia en els fons administratius municipals amb dotació de recursos perquè personal tècnic especialitzat netegés, inventariés i procedís a la catalogació *in situ* d'aquells fons. A la fi, amb l'actuació feta i l'inventari-catàleg lliurat, hom convidava els ajuntaments a ingressar aquella documentació a la nova infraestructura comarcal.

Tanmateix, la normativa sortida de la llei no obligava a les autoritats municipals a ingressar els fons documentals a l'arxiu històric comarcal, ni tampoc a responsabilitzar-se *in situ* d'aquella documentació administrativa i històrica pel que fa a conservació, ordenació, i servei al públic investigador o particular. Això feu que, amb la documentació rehabilitada per a la consulta, neta, tractada, inventariada i catalogada, i ben endreçada en caixes i detall de cota, molts d'aquells ajuntaments que tenien el seu fons administratiu en estat calamitosos d'ordre i conservació⁹⁸, es neguessin al dipòsit a l'arxiu comarcal, i

---

⁹⁸ El 1986 va començar la meua col·laboració amb el CHCC. El seu director, l'historiador Josep Benet, havia posat en marxa la investigació sobre les morts en acció de guerra i les víctimes civils per accidents derivats d'aquell conflicte. Necessitava algú per la comarca de la Segarra, i l'historiador Ramon Garrabou, fill com jo de Sedó, m'hi va apropar. En el moment de portar a terme l'encàrrec de recerca, entre els anys 1986 i 1987, encara no s'havien iniciat aquestes intervencions tècniques als fons administratius locals. A la Segarra començaren el 1988, i

preferissin mantenir el fons històric a les pròpies dependències municipals, sovint sense l'adequada transformació de l'espai pel que fa a climatització, sistema d'alarma, antiincendis, servei a l'usuari, etc. i acabés, amb el temps, compartint l'espai talment amb el magatzem de mals endreços. El temps, la generació de nova documentació, la consciència d'una gestió deficient i la falta d'espai, han portat, per fortuna, a què molts ajuntaments consideressin, ara sí, necessària la cessió del seu fons a l'arxiu comarcal.

Tenint en compte totes aquestes circumstàncies, descobrirem aquí, a tall d'exemple, fons que per la seva naturalesa s'escapen de la documentació administrativa i històrica municipal *stricto sensu*, cosa que farem en l'apartat dedicat als arxius/fons de l'administració local, però que també pot trobar-se integrats en els fons històrics dels arxius comarcals procedents de fons municipals, catalogada o encara pendent de catalogació.

Sèrie: Fons de l'Administració local. Ajuntament de Vallfogona de Riucorb, Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà (ACCB)-Montblanc

Secció: Defuncions Registre Civil de Vallfogona de Riucorb. Certificats mèdics (1934-1954)

Com a exemple de fons de primeríssim interès pel que fa a l'estudi del Cost humà de la Guerra Civil, tenim la documentació, tant difícil de trobar generada per l'administració dels hospitals militars de la zona republicana a Catalunya. Estem parlant de la documentació administrativa i de gestió d'aquestes infraestructures hospitalàries militars i eventuais, com per exemple fitxes mèdiques o llibres de registres hospitalaris d'entrades, sortides i defuncions. A l'Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà, a Montblanc, trobem, per exemple, dins la sèrie documental de l'Ajuntament de Vallfogona de Riucorb, un quants lligalls que aporten informació d'un no menys estimable nombre de soldats

---

s'allargaren durant tot el 1989. Expliquem això perquè, com és obvi, aquesta intervenció en els fons municipals de la Segarra encara no s'havia fet, i en conseqüència, la documentació històrica que es trobava en dependències municipals, amb comptadíssimes excepcions es trobava en raonable bon estat de conservació i ordenació. La situació general era més que lamentable tant de conservació com d'ordenació. No era gens difícil trobar aquesta documentació sota teulada o en uns baixos, exposada a humitats i a oscil·lacions tèrmiques extremes, dins de saques, amb coberta de colomassa, o exposada a rosegadors.

republicans, i algun presoner de guerra de l'exèrcit franquista, morts en instal·lacions hospitalàries, medico-quirúrgiques, habilitades al Balneari de Vallfogona de Riucorb, i adscrites al XII Cos d'Exèrcit, on la unitat militar hi tingué l'hospital base, i a les dependències habilitades per a atendre els serveis sanitaris i quirúrgics del V Cos d'Exèrcit, que havia evacuat i procedia de la Serra d'Almós (Ribera d'Ebre).

En el cas que ens ocupa, doncs, es tracta de certificacions mèdiques de defunció on s'hi fa constar el nom i cognom de la víctima, la graduació, molt sovint la unitat militar a la que es trobava destinat, hora i data de la mort, i la causa que la provocà. Aquesta documentació, complementaria amb la pròpia del Registre Civil de Vallfogona de Riucorb que, a voltes, n'era la font principal per la posterior inscripció. Remarquem l'excepcionalitat d'aquesta documentació pel que fa a hospitals de la zona republicana si ho contrastem amb la que es conserva d'unitats i infraestructures hospitalàries de guerra franquistes, que més o menys complets, hom pot consultar a *l'Archivo General Militar* d'Àvila. Dins d'aquesta excepcionalitat pel que fa a documentació hospitalària republicana, un altre exemple el tenim amb les fitxes d'hospitalitzats l'hospital de sang [sic] de Tarragona, que hom pot treballar al Centro Documental de la Memoria Histórica, a Salamanca⁹⁹.

Sèrie: Fons judicial (1936-1950), Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG)-Cervera

Secció: Expedients i/o sumaris del Jutjat d'Instrucció. Manaments judicials d'inscripció al Registre Civil

Tot i que el fons, en el moment d'escriure aquestes ratlles, encara es trobava pendent de catalogació, el permís especial obtingut per part de la directora ens ha permès treballar un fons tan important per a la recerca com descurat i malmès per anys d'intervenció, emmagatzematge, canvis d'espais i de locals, i cap consigna, ordre ni criteri arxivístic de tractament. Aquest, malauradament, és un fenomen que es reproduïx en la major part d'aquest tipus de fons, cosa

---

⁹⁹ CDMH, *Sanidad-Hospital de sangre de Tarragona. Fichas de hospitalizados*, PS-SERIE MILITAR, C. 2390 a 2304, i 2473.

que irremeiablement els situa en un escenari de degradació i pèrdua de la documentació.

Del període de la guerra, i també de la postguerra, teníem d'antuvi dubtes de si realment hi podríem trobar algun tipus d'informació, cosa que sí que vam ser capaços de localitzar, tot i que en quantitat més gran pels anys posteriors a la contesa bèl·lica. Del primer període en vam extreure diversos sumaris i/o expedients per mort violenta, alguns accidentalment, altres per acció directa de l'home, per tot l'àmbit del partit judicial adscrit a Cervera (accidents militars, accidents de civils com a conseqüència del pas de vehicles militars o per explosió de bombes abandonades, diligències per bombardeig, homicidis, comunicats militars de defunció de l'hospital del XVIII Cos d'Exèrcit, actes d'aixecament i identificació de cadàvers, etc.). Estem parlant d'una documentació, la que avui podem consultar, que representa una petita part de la que hauria generat el jutjat, i que actualment s'ha perdut, però que es podria complementar, en part, si existís el fons íntegre de l'Audiència de Lleida, cosa que no passa, conservat a l'Arxiu Històric d'aquesta ciutat.

És evident que tant la manca d'una llei de gestió i conservació d'aquests fons judicials, la descurança de les autoritats judicials encarregades de la seva preservació, i, ben segurament, les diverses esporgues intencionades a què ha estat sotmès aquest, i molts altres arxius com aquest, han provocat que avui només tinguem accés a una petitíssima part del que hauria pogut ser. I ho poso amb un exemple que pot ser prou il·lustratiu. Després d'un bombardeig de l'aviació, el jutge d'instrucció, entenem que d'ofici, havia d'actuar per aixecar acta, procedir als treballs d'identificació i aixecament de cadàvers, i finalment autoritzar el seu enterrament al cementiri. Doncs bé, curiosament, aquesta documentació que, sens dubte, hauria passat a formar part de l'imaginari més luctuós i dels episodis més foscos de la guerra, el de les accions de bombardeig sobre ciutats obertes per part de l'aviació al servei de Franco, pràcticament no la trobem, llevat de comptadíssimes excepcions¹⁰⁰, ni entre la

---

¹⁰⁰ En el fons del Jutjat d'Instrucció de Cervera vam trobar les diligències prèvies núm. 58 de 1938, amb motiu d'un bombardeig a Tàrraga [i Agramunt] els primers d'abril. En canvi, no tenim cap notícia dels bombardejos del dia 3 de desembre de 1938, 1, 5 i 15 de gener de 1939 sobre la capital Cervera. A Barcelona, per exemple, tampoc no hem tingut més sort, en podem citar algun com el Sumari 117/1937 del Jutjat d'Instrucció núm. 2 sobre el bombardeig del 4 d'abril de 1937 a Badalona, on ho va haver-hi víctimes, per bé que ressenya força les destrosses i

documentació judicial, ni entre el fons del Jutjat d'Instrucció ni entre els fons de l'Audiència de Lleida, ni en cap altre fons i/o arxiu consultats, per bé que tenim referències per diferents fonts indirectes sobre la seva existència, amb el detall conegut del número de sumari del Jutjat i de l'Audiència.

Sense por a equivocar-nos, pensem que aquesta documentació, o bé va ser segrestada dels respectius arxius o fons, i dipositada en dependències que, encara avui, ignorem quines podrien ser¹⁰¹, o bé es va donar ordre d'eliminació més o menys sistemàtica. En aquest sentit, fins fa ben poc, teníem el convenciment –potser més per les ganes de trobar la documentació que no pas per altre motiu- que trobaríem aquesta documentació dins la documentació de la Causa General, en algun apartat o recó de la Peça núm. 5 sobre *Tribunales Populares*. Ni allà ens en van saber donar fe, com tampoc ens en van poder parlar a Àvila ni a Salamanca, amb la consulta directa als seus directors i tècnics que, al seu torn, també es van plantejar la qüestió¹⁰².

Finalment, trobem, per bé que també mutilada i incompleta, una petita part dels manaments o procediments d'inscripció fora termini d'una mort al corresponent llibre del Registre Civil de la població de procedència o en el lloc de la mort.

Secció: Inhumacions Basílica del Valle de los Caídos. Arxiu municipal de Tremp, Arxiu Comarcal del Pallars Jussà (ACPJ)-Tremp

El cas de Tremp ens permet observar quina documentació relativa als trasllats al *Valle de los Caídos* podem trobar als municipis, que al cap i a la fi coincideix bastant amb la que trobem al fons del Govern Civil ja que es tracta de la correspondència intercanviada. La documentació dels trasllats de Tremp

---

persones ateses amb ferides, així com el seu seguiment mèdic. O un altre, aquest amb víctimes sobre la Pobra de Segur i Tremp, que es troba dins la Causa General, al *Centro de Documentación de la Memoria Histórica*, amb el topogràfic 1475-1/Exp. 10.

¹⁰¹ En els darrers anys, però sobretot a partir de la represa de la recerca vers 2005, hom ha intentat localitzar aquesta documentació intentant seguir la seva pista a partir dels catàlegs i/o inventaris de diversos arxius i fons, de Catalunya, Madrid, Àvila, i Salamanca, sobretot. L'intent, fins el moment present, ha resultat bastant infructuós.

¹⁰² Aquesta circumstància fa molt de mal a la investigació, tenint en compte que, entre els àmbits de recerca pel que fa al cost humà, el que més tendeix a incrementar xifres, en contrast amb les que al seu dia es van publicar, és el de les víctimes per bombardejos de l'aviació.

es conserva a l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, en una única caixa del fons municipal¹⁰³

La cronologia de la documentació comença el 23 de maig de 1958. Aquesta és la data en què el ministre de la governació, Camilo Alonso Vega va enviar una circular als governadors civils en la qual els donava instruccions per localitzar els enterraments que hi hagués als seus territoris. Al seu torn, la circular es publicava als butlletins de la província corresponents per tal de fer-ne difusió¹⁰⁴. El *Boletín Oficial de la Provincia* de Lleida, la va publicar el 7 de juny de 1958¹⁰⁵. Tant l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà com l'Arxiu Històric de Lleida conserven còpies d'aquesta circular.

El text de la circular apel·lava al consentiment dels familiars d'aquells que "*fueron sacrificados por Dios y por España y a cuantos cayeron en nuestra Cruzada, sin distinción del campo en que combatieran*"¹⁰⁶. Es fixava un termini de quinze dies per recollir les dades del familiar que consentia el trasllat, de la víctima i de l'indret on es trobaven les restes. Això provoca un cert anar i venir de correspondència, entre els municipis i les famílies i entre els municipis i el Govern Civil, informant de l'arribada d'autoritzacions, o de la manca d'aquestes. A Tremp només es conserven 22 autoritzacions que permetien el trasllat d'algun familiar inhumat, representen un 2 per cent del total d'inhumacions practicades al cementiri militar. La dificultat d'aconseguir autoritzacions genera en molts casos correspondència entre els municipis i el *Gobierno Civil*, d'una banda indicant els problemes per trobar les famílies i de l'altra reclamant la informació que es demanava¹⁰⁷.

La redacció d'una nova circular, el 31 d'octubre de 1958, per part del *Ministerio de la Gobernación* torna a provocar una nova tongada de correspondència. En aquest cas es demanava als municipis que donessin resposta amb dades numèriques sobre el nombre de persones enterrades en diferents tipologies d'espais d'inhumació. L'objectiu era poder fer una previsió

---

¹⁰³ AMT, Inhumacions *Basílica del Valle de los Caídos*, Caixa 1281

¹⁰⁴ SOLÉ, 2008, 64

¹⁰⁵ BOP, 07/06/1958, núm. 68, p. 568.

¹⁰⁶ ACPJ, fons AMT, Inhumacions *Basílica del Valle de los Caídos*, caixa 1281.

¹⁰⁷ RIUDOR, 2021, 61-62.

de restes que podrien arribar des de cada municipi. Els ajuntaments van donant resposta a la petició. La de l'Ajuntament de Tremp va arribar el 19 de novembre de 1958.

Recordem que l'1 d'abril de 1959 és la data en la qual s'escenifica la inauguració del *Valle de los Caídos*. En aquell moment havia rebut aproximadament 10.001 restes procedents de diferents indrets¹⁰⁸. Els altres enviaments trigarien en arribar i, sobretot, trigarien en reclamar-se.

No fou fins el 14 de desembre de 1961 que el *Gobierno Civil* de Lleida no donà per primer cop instruccions a l'Ajuntament de Tremp, de com calia que es procedís per tal d'efectuar les exhumacions. El *Ministerio de la Gobernación* havia redactat unes instruccions precises per efectuar els trasllats. Calia elaborar un llistat amb els noms de tots els individus que es procedia a exhumar i traslladar. Per tal de fer aquesta llista, el patronat de la fundació de la *Santa Cruz del Valle de los Caídos* va distribuir uns fulls impresos en els quals hi havia una taula que calia omplir amb la informació que se sol·licitava. El formulari del llistat quedava encapçalat pel títol "*Relación de los Gloriosos Restos procedentes de la Cruzada Nacional que se envían para su eterno descanso al Monumento Nacional de la Santa Cruz del Valle de los Caídos en Cuelgamuros*". La taula consignava la informació en les següents columnes: número d'ordre, cognoms i nom, data de naixement, filiació, professió, data de la mort, causa de la mort ("guerra o inmolado") i la data de la inhumació. Com a màxim, cada full podia contenir, informació de vint persones¹⁰⁹.

Les instruccions del *Ministerio de la Gobernación*, indicaven que els llistats havien de ser en triplicat. Una còpia s'havia d'enviar *Valle de los Caídos* abans de procedir al trasllat. Les altres dos còpies una la conservava el Govern Civil i l'altra el municipi, aquest és el motiu pel qual aquestes relacions de traslladats les trobem tant a la documentació de cada municipi conservada a l'Arxiu Històric de Lleida, com a l'Arxiu Comarcal del Pallars Jussà en el cas de Tremp.

---

¹⁰⁸ SOLÉ, 2008, 81.

¹⁰⁹ RIUDOR, 2021, 65-66.

Acompanyant la “*Relación de Gloriosos*”, calia trametre també la “*Relación Numérica de Urnas con los Gloriosos Restos procedentes de la Cruzada Nacional*”. En aquest cas, no es proporcionava fulls d’impresió sinó que la llista es confeccionava totalment a màquina. La relació numèrica permetia saber quines restes hi havia en cada caixa, fent referència al número que cada víctima tenia a la *Relación de Gloriosos*. En el cas de Tremp, aquesta relació només es conserva a l’Arxiu Històric de Lleida¹¹⁰.

Entre les instruccions per al trasllat, hi havia indicacions de com calia que es confeccionessin les caixes que contindrien les restes. Se’n donava les dimensions que caldria que tinguessin i s’indicava el preu màxim que el *Gobierno Civil* pagaria per cadascuna de les caixes. La factura corresponent a la despesa, caldria trametre-la “*en cuadruplicado ejemplar (...) a nombre de Consejos de las Obras del Monumento Nacional a los Caídos*”¹¹¹. La factura i tota la informació sobre les despeses (encàrrec, demora en el cobrament, rectificació de la factura) es conserva a l’Arxiu Comarcal del Pallars Jussà.

La fundació de la *Santa Cruz del Valle de los Caídos* va elaborar un document individual de reconeixement de cadascuna de les persones identificades, les restes de les quals van arribar al *Valle de los Caídos*. Es tracta d’un document de gran gramatge, il·luminat amb la creu del Valle, amb un format de luxe, probablement pensat per tal de ser emmarcat i mostrat i calia lliurar als familiars. S’hi pot llegir el nom de la víctima i la ubicació de les seues restes (columbari, pis i cripta). L’Arxiu Comarcal del Pallars Jussà conserva més de quatre-cents d’aquests documents individuals que mai no van arribar a mans dels familiars.

3.6. Arxius/fons hospitalaris de l’organització sanitària civil

A tall d’exemple, tenint en compte que la documentació que hom pot consultar, si es conserva, es resumeix en els llibres i/o fitxers d’entrades, sortides i/o defuncions civils, habilitats també per a l’atenció dels ferits i malalts

---

¹¹⁰ AHL, Govern Civil, caixa 2176.

¹¹¹ ACPJ, fons AMT, Inhumacions Basílica del *Valle de los Caídos*, caixa 1281.

militars durant la guerra. Abordarem, doncs, l'Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, batejat durant la guerra com a Hospital General de Catalunya. A un nivell inferior, tindríem l'Hospital Clínic. I finalment, un hospital de l'organització sanitària civil, l'Hospital Berenguer de Castelltort o de Cervera.

Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau-Hospital General de Catalunya (Barcelona)

Secció: Fitxes de mutilats de guerra i bombardeig. Llibres d'Entrada i Sortida de l'Hospital i Llibres de Defuncions

L'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau és un hospital atípic, perquè compta amb un arxiu històric que vetlla per la bona conservació de la documentació generada per l'hospital –atenció!- des del segle XV, ja sigui referent als malalts i ingressats, les millores efectuades en les diverses dependències del recinte, la seva administració, o ens i entitats que n'havien estat o n'eren dependents, com passà, per exemple, amb la gestió durant temps d'un teatre. Així, si bé històricament l'Hospital de la Santa Creu havia estat entre els carrers Hospital i del Carme, des d'inicis del segle XX aquest, amb la denominació d'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, es traslladà a les illes de l'eixample on és avui dia, encara que fa relativament poc temps que s'ha iniciat la rehabilitació dels antics pavellons, i l'arxiu històric, que havia estat a l'altell de l'edifici principal, s'ha instal·lat al carrer de Sant Sever.

Durant la Guerra Civil espanyola, l'hospital fou col·lectivitzat, i passà a denominar-se Hospital General de Catalunya. Per tant, la documentació generada durant el període del conflicte bèl·lic és fàcilment identificable de la resta.

Per al nostre estudi ens basem, sobretot, en tres fonts d'informació, totes elles complementàries: la més específica són sens dubtes les fitxes de mutilats de guerra i bombardeig, que efectuaven meticulosament els responsables de l'hospital, i a on hi tenim informació sobre la residència, edat i professió dels ferits i/o mutilats, si tenien alguna mena d'adscripció política o unitat militar, i òbviament les dades relatives a l'ingrés, la malaltia i, si és el cas, la data de

defunció. Però no hem d'oblidar, però, de contrastar les dades amb el llibre de defuncions, perquè ens trobem que sovint hi ha una sèrie de víctimes que no s'inclouen en aquestes fitxes de mutilats i ferits per bombardeig, però que la seva causa de la mort està també directament relacionada amb la Guerra Civil: per exemple, és el cas de refugiats o els morts per violència a la rereguarda republicana.

En aquest procés, també va caldre mirar els llibres d'entrades i sortides de l'hospital, on es marcava amb una creueta els que traspassaven, ja que ens trobarem que en alguns casos les víctimes apareixen com a mortes, però després o bé se n'oblidaven d'apuntar-los en els altres llibres, o bé s'havia perdut el seu registre com a difunts, especialment en moments en què hi havia molt moviment a l'hospital per l'acció d'un bombardeig o l'arribada de contingents de ferits provinents d'altres hospitals.

Així doncs, el cost humà vinculat a la guerra que podem trobar a l'hospital és força variat: des de morts els primers mesos a causa de la violència revolucionària, a milicians combatents el 19 de juliol a Barcelona, soldats evacuats del front d'Aragó o que s'hagin posat malalts a la rereguarda, ferits de bombardeig, refugiats a la ciutat comtal... i a partir de gener de 1939, també les morts vinculades a la repressió franquista, sobretot de presoners de guerra malalts o ferits. Aleshores l'hospital tenia una part destinada a aquest tipus de personal, i era anomenat "*Hospital de Prisioneros Santa Cruz y San Pablo*".

Arxiu de l'Hospital Clínic (Barcelona)

Sèrie: Llibre d'entrades i sortides de l'Hospital i llibre de defuncions

L'Hospital Clínic era segurament l'hospital més important i destacat de Barcelona el 1936. El nombre d'ingressos, per tant, era molt elevat, fins al punt que a vegades es veien obligats a derivar persones a l'Hospital General de Catalunya (Hospital de la Santa Creu i Sant Pau) per no poder donar a l'abast i superar situacions de col·lapse hospitalari. Cal tenir en compte que del Clínic també en penjava l'Institut Anatòmic Forense, que eren els encarregats d'examinar els cadàvers que entraven a l'hospital; per tant, els registres entre

uns i altres pot ser que no es corresponguin. Sobre aquesta qüestió n'hem parlat abastament en tractar de l'Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya.

La documentació d'aquest hospital no està organitzada ni se'n fa la gestió adequada. Si les coses no han canviat, el fons històric el tenen en una habitació d'un soterrani, i amb una manca total de control. De fet, un dels llibres de defuncions que vam sol·licitar consultar, sobre el que en tenien perfecta idea de la seva existència, misteriosament s'havia perdut, i ens consta que havien extraviat força documentació després d'unes inundacions que malmeteren bona part de la documentació i per descomptat dels llibres registrals. En aquest sentit, ens hem basat en dos tipus de documents: els llibres d'entrada i sortida de l'hospital, dividits entre homes i dones, i per anys; i els llibres de defuncions, que contenen les inscripcions de defunció dels finats. Ambdues fonts són absolutament complementàries.

A diferència de l'Hospital General de Catalunya (Hospital de la Santa Creu i Sant Pau), tot i que també tenim una àmplia tipologia de víctimes registrades (milicians, soldats, refugiats, bombardejats, presoners...), el cert és que abunden, per exemple, molts morts per violència revolucionària els primers dies del conflicte armat, persones que ingressen degut a accidents derivats de la guerra (atropellaments, explosions, ferides d'arma de foc...) i, ben bé més de la meitat de la mortalitat que reflecteixen els llibres registrals, es corresponen a víctimes de bombardeig.

Als llibres registrals del fons històric de l'Hospital Clínic podem trobar-hi una informació força completa amb el nom, número de registre de l'hospital, població d'origen, residència, nom dels pares, professió, data d'ingrés, diagnòstic, i una part d'observacions que a vegades aporta algun tipus d'informació rellevant.

Fons de l'Hospital de Castelltort-Residència Mare Güell-Hospital de Cervera

Font: Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital (1936-1943)¹¹²

Entre la documentació d'antics hospitals civils, habilitats –com és el cas i durant la guerra- com a hospitals de milícies o militars, podem trobar una bona documentació, de gestió i control, de les entrades, sortides i defuncions. En aquest cas es tracta d'un llibre de registre que arrenca al segle XIX fins a l'actualitat. Els anys de la guerra són particularment interessants perquè hi podem trobar enregistraments de víctimes de la violència i repressió de rereguarda, recull també les entrades de refugiats i refugiades de guerra a l'hospital, i de milicians que procedien del front d'Aragó, alguns dels quals hi arribaven després de passar per algun centres hospitalari més de l'Aragó o Lleida¹¹³. Ben curiosament –tot i esdevenir hospital de milícies- a Cervera no hi trobem cap milicià entre les víctimes mortals.

Ocupada la ciutat per les tropes franquistes, seguim amb el degoteig de refugiats que hi moren, però sobretot hi figuren i s'hi relacionen ingressos, sortides, i per descomptat defuncions de presoners de guerra procedents del *Campo de concentración de prisioneros y evacuados de Cervera*, localitzat primer al magatzem de la Cros, eufemísticament conegut com Hotel Ciment, i posteriorment a l'edifici de l'exuniversitat. Gràcies a aquesta font, hem pogut completar una llistat de presoners de guerra que hi moren degut a les pèssimes condicions en què es trobaven i a la pèssima atenció rebuda, i que el Registre Civil de la ciutat només ens en revelava un petitíssim nombre.

---

¹¹² El llibre en qüestió manté el títol de la versió original perquè serveix per registrar en un ampli període de temps, com a: "*Libro de entradas de los pobres enfermos al Hospital de Castelltort de la Ciudad de Cervera, junto con sus salidas y defunciones*".

¹¹³ Cervera prestà atenció a malalts que procedien del sector nord del front d'Aragó, amb base a Sarinyena; per tant, les entrades a l'hospital es confirma que foren les milicians que operaven en aquell sector. El buidat del llibre registral ens porta a identificar entrades a l'hospital procedents sobretot de les columnes (i després divisions) Ascaso, Durruti, Karl Marx i Lenin, que amb la militarització de les milícies passarien a ser la 28, 26, 27 i 29, respectivament. També de les Brigades Internacionals destacades en aquell sector, del Regiment Pirinenc núm. 1, del Regiment Almansa nº 15, *Batallón de Montaña 3* (amb base a la Seu d'Urgell), *Batallón de Montaña 4* (amb base a Barbastre), regiments d'infanteria núm. 1, 2 i 3, i cos d'aviació. L'hospital de Cervera és constituït com a hospital de rereguarda, que acollia ingressos d'instal·lacions de segona línia, com Binéfar o Lleida.

La font ens dona notícia també del pas de militars refugiats de la II Guerra Mundial, com els germans John i George Hill, el primer dels quals morí i es troba enterrat a Cervera¹¹⁴, i el segon al cementiri de Montjuïc de Barcelona.

3.7. Arxius/fons municipal i de Jutjats de Pau

Secció: Registre Civil, secció tercera (Defuncions)

Els òrgans judicials estableixen l'obligatorietat d'inscriure el nom d'una víctima mortal al Registre Civil del lloc on morí, al de veïnatge, i en darrer terme fins i tot en el d'origen. En aquest sentit, els estudis centrats en el cost humà de la guerra ha hagut de partir de la consulta de tots i cadascun dels Registres Civils, en la seva secció tercera o de defuncions de tots els municipis, pobles i ciutats, de Catalunya. Depenent del Jutjats de Primera Instància i Instrucció, físicament els llibres del Registre Civil es poden trobar tant en dependències judicials d'aquests jutjats, com també en la secció del Jutjat de Pau compartint edifici i dependències amb l'ajuntament.

Amb un imprès d'assentament-inscripció del Registre Civil a la mà, hom pot adonar-se de la importància de la font, tant a nivell estadístic com a nivell d'informació sobre la víctima i les circumstàncies de la seva mort, des de la identitat del finat, amb nom i cognoms, edat, naturalesa, veïnatge, nom i cognoms dels pares, veïnatge d'aquests, estat civil i nom del o de la cònjuge si s'escau, fills, professió, hora i data de la mort, lloc, causa, certificat mèdic, lloc d'enterrament i testimonis, a més a més de l'hora, data i lloc del registre, volum,

---

¹¹⁴ John Hill fou un combatent escocès de l'exèrcit britànic durant la II Guerra Mundial. Es trobava adscrit al 4rt Batalló del *Regiment Queen's Own Cameron Highlanders*. Aquest combatent i el seu germà Charles, que també combatia en la mateixa unitat, van quedar atrapats a la frontera francesa després de l'ocupació nazi de França. Van creuar els Pirineus per alguna de les línies d'evacuació de refugiats que fugien de l'ocupació nazi i van entrar a Catalunya. Després de ser detinguts prop de la frontera, probablement van ser concentrats a Figueres i, des d'aquí, van ser traslladats a Cervera, al camp de concentració que Franco hi tenia habilitat a Universitat i que li servia de dipòsit de presoners. La ciutat segarrenca era l'etapa prèvia abans d'aturar-se a Miranda de Ebro (Burgos), des d'on emprarien el camí de retorn cap a Anglaterra via Portugal. John Hill, de 22 anys, va morir a Cervera el dia 10 de maig de 1941 i va ser enterrat al nínxol 894 del cementiri a instància del Consulat britànic de Barcelona. Charles, de 26 anys, va ingressar malalt a l'Hospital (actual Residència Mare Güell) el dia 10 de maig i en va sortir el dia 20, per ser conduït a l'Hospital Militar de Barcelona, on va morir el dia 24. Va ser enterrat al cementiri de Montjuïc.

foli i número d'inscripció, i jutge i secretari responsables que practica la inscripció, sense oblidar el marc legal a partir del qual es practica la inscripció. D'acord amb tots aquests requisits, estariem davant d'una font, la validesa i informació de la qual hom podria qualificar de certa i definitiva, però tanmateix no és així, ni atenent al nombre total d'inscrits –en el lloc de la mort, de veïnatge i/o d'origen-, ni atenent a la validesa i certitud de les inscripcions que afecten al període de la guerra, i més específicament les que es realitzaren fora de termini, just acabada la guerra d'acord amb l'article 75 de la llei del Registre Civil, decret i ordre de 8 de novembre de 1936, i molt més tard d'acord amb el Reial Decret 35/78 de 16 de novembre, la validesa de la informació de les quals és més que dubtosa, per no dir falsejada, en un tant per cent d'inscripcions més que considerable, atès que moltes s'efectuen sense disposar de cap document que acrediti una informació que donen, en general sense cap mena de base o fonament, testimonis coneguts de la família.

En aquest sentit, cal tenir en compte que només una part de les víctimes totals que es produeixen arreu de Catalunya, salvant excepcions, consten inscrites als llibres a la tercera secció del Registre Civil, generalment sempre per sota de la meitat del total dels que realment hi moren, molt més acusat en el cas dels combatents, milicians o soldats, que perden la vida en acció de guerra. Cal només que considerem un episodi tan sagnant com la batalla de l'Ebre per entendre aquest baix índex d'enregistraments, car, en la majoria dels casos, la identificació del cadàver no va ser possible, o directament no es va voler fer. Enregistraments del tipus “desconocido”, “miliciano o soldado rojo”, “soldat feixista”, “chapa nº...” o simplement “cadàver sin identificar” són freqüents en bona part del territori, però especialment en poblacions properes a les primeres línies de front.

A la circumstància de la mort com a fet que pogué condicionar la inscripció o no d'una víctima mortal al Registre Civil corresponent, caldria afegir-hi, com a conseqüència probable del clima de postguerra, la por o descurança dels familiars, o bé l'interès o desinterès dels responsables del Registre Civil, especialment amb les víctimes del bàndol republicà, i molt especialment amb

combatents¹¹⁵. Aquesta circumstància explica com en gairebé la totalitat de pobles i ciutats del país que formen municipi, el nombre de combatents que consten inscrits als respectius llibres del Registre Civil oscil·la entre el 25 i el 35 % del total de combatents que moren en aquell terme. Aquest descobriment ha estat determinant per qüestionar treballs basats únicament amb la consulta d'aquesta font, com el que al seu dia presentà l'historiador i militar Ramón Salas Larrazábal. Salas, en efecte, cau en el greu error de suposar que totes les víctimes de la guerra, en les circumstàncies que fossin, varen ser inscrites un dia o un altre en els respectius llibres del Registre Civil i conforme a la llei, i així s'encarregà de proclamar-ho amb caràcter de conclusió fonamental del seu estudi¹¹⁶.

Ben al contrari del que afirmava en el seu treball l'any 1977, en el cas de Catalunya i molt probablement en tota la zona republicana, la xifra de combatents inscrits als respectius llibres de defuncions del Registre Civil és molt inferior al cent per cent que suposava i afirmava haver comprovat Salas Larrazábal amb excepció, és clar –però no sempre, dels combatents del bàndol franquista. Però no solament això, sinó que, a més, moltes de les inscripcions s'efectuaren de manera irregular, de manera que hem pogut constatar duplicitats i inscripcions, fins i tot per triplicat, d'una mateixa persona, i comprovar que part de la informació era sistemàticament falsejada, i molt especialment en aquells enregistraments que s'efectuaren fora termini, passada la guerra, a partir de 1939 i fins el 1955 aproximadament, amb un repunt que reapareix a partir de l'any 1978 fins aproximadament l'any 1985. Aquesta circumstància s'encarregava d'advertir-la l'historiador Josep Maria Solé i Sabaté anys més tard a la publicació de *Pérdidas de la guerra*, i no dubtava en qualificar de cojuntural el valor que atribuïa a treballs com el de

---

¹¹⁵ Són diversos els casos que podríem citar, però cap de tan il·lustratiu com el de la comarca de la Terra Alta on als llibres del Registre Civil només hi són presents els enregistraments dels combatents de l'exèrcit franquista. Vegeu BLANCH GIRONÈS, Maria Josepa: "Mort, on és la teva victòria? Aproximació al Cost Humà de la Guerra civil a la Terra Alta" a *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* [Gandesa] (segon semestre 1994) núm. 20.

¹¹⁶ Vegeu SALAS LARRAZÁBAL, Ramón: *Pérdidas de la guerra*. Barcelona: Editorial Planeta, 1977, ps. 19-20. "Una comprobación detallada, reiterada y exigente me permite sentar como incontrovertibles las siguientes afirmaciones: 1. Todas las muertes ocasionadas por la guerra civil fueron registradas un día u otro; 2. Un número muy importante de ellas se inscribieron con demora, después de terminada la guerra; 3. Las inscripciones se hicieron siempre de forma correcta y con arreglo a los términos de la ley y disposiciones complementarias".

Salas Larrazábal, de la mateixa manera que insistia en la necessitat de situar la víctima a partir d'una informació fidedigna¹¹⁷ -i nosaltres hi afegim- i contrastada amb més d'una font¹¹⁸.

La fiabilitat de la informació, tanmateix, augmenta quan la inscripció s'efectua gràcies a una comunicació oficial, ja sigui de l'exèrcit o d'altre organisme, en el mateix moment o pocs dies després de què es produeixi la mort, o bé també quan el registre en qüestió rep les inscripcions puntuals i precises pel fet que en el nucli hi hagué instal·lat, per exemple, algun servei hospitalari de rereguarda. Per tant, quan la inscripció s'efectua en el lloc mateix de la mort. Estem parlant de casos com Cervera, on hi hagué l'hospital base del XVIII Cos d'Exèrcit, o Vallfogona de Riucorb, que serví de base del V i XII Cossos d'Exèrcit.

El marc cronològic estudiat contempla la revisió sistemàtica de les inscripcions efectuades des de 1936 a 1955, i en menor mesura, però també tingudes en compte, les que es produeixen entre 1978 i 1985 més o menys aproximadament, arrel de la promulgació del decret llei 35/1978, de 16 de novembre¹¹⁹. També, i ja sigui dit de passada, sovint hem fet ús dels llibres registrals de naixements per conèixer aquesta dada important de la víctima, la qual ens permet –si tenim la data de la mort- deduir l'edat, i també validar la lleva.

---

¹¹⁷ Vegeu SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: “*El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca*” a *l'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80, p. 27.

¹¹⁸ No podem deixar de banda uns quants exemples que poden il·lustrar el que diem. El primer, per exemple, és el de la transcripció dels noms que obliga a un veritable exercici d'interpretació aplicant sentit comú, lògica i una mica de bagatge antroponímic, sobretot quan aquests es castellanitzen o bé perquè es recullen dictats de la pròpia veu del malalt o el ferit. Per exemple, un Carles Margenats Soler el podem trobar com Carlos Margalet Sales, o bé un Sebastià Torrent Puigdemont, com Sebastián Torrente Pujamot. O bé també, per exemple, quan al Registre Civil de Balaguer hi trobem un contingent força nombrós de soldats granadins, de poblacions com Moclín, Pinos Puente i Albolote, inscrits casualment i sospitosament durant el mes de maig de 1981, com a morts durant el mes de maig de 1938 per ferides rebudes. O bé aquest altre exemple, el de Josep Pellicer Lleonart, veí de de l'Escala (Alt Empordà), que consta inscrit al Registre Civil de la població com a mort a Alfambra (Terol), quan, en realitat, morí camí de Dachau (Alemanya).

¹¹⁹ L'any 1978, el govern d'Adolfo Suárez va promulgar un decret llei (35/1978, de 16 de novembre) segons el qual s'havien de concedir pensions als familiars de les persones mortes com a conseqüència de la guerra. I com a persones mortes s'entenia els combatents de qualsevol dels dos exèrcits que “*habiendo fallecido como consecuencia de la guerra mil novecientos treinta y seis-mil novecientos treinta y nueve, no tuvieran aun reconocido derecho alguno a pensión*”.

Secció: Registre Civil, secció primera (Naixements)

De la mateixa manera que s'esmenten les seccions de censos i padrons les quals permeten fixar la víctima en el context, la secció primera proporciona dades de filiació, permet establir edats, conèixer bé quins eren els llocs d'origen i, de vegades, tenir coneixement de matrimonis i defuncions, dades que en alguns casos trobem anotades en notes marginals i que permeten precisar més qui era la víctima.

Secció: Llibres i expedients de Lleves (1936-1941). Arxius i fons municipal i de Jutjats de Pau

Es tracta d'una documentació administrativa que generen l'Ajuntament i el Jutjat de Pau d'una població mitjançant dins el negociat de *Quintes* o Serveis Militars. La documentació inclou un certificat emès pel Jutjat de Pau amb la relació de tots els mossos nascuts entre l'1 de gener i el 31 de desembre de l'any corresponent per a ser inclosos en l'allistament general de la lleva cridada, on hi figuren nom i cognoms, data de naixement i nom dels pares; acta d'allistament, acta de rectificació de l'allistament, acta de rectificació definitiva i tancament de l'allistament, on s'hi fan constar els mossos –nom i cognoms- que hom proposa segons article 168 del reglament de quintes de 27 de febrer de 1925, i amb el detall de la situació i classificació en què es troba el mosso (útil, útil amb pròrroga, inútil o pròfug), acta de la junta de classificació i revisió, i finalment acta de revisió d'exclusions temporals, útils per a serveis auxiliars i pròrroques de primera classe.

En l'expedient general de 1940, però sobretot en el de 1941, i també en el de 1942, a més a més, el negociat de *quintes* afegeix l'anomenat "*Registro de Llamada*", és a dir tots els homes considerats útils, els quals podrien respondre a una mobilització si les circumstàncies polítiques i militars ho obliguessin, i que anaven des de la lleva de 1923, per tant homes que comptaven entre els 39 i 40 anys, fins a la de 1941. En el cas dels mossos, o més ben dit soldats, compresos entre les lleves de 1936 i primer trimestre de 1942, per tant els que

entraren en “*quintes*” durant la contesa bèl·lica se’ls relaciona, classifica i revisa, bo i detallant-ne la seva situació militar (útil, útil en servei, útil amb pròrroga, inútil, desaparegut, pròfug o mort) a efectes d’una nova crida militar, l’anomenat servei militar de Franco, malgrat els anys i mesos passats a la guerra, que no els són reconeguts en el cas dels combatents republicans.

Pel que fa a la utilitat de la font, és clar que només té interès pel que fa a l’àmbit dels combatents que moren en acció de guerra. Ens aporta informació fidedigna sobre el nom i cognoms, nom dels pares, data de naixement i lleva, que ens és útil especialment en els expedients generals de 1940, 1941 i 1942 per determinar la relació nominal de tots mossos i de soldats de lleva d’entre 21 i 40 anys, amb indicació de la seva situació militar, que recull en ocasió la mort al front –dins i tot amb el detall del lloc i la data- però que no resol el problema que plantegen els qualificats com a desapareguts o pròfugs, algun dels quals hauria pogut morir en acció de guerra, però també s’hauria pogut exiliar, amagar, trobar-se en situació pres o presoner, o fins i tot haver estat executat. Per tant, l’hem de considerar una font de segona consulta o secundària perquè obliga a contrastar amb altres fonts d’informació, si s’escau, la mort d’un combatent.

Per bé que no es tracta d’una sèrie documental comprometedora des del punt de responsabilitat política, la realitat és que en molts ajuntaments petits i mitjans ha desaparegut total o parcialment, o es presenta amb un pèssim estat de conservació, bé per ignorància sobre el tipus de documentació, bé per desinterès o descurança, bé perquè no ha existit fins a començament dels anys 1980 una política pública de preservació. En qualsevol cas, la consulta dels llibres i expedients de lleves, en línies generals i sent generosos, no aporta gaire més d’entre un 10 i un 20 % del total de combatents d’una població que moren en acció de guerra.

Secció: Correspondència d’Entrada i Sortida. Llibre/s de registre de correspondència

Els lligalls de correspondència, quan existeixen perquè han pogut superar sengles esporgues que afectaren els fons municipals –una al 1938-1939 i l’altra

als anys immediats a la mort de Franco, ofereixen valuosa informació amb relació al cost humà. Donen fe, sovint, de les circumstàncies de la mort i/o desaparició d'alguna víctima mortal, tant resident com forana caiguda en el propi terme, indicant-ne el lloc, la data i altres informacions d'utilitat per a la nostra recerca, com la unitat militar on servia en el cas dels soldats, a partir dels comunicats que envia l'exèrcit i/o el comissariat polític a la família per via de l'ajuntament, a efectes de cobrament d'havers, liquidacions o expressant el condol per la mort, però també gràcies a les sol·licituds o instàncies d'informació sobre una persona que presenta la família.

L'espai cronològic que estimem com a necessari de consulta va de 1936 a 1947, per bé que pot variar a l'alça, en funció de la quantitat i validesa de la documentació. Val a dir que és una documentació que es conserva molt poc, i més aviat fragmentada, en nuclis i/o municipis petits i mitjans, i en canvi es troba en millors condicions en ciutats més o menys grans.

Secció: Llibre/s registre/s del Cementiri

Dins de la documentació municipal, amb alguna excepció com era el cas de Cervera (Segarra), en què el registre del cementiri pertany a la Parròquia, hi trobem els llibres o registres d'enterraments o del cementiri. Aquesta font és útil perquè ens certifica i valida amb exactitud el lloc i nombre d'enterrats, el nom, i en ocasions detall del lloc de sepultura, per bé que es una font limitada pel que fa a la quantitat d'informació que aporta. Així ho hem pogut constatar en diferents llibres registrals consultats de cementiris de Catalunya, i més darrerament amb la consulta del llibre de registre d'enterraments del cementiri de l'Oest de Perpinyà, *Réfugiés Espagne 1939-1942*, pel que fa a les morts de refugiats de la Guerra Civil morts a Perpinyà i enterrats en aquell cementiri entre 1939 i 1942¹²⁰.

Tot i la seva utilitat manifesta en un projecte de recerca com el que presentem, hem de lamentar que aquesta font registral no figura entre la

---

¹²⁰ Mairie de Perpignan, *Cimetière de l'Ouest, Réfugiés Espagne 1939-1942*. Aquesta font registral, per exemple, informa del número d'acta de decés registrat als llibres d'*État civil*, el nom i cognoms, edat, procedència (habitualment hospital o camp d'internament), data de la inhumació, i lloc on fou sepultat en primera instància.

documentació municipal –o parroquial- de bona part de poblacions petites i mitjanes, i només en aquells nuclis d'una certa envergadura, i per descomptat en les grans ciutats, que és on es precisa una organització molt més racional, ordenada i sistemàtica de l'enterrament, sovint per raons simplement administratives i burocràtiques relacionades amb els costos de manteniment de les sepultures. Tot amb tot, durant els anys de la guerra, la gestió administrativa i de registre d'enterrament en situacions d'excepcionalitat, com pot ser la recepció de les víctimes d'un bombardeig, el funcionament òbviament se'n ressent.

L'espai cronològic abordat el situem entre 1936 i 1953 primerament, per tant des de l'origen del conflicte armat fins a la fi de la repressió relacionada amb la guerra, i també per estudiar la mortalitat a l'exili des del començament de la Guerra Civil fins a la fi de la II Guerra Mundial.

Altres seccions: Censos i padrons municipals, Censos de refugiats, Expedients d'orfes i de beneficència, Documentació de l'Agència d'Habilitació de Classes Passives, Relacions de *Caídos por Dios y por España*

Dins els fons municipals, els censos i els padrons permeten fixar la víctima en el lloc d'origen i veïnatge de manera definitiva, a part d'aportar informació complementària a la víctima. Important el contrast d'informació entre els censos i padrons anteriors a la guerra, i els posteriors. Pot donar una visió de la pèrdua, per mort, exili o canvi de residència, de cada població. Important la consulta contrastada dels de 1936 i 1940.

Entre els reptes marcats per la investigació del Cost humà hi ha també el coneixement dels refugiats i desplaçats de guerra que moren en territori català com a conseqüència de la guerra, o simplement per raó de la seva condició. Els censos, quan els podem consultar, a més a més dels llibres del Registre Civil, ens són de gran utilitat per poder determinar el nom i procedència d'aquestes víctimes.

Una documentació que té una validesa informativa estimable són també els expedients d'orfes i de beneficència, la documentació relativa a classes

passives, que poden donar informació precisa del finat i de les circumstàncies que el van portar a la mort, sempre acompanyat de certificacions relatives a naturalesa i veïnatge.

Les relacions oficials de "*Caídos por Dios y por España*" també es poden localitzar entre els papers municipals, a voltes confeccionant autèntiques orles, i ens serveixen per confirmar més que no pas per trobar nous noms, ja que acostumen a figurar inscrits en les fonts judicials del Registre Civil i parroquials bàsicament, a més a més de formar part de la memòria col·lectiva de la postguerra.

3.8. Arxius/fons parroquials

Sèrie: Llibres parroquials de Defuncions-Llibres registre d'Òbits

Semblantment a la funció que fan els llibres del Registre Civil en la seva secció tercera, els llibres parroquials de defuncions o d'òbits, de jurisdicció eclesiàstica, aporten informació vàlida de les morts que es produeixen entre els membres d'una parròquia a partir d'un registre que es troba sota la responsabilitat del rector, que actua com a jutge eclesiàstic, i del qual en depèn la seva confecció i actualització.

Els registres d'òbits o defuncions es van anar confeccionant almenys fins a la meitat dels anys setanta del segle passat, amb l'única interrupció obligada en la seva redacció per la situació d'excepcionalitat viscuda durant la guerra de 1936-1939. Aquesta circumstància feu que la informació d'aquest període es perdés irremeiablement, i només la diligència del nou rector de la parròquia després de la guerra, així com el major o menor interès per part dels familiars en reclamar la inscripció canònica d'un familiar seu mort durant el període bèl·lic, per tant fora termini, donà a aquests registres un major o menor interès com a document històric i demogràfic.

En principi, totes les inscripcions es feren d'acord amb la norma canònica, per tant amb indicació del nom i cognoms de la víctima, edat, el nom dels pares, la data de la mort, la causa i circumstàncies de la mort, i el lloc i data

d'enterrament¹²¹. Hem d'assenyalar, però, que no sempre es feu amb la mateixa cura i diligència. Així mateix, el clima de postguerra propicià, en general, un enregistrament parcial, centrat sobretot en els qualificats de "Caídos", i amb oblit interessat –gairebé sempre- de les morts que es produeixen en el bàndol republicà. D'aquí que sigui una font, l'interès de la qual és relatiu, per bé que ens aporta dades que, sovint, poden complementar la informació registral que tenim d'antuvi.

Secció: Registre d'enterraments de la Parròquia de Santa Maria de Cambrils

Una documentació veritablement excepcional l'ofereix el fons de la Parròquia de Santa Maria de Cambrils, el cementiri de la qual fou utilitzat com a lloc d'enterrament de l'Hospital de Sang de Cambrils (Baix Camp), per bé que aquest hospital físicament es trobava dins el terme de Vinyols. Aquest cementiri fou de titularitat municipal entre 1933 i 1939. El gruix de la documentació ha permès relacionar un gran contingent de milicians i soldats enterrats en fossa comuna en aquest cementiri. Aquest fons, així com la documentació administrativa i de testimoniatge relacionats amb l'hospital de Cambrils ha estat excel·lentment treballada des de l'Arxiu Municipal de Cambrils. En podeu veure una part dels resultats d'aquest estudi en la publicació¹²².

---

¹²¹ "Rdo P. Enrique Cortadellas Segura. El día veinticinco de agosto de mil novecientos treinta y seis a primeras horas de la madrugada fué prendido y sacado violentamente de su domicilio paterno, casa Cargol de Olujas, obispado de Solsona, provincia de Lérida, el Rdo. P. Enrique Cortadellas Segura Presbitero. C. M. F. de la residencia de Cervera y fué conducido en automóvil a Cervera en cuyo cementerio fué inicua y vilmente asesinado a las tres de la madrugada por los sicarios y hordas marxistas del Comité rojo de Cervera. Era el asesinado natural de Olujas, hijo legítimo de Ramón Cortadellas Guitart de Olujas y Ángela Segura Martí de la Rabasa anejo a Freixanet, Obispado de Vich y tenía veintisiete años de edad. Fué un mártir de la Religión y de la Patria y sus últimas palabras fueron: "madre, perdón por mis asesinos, no os vengáis". Fue sepultado en un nicho en el cementerio de Cervera. Así consta por las declaraciones de sus familiares que han pedido constara en acta parroquial su asesinato. Y por ser así lo firmo. Ramón Foix Párroco". Llibre de defuncions núm. XIII (1931-1976). Les Oluges (Segarra), f. 22v núm. 5.

¹²² FLORES JUANPERE, Montserrat; TARÉS LAGUNAS, Manel: "Al servei dels ferits. Recull de fonts de l'Hospital de Sang de Cambrils" a *Camins. Revista de patrimoni cultural de Cambrils* [Cambrils] (novembre 2008) núm. 1.

3.9. Arxiu Històric de la Diputació de Lleida (Lleida)

Secció: Diputació de Lleida, Servei d'hospitalització militar 1936-1937. Llibre Registre d'entrades i sortides de l'Hospital Provincial, juliol 1936-desembre 1937

La documentació que detectem es referencia com a servei d'hospitalització militar 1936-1937, i el conforma bàsicament el llibre de registre d'entrades i sortides de l'Hospital Provincial entre juliol de 1936 i desembre de 1937. Tal com passa amb altres arxius i/o fons d'hospitals, és tracta de la documentació generada per l'actuació sanitària a l'hospital de Santa Maria o Provincial de Lleida durant el conflicte bèl·lic.

El gruix de la documentació conservada només inclou el control registral d'ingrés i sortida de ferits i malalts procedents del front d'Aragó, bàsicament. Registre d'entrades, sortides i defuncions, amb indicació dels noms, condició, diagnòstic, a voltes unitat militar, data d'entrada i sortida, però sense especificar naturalesa ni veïnatge. Tanmateix, la informació que proporciona aquesta documentació obliga a fer una tasca de contrast amb altres fonts, a partir dels noms que ens facilita el registre.

3.10. Arxiu Històric de Lleida

Sèrie: Presó

Secció: Expedients penitenciaris (1939-1953). Llibres de registre d'entrada i sortida

L'Arxiu Històric de Lleida, de la mateixa manera que altres arxius històrics de les altres tres demarcacions, conserven la sèrie documental de la presó provincial, els expedients de presos de la qual esdevé un material extraordinari per poder abordar les morts de la repressió franquista, ja que ens permet verificar les morts a causa d'execucions sumàries, per tant morts violentes, i també les que es produeixen complint condemna, normalment per malaltia, a causa de les condicions de vida pèssimes en què vivien els presos.

L'imprès principal de l'expedient penitenciar, o processal, ve encapçalat pel nom del pres, seguit del lloc de naturalesa i veïnatge amb indicació de l'adreça postal, nom dels pares, edat en entrar al recinte penitenciar, professió, instrucció –simplement, sí o no-, religió, estat civil, si s'escau fills i el seu nombre, antecedents penitenciaris –simplement, sí o no-, i si era la primera o més vegades que ingressava en aquella presó. Aquestes dades anaven acompanyades de diverses senyes particulars, que sovint no s'emplenaven, com el color dels ulls, cabell i pell, celles, nas, boca, barba, cara i talla, a més a més de la senyes dactiloscòpiques. Seguia la informació sobre la causa de l'ingrés, sovint expressada d'una manera molt simplificada, amb indicació només del jutjat civil o militar que ordena el seu ingrés i la data de la detenció.

L'imprès clou amb l'apartat de "Vicisitudes" on s'expressen els detalls de la seva reclusió en el centre, començant per la data d'ingrés, presó o camp de concentració de procedència, força policial que el lliura, concepte –detingut o presoner-, i la persona o institució a la que es posa a disposició per a ser jutjat. Continua amb altres informacions com poden ser la data i hora de sortida i retorn a la presó a fi d'assistir al Consell de Guerra, certificació de condemna, lliurament a la força pública per a compliment de l'última pena, si és el cas, o altres circumstàncies, en general segons la pena imposada, com pot ser la proposta de llibertat condicional, commutacions de pena, redempcions de pena per causes diverses (curs de catecisme, bona conducta, treballs, etc.), llibertat definitiva, o defunció.

La resta de l'expedient el conformen, no sempre però, ja que hom pot advertir l'esporga que han sofert en algun moment aquests expedients, oficis, certificats i impresos diversos, el més important dels quals és –per bé que sovint no el trobem- el certificat del testimoni de sentència, on es relacionen els antecedents, "hechos probados", "considerandos" i "fallo". Aquest document arriba a suplir, per bé que no pas en tot el seu contingut –és clar, el sumari original d'Auditoria de Guerra i/o Tribunal Militar que el condemna.

En el cas del fons d'expedients penitenciaris de la presó de Lleida, l'espai físic que ocupen és el corresponent a més de cinc-centes caixes amb desenes d'expedients en el seu interior.

Complementa aquesta documentació, els llibres de registre d'entrada i sortida de presos, amb indicació de la pena, commutació –si s'escau, redempció, llibertat condicional i definitiva, o més simplificadament, pel que fa al Seminari Vell, la data d'entrada, cognoms i nom, data de sortida i destinació i/o situació penal (llibertat, trasllat, desterrament, defunció...). Complementarien els llibres d'entrada i sortida de comunicacions de la presó.

Sèrie: Audiència Provincial

Secció: Expedients judicials (1939-1968)

La documentació de l'antiga Audiència Provincial de Lleida es va transferir a l'Arxiu Històric de la ciutat. Un exemple més de casuístiques diverses sobre el destí final, i fragmentat, dels fons documentals per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil.

Malauradament, el personal tècnic de l'arxiu ens confirmà la pèrdua de la documentació del període 1936-1939, i ben poca informació més pel que fa al període posterior a la guerra, a partir de 1939, que pugui ser interessant per al Cost humà.

Sèrie: Fons del Gobierno Civil de Lleida

Secció: Trasllet al *Valle de los Caídos* de les restes de combatents rebels, i altres, de cementiris d'arreu de Lleida (provisional)

L'Arxiu Històric de Lleida conserva el Fons del Govern Civil de Lleida. Entre la documentació hi ha dues caixes corresponents a la documentació generada en motiu del trasllat al Valle de los Caídos de les restes de combatents rebels, i altres, disseminades per cementiris d'arreu de la demarcació¹²³. Cal tenir present que inicialment només s'hi havia de traslladar les restes dels soldats rebels morts en combat i dels morts de la rereguarda republicana. El decret de

---

¹²³ AHL, Fons Govern Civil, caixes 2176 i 2177. Cal tenir present que aquesta documentació es troba a nivell d'inventari i quan es procedeixi a la seua catalogació, la cota topogràfica canviarà.

1940¹²⁴ deixava ben clar que tot plegat era per tal de “*perpetuar la memoria de los Caídos en nuestra Gloriosa Cruzada*”. El 1958, un canvi d'orientació obrí les portes a cercar inhumacions de víctimes “*sin distinción del campo en que combatieron*”. Val a dir que el canvi d'orientació respongué a la necessitat d'aconseguir com més restes millor, per tal de poder omplir les dimensions faraòniques del mausoleu de Cuelgamuros. Finalment doncs, també s'hi van inhumar les restes dels presoners que moriren durant les obres de construcció del mausoleu, soldats republicans i civils morts per repressió franquista¹²⁵.

Les caixes de l'Arxiu Històric de Lleida, contenen la correspondència intercanviada entre el Governador Civil i els municipis, al llarg dels anys que va durar el procés de cerca d'aquestes restes inhumades arreu de la província i els seus trasllats corresponents.

Estem parlant de documentació que en algun cas pot abastar uns vint anys, tenint en compte la gran demora que hi va haver, tant pel que fa a les obres de construcció del mausoleu, com pel que fa als últims trasllats. Com a dada significativa d'aquesta demora acumulada només cal fixar-se en el fet que des de l'inici de les obres, l'1 d'abril de 1940, fins a la seva obertura, l'1 d'abril de 1959, van passar 19 anys. A partir de la inauguració, l'arribada de les restes no va ser immediata. A tall d'exemple, fixem-nos en el cas de Tremp. Les restes exhumades del Cementiri Militar d'aquesta ciutat arribaren a Cuelgamuros el 19 d'abril de 1963¹²⁶.

---

¹²⁴ “Decreto de 1 de abril de 1940 disponiendo se alcen, Basílica, Monasterio y Cuartel de Juventudes en la finca situada en las vertientes de la Sierra del Guadarrama (El Escorial), conocido por Cuelga-muros, para perpetuar la memoria de los Caídos en nuestra Gloriosa Cruzada”, BOE 02/04/1940, p. 2240.

¹²⁵ Circular de 23/05/1958 del Ministre de la Governació als governadors civils, publicada al BOE, 07/06/1958, núm. 68, p. 568.

¹²⁶ ACPJ, fons AMT, Inhumacions Basílica del Valle de los Caídos, caixa 1281.

3.11. Arxiu Nacional de Catalunya-ANC (Sant Cugat del Vallès)

Sèrie: Fons de la Generalitat republicana

Secció: Justificants de rebuda i certificats de permanència al front, de continuació del subsidi i de retorn de milicians/es. ANC, Generalitat de Catalunya-Departament Defensa, Comitè Central de Milícies Antifeixistes

Es tracta d'una documentació administrativa que generà la Generalitat de Catalunya per mitjà del Comitè Central de Milícies Antifeixistes (Palau de Belles Arts, passeig de Pujades), des de la Secretaria General i dins el negociat de Subsidis. Bàsicament, la documentació queda conformada per un document doble, el justificant de rebuda del subsidi i la certificació de permanència al front, continuació de subsidi o retorn, al que s'hi afegeix, excepcionalment, certificats mèdics de defunció, ferides o malaltia de milicians/nes.

La informació que proporciona aquesta documentació administrativa, ens serveix per identificar i situar mínimament milicians/nes que moren o desapareixen en acció de guerra durant el 1936, però també de primers de 1937, moments en què la Generalitat de Catalunya, per mitjà de la Conselleria de Treball, assumí en exclusiva la competència. És important, certament, perquè hi ha molt poca documentació directa sobre les milícies populars, i menys que tracti –per bé que de manera col·lateral o tangencial- desaparicions o mort de milicians/nes. El nostre interès se centra en els certificats i justificants de rebuda de baixes per mort o desaparició.

El justificant de rebuda és el menys interessant per a la recerca que ens proposem, ja que és el que aporta menys informació sobre la víctima. Hauria d'identificar, tot i que sovint ignora la informació que no és estrictament necessària, el perceptor del subsidi, que pot ser un familiar o una persona autoritzada, el seu domicili, el nom del milicià o miliciàna, servei que presta i lloc, i la quantitat de pessetes que rep en concepte de dies de subsidi compresos entre dues dates, amb la data que els lliura i el número d'ordre. La certificació de permanència al front, continuació de subsidi i retorn, en canvi, informa, a més a més, de l'organització sindical o política a la que pertany el

milicià o miliciàna, el front on es troba, el nom de la columna de milícies, amb el detall (número i/o denominació d'unitats menors) i el lloc de destacament o població on es trobava, i la data de finalització –si s'esqueia- dels serveis a les milícies. El certificat clou amb el lloc i data d'expedició, i amb les signatures de qui ha de cobrar el subsidi (en persona, familiar o autoritzat) i dues signatures responsables i conegudes de l'organització sindical i/o política, i el segell d'aquests.

El problema d'aquesta font amb relació als nostres propòsits, i pel que fa a la nòmina de combatents que moren en acció de guerra, ja sigui en combat, hospital o altres circumstàncies, és que no obtenim mai ni l'edat, ni la professió, ni generalment el nom dels pares, ni dels fills, sovint no som capaços d'identificar la naturalesa i el veïnatge, i ens situa, només aproximativament, en el lloc i la data de la mort o desaparició, essent la referència habitual el front general i la data de la certificació, que s'expedeix dies, setmanes i, segons quins casos, algun mes més tard. Tampoc no esmenta habitualment ni les circumstàncies ni les causes.

Ocupen un espai documental molt remarcable, de centenars de lligalls, a raó d'uns 1.000 a 1.400 documents o fitxes per lligall, ordenats alfabèticament per cognoms, i consultables actualment en línia.

Secció: Documentació diversa sobre bombardeig de Flix, Columna Hilario Zamora i Hospital de Lleida, Columna Llibertat, i Preventori Judicial de Barcelona

Dins de la documentació custodiada per l'ANC, hi ha una sèrie de fons dispersos que a vegades aporten, increïblement, algunes dades suplementàries que no hi comptàvem. És el cas, per exemple, d'un expedient sobre un bombardeig a Flix, que causà algunes víctimes; una sèrie de llistats referents als membres de la columna de milicians Hilario Zamora, on en alguns casos s'apunta les baixes que patiren; uns llistats incomplets dels ingressats a l'Hospital de Lleida els primers mesos de guerra, on hi consten alguns milicians morts; o les dades que poden extreure's dels retinguts al Preventori Judicial de Barcelona, alguns dels quals moriren al llarg del conflicte bèl·lic, sobretot per

malaltia. Òbviament, però, en tots aquests casos la informació que obtenim de les víctimes és força limitada.

De manera escadussera, formant part de lligalls que no aclareixen continguts, podem trobar informació que pot servir, com un únic llistat de baixes de la columna Llibertat.

3.12. Centre d'Història Contemporània de Catalunya-CHCC (Barcelona)

Sèrie: Fons del Cost humà de la Guerra Civil

Secció: Enquestes orals diverses poblacions d'Albert Manent

Una font que ha estat útil per a l'estudi del cost humà a Catalunya la constitueixen tot un seguit d'informes d'un bon nombre de poblacions catalanes, especialment del camp de Tarragona, que va promoure entre 1980 i 1983 l'escriptor i historiador Albert Manent en col·laboració amb nombrosos estudiosos locals¹²⁷, el resultat de les quals va ser lliurat amb posterioritat al CHCC per al seu ús, estudi i per a ajudar un projecte de recerca que aleshores tot just començava a caminar, centrat en els combatents morts en acció de guerra, d'un i altre bàndol, i del civils víctimes d'accidents derivats de la guerra. Es tracta d'uns informes, a manera d'enquesta oral, amb la finalitat de recollir informació completa i fidedigna sobre les víctimes de la repressió en zona republicana, els combatents morts, els executats pel franquisme, però també els que s'exiliaren, així com altres aspectes relacionats amb el conflicte, com la destrucció del patrimoni.

Fruit d'aquest treball d'enquesta oral al Camp de Tarragona, Manent publicà l'any 2006 un llibre que recollia els resultats, poble per poble, a seixanta-dos nuclis en concret¹²⁸.

---

¹²⁷ Entre la nòmina de col·laboradors d'Albert Manent hi trobem, entre molts d'altres, a Josep Clara, Jaume Quintana, Joan Nadal, Mn. Plaja, Trinitat Neras, J. Vigo i Mestres, Elies Plana, Miquel Casademont, Santiago Banyeres, Mn. Antoni Bach.

¹²⁸ MANENT, Albert: *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània edicions, 2006.

Secció: Cost humà de la Guerra Civil: soldats morts en acció de guerra i població civil víctima d'accidents derivats de la guerra

Amb aquest títol es coneix el projecte que endegà el CHCC tot just després de ser creat, l'any 1985, com a continuador d'altres projectes de recerca històrica centrat en les víctimes mortals de la guerra de 1936-1939 que s'havien realitzat o que es trobaven en curs d'elaboració. Estem parlant –ja s'ha dit més amunt– de treballs centrats en els deportats de la nació catalana morts als camps nazis, en la repressió franquista d'execucions sumàries i morts en detenció o compliment de condemna, en les víctimes mortals per bombardeig, en les morts arbitràries en l'ocupació franquista de Catalunya, i en les víctimes de la violència i la repressió a la rereguarda.

L'estudi dels combatents, d'un i altre bàndol, morts en acció de guerra, milicians dels primers moments o soldats després, havia de proporcionar a la recerca el gruix més important de la mortalitat catalana de la guerra, tot i que partia amb una enorme desavantatge, tant pels anys passats i per la manca de testimonis, com per l'accés restringit a les fonts en molts casos, i la pobresa pel que fa a la informació que aportaven aquestes fonts.

Com a segona aposta de recerca, més senzilla i fàcil de realitzar, el CHCC hi afegí l'estudi del personal civil que havia caigut accidentalment com a conseqüència d'explosions de bombes abandonades pels exèrcits, atropellaments, etc. En principi, aquestes morts no havien de ser un problema a l'hora d'obtenir-ne els noms i els cognoms i les circumstàncies de la seva desaparició car, en la major part de casos, s'inscrivien als Registres Civils del terme on s'havia produït l'accident, o bé en el de veïnatge si no eren coincidents.

El primer dels blocs objecte d'estudi contemplava informació sobre la víctima i sobre les circumstàncies de la seva mort, de manera senzilla però suficient. És, en definitiva, la documentació que constitueix el fons Cost humà, comarca per comarca, en els límits que els assignava la divisió territorial de 1936. D'aquells estudis, en gran part realitzats a partir de la consulta de la memòria oral i de les fonts municipals i de jutjats (Registre Civil, correspondència, llovers,

expedients d'orfes i beneficència i altres documents), s'obtingueren, de cada població del país en trenta-una de les trenta-vuit comarques investigades, els noms i els cognoms, el renom o motiu, l'edat i la lleva, el lloc i la data de la mort, l'exèrcit a què pertanyia i el detall de la o les fonts de consulta. Mentre que en el cas dels civils morts per accidents, la informació es basava en el nom complet de la víctima, el renom o motiu, la data i el lloc de la mort, la causa de la mort i la/les fonts utilitzades.

D'aquest treball ingent en sortiren nombrosíssimes publicacions a poblacions i comarques de Catalunya, l'objectiu de les quals fou poder contrastar aquelles primeres informacions i ajudar a completar les relacions nominals amb noves aportacions que ampliessin o corregissin les informacions primerenques. També serviren per fer una primera valoració dels resultats en clau global catalana, i que bàsicament es poden resumir en quatre estudis, ja citats més amunt, que recordem¹²⁹.

Secció: Miscel·lània

Dins d'aquest apartat de la sèrie Cost humà de la guerra civil, hi podem trobar informacions diverses, generalment de soldats forans, des de relacions nominals ordenades per comarques, de combatents morts ens hospitals o serveis sanitaris existents en diverses poblacions de rereguarda, estudiats específicament i com a objectiu de recerca per part del CHCC a partir de les fonts existents, sobretot del Registre Civil i de certificats mèdics dels hospitals, tan importants com malauradament desapareguts¹³⁰.

També hi podem trobar llistats nominals de combatents, fruit de buidats sistemàtics dels llibres del Registre Civil allà on hi hagué primeres línies de front, generalment de personal forà, català d'altres comarques o bé d'altres

---

¹²⁹ MAESTRO, Jesús: *“El cost humà de la guerra civil a Sabadell...”*; OLIVA I LLORENS, Jordi: *“El cost humà de la Guerra Civil: els soldats morts...”*, a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet...*; Id.: *“El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts”*, a *Recerques...*; Id.: *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines...*

¹³⁰ Una excepció al que diem, com hem vist més amunt, la constitueix el fons del complex hospitalari dels V i XII CE que s'habilitaren a Vallfogona de Riucorb, aleshores comarca de la Segarra, la documentació de la qual –sobretot certificats mèdics de defunció– es conserven i poden consultar a l'Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà.

pobles de l'Estat així com brigadistes, amb especial atenció pel la informació obtinguda a diferents registres de poblacions de la Terra Alta i de la Ribera d'Ebre, sense oblidar documentació deixada per equips quirúrgics i unitats de l'exèrcit, sobretot franquistes, que trobem també, de manera molt escadussera, fragmentada i mal conservada, en fons i arxius municipals. I sense oblidar, tampoc, un gruix considerable d'aportacions a títol particular que feren arribar al CHCC en aquells primers anys de la recerca, com també de famílies l'interès de les quals era poder descobrir –com passa encara ara- el destí final d'algun familiar desaparegut, i sense oblidar retalls de premsa que periòdicament es publicaven en diferents mitjans i que informaven o demanaven informació sobre algun familiar.

3.13. Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH (Salamanca)

Fons: Fondos incorporados. Causa General

Fins fa molts pocs anys formant part de la documentació de l'*Archivo Histórico Nacional* (AHN) de Madrid, dins els anomenats *Fondos contemporáneos*, es trobava el fons de la *Causa General*. En els darrers anys, però, aquest fons ha estat transferit íntegrament al CDMH bo i formant part dels anomenats *Fondos incorporados*. Tot i que la documentació depèn, pel que fa a la seva gestió, i probablement custòdia, al CDMH, físicament es troba dipositat provisionalment a l'*Archivo Histórico Provincial* de Salamanca.

El fons de la *Causa General* fou produït per la instrucció judicial efectuada per ordre de la *Fiscalía General del Estado*, per mitjà dels diferents instructors territorials-provincials. Es tracta, al nostre entendre, d'un fons importantíssim i mai prou treballat, malgrat certes limitacions com la intencionalitat¹³¹ i un cert

---

¹³¹ En l'objectiu del règim del general Franco per intentar demostrar una mortalitat molt més elevada en zona republicana del que finalment els sortí, un cas paradigmàtic d'inclusió dins la Causa General com a morts violentes de rereguarda a Catalunya foren Pau Sabaté Bonell i Ramir Aran Rosselló, tots dos de Bellví (Noguera). El primer, soldat republicà de 27 anys, suposadament denunciat el "comitè", morí a la Clínica Militar núm. 10 de Vilafranca del Penedès el 24 de setembre de 1938; mentre que el segon, també suposadament denunciat pel "comitè", tinent d'aviació de 21 anys, morí a Sevilla la Nueva, sector de Brunete, el 14 de juliol

caos organitzatiu de la documentació generada. Primerament i principal per desconeixement del que realment hi ha, per les dimensions monumentals que té, per uns criteris de catalogació que, si bé orienten, no sempre aconseguen fer-te arribar on vols. Podríem afirmar, sense por a equivocar-nos, que la documentació concernent a Catalunya de la *Causa General* no ha estat espremuda del tot, pel que fa a la consultada i/o estudi. La sensació és que, més enllà dels *Estados 1 i 2* de l'anomenada peça primera o principal, la informació encara roman força inèdita¹³².

La *Causa General* és la font de consulta imprescindible per a l'estudi de la repressió i la violència a la rereguarda. És divideix en onze apartats, cadascun dels quals aplega –per bé que no sempre de manera sistemàtica- informació generada per la mateixa instrucció judicial, pels propis pobles a partir de models d'imprès, i com a conseqüència de la requisita de fons d'organismes, entitats o institucions. Els apartats responen a *pueblos* (peça 1 o principal), *alzamiento nacional-sus antecedentes, ejército rojo y liberación* (peça 2), *cárceles y sacas* (peça 3), *checas y asesinatos por milicianos* (peça 4), *justicia roja* (peça 5), *prensa* (peça 6), *actuación autoridades gubernativas locales* (peça 7), *delitos contra la propiedad e informes de las Cámaras Oficiales de Comercio e Industria* (peça 8), *banca* (peça 9), *persecución religiosa* (peça 10) i *tesoro artístico y cultura roja* (peça 11). Tot i que mai no saps, en consultar l'immens fons que aplega la *Causa General*, on trobaràs aquell o aquells noms

---

de 1937. Vegeu: Partit Judicial de Balaguer, FC-CAUSA_GENERAL,1461,Exp.17 i “*Cost humana de la Guerra Civil*” [en línia] <https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/web_mdcat_cost_huma/> (consultat: 2022).

¹³² El terme d'Anyà, a la comarca de la Noguera, podria servir d'exemple. De dos víctimes mortals que figuren en l'obra de SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan: *La repressió...* passem a tres, amb veïnatge al terme d'Anyà, però l'*Estado núm. 1* aporta informació de quinze noms més, molts d'ells no tinguts en compte en aquesta font municipal. Resseguir i puntejar els continguts pel que fa a noms de víctimes mortals que consten registrades i/o esmentades al llarg de la documentació, és absolutament necessari. Vegeu: Partit Judicial de Balaguer, FC-CAUSA_GENERAL,1461,Exp.9. Però, a més a més, molts cops, la documentació permet reconstruir itineraris de vida complexos que poden acabar on no era de preveure, per expressar-ho d'alguna manera. És el cas de Josep Bernaus Puigarnau de Folquer (Noguera), de 55 anys, pagès, casat amb quatre fills, que havia exercit el càrrec de conseller municipal abans de juliol de 1936; fou detingut per agents del SIM a Vall-llebrera, el 19 de juliol de 1938, portat a Cardona, i d'aquí a la presó de Solsona, per acabar destinat al Batalló Disciplinari núm. 5 a Clariana de Cardener; amb la retirada passà a França, i entrà a l'Espanya Nacional per Irun, des d'on fou enviat al camp de concentració de Santoña, a l'hospital militar de la qual trobaria la mort per misèria fisiològica. Vegeu: Partit Judicial de Balaguer, FC-CAUSA_GENERAL,1461,Exp.9 i “*Cost humana de la Guerra Civil*” [en línia] <https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/web_mdcat_cost_huma/> (consultat: 2022).

de víctimes que no t'havien sortit en cap dels apartats que, sobre el paper, les havien de relacionar, és orientativa la cerca en les peces número 1, 4 i 5¹³³.

La peça núm. 1 o principal, en l'Estado núm. 1 de la peça separada de cada municipi, és la que serví de base per a la investigació sobre la repressió a la rereguarda catalana de Solé i Sabaté i Villarroya¹³⁴, i incorpora un informe local sobre els morts/assassinats del propi municipi, dels forans que foren trobats morts dins el propi terme municipal i els propis que morien fora, amb el nom i cognoms –que no sempre es coneix-, l'edat (sovint errònia), filiació, lloc de la mort i data i persones sobre les que se sospita. Dins aquesta peça, per exemple, a Barcelona hom pot trobar el sumari, importantíssim per cert, del Jutjat Instrucció núm. 14 (Barcelona) per morts i lesions en els primers dies de l'aixecament. És tracta de gairebé mil pàgines de sumari sobre els fets del 19 de juliol, i dies successius, a la ciutat de Barcelona.

L'Estado núm. 2, en canvi, recull la “*Relación de cadáveres recogidos en este termino municipal, de personas no reconocidas como residentes en él, que sufrieron muerte violenta durante la dominación roja*”, amb la data de troballa del cadàver, lloc, tipus de ferida que presentava, nom i cognoms de la víctima, així com altres dades d'interès que puguin servir per a la identificació, edat, professió, filiació política i càrrecs desenvolupats, si consta o no inscrita la defunció al Registre Civil, i nom i cognoms dels principals sospitosos de participació en el crim. Un i altre estats, tinguts en compte en el municipi de veïnatge i municipi de la mort, i en ocasions també en el d'origen, i comparats, permeten no solament identificar bé els noms de les víctimes, sempre amb excepcions, sinó també poder-ne conèixer amb força precisió les circumstàncies de la seva mort (lloc exacte, data i causa). El punteig amb la informació d'aquests estats 1 i 2 de la *Causa General* de cada municipi aconsegueix, per tant, l'efecte corrector per a la síntesi definitiva que hom vol descobrir de cada víctima.

---

¹³³ Tot i no ser significatiu per al conjunt de la recerca, la documentació fora de lloc i la seva dispersió corresponent a la instrucció, és força habitual. A tall d'exemple dins l'*Estado núm. 1* podríem citar la declaració de Josep Trepà Trepà, superior dels franciscans, sobre Francesc Pàmies Abelló, franciscà resident al Convent de Sant Francesc de Balaguer, i que fou assassinat a la Coma dels Pins de Menàrguens, l'11 d'agost de 1936, es troba dins la peça separada corresponent a Vallfogona de Balaguer. Vegeu Partit Judicial de Balaguer, FC-CAUSA_GENERAL,1462,Exp.13.

¹³⁴ SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan: *La repressió...*

Dins la peça núm. 4 hom pot trobar la instrucció per determinar la creació, gestió, condicions de vida i treball, vigilants, i morts de diversos camps de treball republicans, del XVIII Cos d'Exèrcit, del contingent de presoners de Belchite i d'alguns assassinats de la Seu d'Urgell de l'any 1936. Val a dir, tanmateix, que en tota la fase instructiva, així com conclusiva dels informes, el resultat és més aviat pobre, mal fet, i sovint ple d'errors.

La peça núm. 5 és pràcticament tot fruit de requisa, i d'incorporació als fons de la *Causa General*, de documentació generada en altres institucions, com per exemple els Tribunals Populars, Jutjats d'Instrucció o d'Audiència, de manera que una part dels expedients i/o sumaris, o altra informació administrativa i/o de gestió, que falten actualment en els fons d'aquests jutjats es troben en aquest fons. Generalment seleccionaven, per incorporar-los a la instrucció, tots aquells expedients sumarians per mort, troballa de cadàvers o desafecció al règim.

No digitalitzada, a més a més, hom pot comptabilitzar fins a vuit lligalls del Dipòsit Judicial de Cadàvers de Barcelona, còpia del que existeix dins el fons de l'Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, per bé que – com sempre- una comparativa amb la còpia original, no tan sols pot ajudar a identificar cadàvers, sinó que pot permetre completar els llistats amb nova informació i nous noms.

Fons: Fondos incorporados. Tribunal de Cuentas

Un dels darrers fons que han ingressat al CDMH és el del *Tribunal de Cuentas*, encarregat de fiscalitzar els comptes dels camps de concentració (CC), batallons de treballadors (BBTT) i batallons disciplinaris de soldats treballadors (BDST). Entre la documentació comptable, s'hi acostumen a trobar les revistes que, amb caràcter periòdic (setmanal, mensual...), relacionen nominalment les altes i les baixes d'aquell camp o batalló. En el capítol de baixes, a més a més de les que es produeixen per trasllat a un altre batalló o camp, o les que es donen per llicència, que són majoria, hi ha també causades per defunció.

En el moment d'escriure aquestes línies, el buidat de tota aquesta documentació no està acabat perquè planteja un problema bàsic com és situar

la víctima en el lloc d'origen i/o veïnatge. Hem tingut a les mans i hem buidat pel que fa a presos o soldats morts, els expedients dels BBTT núm. 24 (Naclares de Oca, Àraba), núms. 200 i 217 (Vitòria-Gasteiz), núm. 154 (Navalperal de Pinares, Àvila), núms. 4 i 104 (Castuera, Badajoz), núm. 63 (Aljucén, Badajoz), núm. 77 (Navalvillar de Pela, Badajoz), núms. 100 i 158 (Monterrubio de la Serena, Badajoz), núm. 112 (Don Benito, Badajoz), núm. 132 (Cabeza del Buey, Badajoz), núm. 133 (Los Santos de Maimona, Badajoz). Els expedients dels BDST núm. 34 (Garrapinillos, Saragossa), o el núm. 89 (Vitòria-Gasteiz). Finalment, hem pogut consultar també les carpetes relatives als CC de Murguía (Àraba), Viator (Almeria), El Corralón (Arévalo, Àvila), i Miranda de Ebro (Burgos).

El resultat d'aquesta recerca es resumeix en una nòmina de setanta-sis defuncions, de les que n'hem pogut identificar unes poques amb origen i/o veïnatge a Catalunya. Amb relació a la informació que hom pot aplegar gràcies a aquesta documentació administrativa i comptable, a més a més dels cognoms i nom de la víctima, hom pot aconseguir la data de la mort, i alguna observació puntual sobre el lloc, especialment si aquesta es produeix en un centre hospitalari o infermeria del camp. Fàcilment detectables, també, són les unitats de BT, BDST, o el CC de destinació.

Font: *Sección Militar-Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra (PSET). Expedientes de causantes (inclou Barcelona). Sección Militar-Pagaduría Secundaria del E. de T. Expedientes*

Es tracta d'una documentació administrativa que genera l'*Oficina Central de la Pagaduría* de l'Exèrcit de Terra (ET) republicà del *Ministerio de Defensa Nacional*, i que l'arxiu presenta dividida per circumstàncies alienes a la lògica seriació arxivística, en expedients de la PSET i expedients de la secció militar. En qualsevol cas, aplicant el més elemental dels sentits arxivístics, es tracta de la mateixa sèrie documental, militar, d'expedients o fitxes personals de morts, desapareguts, inútils parcials o totals, o mutilats.

A efectes de recerca, la documentació de *pagaduría* conté tres tipus de documents bàsics: *fichas de causantes*, *expedientes sintéticos* (per bé que,

habitualment, també els trobem sempre dins els expedients personals) i *expedientes personales*. D'aquests tres documents, la informació més completa l'aporten els expedients personals, on s'aplega, a més a més de l'*expediente sintético*, informació organitzativa d'expedient, número general i de subpagadoria, causa de l'expedient, causant i beneficiaris, amb abundant informació sobre aquests, tal com la instància adreçada al *Director General de la Deuda y Clases Pasivas*, sol·licitant una pensió extraordinària segons les disposicions vigents, certificat de defunció, desaparició o inutilitat del cap militar de la subpagadoria (en base a en base al Decret d'11 d'agost de 1936. Articles 65, 66 o 67 de l'*Estatuto de Clases Pasivas*, i d'acord amb expedient sumari per la O. C. del *Ministerio de Defensa Nacional*, de 19 de maig de 1938-D. O. núm. 126) acompanyat de la declaració de dos testimonis presencials que coneixien la víctima, certificat de Jutjats de Pau de naixement, matrimoni o solteria de la víctima, i certificat de matrimoni dels pares, certificat municipal conforme els beneficiaris no posseeixen ni béns ni rendes oficials (certificat de pobresa), certificació de la subpagadoria dels havers pagats en concepte de subsidi per defunció, desaparició o inutilitat, i resolució final d'expedient.

Les *fichas de causantes* és un document únic de control del compte de pagaments efectuats als beneficiaris dels subsidis per mort, desaparició o inutilitat del milicià o soldat. En el document, a l'anvers, s'hi especifiquen dades de control (secció, subpagadoria, registre central i de subpagadoria, pagadoria), les dades personals del causant (nom i cognoms, naturalesa, edat, estat civil, ofici), data i lloc de la mort, filiació sindical i política, unitat militar de procedència –companyia, batalló, brigada, divisió, exèrcit, grau i sou, dades personals dels beneficiaris (nom i cognoms, si s'escau, de l'esposa, fills, pares o altres persones autoritzades), havers anteriors al traspàs; al revers el compte de pagaments a la persona beneficiària, amb indicació del dia, mes i any, número de nòmina i quantitat en pessetes, dades de cancel·lació, pagaments efectuats, i, sovint, s'hi afegeix una fotografia del beneficiari o beneficiaris i la seva signatura.

En general, aquestes fitxes plantegen el problema del veïnatge a Catalunya d'aquells causants o víctimes, l'origen dels quals és forà. No s'incorpora aquesta informació a la fitxa, però els beneficiaris fan el tràmit des de

Catalunya. Es pot donar el cas, ben fàcilment per altra part, de que aquest domicili de l'esposa o el dels progenitors sigui un veïnatge temporal, com a refugiats de guerra. En alguns casos, aquesta circumstància queda resolta quan al costat de l'adreça dels beneficiaris hi figura la paraula "Refugi o *refugio*", indicant així la seva condició. El més difícil és determinar-ho per tots aquells que no tenim aquesta pista, i que ho fem –per bé que hem de reconèixer un cert marge d'error- a partir de comparar dades militars (unitats de l'exèrcit que es constitueixen en bona mesura a Catalunya, lloc de la mort de la víctima amb molta més probabilitat per fronts com el d'Aragó i Llevant, per exemple, o també els mateixos cognoms de les víctimes.

Entre la documentació que aplega aquesta sèrie, la que més interessa per la quantitat i qualitat de la seva informació de manera ben concentrada, són els anomenats *expedientes sintéticos*. Es tracta d'un full resum, segellat per la Intervenció de la Pagadoria Secundària de l'ET que: "*...es testimonio de referencia del original a que se refiere, siendo ciertas cuantas circunstancias se contienen, extendiéndola a los efectos de servir de prueba a los extremos contenidos firmando el Interventor Civil de Guerra y el Jefe de esta Sección*".

Consta d'encapçalament amb mata-segells del núm. de carnet del causant, número d'entrada a ordenació de comptabilitat, número del registre general (idèntic al del carnet), lloc de tramitació (per ex. *Subpagaduría* de Barcelona), i número de registre d'entrada de la delegació. Segueix l'encapçalament un índex de documents del contingut de l'expedient, començant per l'apartat 1 o *INSTANCIA*, que són dades de caràcter personal de qui presenta la sol·licitud de reclamació (pares, vídua, el propi soldat o persona autoritzada), concepte (*fallecido, desaparició o inútil parcial o total*), dades del causant (edat, lloc i data de naixement, lloc i data d'allistament milicià o militar, lloc i data de la mort, desaparició o d'on caigué ferit, causa, estat civil (amb nom de l'esposa, número i nom dels fills o filles, si s'escau), professió, filiació política i/o sindical amb núm. de carnet, lloc de treball, jornal en pessetes i cèntims, data del darrer jornal professional i data del darrer jornal com a soldat.

L'apartat 2 d'aquests expedients sintètics informa de la *PERSONALIDAD MILICIANA*, que inclou el certificat expedit pel cap de la unitat militar, data del document, i causa i data de la mort, desaparició o inutilitat. També s'informa

des de la unitat militar la data de percepció dels darrers havers per part de la víctima.

L'apartat 3 informa del NACIMIENTO DEL CAUSANTE. Es tracta d'un certificat simple de naixement expedit pel Jutjat Municipal corresponent, del lloc de naturalesa de la víctima.

L'apartat 4 informa de la SOLTERÍA DEL CAUSANTE. Igualment es tracta d'un certificat simple fet pel Jutjat Municipal corresponent.

L'apartat 5 informa de la PARTIDA DE CASAMIENTO. Certificat expedit pel Jutjat Municipal, tant si fa referència a la víctima com als pares de la mateixa, amb indicació de la data i lloc d'expedició, naturalesa dels contraents, i data i lloc del casament.

En l'apartat 6 el Jutjat Municipal, si s'escau, certifica la defunció, amb el lloc i la data de la mort, d'algun dels subjectes que presenta la instància.

L'apartat 7 certifica, si s'escau, la situació de pobresa (CERTIFICADO DE POBREZA), que presenta el secretari de l'ajuntament de veïnatge, amb data i quantitat contributiva a l'erari públic de la persona que en sol·licita el pagament dels "devengos" reclamats.

Els apartats següents 8, 9, 10, 11 i 12 aborden el TESTIMONIO DE INFORMACIÓN SUMARIA, si s'escau, TESTIMONIO DEL ACUERDO, NAIXEMENT DEL SOL·LICITANT, ESTAT CIVIL DEL SOL·LICITANT, on n'informa el Jutjat Municipal, amb data, i si viu en el dia de la data, i INSCRIPCIÓN DE LA TUTELA.

L'apartat 13 contempla, en cas de produir-se, certificat d'inutilitat per part d'organisme o facultatiu competent, data de la declaració, causa de la inutilitat, si és parcial o total, i si hi ha aptitud o no per algun servei auxiliar.

Finalment, a observacions, s'hi fan constar els períodes de percepció d'havers amb els corresponents certificats (per ex. "Generalidad de Cataluña hasta el 30 junio 1937" i "Subpagaduría de Barcelona (...) desde 1º de julio de 1937 hasta 30 de junio de 1938").

Clou la instància resumida amb l'acord i ordre de pagament, en aquests termes: "En atención a lo que resulta, se acuerda el pago de los devengos

reclamados, desde el día (...) hasta el día (...), ambos inclusive, percibiendo la cantidad de (...) pesetas (...) céntimos, sirviendo de orden la copia del presente, que se enviará a la Subpagaduría correspondiente, a tal fin, una vez que haya sido devuelta por la Sección de Estadística". Lloc i data de la instància i vist-i-plau de la inspecció.

Informen de la mort, desaparició o inutilitat per al servei. Problemàtica amb els desapareguts, que podien no haver mort, o fets presoners, evacuats a rereguarda i morir posteriorment, o altres circumstàncies. Per exemple, el cas de Jaume Rubinat Busqué, d'Igualada, fill de Faust i Ramona, solter el 1936, i que hom el donà per desaparegut al front d'Aragó, fins i tot la seva germana Antònia va rebre bestretes setmanals de 25 pessetes de l'ajuntament, entre el 2 de novembre de 1938 i el 17 de gener de 1939 "per esperar la resolució del seu expedient de pensió". Segons Antoni Dalmau Ribalta, sobrevisqué a la guerra, es casà en primeres noces a Martorell el 14 d'agost 1960 amb Josefa Caparrós i Codina, i en segones noces a la parròquia de la Sagrada Família d'Igualada el 22 de desembre de 1968 amb Ana Mayor Sevilla¹³⁵.

Un altre cas podria ser el de Joan Julià Julià, nascut el 18 de setembre de 1913 a Sant Llorenç d'Hortons (Alt Penedès), fill de Jaume i Paulina, i mateix veïnatge el 1936 (c. Francesc Layret, 16), solter, pagès de professió, PSUC-UGT, allistat el 27 de març de 1937, caporal destinat a la 133 Brigada Mixta, consta com a desaparegut a Zuera (Saragossa) el dia 24 de setembre de 1937, segons l'expedient per desaparició que la família va tramitar davant les oficines de la Subpagadoria de l'Exèrcit de Terra republicà a Barcelona. En aquest expedient, a més, s'informa que cobrà la darrera setmanada com a combatent el 30 de setembre de 1937. La consulta de llibres de defuncions militars de les capellanies castrenses de l'exèrcit, hom pot confirmar la mort, com a presoner de guerra a l'*Hospital de los Sagrados Corazones* de Santander, l'1 d'abril de 1939¹³⁶.

---

¹³⁵ Vegeu CDMH, PS-SERIE_MILITAR, PSET, C. 1361 núm. 72. Municipi Igualada-Departament Pensions Guerra. Recerca i testimoni de l'escriptor Antoni Dalmau i Ribalta.

¹³⁶ Vegeu: CDMH, PS-SERIE_MILITAR, PSET, C. 1515 núm. 17232. Subpagadoria de Barcelona; i AEET, *Libro/s registro de defunciones militares*, T. 5777 f. 87v. *Hosp. Militar Sagrados Corazones* (Santander).

En qualsevol cas, es tracta d'una documentació fonamental perquè el grau de fiabilitat de la informació que s'hi dona és alt, si exceptuem el problema que ens plantegen els desapareguts. Però també cal tenir en compte el conflicte que planteja la circumstància que les delegacions de la pagadoria secundària de l'ET, de Barcelona, Girona, Lleida i Tarragona, s'encarreguin, també, dels tràmits que afecten a mossos mobilitzats, en situació de desaparició, mort o inutilitat, de famílies refugiades de guerra en cada població de les quatre demarcacions. És més, la confusió pot arribar, a voltes perquè l'adreça de veïnatge és la de refugi, i alguns dels tràmits sol·licitats –com certificats de matrimoni o de solteria del causant- també s'expedeixen des de l'Ajuntament que els acull en qualitat de refugiats de guerra, per la qual cosa, sovint, tenim el dubte de si el combatent tenia, o no, residència en el lloc que es fa constar. Una pista que ajuda a resoldre el conflicte ens l'ofereix l'apartat en què es fa constar el lloc de treball abans de ser mobilitzat.

Pel que fa als *expedientes personales*, que són els més complets, es tracta d'una documentació administrativa que genera, en general, el propi municipi de la víctima o bé a on hi tenia la família refugiada d'altres indrets peninsulars, i que són els que tenen dret a reclamació, adscrita al departament de pensions de guerra, amb l'objectiu de sol·licitar una pensió extraordinària, d'acord amb les disposicions legals vigents, fent constar que no es percep ni sou ni pensió de l'Estat, Província ni Municipi o Casa Presidencial, i que la pensió que es concedeixi sigui abonada per la "*Subpagaduría del Ejército de Tierra en Barcelona*". L'expedient s'adreça al director general de la *Deuda y Clases Pasivas*.

La instància conté els noms i cognoms dels pares, esposa o tutors de la víctima, amb detall de lloc de veïnatge, cèdula personal i edat; informació del causant, inclòs lloc i data de naixement, d'allistament, grau militar, circumstàncies de la mort o desaparició, estat civil (nom i nombre de fills, si s'escau), professió, filiació política i sindical, i números de carnet, darrer treball i càrrec, jornal diari, i data de la darrera percepció del jornal per incorporació a l'exèrcit i, si s'escau, de la darrera nòmina com a soldat.

L'expedient anava acompanyat habitualment, amb retrats, carnets, instància, certificats bàsics de naixement, solteria o casament, defunció, si s'escau, dels

pares, matrimoni dels pares, fe de vida del pare i mare, certificats de pobresa, i documentació i certificacions de la unitat militar justificant havers pagats, pendents, i certificats de mort i/o desaparició.

Igualment com en la sèrie documental anterior, es tracta d'una informació fonamental perquè el grau de fiabilitat és alt, si exceptuem el problema que ens plantegen els desapareguts i els residents a Catalunya, en qualitat de refugiats/desplaçats, i la confusió amb els migrants econòmics dels anys 1920 i començament dels 1930, sobretot de la regió de Múrcia i Almeria.

Secció: Sanidad. Hospital de sang de Tarragona. Fitxes d'hospitalitzats

És tracta de quinze unitats d'instal·lació que contenen fitxes mèdiques o d'hospitalització militar, amb número de registre o fitxa, nom i cognoms del ferit o malalt, edat, estat civil, professió, procedència, unitat militar on prestava servei, naturalesa i veïnatge, nom dels pares, data d'entrada, sala i llit, organització política i/o sindical, diagnòstic, pronòstic, data de sortida i causa de la mateixa.

Tot i que contempen molts camps d'informació, en general les fitxes són pobres en aquest sentit, i no sempre –cosa fonamental per al nostre estudi– s'informa de la sortida del ferit i/o malalt per alta, inutilitat parcial o total, defunció, permís, o trasllat a un altre centre.

3.14. Generalitat de Catalunya-DOGC [portal en línia]

Font: *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya/Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*

La consulta del *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* (BOGC), des del dia 19 de juliol fins el 25 d'agost de 1936, i a partir del 26 d'agost i fins el 26 de gener de 1939, del Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya, és extraordinàriament útil per al nostre objectiu, especialment en clau de localització i d'identificació de moltes víctimes violentes, de perfils i àmbits

diversos, algunes de les quals es publiquen en aquests butlletins com a pas previ a la seva identificació, prèvia denúncia o simplement per la demanda que es pot efectuar, per exemple, des del Dipòsit Judicial de Cadàvers i Jutjats de Primera Instància i Instrucció. És, doncs, una documentació imprescindible, per bé que entretinguda i preferentment consultable en contrast amb altres fonts ja treballades i que tinguem a l'abast.

Per consultar la informació que ens proporcionen butlletí i diari a efectes de l'objectiu que perseguim, cal anar generalment a les darreres pàgines d'ambdues publicacions, en l'apartat d'Administració de Justícia, i consultar les informacions que donen tant l'Audiència Territorial corresponent, els Jutjats de Primera Instància i Instrucció i Justícia Militar, observant i esporgant totes les informacions relatives a requisitòries, citacions, sentències i cerques.

La documentació es pot complementar, per bé que sovint les informacions són idèntiques, amb la consulta de la *Gaceta de la República*.

3.15. Altres arxius i fonts: patrimonials, corporatius, judicials, penitenciaris, i de l'administració de l'estat i la Generalitat de Catalunya, i publicacions

A més d'aquesta mostra significativa de fons i arxius, i de fonts i sèries documentals, som conscients que pot fer falta un treball de prospecció en altres àmbits de recerca, com el fons Bosch Gimpera i de la presó Model, a l'Arxiu Nacional de Catalunya; també, i pel que fa especialment a les pèrdues humanes per bombardeig, és important la consulta de la documentació que pugui disposar per exemple el cos de Bombers; la consulta, tal com vam iniciar a l'Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya, pel que fa al fons de l'Audiència de Barcelona, als fons de les altres audiències, així com dels Jutjats de Primera Instància i Instrucció d'arreu de Catalunya.

Un especial interès també l'hauríem de tenir pels fons del Tribunal de Responsabilitats Polítiques; abordar la secció Político-Social del CDMH; consulta dels llibres de decés dels arxius departamentals francesos de l'Arieja, Aude, Alts Pirineus i Pirineus Orientals; buidat –aprofitant el treball fet per

l'Arxiu Nacional de Catalunya amb finançament del Memorial Democràtic- del fons del *Tribunal Militar Territorial Tercero* pel que fa als sumaríssim amb resultat d'execució.

També el fons/arxiu del *Valle de los Caídos*, que podem complementar amb l'*Archivo General de la Administración de Alcalá de Henares* (AGA), pel que fa a conèixer els registres d'enterraments de catalans.

El buidat sistemàtic de publicacions periòdiques publicades durant la guerra –mentre no s'establí la censura militar-, com *Treball*, *Solidaridad Obrera*, *La Humanitat*, *La Vanguardia* o *La Batalla*, per posar algun exemple, així com de la postguerra, com *La Vanguardia Española*, *La Mañana*, *Diario Español de Tarragona*, etc.; el treball de recerca, prospecció i, fins i tot intercanvi d'informació, amb webs d'àmbit català i espanyol, obra de particulars, associacions i entitats dedicades a la recuperació de la memòria històrica, també figura entre els objectius de recerca; així com el contacte amb la secció de Desapareguts i Fosses Comunes de la Guerra Civil, de la Generalitat de Catalunya.

3.16. Arxius i fonts per a l'estudi nominal de les morts a l'exili

Amb el "*Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940) establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*" i la posterior publicació al setmanari *La República* del llistat dels 1.685 refugiats de la Guerra d'Espanya morts a l'Estat francès durant el primer any d'exili, ambdós treballs publicats conjuntament amb Martí Picas i Noemí Riudor, vam obrir una línia de recerca sobre l'exili, la de les seves víctimes mortals i els llocs d'enterrament¹³⁷. El treball bàsicament partí en una primera fase de recerca, de l'estudi i curació de les dades que

---

¹³⁷ OLIVA; PICAS; RIUDOR, 2020. [Direcció General de la Memòria Democràtica] "*Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*" [inèdit]; OLIVA; PICAS; RIUDOR, 2021, 10-43; vegeu també "*Víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)*" <<https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-l'exili-en-camps-d'internament-i-francesos-1939-1940>> (4/2/2021).

aporten sobretot les fonts següents: *Boletín Oficial del Estado* (març de 1940), *La Vanguardia Española* (febrer de 1940) i *El Socialista* de Tolosa de Llenguadoc (setembre de 1952)¹³⁸, sense oblidar les publicacions en línia “*Le bilan chiffré de l'exode, la mortalité dans l'Aude*” a *Le blog de l'exode espagnol de 1939, Camp de Judes à Septfonds* (Tarn et Garonne - France). *Liste des 81 républicains espagnols enterrés au "Cimetière des Espagnols*, o l'obra de Patrick ROQUES: “*Liste des personnes inhumées au camp du Vernet établie à partir de l'enquête menée en décembre 2006*” a *Dossier Inventaire [Région Midi-Pyrénées: Direction de la Culture et de l'Audiovisuel, service Connaissance du Patrimoine]* (2010).

Pel que fa al llistat resultant de 1.685 noms publicat en primera instància al setmanari *La República* i al portal de la Memòria del Memorial Democràtic coincidint amb el *Dia Nacional de l'Exili i la Deportació*, aquest avançà en els mesos subsegüents a la publicació amb la curació de les dades que s'hi presentaren comptant amb col·laboradors i col·laboradores a comarques, i familiars de les víctimes que ens van contactar, a més a més d'encetar la consulta en línia de la documentació de l'administració francesa *Tables des décès, successions et absences* dels Arxius departamentals dels Pirineus Orientals. Amb la intenció de registrar els drets de transmissions que pesen sobre les herències, a *Tables des décès...* s'hi registren totes les defuncions, incloses les que no donen lloc a l'obertura de l'herència, com els refugiats de la Guerra d'Espanya, al costat del nom dels quals sovint hi constava “*réfugié*”. Quan existeix la declaració d'herència, la taula fa referència als registres de transmissions per defunció. Proporcionen la informació següent, que pot variar segons el període: cognoms, nom, professió i domicili del difunt; noms, professió i domicili dels hereus; detall i ubicació de la mercaderia transferida; valor o estimació; data de declaració o pagament de drets.

---

¹³⁸ Vegeu: GOBIERNO DE ESPAÑA: “*Ministerio de Asuntos Exteriores. Españoles fallecidos en el extranjero*” a *Boletín Oficial del Estado (BOE)* [Madrid] (març de 1940) annexos únics 72, 73, 74, 77, 78, 89 i 91; “*Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Francia*” a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (2, 11 i 14 febrer 1940); “*Refugiados españoles fallecidos en el hospital de Perpiñán*” a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (24 febrer 1940); “*Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Perpiñán*” a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (28 febrer 1940); “*Relación de refugiados españoles fallecidos en el campo de concentración de Pigne e inhumados en el cementerio del lugar llamado 'Bajouly' de la municipalidad de Montreal (Aude)*” a *El Socialista. Órgano del Partido Socialista Obrero Español y portavoz de la U.G.T.* [Tolosa] (11 de setembre de 1952) núm. 5.633.

El treball de buidat amb aquesta font i la continuació del buidat de les altres fonts amb les que havíem treballat, ens permeté no solament ampliar i completar informació sobre les víctimes, sinó que ens interpel·là a aprofundir en la recerca de noves víctimes mortals als camps d'internament o centres sanitaris més enllà del marc temporal previst inicialment, per tant més enllà del gener de 1940, sinó també considerar la consulta d'altres fonts locals i departamentals.

Una cosa que hem pogut observar en les *Tables* és que al costat d'aquelles víctimes mortals acompanyades de l'etiqueta de “*réfugiés*” n'hi ha d'altres, que sabem del cert que ho són, i que no els consta aquesta identificació. El cas paradigmàtic és el de la mare de la ministra anarquista Federica Montseny. Una primera sensació sobre l'ús o no d'aquesta identificació és que els que consten com a “*refugiés*” són víctimes que es trobaven en els camps més enllà dels mesos inicials, mentre que una part no menys important hauria iniciat el procés de naturalització francesa incorporant-se al món laboral o a l'exèrcit, i així normalitzar en certa manera la seva situació passant a convertir-se a l'exili en migrants econòmics. Algunes de les informacions que podem llegir, bo i tenint en compte el doble cognom, l'origen dels cognoms, el fet de no posseir béns, els noms i cognoms del cònjuge -si hi és... fan sospitar que podria tractar-se d'exiliats en procés de regularització i de naturalització francesa. En conseqüència, ha calgut, i caldrà, fer un treball de contrast amb documentació censal i d'empadronament locals (els *État nominatif des étrangers en résidence dans la Commune à la date du...*), la mateixa documentació dels camps (en part consultada en línia), els registres de defuncions locals, els registres de cementiris especialment Perpinyà, els llibres d'entrada, sortida i defuncions dels hospitals, i ben probablement també caldrà tenir presents els fons d'arxiu dels *Archives Nationales* de Fontainebleau, pel que fa als fons del Ministeri de l'Interior, i l'arxiu del *Service Historique de la Défense* de París tenint en compte la doble administració, civil i militar, dels camps.

L'estiu de 2021 vam centrar la recerca al Rosselló i sobretot en la seva capital Perpinyà, convençuts que el treball en aquesta comarca històrica proporcionaria probablement la nòmina més alta de refugiats morts, i serviria per fixar el marc metodològic de recerca a fi de poder-lo replicar en altres

capitals departamentals¹³⁹. Així doncs, visitàrem la *Direction de la Population Service des Affaires Civiles et Militaires* de la batllia de Perpinyà, l'Arxiu Municipal *Camille Fourquet*, els Arxius Departaments dels Pirineus Orientals (ADPO), i l'oficina del cementiri de l'Oest de Perpinyà, mentre que l'únic impediment, per negativa de les autoritats, el tinguérem amb l'accés als registres del *Consulado General* d'Espanya a Perpinyà.

A les oficines de la *Direction de la Population* poguérem consultar i extreure còpia fotogràfica de les actes de decés d'*État Civil* entre 1938 i 1944, i aconseguirem l'autorització, amb la mediació de la direcció de la directora dels arxius municipals, per poder consultar el registre del cementiri de l'Oest. Als arxius departamentals centràrem l'atenció en la sèrie 1787W que ens permetia sobretot conèixer les defuncions en hospitals, tant dels ingressats a l'Antic Hospital Militar i a l'Hospital de Sant Lluís, habilitats davant l'allau d'ingressos i el col·lapse dels serveis sanitaris de la capital del Rosselló, com de l'Hospital de Sant Joan, el centre de referència. L'atenció la vàrem posar en el *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital, Registres des décès (1940-1944), Registre matricule des malades civils*, que són els llibres entrades, sortides i defuncions d'hospital civil (1939-1944). La consulta de la documentació dels Arxius Municipals ens permetria aprofundir, tot i que ens deixar molts interrogants, en els llocs d'inhumació dels cementiris de Perpinyà, així com també del diari editat i imprès a Perpinyà, *L'Indépendant*¹⁴⁰. Finalment, el treball de buidat del llibre registre de *Réfugiés Espagne 1939-1942*, del cementiri de l'Oest, ens confirmà lloc de primer enterrament de 841 refugiat¹⁴¹.

---

¹³⁹ En aquest sentit, val a dir que ja partíem d'un coneixement previ de la documentació sobre persones exiliades custodiada pels arxius departamentals. La consulta dels arxius departamentals del Puèi de Doma, l'Avairon i l'Arieja per part de Noemí Riudor va permetre la confecció d'una base de dades d'exiliats conformada per 3.601 noms, que fou lliurada al Memorial Democràtic el 2018. Els resultats d'aquesta recerca, sumats als resultats de la recerca de la nòmina d'exiliats morts i a d'altres que pugui custodiar el Memorial i d'altres investigadors, pot permetre treballar en la línia d'obtenir una veritable base de dades de l'exili que permeti copsar la dimensió social, demogràfica, intel·lectual, i econòmica del fenomen.

¹⁴⁰ Del diari se'n conserva una col·lecció incompleta de l'any 1939 als Arxius Municipals, que és la que vam poder consultar. Faltaria treballar amb l'edició completa, així com la consulta d'altres mitjans com *La Dépêche*.

¹⁴¹ La nòmina d'aquests enterrats al cementiri de l'Oest la vam publicar a *La República*, el juny de 2022. Vegeu OLIVA; PICAS; RIUDOR, 2022, 10-31. Prèviament, el 18 de febrer, vam convocar un acte de reconeixement i memòria als enterrats al cementiri de l'Oest, l'acte central del qual fou el desplegament d'un mural memorial de 5 x 2 m a l'ossera comuna del cementiri amb els noms dels 841 exiliats morts enterrats en aquell recinte de Perpinyà.

Completàvem aquesta fase de recerca amb el treball de buidat i reproducció fotogràfica de les actes de decés d'*État civil* de bona part de les poblacions que es trobaven en els camins d'evacuació i entrada des de la frontera amb l'Estat espanyol i el centre de referència, Perpinyà. Estem parlant de Banyuls de la Marenda, Cervera de la Marenda, les Cluses, Cotlliure, Elna, el Pertús, Portvendres, Sant Cebrià, el Voló, Sant Joan de Pladecorts, Morellàs, les Illes, Ceret, els Banys, Palaldà i Montalbà.

I l'estiu de 2022, replicàvem el model de recerca nominal sobre l'exili que vam portar a terme a Perpinyà, a Montpeller. La recerca en fons municipals i dels arxius departamentals confirmaven la sospita d'una incidència molt menor pel que fa a la mortalitat d'exili a l'observada a Perpinyà, i una complexitat alhora més gran per tal de discernir entre refugiats de la guerra i migrants econòmics. El treball, bàsicament de reproducció fotogràfica de buidat se centrà en els fons departamentals de l'Erau, sobretot de Montpeller, de l'*Hôpital Saint-Eloi. Registre matricule malades 1939-1944; Hôpital Général. Registre matricule malades; Asile départementale de Font d'Aurette, puis clinique psychiatrique de la Colombière, Répertoires alphabétiques généraux des internés d'office; i Cimetière Saint Lazare. Registre annuel des défunts, 1937-1944*. Pel que fa als volums de *Tables des décès, successions et absences* i els llibres de decés d'*État civil*, igual que la premsa, aquests es poden consultar en línia.

A començament de 2023 incorporem al nostre estudi nominal els fons sobre l'exili de la *Fundación Universitaria Española*, l'arxiu de la qual conserva cinc fons importants del govern de la *II República Española* a l'exili: el fons de París, el fons de Mèxic, el fons de Xile, el fons *Niños Vascos*, i un fons de premsa periòdica. Resumidament, i segons la mateixa fundació, la documentació inclou retalls de premsa, memoràndums, informes, comunicats, actes, cartes de recomanació, salconduits, passaports, esquel·les i nombroses fotografies¹⁴². En el moment d'escriure aquestes línies ens trobem en fase coneixença dels fons, per bé que ja hem pogut constatar la importància que té per a l'estudi nominal de les morts a l'exili.

---

¹⁴² FUNDACIÓN UNIVERSITARIA ESPAÑOLA: "*Información general sobre el archivo de la Fundación Universitaria Española*". [en línia] <http://www.fuesp.com/archivo_informacion.asp> [consulta: gener-març de 2023].

El buidat, consulta i creuament, total o parcial segons la font, de tota la informació recollida fins ara ens ha permès llistar una nòmina de refugiats morts de la Guerra d'Espanya entre 1939 i 1944, que ara mateix supera llargament els tres milers.

4. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: ELS MORTS EN ACCIÓ DE GUERRA

Una vegada hem definit l'àmbit per a l'estudi del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, la passa següent és afrontar quines línies noves de recerca se'n deriven. I, en aquest sentit, la tesi que presentem ha apostat per traduir tots aquests recursos en una anàlisi sobre els morts en acció de guerra, els refugiats i desplaçats de guerra morts a Catalunya, i la mortalitat a l'exili. Aquestes morts en acció de guerra configuren la dimensió que millor il·lustra el cost humà en termes quantitius.

Així doncs, un dels àmbits de recerca de la guerra de 1936-1939 a Catalunya, que més dificultats ha presentat durant tot el procés de realització ha estat, sens dubte, l'estudi del morts en acció de guerra. Ens referim a aquelles víctimes per mort violenta o bé per malaltia, majoritàriament en combat i en hospitals militars de rereguarda, mentre que una minoria haurien mort de manera arbitrària dins les pròpies files, com a conseqüència de consells de guerra, intents de deserció, o altres circumstàncies.

Les raons d'aquesta dificultat rauen, entre altres, en l'abast de la recerca i la voluntat ideològica del franquisme d'ignorar les baixes del bàndol republicà. Però n'hi ha d'altres, com la distància temporal de gairebé cinquanta anys entre el començament de la guerra i les primeres recerques fetes pel que fa al coneixement de la mortalitat en combatents d'un i altre exècit. Però també per la desaparició d'una part important de la documentació, tant de caire administratiu municipal com estrictament militar, la dispersió documental i la lentitud en el tractament, catalogació i accés per a l'investigador, la inexactitud en molts casos de la informació que aporta la documentació, o la pèrdua per edat del testimoni oral¹⁴³. La situació encara es fa més complexa si a

---

¹⁴³ A l'*Archivo General Militar de Ávila* s'hi concentra la part més important de la documentació d'ambdós exèrcits de Terra, però també al *Centro Documental de la Memoria Histórica*, tal com hem recollit a la introducció. En el que respecta a l'anomenat *Ejército Nacional*, la documentació, amb més o menys ordre seguint l'estructura de les unitats militars d'aleshores, es conserva raonablement bé i completa, que complementa amb les sèries *Milicias Nacionales* i *Hospitales Militares*. Documentació tota ella essencial per a un estudi nominal com el nostre. En canvi, la documentació de l'anomenat *Ejército Rojo* apareix molt més fragmentada, i la part

aquests obstacles hi afegim manca de recursos i planificació, combinat amb un interès desigual per part dels responsables públics, que varia i es deixa arrossegar, massa sovint, més per una actualitat mediàtica del moment pel que fa a temes de memòria, que no pas per una voluntat de treballar per culminar la recerca, i de servei i deure cívic amb el país.

L'estudi, doncs, de les morts en acció de guerra parteix d'una dificultat i complexitat inherents a la pròpia recerca, i que hom ha hagut de sortejar a partir d'enllaçar, molts cops, petits fragments d'informació que, reunits i contrastats, ajuden a completar les dades de filiació, condició i circumstàncies de la mort o desaparició de la víctima. Les investigacions portades a terme d'ençà de 1985 impulsades i finançades des del CHCC, poble a poble, a bona part de les comarques catalanes en els límits que els assignava la divisió territorial de 1936, ens ha permès, alhora que qüestionar estudis que conjunturalment foren importants pel fet de ser els primers¹⁴⁴, conèixer molt millor els morts en acció de guerra, tant en xifres absolutes com relatives¹⁴⁵. A més a més, tal com es plantejà la recerca, permetia la identificació de la víctima amb nom i cognoms en el lloc de veïnatge, acompanyat de l'edat, lleva, lloc i data de la mort, front, i font d'informació. A partir de 2005, amb el nou plantejament que passava per l'ampliació d'informació de cada víctima, s'afegia el nom i cognoms dels pares, data i lloc de naixement, estat civil (amb cònjuge i fills, si s'escau), professió, estudis, filiació sindical, política o qualsevol altra filiació, dades militars, condició de pres/presoner (amb les dades de reclusió i condemna, si s'escau), causa de la mort i lloc d'enterrament.

---

essencial per tal de conèixer l'abast de víctimes mortals de les unitats on principalment van combatre els soldats mobilitzats a Catalunya, de l'Exèrcit de l'Est i de l'Exèrcit de l'Ebre, i amb anterioritat l'Exèrcit Popular de Catalunya, pràcticament ha desaparegut en retirar, ambdós exèrcits vers la frontera amb l'Estat francès, i amb aquests la documentació militar i hospitalària. Dit això, no descartem, però, que pugués sortir més documentació en un futur pròxim, quan s'acabi d'inventariar i/o catalogar tot el que hi ha, i que encara no podem consultar, al fons de l'arxiu d'Àvila.

¹⁴⁴ SALAS LARRAZÁBAL, 1977.

¹⁴⁵ Una relació completa d'investigació i recerca, i d'obres publicades, portats a terme amb el suport del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, hom el pot consultar en el volum commemoratiu de diversos autors en el 25è aniversari de la seva creació per part del govern de la Generalitat de Catalunya. Vegeu: ROIG ROSICH, Josep Maria (dtor. editorial): *25 anys de la creació del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC). 1984-2009*. Col·lecció Personatges i fets 2. Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya, 2009.

Les primeres nòmines de milicians i soldats que es publicaren, coincideixen temporalment amb l'arrencada del CHCC, per bé que tenim exemples anteriors, com per exemple a Tona, Alcover i a Santa Coloma de Queralt, però també a altres poblacions de la geografia comarcal, amb una voluntat més de memòria de les víctimes i de recuperació dels seus noms, que d'anàlisi de les dades¹⁴⁶. L'època daurada de les publicacions centrades en les víctimes mortals per acció de guerra, tot i que moltes amb caràcter de provisional i subjectes a rectificació i/o ampliació de la informació, arriba al 1985 coincidint, ara sí, amb la posada en marxa del CHCC. En aquest context, l'historiador Joan Villarroya, publica un primer article sobre els badalonins morts al front a la revista *L'Avenç*, previ a la monografia del mateix any sobre la revolució i la guerra a Badalona¹⁴⁷. Ambdós treballs, article i monografia, esdevenen punt de partida sobre cap a on havia d'anar l'estudi dels morts en acció de guerra des del punt de vista del treball amb les fonts i la interpretació de les dades, a la vegada que plantejava els contratemps per a la confecció d'una nòmina de víctimes completa i rigorosa en la informació. En l'objectiu d'assenyalar la pauta en recerques d'aquesta naturalesa, complementarien els treballs sobre Badalona, l'aportació que fa Jesús Maestro al número 1 de la revista *Arraona* sobre "El cost humà de la guerra civil a Sabadell", i en clau comarcal, la publicació a *Reus Diari* de la recerca Joan J. Carrion, Marc Ferran i Montserrat Villagrassa centrada al Baix Camp, "Els morts del Baix Camp al front 1936-1939"¹⁴⁸. Aquests treballs obririen un cicle de publicacions que coincidí temporalment

---

¹⁴⁶ Un dels treballs pioners el trobem a Tona (Osona). L'any 1979, Miquel Coll i Alentorn publicà dins el Llibre de l'any de Tona 1978, la nòmina de víctimes de la Guerra Civil de 1936-1939 a la població (COLL I ALENTORN, 1979). Gairebé coincidint temporalment és l'article d'Andreu Barbarà i Josep Maria Roig sobre la guerra i la postguerra a Alcover (Alt Camp) (BARBARÀ; ROIG, 1980). Entre 1980 i 1983, l'escriptor Albert Manent impulsà una investigació basant-se en el testimoni oral i amb la complicitat d'estudiosos locals. Centrà el seu interès en el coneixement, pel que fa a víctimes mortals, dels represaliats de rereguarda, els morts als fronts de combat d'ambdós bàndols, els executats acabada la guerra pel règim de Franco, a més a més dels exiliats, emboscats i empresonats del franquisme. Aquest treball es publicà en part, centrat al camp de Tarragona (MANENT, 2006). Així mateix, la revista *La Segarra* de Santa Coloma de Queralt publicava el treball de l'estudiós local Salvador Palau i Rafecas amb el títol "Apunts per a la història de la Guerra Civil al municipi de Santa Coloma de Queralt. Els seus caiguts. Santa Coloma de Queralt". PALAU RAFECAS, 1981.

¹⁴⁷ VILLARROYA, 1985. D'aquest mateix any, hem de citar també un segon treball de Salvador Palau, "La guerra i la postguerra a Santa Coloma de Queralt (segona part)" a *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà*. PALAU RAFECAS, 1985.

¹⁴⁸ MAESTRO, 1987, 53-66; CARRION; FERRAN; VILLAGRASA, 1987.

amb la posada en marxa del CHCC, d'on molts treballs s'hi vincularen¹⁴⁹, i que s'allargà fins a finals dels anys noranta del segle passat¹⁵⁰. Aquest cicle hom el

---

¹⁴⁹ La llista d'obres sobre el tema, monografies o articles, és certament extensa, aborden la temàtica del cost humà amb un nivell d'aprofundiment divers, i gairebé sempre foren impulsades, estimulades o ajudades, directament o indirecta, des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya. Vegeu: PALAU I RAFECAS, Salvador: "La guerra i la postguerra a Santa Coloma de Queralt (segona part)", a *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà* [Montblanc] (1985) núm. 7; AGRUPACIÓ DE TOSSA DEL PSC: "L'homenatge d'un poble" a *Butlletí d'Informació* [Tossa] (març 1986) núm. 32; BERNILS, Josep Maria: *La Guerra Civil a Figueres*. Figueres: Editorial l'Empordà, 1986; BOIXAREU ARENY, Ramon: *La revolució i la guerra civil a la Pobla*. La Pobla de Segur: autoedició, 1986; PRATS, Josep Maria: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà", a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57; DD.AA., "La Guerra Civil al Moianès" a *Truc* [Moià] (1986) núms. 82-83, 84, 85; SIFRE, Francesc: "A propòsit d'uns cartells (7). Montblanc i la guerra", a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra Civil. Ara fa 50 anys", a *L'Ullal. Butlletí d'informació local* [Benifallet] (tardor 1986) núm. 12; TORRES, Jaume: "Els morts de la Guerra Civil a Bellpuig", a *Pregoner d'Urgell* [Bellpuig] (6/12/1986) núm. 172; GARRIGA, Joan: *Revolta i guerra civil a la Garriga (Vallès Oriental)*. Argentona: L'Aixernador, edicions argentonines, 1986; CARRION, Joan Josep; FERRAN, Marc; VILLAGRASSA, Montserrat: "Els morts del Baix Camp al front 1936-1939", a *Reus Diari* [Reus] (maig 1987); VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra Civil. Ara fa 50 anys", a *Revista Roquetes* [Roquetes] (juliol-agost 1987) núm. 35; VENTURA, Joan-Salvador: "Més sobre la Guerra Civil", a *La Font del Perelló* [El Perelló] (juliol-agost 1987); GIMENO, Manuel: "La repressió al Pallars, el cas de Rialb de Noguera", a *L'Avenç, Plecs d'Història Local* núm. 10 [Barcelona] (agost 1987) núm. 106; TREIG, M.; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra civil ara fa 50 anys" a *La Veu de Flix* [Flix] (agost 1987) núm. 95; CABALLÉ, Josep; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra Civil ara fa 50 anys" a *Gargoleta* [Vinebre] (agost 1987) núm. 20; MAESTRO, Jesús: "El cost humà de la guerra civil a Sabadell. Els morts al front", a *Arraona* [Sabadell] (tardor 1987) núm. 1; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra Civil. Ara fa 50 anys" a *Des dels Quatre Cantons* [l'Ametlla de Mar] (setembre-octubre 1987) núm. 86; TURULL, Ramon: "Cerverins morts al front durant la Guerra Civil 36-39", a *Segarra* [Cervera] (1/9/1987) núm. 1013; PALAU I RAFECAS, Salvador: "Les víctimes de la Guerra Civil a l'Hospital Militar de Vallfogona de Riucorb", a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (novembre 1987) núm. 99; GIMENO, Manuel: *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987; GIMENO, M.; CALVET, J.: *Salàs de Pallars 1936-1939. Tres anys dins la història d'un poble*. Lleida: Editorial Virgili & Pagès, S. A., 1987; SOLÉ SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan: *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987; MARTOS, Ramon; OLLER, Toni: *Ripollet 1931-1945: II República i Franquisme. 15 anys d'Història local*. Ripollet: Associació Ràdio Ripollet, 1987; PUJIULA, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Olot", a *Annals del PEHOC* [Olot] (1988); DD. AA., *El bombardeig de Granollers. 50è Aniversari*. Granollers: Museu de Granollers, 1988; BOIX, Lurdes: "En el cinquantenari de l'acabament de la Guerra Civil. Cost humà de la Guerra Civil a l'Escala o quan la mort va enfrontar germans", a *Fulls d'Història Local* [L'Escala] (març 1989) núm. 2; DD.AA., "Llistat de rubinencs que moriren a la guerra", a *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí* [Rubí] (març 1989); GARCIA, Alba: "El cost humà de la guerra civil a Sant Joan Despí", a *Parlem-ne* [Sant Joan Despí] (març 1989) núm. 10; OLIVA, Jordi: "El cost humà de la guerra civil als municipis de Torrefeta i Florejacs" a *La Veu de Torreflor* [Torrefeta] (2n trimestre 1989) núm. 18; NOGUERA, Josep: "Els morts del Berguedà al front durant la guerra civil del 1936-1939", a *L'Erol* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.

¹⁵⁰ BOSCH, Mònica; CLARA, Josep: "El cost humà de la guerra civil. Canet d'Adri, Sant Gregori i Sant Martí de Llémna" a *7 en 1. Suplement d'estudis locals* [Sant Gregori] (juny 1990) núm. 4; CAMPS, Albert; GARRIGA, Joan; HOMS, Josep; JORDANA, Jacint; LEDESMA, Joaquim, *Granollers 1936-1939: conflicte revolucionari i bèl·lic*, vol. 2. *El període bèl·lic: Canvis i transformacions. Les pèrdues humanes*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1990; DD.AA., *La revolució i la Guerra Civil a la Bisbal*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà-Arxiu Històric Comarcal del Baix Empordà, 1990; PRATS, Francesc: *La ciutat de Tremp durant la Segona República i la Guerra Civil (1938-1938)*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1990;

culminà amb tres publicacions a manera d'assaig de quantificació final en l'àmbit dels combatents morts i dels civils víctimes d'accidents, i l'impacte en la població catalana de postguerra, obra de Jordi Oliva i publicats a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, al número 30 de *Recerques*, i *El Punt* de Girona¹⁵¹.

BARALLAT I BARÉS, Mercè: *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991; BONJORN, Robert; COMA, Glòria; OLIVA, Jordi; TORRES, Jaume: "Soldats de l'Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts per material bèl·lic abandonat", a *Urtx* [Tàrrrega] (abril 1991) núm. 3; DD. AA., "Palamós 1936-1939. Papers de la Guerra Civil" a *Proa de Palamós* [Palamós] (maig 1991) núm. 59; CAIRETA, Eugeni: *La Guerra Civil a Santa Coloma de Farners*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 1991; CASTILLO, Sofia: "El cost humà de la Guerra Civil: Ripollesos morts al front", a *Annals 89-90* [Ripoll] (1991); GRAU, Josep M.; PUIG, Roser: "El cost humà de la Guerra civil a la Selva del Camp: Els morts al front de batalla (1936-1939)" a *El Pont-Alt* [La Selva del Camp] (1991) núm. 51; OLIVA I LLORENS, Jordi: "Els soldats de la Segarra morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Miscel·lània Cerverina* [Cervera] (abril 1992) núm. 8; ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Relació provisional de manresans morts al front de guerra", a *Regió 7* [Manresa] (29/11/1992); ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Els manresans morts al front", dins *Història gràfica de Manresa. La guerra civil (1936-1939)*, vol. II. Manresa: Edicions Selectes, 1993; PLA I BLANCH, Josep: "Els balaguerins morts al front durant la Guerra Civil", a *Acció* [Balaguer] (abril 1993) núm. 406; PUJIULA, Jordi; GIRONA, Ramon; BATLLE, Carles: *Els morts per la guerra civil a la comarca de la Garrotxa (1936-1945)*. Olot: Llibres de Batet, 1993; CASTILLO, Sofia; CAMPS, Olga: *La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1994; OLIVA, Jordi; SAURÍ, Concepció: "El cost humà de la Guerra Civil", a *Revista de Palafrugell*, 2a època [Palafrugell] (març-abril 1994) núm. 12; BLANCH, Maria Josepa: "Mort, on és la teva victòria? Aproximació al cost humà de la Guerra Civil a la Terra Alta", a *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* [Gandesa] (segon semestre 1994) núm. 20; BONJORN, Robert; OLIVA, Jordi; PLA, Josep; CIVIT, Joan; SOLÉ, Delfi: "Combatents de la Noguera morts al front i civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Urtx* [Tàrrrega] (abril 1995) núm. 7; ESTRADA PLANELL, Gemma: *La guerra civil al Bruc*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995; ITARTE, Francesc: "Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Raiïls* [Ulldecona] (tardor 1995) núm. 6; OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil als Plans del Sió", a *Coses Nostres* [Les Pallargues] (desembre 1995) núm. 167; JIMÉNEZ, Àngel: *La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols (1936-1939)*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 1995; BARBAL GASSET, Joaquim: *Els fets de la Guerra Civil a Rialp (Pallars Sobirà)*. Memòries. Tremp: Garsineu Edicions, 1996; ITARTE, Francesc: "Noves notícies i aclariments que cal afegir al treball: Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Raiïls* [Ulldecona] (primavera 1996) núm. 7; SALAT, Joan: "En relació als combatents de Cervera morts per la guerra civil de 1936-1939", *Segarra* [Cervera] (octubre 1996) núm. 1224; POLO, Miquel: *Mollerussa. De lloc petit a poble (1889-1938)*. Mollerussa: Ajuntament de Mollerussa, 1997; SANJUAN PRIM, Josep (text); ESCOLÀ, Francesc (dir.): *Mai més*. Lleida: Amics de la Mare de Déu de Carrassumada, 1998; COBERÓ, Jaume: *Història contemporània de la Vila de Torà*. Torà: autoedició, 1998; ARXER, Jacint; TORRES, Estanislau: *La Guerra Civil a Arenys de Mar*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999; LLAURADÓ BROS, Carles; SABATÉ RULL, Albert: "La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cost d'Exèrcit" a *Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1999.

¹⁵¹ OLIVA, 1991, "El cost humà de la Guerra Civil: els soldats morts als fronts de combat i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*; Id., 1995, "El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts"; i Id., 1999, *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*.

Passats els anys noranta del segle passat, la temàtica servà encara un cert interès en la historiografia, per bé que alguns dels treballs publicats no eren res més que el resultat d'estudis realitzats durant aquella dècada, als que els seguiren altres publicacions de caràcter local i/o comarcal, en general fruit de processos de nova investigació i de revisió de treballs anteriors¹⁵².

---

¹⁵² RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "Els fets d'octubre de 1936 a Cervià de les Garrigues" a *II Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [Tarrés] (2000); Id.: "Quan plovién bombes a les Garrigues. Els atacs aeris a la comarca de les Garrigues durant la Guerra Civil (1936-1939). I el cas del Vilosell?" a *Talaia del Vilosell* [El Vilosell] (2000) núm. 10; SABATÉ ALENTORN, Jaume: *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2002; SERRA OLLER, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Terrassa. Els combatents morts en acció de guerra", a *Terme* [Terrassa] (novembre 2003) núm. 18; JACKSON, Angela: *Més enllà del camp de batalla. Testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2004; RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "Víctimes de la guerra civil a Cervià de les Garrigues" a *El Cérvol* [Cervià de les Garrigues] (2005) núm. 238-240; ARNABAT, Ramon; SABANÉS, Anna; GONZÁLEZ, Ernesto: *Víctimes de la Guerra Civil (1936-1939) al Penedès. Soldats i població civil morta*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana, SL, 2006; COLOMER, Margarida: *La guerra civil a Mataró, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006; MANENT, Albert: *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006; DUEÑAS, Oriol: *La violència d'uns i altres. La repressió de la guerra i la postguerra 1936-1945. El cas d'Olesa de Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007; MIRALLES, Esther; GUIXÉ, Jordi: "Víctimes de la Guerra Civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954)" a *Oppidum* [Solsona] (desembre 2007) núm. 6, ps. 102-130; ZEPEDA, Juan Roberto; PÉREZ, Jordi: "L'Hospital de Sang de Valls (1937-1939)" a *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* [Valls] (2007) núm. 51, ps. 3-79; ALANYÀ, Josep: *La Batalla de l'Ebre. Batea, d'objectiu militar a primera línia de reregarda 1938*. Batea: Ajuntament de Batea, 2008; FLORES JUANPERE, Montserrat; TARÉS LAGUNAS, Manel: "Al servei dels ferits. Recull de fonts de l'Hospital de Sang de Cambrils" a *Camins. Revista de patrimoni cultural de Cambrils* [Cambrils] (novembre 2008) núm. 1; JACKSON, Angela: *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008; SERRES BUENAVENTURA, Antònia: *Desfeta i recuperació. Guerra i postguerra al Pinell de Brai*. El Pinell de Brai: Antònia Serres Buenaventura-Associació Cultural Pi del Broi, 2008; SOLÉ I BARJAU, Queralt: *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Catarroja-Barcelona: Editorial Afers, 2008; CABEZAS, Adrián: *La Guerra Civil a Vilanova i la Geltrú (1936-1939). Aspectes Militars*. Vilanova i la Geltrú: Institut d'Estudis Penedesencs, 2009; DD.AA., *Els noms de la guerra. Relació de totes les víctimes de les comarques gironines i el testimoni de l'última generació que va viure la Guerra Civil*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 2009; GARCIA BORDERIA, Maite: *La Guerra Civil als Pallars. Comitès i trinxeres al Jussà i al Sobirà (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2009; ARNABAT, Ramon (coord. i ed.), GONZÁLEZ, Ernesto; SABANÉS, Anna: *Tots els noms. Víctimes de la Guerra Civil al Penedès (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)*. Vilafranca del Penedès: Edicions i Propostes Culturals Andana, SL, 2010; GARRIGA, Joan (coord.): *Història i memòria al Vallès Oriental*. Vic: Premsa d'Osona SA, 2010; SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran: "Morts de Sallent a la Guerra Civil" a *L'Esparver* [Sallent] (novembre-desembre 2010) núm. 179, ps. 41-43; RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "Pluja de foc a les Garrigues. Els atacs aeris a la comarca durant la Guerra Civil (1936-1939)" a *Cabal de Petjades. VII Trobada d'Estudiosos de les Garrigues* [Juneda] (2010) núm. 9; CASELLAS, Joan: *Soldats d'Hostalric 1936-1939*. Hostalric: Talleres Gráficos Vigor, s. a., 2011; RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: *La Guerra Civil a les Garrigues. De la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2011; BERNAUS SANTACREU, Ramon; BERTRAN PUIGPINÓS, Josep; PLANES CLOSA, Josep Maria; PUIG RIBERA, Joan: *La frustració de l'esperança. La Guerra Civil a Agramunt*. Agramunt: Revista Sió, 2014; OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra al Pla d'Urgell (1936-1939). Anàlisi quantitativa i comparativa" a *Mascaçà* [Mollerussa] (2014) núm. 5, ps. 49-73; RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "El cost humà

L'objectiu que ens marquem continua sent el poder continuar fer balanç de la recerca, si s'escau amb força més dades primàries per a la seva elaboració, i en conseqüència de més elements d'interpretació. Ens basarem en la informació obtinguda per la represa de les recerques i de treballs de revisió comarcal a partir de 2005, des d'un nou plantejament i objectius que s'han descrit més amunt, però també amb els treballs elaborats amb anterioritat, publicats o no, sempre que aquesta revisió no s'hagi pogut portar a terme en els darrers anys.

Basarem també la nostra anàlisi en la informació, sistematitzada i processada en el banc de dades del cost humà, però també en treballs, publicats o no, que encara no han passat a integrar-s'hi, des d'una àmplia mostra de comarques i de ciutats de més de 10.000 habitants, amb l'atenció

---

de la Guerra Civil a Torregrossa" a *Mascaçà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell* [Mollerussa] (2014) núm. 5; ALGUÉ, Jordi; ARCEDA, Miquel; LLOBET, Ester; SELLARÉS, Rossend; VILÀ, Arcadi: *Silencis. República, Guerra Civil i repressió franquista a Navàs (1931-1945)*. Navàs: Ajuntament de Navàs, 2015; BERGER, Gonzalo: *Vilassar en guerra 1936-1942. Aspectes demogràfics*. Vilassar de Dalt: Museu Arxiu de Vilassar de Dalt, 2015; POCA GAYA, Josep: *Guerra civil i postguerra a l'Espluga Calba*. L'Espluga Calba: autoedició, 2015; DALMAU, Antoni: "Relació provisional d'igualadins morts al front durant la Guerra Civil (1936-1939)" a *L'Enllaç* [Igalada] (11 desembre 2015) núm. 681; SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *La Guerra Civil al Montsec*. Lleida: Pagès editors, 2015; HERVÁS, Carles: "De Belchite a l'Ebre. El Dr. Rafael Pulido Cuchí i l'activitat quirúrgica al tren-hospital núm. 20 (1937-1939)" a *Afers. Fulls de recerca i pensament* [Catarroja] (2016) núm. 84, ps. 391-427; INDIANO, Jordi: *La Roca del Vallès. República, Guerra Civil i el primer franquisme (1931-1941)*. Granollers: iGràfic, 2016; DD.AA., "El cost humà de la Guerra Civil a Sant Just Desvern. Víctimes i desapareguts vinculats a Sant Just Desvern en relació o com a conseqüència de la Guerra Civil espanyola (1936-1939)" a *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs* [Sant Just Desvern] (febrer de 2016) núm. XX, ps. 259-311; MIRET I MERCÈ, Josep: "El cost humà de la Guerra Civil i la postguerra a Taradell" a *Nou Vint-i-u. Taradell història, imatges i memòria* [Taradell] (desembre de 2017) núm. 2, ps. 103-133; OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a la comarca d'Osona: una primera aproximació" a *Ausa* [Vic] (2018) núm. 181-182, ps. 753-827; GORCHS, Anna; REIXACH, Roser: *Guerra i repressió a Prats de Lluçanès*, 2 vols (núms. 307 i 309 Biblioteca Abat Oliba). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019; GABRIEL, Manuel; VIDAL, Jordi: *Els estralls de la maltempada (1936-1945) a Ponts*. Ponts: Associació Cultural Portaveu de Ponts, 2020; DEU, Esteve: *Els sabadellencs que van anar a la guerra 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021; RIUDOR GARCIA, Noemí, *El cementiri de Tremp durant la Guerra Civil. El trasllat de les restes del cementiri militar al Valle de los Caídos*. Tremp: Garsineu edicions, 2021; RIUDOR GARCIA, Noemí: "El cost humà de la Guerra Civil a Maials: entre la sanitat de guerra republicana i la rebel" a *Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià* [Lleida] (2021) núm. 8; MATEU GUARRO, Jordi: *Els quaderns amagats. Memòries de la Guerra Civil de Josep Maria Guarro Martorell (1938-1939)*. Montblanc: autoedició, 2022; OLIVA I LLORENS, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra" a *Sikarra. Revista del Centre d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/publicacions/7639/revista-sikarra-2>> (desembre de 2022) núm. 2; BARDINA ARQUÉ, M. Antònia: "El darrer viatge de l'oncle Francisco (A la memòria del Francisco Arqué Soldevila)" a *Cercavila. Butlletí informatiu local* [Alguaire] (gener-març 2003) núm. 93; RIUDOR, Noemí: *Fent Memòria. Cost humà de la Guerra Civil i Espais de Memòria a Bellpuig*. Bellpuig: Ajuntament de Bellpuig, 2023.

posada en diferents realitats geogràfiques i demogràfiques, o de composició social de la població. Només així, amb amplitud de la mostra, en nombre de comarques i ciutats abordades, i atenent a realitats diverses, hem pogut tractar, per exemple, la quantificació d'aquest àmbit del cost humà, tingut en compte a nivell d'anàlisi des del municipi a la comarca, i també a la regió, que ens permetés extrapolaracions al conjunt de Catalunya. Finalment, en aquells camps no subjectes al marc territorial local, comarcal o regional, i al nombre d'habitants, la informació sobre la que se sustentará la nostra anàlisi i interpretació, s'obrirà al conjunt de registres incorporats al banc de dades. Estem parlant, per exemple, de conèixer l'afectació de la mortalitat en edats i lleves, o per sexes, d'incidir en els llocs i dates de la mort, les causes, o les unitats de l'exèrcit.

4.1. Les fonts per a l'estudi de les morts en acció de guerra

En el terreny de les fonts per a l'estudi de la mortalitat en acció de guerra, tal com passa en altres àmbits del cost humà, podem classificar-les en dos grups. Dins del primer, hi trobem les fonts que ens permetrien informar d'una manera més o menys completa els camps de filiació i condició del cada víctima. Estem parlant, en general, de les seccions primera i tercera del Registre Civil, els llibres parroquials de baptismes i d'òbits, els censos i padrons municipals amb especial interès pel padró de 1936 pel fet que ens situa la víctima en el lloc de veïnatge. En aquest grup, també hi posaríem els llibres i/o expedients de lleves, els llibres d'entrada, sortida i defuncions hospitalàries, les fitxes mèdiques d'hospitals, els registres del dipòsit judicial de cadàvers, els expedients d'orfes i de beneficència, o les fitxes i/o els expedients personals per desaparició, mort o inutilitat que genera el Comitè Central de Milícies Antifeixistes, la Conselleria de Treball de la Generalitat de Catalunya, i en darrer terme la *Pagaduría del Ejército de Tierra* republicà del *Ministerio de Defensa Nacional*, o el fons de *Milicias Nacionales (Falange i Requeté)*. Finalment, tampoc podem oblidar el testimoniatge de les pròpies famílies de la víctima, sempre que hagi estat possible consultar-lo.

Un segon grup de fonts, la informació que proporciona, incidiria més en les circumstàncies de la mort o desaparició, a més de la importància que adquireix la documentació de *Pagaduría*, tot i trobar-se incompleta, i en molt menor importància la de *Milicias* pel que fa als combatents de falange i requetè de l'exèrcit franquista, cal tenir en compte la secció tercera del Registre Civil, habitualment en el lloc de la mort¹⁵³. En aquest sentit, val a dir que la inscripció d'una mort en la secció de defuncions del Registre Civil té caràcter d'obligació, i aquesta s'ha d'efectuar conforme la llei, en el lloc de la mort de la víctima, en el de veïnatge, i excepcionalment en el lloc d'origen.

Tot amb tot, com hem vist més amunt en parlar de les fonts, l'excepcionalitat de la guerra i el clima de postguerra no ho van facilitar i això va fer que moltes de les víctimes, especialment les del bàndol republicà, no fossin inscrites d'acord amb la llei, o directament ni tant sols fossin registrades. Així mateix, moltes d'aquestes inscripcions es van realitzar amb demora, passada la guerra i no sempre seguint el que marca la llei. I això ha donat com a resultat duplicitats d'enregistrament d'un mateix nom, normalment -quan passa- en el lloc de veïnatge i en el de la mort, fins i tot dins d'un mateix llibre de Registre Civil, i sovint amb informacions contradictòries sobre la víctima en relació al lloc i la data de la mort. Relacionat amb aquesta font judicial, hom hi pot afegir el fons dels Jutjats de Primera Instància i Instrucció, amb disponibilitat condicionada al fet que hagi passat o no a arxius comarcals i/o històrics, i que hagi estat inventariada i catalogada.

A part, altres fonts que permeten construir les circumstàncies de mort o desaparició de les víctimes, dins de la documentació municipal tenim, per exemple, la correspondència municipal d'entrada i sortida, els expedients de llesves, en especial l'expedient general de 1940 i 1941, però també el de 1942, i el "*Registro de Llamada*", adreçat a tots els homes considerats útils per al servei militar, que podrien ser mobilitzats en circumstàncies d'excepció, i que

---

¹⁵³ Tot i que la llei diu que una defunció s'ha d'inscriure en el lloc de la mort, hem pogut constatar que no sempre es fa d'aquesta manera, trobant moltes inscripcions en el lloc de veïnatge de la víctima, i excepcionalment fins i tot en el lloc d'origen. Són especialment útils els llibres del Registre Civil, secció Defuncions, allà on hi hagué emplaçats serveis hospitalaris de l'exèrcit, sobretot perquè la informació es converteix pràcticament en l'única alternativa a la documentació d'aquests hospitals militars, la documentació dels quals, amb comptades excepcions, no es conserva.

afectava les lleves de la 1923 a la de 1941¹⁵⁴. En el cas dels mossos compresos entre les lleves de 1936 i 1942, se'ls llista, classifica i revisa, bo i detallant-ne la seva situació militar en què es trobava, fent constar la condició de pròfug o mort, segons els casos. Tanmateix, cal tenir en compte que en la situació de pròfug, és a dir la d'aquells minyons que, sobre el paper, eludeixen la crida de la seva lleva, en les crides que es fan en la immediata postguerra, poden amagar situacions diverses que poden contemplar, sense saber-ho, situacions no solament d'exili o captiveri, sinó també de desaparició o mort.

Dins de la documentació municipal, tampoc no hem de descartar, tot i que es tracta d'una informació habitualment escassa, els expedients d'orfes i beneficència, i també els de viudetat d'acord amb el decret llei 35/1978. Els llibres d'òbits parroquials¹⁵⁵, tot i que pugui sorprendre, també constitueixen un fons al que anar a cercar, de la mateixa manera que els *Libros de defunciones militares* de les capellanies d'unitats militars de l'exèrcit franquista, hospitals o centres d'internament de presoners de guerra. També els registres d'enterraments o del cementiri o registre d'enterraments parroquials¹⁵⁶, sense oblidar els llibres de registre d'entrades, sortides i defuncions d'hospitals civils i d'hospitals civils habilitats a militars o amb part del servei militaritzat. El testimoni oral també ha constituït font important d'informació, a voltes de la pròpia família, igual que el gruix de publicacions, des de llibres o monografies a publicacions periòdiques i electròniques, inclosa la premsa històrica. En referència a aquestes publicacions indicar que poden anar des de llibres de memòries protagonitzats per combatents, d'un o altre exèrcit, a treballs

---

¹⁵⁴ Aquesta sèrie documental municipal, en especial l'adreçada a alcaldia o serveis militars, de conservar-se, hauria pogut donar informació prou aproximada, precisa en molts casos, del lloc, data i circumstàncies de la mort de molts combatents. És una documentació que ha arribat als processos d'inventari i catalogació dels anys vuitanta del segle passat, en general, molt fragmentada i, en ocasions, se'n pot certificar la total desaparició pel que fa als anys de la guerra i la immediata postguerra.

¹⁵⁵ Malgrat no tenir activitat registral durant els tres anys de guerra, a partir de 1939 recuperen la seva funció de registre de defuncions parroquial, en els quals hom hi pot trobar, fora termini, inscripcions de persones que moren durant la guerra per causes naturals o per raó de conflicte bèl·lic. Aquí intervenia sovint la diligència amb que afrontava aquests llibres registrals el rector parroquial encarregat.

¹⁵⁶ Cas de les poblacions que tenen cementiri vinculat a la parròquia, encara que durant la guerra passés a gestió municipal. A tall d'exemple podem citar el Registre dels enterraments (1933-1939) que hom pot consultar a l'Arxiu de la Parròquia de Santa Maria de Cambrils (Baix Camp).

específics centrats en les morts com a conseqüència d'acció de guerra, que abastament relacionem a l'apartat de bibliografia¹⁵⁷.

Tenint en compte que l'accés a la documentació no sempre ha estat disponible: Tenint també en compte que una part important de la investigació encara no es troba introduïda al banc de dades, com per exemple el resultat de les investigacions portades a terme a comarques com el Gironès o el Bages. I tenint també present que, a voltes, la citació de les sèries i fonts documentals no sempre s'ha ajustat a criteris de coherència, intentarem avaluar breument la incidència de les diferents fonts en la recerca sobre la mortalitat en acció de guerra. Ho avaluarem a partir d'una mostra de 44.957 registres que hem obtingut a partir d'aplicar els paràmetres de cerca següents: acció de guerra més font, però sense tenir en compte el paràmetre de cerca de residència a Catalunya. Per tant, el resultat té en compte també els combatents forans que moren a Catalunya.

En xifres relatives i sense valorar la versemblança de la informació que aporten, els llibres de la tercera secció del Registre Civil, el testimoniatge oral, i la sèrie de subsidis del Comitè Central de Milícies Antifeixistes i de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra* republicà haurien proporcionat la major part de la informació almenys en clau d'identificació de la víctima i situar-la en el lloc de la mort¹⁵⁸. La resta de fonts consultades no arribarien al 10 % de

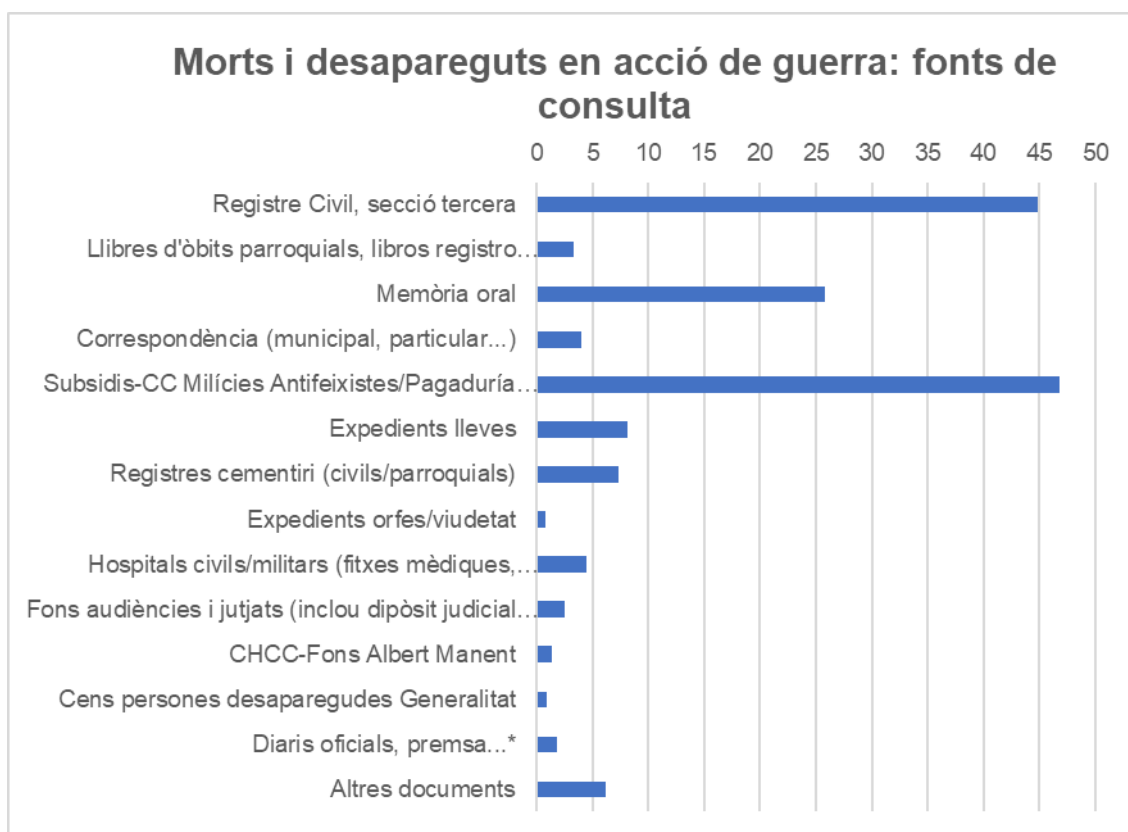
---

¹⁵⁷ Tenim, per exemple, el *Libro de entradas de los pobres enfermos al Hospital de Castelltort de la Ciudad de Cervera, junto con sus salidas y defunciones*, hospital civil de Cervera (Segarra) que actuà d'hospital mèdic de milícies, continuà servint amb la militarització d'aquestes, i amb l'arribada de les tropes franquistes serví també de punt d'atenció de referència per malalts del camp de concentració que s'instal·là a la ciutat. El cas curiós és de la troballa excepcional de part de la documentació de l'Hospital Militar del V C. d'E. a Cambrils (Baix Camp), concretament de les *Historias Clínicas Abreviadas* que foren probablement arrabassades per algun legionari italià del CTV, ja que la documentació fou trobada a la ciutat d'Imola, a la *Biblioteca-Archivio Comunale*, fons *Guerra di Spagna*, de la qual es conserva (FLORES, 2008, 11-12). L'Hospital General de Catalunya (antic Hospital de la Santa Creu i Sant Pau) es converteix en el destí final de molts ferits i malalts procedents d'altres serveis hospitalaris militaritzats, a l'arxiu del qual hom pot consultar tres fonts importants: les Fitxes de mutilats de guerra i bombardeig, els Llibres d'Entrada i Sortida de l'Hospital i els Llibres de Defuncions.

¹⁵⁸ Les recerques comarcals fetes als anys vuitantes i norantes del segle passat, un bon nombre de les quals van ser també publicades, ens mostraven, sobretot en entorns rurals de poc pes poblacional, una importància gran de la memòria oral, que podia suposar en el procés d'identificació almenys nominalment de les víctimes, entre un seixanta i un setanta-cinc per cent del total de combatents morts en acció de guerra, segons els casos (OLIVA, 1999, 14). Els darrers anys, amb la incorporació a la recerca de nuclis de comarques més urbanes, i la pèrdua per edat d'aquest testimoniatge, prenent com a referència el conjunt de la recerca a 2022, el pes d'aquesta font es redueix notablement.

la informació aportada per separat, i la major part per sota del 5 %, cosa que evidencia, un cop més, la dificultat amb què s'ha topat la recerca al llarg de tots aquests anys, i que ha obligat a una reconstrucció en petites dosis d'informació de les filiacions i les circumstàncies de mort o desaparició de cada víctima. La incidència les fonts d'informació consultades en l'estudi de la mortalitat en acció de guerra, el presentem en el quadre següent on fem constar, al costat de cada font, el percentatge que cadascuna representa sobre el total:

Gràfic: elaboració pròpia

4.2. Cap a la quantificació dels combatents morts en acció de guerra

La impossibilitat de poder portar a terme la recerca del cost humà a totes les poblacions i comarques del país, en fase inicial de recerca o de revisió, i els problemes metodològics tant amb les fonts com de gestió amb la base de

dades, que han estat abastament explicats en la primera part d'aquesta tesi, fa impossible poder conèixer amb absoluta exactitud la xifra total de morts en acció de guerra, ja sigui en combat, hospitals militars, o per altres circumstàncies derivades d'aquest àmbit de mort. Tot amb tot, els estudis portats a terme a partir de 2005, en fase de recerca i revisió local i comarcal a les demarcacions de Lleida, Tarragona i Barcelona, ens ofereixen una darrera versió actualitzada i versemblant, i suficient pel nostre objectiu de quantificació de les víctimes en acció de guerra.

En la presentació i anàlisi de les dades tant a nivell local com comarcal, així com també general per a tot Catalunya, ens hem basat, d'una banda, amb la informació continguda al banc de dades del Cost humà, primer a Oracle i després a Dédalo, entre 2006 i 2019 en el si del CHCC, i a partir de 2019 de la Direcció General de la Memòria Democràtica (DGMD) i del Memorial Democràtic (MD).

Val a dir, tanmateix, que en aquesta nova fase amb Dédalo com a aplicació d'emmagatzematge i gestió de les dades del Cost humà, encara ens movem entre la coneixença de funcionament i funcionalitats, l'adaptació a l'estructura, l'experimentació, detecció i esmena d'anomalies, i també millora en funcionalitats. Això ens ha reportat conflictes tècnics al llarg de tot aquest procés de gestió i anàlisi de les dades que aquí presentem. Al costat d'aquesta eina de gestió, hi hem afegit la bibliografia, part de la documentació del fons del Cost humà del CHCC, sobretot d'aquells continguts que malauradament encara no han pogut ser prou contrastats, validats i incorporats a la base de dades, i també col·laboracions particulars i desinteressades d'estudiosos locals i de persones sensibilitzades amb la temàtica, i la recuperació de la memòria de les víctimes, que no han estat pas poques al llarg de tots aquests anys.

De l'estudi, apuntem una primera constatació: en aquelles ciutats i comarques amb les quals hem pogut establir comparació entre primeres recerques dels anys vuitantes i norantes del segle passat, i els resultats obtinguts fruit de les revisions dels darrers quinze anys, les xifres en general tendeixen a pujar de manera més o menys significativa. Clar que, en aquest augment i sobretot en ciutats importants de l'entorn de Barcelona, capital inclosa, hi té molt a veure el nombre més o menys important de combatents

que en la documentació consultada els darrers anys de la sèrie militar del CDMH, consten com a desapareguts. Aquesta circumstància pot alterar a l'alça el càlcul final de morts i desapareguts en acció de guerra, especialment en ciutats, si prenem com a exemple els resultats obtinguts a ciutats com Sabadell i Igualada, gràcies al treball de punteig i comprovació amb fonts censals portades a terme per l'historiador Esteve Deu i l'escriptor Antoni Dalmau, respectivament¹⁵⁹.

Desapareguts a part, en aquelles comarques i ciutats que hem pogut comparar resultats de recerca en una primera fase del projecte de víctimes en acció de guerra a Catalunya, amb els darrers resultats, observem que aquesta tendència a l'alça pot oscil·lar des d'un baix i excepcional 2 %, a un increment, també excepcional, superior del 43,1 %.

A la comarca de la Segarra, per exemple, sabem que la xifra de combatents d'un i altre exèrcit, morts en acció de guerra, pujava a 269 combatents¹⁶⁰. La darrera revisió d'aquell llistat fa que la xifra total pugi a 288, cosa que indica un increment del 7,1 %. Després de la revisió feta per Pol Galitó, la comarca de la Noguera passa dels 616 combatents morts¹⁶¹ als 664¹⁶², un 7,8 % més. Amb la revisió feta per Noemí Riudor, el Pallars Jussà passa de 197 morts en acció de guerra a 210¹⁶³, per tant experimenta un increment del 6,6 %. Un cas excepcional d'increment amb relació a xifres anteriors, és el cas del Berguedà. En aquest sentit, i gràcies a la revisió feta per Martí Picas i Roser Valverde, trenta anys després, passem de 410 víctimes mortals en acció de guerra

---

¹⁵⁹ La xifra de desapareguts en acció de guerra s'ha vist incrementada en moltes poblacions i ciutats de Catalunya després de la consulta de la sèrie de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra* del *Ministerio de Defensa Nacional* republicà. Podríem fer una estimació a partir dels resultats de punteig i revisió amb censos i padrons fets a Sabadell i Igualada, per Esteve Deu i Antoni Dalmau, respectivament. En ambdós nuclis, la xifra de combatents desapareguts que van sobreviure a la guerra o que van morir en altres circumstàncies, normalment passada la guerra, ascendia a una forquilla que anava entre un terç i la meitat del total. Si aquest element de correcció el plantejem en el cas del Vallès Oriental, aproximadament la meitat del centenar de desapareguts documentats, haurien sobreviscut.

¹⁶⁰ OLIVA, 1995, 125.

¹⁶¹ BONJORN; CIVIT; OLIVA; PLA; SOLÉ, 1995, 248.

¹⁶² Informació recollida al Banc de Dades del Cost Humà de la Guerra Civil-Memorial Democràtic (BDCH-MD).

¹⁶³ GIMENO, 1987, 133-160.

quantificades i identificades aleshores a quantificar-ne 535, el 30,7 % més¹⁶⁴. El Baix Camp, després del treball d'investigació de Joan Navais, passa també de 876 a 997, un 13,8 % d'increment. La Terra Alta passaria dels 255 identificats en un inici¹⁶⁵ als 297 actuals¹⁶⁶, gràcies al treball de revisió fet per Camil Sampé, cosa que representa un 16,5 % d'increment. Una comarca com el Baix Penedès, amb 292 combatents identificats¹⁶⁷ puja, després del treball de revisió comarcal dirigit per Ramon Arnabat i Anna Sabanés, i portat a terme per M. Teresa Rovira, Sonia Luque, Sònia Pitarch, Daniel Sancho, Jesús Castillo i Ramon Arnabat, a 346, un 18,5 % més¹⁶⁸. La comarca que presenta probablement l'increment més baix és el Garraf, si tenim en compte les dades que ens proporcionen els investigadors d'aquesta comarca; passaríem aquí de les 395¹⁶⁹ a una forquilla que aniria entre els 380 i les 403, segons les fonts, i després de la recerca feta entre 2006 i 2008 per l'equip anteriorment citat, que d'un 3,9 % de disminució a un 2 % d'augment percentual¹⁷⁰. Gràcies al treball de recerca de Josep Rubió, les Garrigues sumarien 43 víctimes més en acció de guerra si comparem la xifra recollida en les primeres investigacions de Josep M. Prats, amb 487, i la revisió feta el 2007 que en sumà 530, un 8,8 %¹⁷¹.

Altres comarques com la Conca de Barberà, l'Urgell, el Vallès Oriental o l'Alt Penedès, també confirmen aquesta tendència. La Conca de Barberà passaria de 468 noms a 500, gràcies a la revisió feta per Marc Gili i Joan Josep Ibarz, un

---

¹⁶⁴ NOGUERA, 1989, 24-33; PICAS; VALVERDE, 2019, 90-124.

¹⁶⁵ BLANCH, 1994, 1-28.

¹⁶⁶ Informació del BDCH-MD.

¹⁶⁷ OLIVA, 1995, 97. La xifra inicial de 292 es veié incrementada en onze combatents morts més, l'any 2006 amb la publicació del primer recull centrat al Penedès de soldats i població civil morta. Vegeu ARNABAT; SABANÉS; GONZÁLEZ, 2006, 26.

¹⁶⁸ ARNABAT (coord. i ed.), 2010, 22.

¹⁶⁹ ARNABAT; SABANÉS, 2006, 26.

¹⁷⁰ La xifra de 380 combatents morts en acció de guerra, la proporciona l'equip encapçalat per Ramon Arnabat al Garraf en l'edició de 2010 de *Tots els noms*. ARNABAT (coord. i ed.), 2010, 22. En aquests anys, des de la publicació de 2010 a l'actualitat, el procés de revisió i actualització del llistat del Garraf ha fet que tinguem la xifra de morts en acció de guerra en els 403, segons informació extreta del Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil, del Memorial Democràtic (BDCH-MD). Aquesta xifra, així mateix, mostraria un dels increments més baixos.

¹⁷¹ RUBIÓ, 2011, 252-269.

6,8 % d'increment¹⁷²; o l'Urgell, de 605 a 673¹⁷³, amb un augment de l'11,2 %, després del treball portat a terme per Gerard Corbella i Amanda Cardona. El Vallès Oriental, estudiat en la represa de la recerca i de revisions comarcals per Joan Garriga, Montserrat Salvador i Francesc Sànchez, i les aportacions de qui escriu, també és força significatiu aquest increment, tot i que cal contemplar-lo a la baixa pel nombre de desapareguts als que caldria conèixer si van o no sobreviure a la guerra, o van morir en altres circumstàncies. Així doncs, passàriem dels 580¹⁷⁴ a una forquilla que podria anar entre els 780 i 894, amb un increment probable superior al 40 %¹⁷⁵. L'Alt Penedès, revisat per l'equip de Ramon Arnabat i Anna Sabanés, que de 539 morts en acció de guerra¹⁷⁶ passaria als 677 segons dades, també, d'Arnabat, Sabanés i González; coneixeria, per tant, un increment del 23,4 %¹⁷⁷. I per acabar amb aquesta mostra comarcal, la comarca del Ripollès també ens pot servir per mostrar aquesta tendència a l'alça, passant de 425 a 482 víctimes mortals en acció de guerra en l'actualització portada a terme en els darrers anys i recollida al Banc de dades del Cost humà. Aquesta actualització ens mostra un increment del 13,4 % de víctimes¹⁷⁸.

Tornant a la qüestió dels desapareguts, en ciutats com Terrassa també hem de conèixer metodològicament parlant, amb una problemàtica semblant a la que ens hem trobat a la comarca del Vallès Oriental. Així, dels 528 morts en acció de guerra¹⁷⁹ podríem passar a un increment que es mouria entre els 595 i els 710 amb la incorporació a la nòmina de morts de la recerca amb morts i

---

¹⁷² PRATS, 1995, 204.

¹⁷³ BONJORN; COMA; TORRES, 1991, 29. En la revisió hi incorporem els treballs de recerca, contrast i revisió fets per Noemí Riudor a Bellpuig durant el 2021, per encàrrec de l'Ajuntament d'aquesta vila, i materialitzats en el llibre de març de 2023: *Fent Memòria. Cost humà de la Guerra Civil i Espais de Memòria a Bellpuig*. Bellpuig: Ajuntament de Bellpuig, 2023.

¹⁷⁴ GARRIGA coord., 2010, 156-216.

¹⁷⁵ La forquilla recull l'increment de morts en acció de guerra, sense o amb els que ens consten com a desapareguts al BDCH-MD.

¹⁷⁶ ARNABAT; SABANÉS, 2006, 26.

¹⁷⁷ ARNABAT (coord. i ed.), 2010, 22. Aquesta xifra, tanmateix, baixa als 663 si fem cas de l'actualització al BDCH-MD.

¹⁷⁸ OLIVA, 1999, 28.

¹⁷⁹ SERRA, 2003, 131.

desapareguts de la sèrie de *Pagaduría* de l'exèrcit de terra republicà¹⁸⁰. Per tant ens movem en una forquilla entre el 12,6 % i 34,5 % de mortalitat afegida, i aplicant la taxa de correcció, gràcies al punteig i comprovació de registres de desapareguts a Igualada i Sabadell, l'estimació final no seria inferior al 20 % d'increment. Ciutat semblant des del punt de vista poblacional és Badalona. A la ciutat, l'any 1985, hom quantificà les víctimes mortals als fronts de combat i hospitals de rereguarda en 540¹⁸¹, mentre que la darrera revisió feta hom en comptabilitza 704¹⁸², però amb una nòmina de desapareguts, que podrien haver sobreviscut o mort en altres circumstàncies, que puja a 221¹⁸³. En qualsevol cas, aplicant una correcció a la baixa, la xifra final no seria inferior a les 593, cosa que suposaria un increment respecte de la primera nòmina, del 9,8 %.

L'Hospitalet de Llobregat també ens podria servir d'exemple a partir de la primera nòmina de combatents morts, obra de l'historiador Carles Santacana, que pujava a 471 noms¹⁸⁴. El treball de recerca i punteig posterior fet per Fina Iglesias i Jordi Oliva, que es troba encara en fase d'elaboració, aportaria 518 morts i 215 desapareguts¹⁸⁵. Bo i aplicant la ponderació a la baixa pel que fa als combatents que consten com a desapareguts, l'increment ben bé podria ser del 30 %. De menor pes poblacional tenim la ciutat de Girona, les dades de la qual pel que fa a combatents morts i/o desapareguts també experimenta un increment considerable, dels 218 registrats el 1999¹⁸⁶ passem als 281

---

¹⁸⁰ Informació extreta a partir de la recerca portada a terme per qui escriu al *Centro Documental de la Memoria Histórica* de Salamanca, sèrie de la *Pagaduría Secundaria del Ejército de Tierra*, dins de la secció de desapareguts, i que recull el BDCH-MD.

¹⁸¹ VILLARROYA, 1985, 178-181.

¹⁸² Informació que obtenim de la recerca feta per Jordi Oliva al *Centro Documental de la Memoria Histórica*, PS-Serie_Militar,PSET, bolcada al BDCH-MD.

¹⁸³ Informació extreta del BDCH-MD.

¹⁸⁴ Arxiu del Centre d'Història Contemporània de Catalunya (CHCC), fons Cost humà de la Guerra Civil. Treball inèdit.

¹⁸⁵ La primera nòmina de hospitalencs morts en acció de guerra data de 1988 i és obra de l'historiador Carles Santacana i Torres, a partir de la consulta dels llibres del Registre Civil, secció Defuncions, els Llibres i expedients d'orfes, i el Registre d'entrada de documents. En aquell primer llistat no es tingué en compte els desapareguts. Els darrers anys, de la recerca i actualització del llistat, se n'ha ocupat Fina Iglesias, que actualment punteja amb dades censals.

¹⁸⁶ OLIVA, 1999, 27.

actuals¹⁸⁷, cosa que significa, en xifres relatives, un augment del 28,9 %. També i per acabar, amb menor pes poblacional també tenim la ciutat de Rubí per poder comparar. Partiríem aquí del primer llistat publicat l'any 1989 al *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí*, en el qual hom llista 100 noms de rubinencs morts o desapareguts en acció de guerra¹⁸⁸, per passar als 126 després de la revisió feta per Eduard Puigventós el 2008, la qual cosa suposa un increment del 26 %. En conseqüència, doncs, la mostra comarcal i local, ens indica que el nombre de combatents morts tendeix a pujar arreu de Catalunya des d'un baix 2 % (cas del Garraf) a un 43,1 % (cas del Vallès Oriental), i en segon lloc, que aquest increment mitjà se situaria al voltant del 15,2 %.

Centrats en comarques i algunes ciutats importants del país, des d'una àmplia mostra que contemplarà casuístiques diverses, intentarem aquí resoldre la qüestió de la quantificació del cost humà en víctimes mortals, per acció de guerra. Estem parlant de milicians i milicianes, soldats, i personal militaritzat, que trobaren la mort als fronts, en combat, en hospitals militars o civils militaritzats, o altres circumstàncies. Prioritzarem la mostra comarcal de realitats diferents, geogràfiques i de composició social, al fet que la comarca en qüestió hagi passat o no per un procés de revisió els darrers anys, amb preferència per les primeres sempre que considerem que el perfil comarcal és semblant. En qualsevol cas, indicarem quines són aquelles comarques i/o ciutats que hi han passat, bo i tenint en compte que també les que no han estat actualitzades en el seu conjunt, és ben probable que contemplin canvis tot i que poc significatius.

L'any 1991 a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*, i l'any 1995 a *Recerques*¹⁸⁹, publicàvem sengles articles per a una aproximació a la quantificació de les víctimes en acció de guerra a Catalunya. En aquests articles intentàvem sortir de l'atzucac que provocava el no poder quantificar amb noms i cognoms totes i cadascun del combatents, d'un i altre exèrcit, morts a totes les poblacions i ciutats del país, en el lloc de veïnatge que tenien

---

¹⁸⁷ Dada extreta del BDCH-MD.

¹⁸⁸ GCMR, 1989, 67-72. La recerca i actualització de dades hom pot consultar-la al BDCH-MD.

¹⁸⁹ OLIVA, 1991, 561-577; OLIVA, 1995, 87-102.

el 1936 segons la configuració territorial que reordena la Generalitat de Catalunya¹⁹⁰. En aquells treballs, a més a més de descartar alguns intents de quantificació no reeixits¹⁹¹, reconeixíem positivament l'aproximació feta per Borja de Riquer en el capítol que l'historiador dedica al cost humà, dins el volum VII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. En aquest text, Borja de Riquer avalua les pèrdues de la guerra en víctimes mortals, posant atenció també a les morts en acció de guerra¹⁹². De Riquer, per assajar el càlcul, parteix de les xifres que l'historiador Josep Maria Solé i Sabaté havia donat a conèixer quatre anys abans, basant-se en els resultats obtinguts en les enquestes que l'escriptor Albert Manent havia endegat a començament dels vuitantes al camp de Tarragona, i a un bon nombre de municipis més d'arreu de Catalunya, per determinar mitjançant el testimoniatge oral el nombre i nom de morts per la Guerra Civil, qualsevol fos la circumstància que la provocà¹⁹³. Aquella informació li serví per establir els percentatges de morts en combat, entre un mínim d'un 0,58 % (cas d'Altafulla, al Tarragonès) i un màxim d'un 3,86 % (cas de Capafonts, al Baix Camp), sobre el total de població censada el 1936, que era de 2.920.748 habitants. Els exemples concrets observats a les comarques del Baix Camp i Tarragonès, tanmateix, en els nostres treballs indicàvem que ni fixaven els límits ni són indicatius de tendència¹⁹⁴. Afegíem, així mateix, que aquests índex extrems només es donen en nuclis de població que l'any 1936 no superaven el miler d'habitants, més o menys. I a nivell comarcal, aquests també poden presentar diferències notables, sense arribar als extrems assenyalats, com veurem més endavant.

---

¹⁹⁰ GENERALITAT DE CATALUNYA, *La Divisió Territorial de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.

¹⁹¹ Ens referim sobretot a l'obra de Ramon SALAS LARRAZÁBAL, *Pérdidas de la guerra*. Barcelona: Editorial Planeta, 1977. D'aquesta obra, de la qual n'hem parlat a la primera part d'aquest treball, identificàvem els problemes metodològics que presentava fruit d'un plantejament apriorístic erroni que atorgava al Registre Civil, secció defuncions, tota la validesa com a font de referència per identificar el conjunt de víctimes.

¹⁹² DE RIQUER; CULLA, 1989, 21-24.

¹⁹³ SOLÉ SABATÉ, 1985, 27.

¹⁹⁴ Aquests exemples observats a les comarques del Tarragonès i del Baix Camp no són aplicables a Catalunya, en general. Els estudis realitzats fins ara han mostrar que aquests percentatges poden variar força segons es tracti de poblacions concretes o de comarques senceres. A nivell de poblacions podem conèixer casos en què no trobem cap mort atribuïble a acció de guerra, com Castellar de la Ribera o Odèn, al Solsonès, o Palmerola, al Ripollès. I també podem conèixer casos excepcionals, com Medinyà, al Gironès, amb un percentatge del 41,6 ‰, tres punts per sobre de Capafonts.

A partir de 2005 ens trobem que la recerca pot avançar amb la possibilitat d'accedir a noves fonts i arxius, i de completar-la tant a nivell local i comarcal com a nivell d'informació de cada víctima. Tanmateix, com hem dit més amunt, les investigacions, plantejades com a revisió o nova recerca, no han pogut completar, com era el nostre desig, la totalitat de municipis i comarques de Catalunya. En conseqüència, ens veiem obligats a avaluar les morts en acció de guerra a Catalunya, tal com vam fer el 1991 i el 1995, a partir d'un càlcul estimatiu basat en la fórmula nombre de combatents/total d'habitants, a partir d'una mostra molt més àmplia de comarques i ciutats, i amb uns resultats, pel que fa al nombre de combatents morts, actualitzats.

El quadre següent mostra els resultats de la recerca en totes aquelles comarques de les quals disposem d'informació contrastada, per bé que amb petit marge d'error a l'alça o la baixa pel que fa al nombre total de morts, i en conseqüència també de les corresponents taxes. La mostra es planteja sobre la base de la recerca, actualitzada o no a partir de 2005, portada a terme a trenta-quatre comarques de les trenta-vuit que configuraven el mapa comarcal de 1936. Tot amb tot, llistarem també més avall els resultats que hem obtingut, alguns de provisionals encara, a les vint-i-una ciutats amb població per sobre dels 10.000 habitants, on també hi podrem observar quina és la tendència que segueixen.

Combatents morts en acció de guerra per regions i comarques			
Regió/Comarca*	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Regió I			
Baix Llobregat	90.903	1.311	14,4
Barcelonès	1.189.666	(...)	(...)
Maresme	100.367	(...)	(...)
Vallès Occidental	147.922	(...)	(...)
Vallès Oriental	64.695	830**	12,8
Total Regió I	155.598****	2.141	13,8
Regió II			
Alt Empordà***	66.674	893	13,4
Baix Empordà***	55.985	874	15,6
La Garrotxa***	41.384	649	15,7

Combatents morts en acció de guerra per regions i comarques			
Regió/Comarca*	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Gironès***	78.407	1.072	13,7
La Selva***	50.660	761	15
Total Regió II	293.110	4.249	14,5
Regió III			
Alt Camp	30.199	601	19,9
Alt Penedès	45.426	677	14,9
Baix Penedès	15.826	346	21,8
Garraf	31.040	403	13
Tarragonès	52.204	658	12,6
Total Regió III	174.695	2.685	15,3
Regió IV			
Baix Camp	56.820	997	17,5
Conca Barberà	25.277	500	19,8
Priorat	18.040	339	18,8
Ribera d'Ebre	29.308	408	13,9
Total Regió IV	129.445	2.244	17,3
Regió V			
Baix Ebre	58.490	618	10,6
Montsià	41.310	440	10,7
Terra Alta	21.457	297	13,8
Total Regió V	121.257	1.355	11,2
Regió VI			
Cerdanya***	11.355	93	8,2
Osona	73.501	838	11,4
Ripollès***	33.525	482	14,4
Total Regió VI	118.381	1.413	11,9
Regió VII			
Anoia	43.463	(...)	(...)
Bages***	101.397	1.254	12,4
Berguedà	40.158	535	13,3
Solsonès	11.874	79	6,7
Total Regió VII	153.429****	1.868	12,2

Combatents morts en acció de guerra per regions i comarques			
Regió/Comarca*	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Regió VIII			
Les Garrigues	30.865	530	17,2
Noguera	49.337	664	13,5
Segarra	22.021	288	13,1
Segrià***	89.565	1.052	11,7
Urgell	38.988	673	17,3
Total Regió VIII	230.776	3.207	13,9
Regió IX			
Alt Urgell	19.935	251	12,6
Pallars Jussà	23.972	210	8,8
Pallars Sobirà	12.783	171	13,4
La Val d'Aran	5.949	65	10,9
Total Regió IX	62.639	697	11,1
TOTAL comarcal	1.439.330****	19.859	13,79
<p>*Comarques que no tindrem en compte perquè no tenen completada la recerca a tots els municipis o bé la recerca s'ha portat a terme de manera insuficient, per bé que el progrés en la recerca també en aquestes comarques permet ja una aproximació cada vegada més gran: Barcelonès (1.189.666 hab., 11.099 morts/desap., 9,3 ‰); Maresme (100.367 hab., 637 morts/desap., 6,3 ‰); Vallès Occidental (147.922 hab., 1.344 morts/desap., 9,1 ‰); i l'Anoia (43.463 hab., 451 morts/desap., 10,4 ‰).</p> <p>**Estimació a partir de ponderar el càlcul amb desapareguts que no confirmen la mort.</p> <p>***Comarca que, per bé que investigada, no ha passat totalment o parcialment per revisió i actualització de les dades del Cost humà seguint el pla de 2005. Tanmateix, observarem diferències respecte a resultats anteriors, publicats en alguns casos com per exemple el Baix Empordà, que passa de 822 morts en acció de guerra a 874; o la Garrotxa, que en comptabilitzava 620 i actualment la xifra puja a 649 (OLIVA, 1999, 22-29).</p> <p>****Sense comptabilitzar els habitants del Barcelonès, Maresme, Vallès Occidental i Anoia.</p>			
Taula: elaboració pròpia			

Geogràficament, abordem l'avaluació en l'àmbit del cost humà en acció de guerra, tenint en compte comarques de frontera (la Val d'Aran, Pallars Sobirà, Alt Urgell, Cerdanya, Ripollès, la Garrotxa i Alt Empordà), però també comarques que es troben en els eixos de connexió principals amb la immediata rereguarda de la línia dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre (Alt Urgell, l'extrem est de la Noguera, Urgell, Segarra, Anoia, Conca de Barberà, Alt Camp, Tarragonès, Baix Camp, Alt i Baix Penedès i Garraf). Comarques de

transició entre la línia de front i aquesta immediata rereguarda (les Garrigues, Priorat), i comarques amb realitats socio-polítiques particulars (Solsonès, Osona). Comarques amb una geografia complexa i de poblament disseminats, que facilitaven l'emboscament i la deserció (Solsonès, Berguedà, Osona, Garrotxa, la Selva), i també comarques de rereguarda allunyada (Alt i Baix Empordà, Bages, Gironès, Vallès Oriental). Comarques amb un pes poblacional alt, per sobre dels 60.000 habitants (Osona, Vallès Oriental o Alt Empordà), al costat de comarques amb baix pes poblacional per sota dels 12.000 habitants (Val d'Aran, Solsonès o Cerdanya), o també comarques i nuclis de població essencialment rurals, i agraris, i d'altres de concentració urbana i industrial.

No podem obviar, tanmateix, que la mostra no tindrà en compte, en clau comarcal, el Vallès Occidental i el Barcelonès, que, juntes, concentraven el 45,8 % de la població catalana de 1936. La recerca, tot i que ha pogut avançar força en els darrers anys, dista encara d'estar completada. Tenim les dades de les capitalitats de Terrassa i Sabadell, les ciutats vallesanes més importants en població, les dades de les quals -amb més o menys matisos- ja les coneixem i marcarien d'alguna manera una tendència general en ciutats de les seves característiques poblacionals i de composició social, però ens manquen algunes poblacions que, per les seves dimensions i composició, difícilment podran modificar de manera substancial la tendència general observada en nuclis de les seves dimensions¹⁹⁵.

Del Barcelonès, coneixem els resultats de ciutats importants com Badalona i l'Hospitalet de Llobregat amb composició i resultats molt semblants als que es produeixen a Sabadell i Terrassa, a més dels ciutats menors com Sant Adrià del Besòs, Santa Coloma de Gramenet i Sant Just Desvern¹⁹⁶. En qualsevol cas, no podem obviar que Barcelona representa des del punt de vista metodològic un greu inconvenient a la recerca ja que la seva complexitat no rau únicament i exclusiva en les seves dimensions, tant físiques com poblacionals,

---

¹⁹⁵ En aquests moments queda per completar el Vallès Occidental, fer la recerca a les nuclis de Barberà del Vallès, Caldes de Montbui, Castellbisbal, Cerdanyola, Gallifa, Montcada i Reixac, Palausolità i Plegamans, Polinyà, Rellinars, Sant Llorenç Savall, Sentmenat o Vacarisses.

¹⁹⁶ Per completar la recerca, faltaria Esplugues de Llobregat i acabar Barcelona capital, sobretot aprofundint en la documentació administrativa municipal.

sinó també en la transitorietat d'una part important de la seva població de fet, que es barreja amb els que hi tenen el veïnatge recollit, i que confon sovint a l'investigador, i el volum d'una documentació que, com passa arreu, no proporciona tota la informació desitjable per un recompte definitiu. De la mateixa manera que, malgrat no ser evident a primer cop d'ull, caldria algun dia poder avaluar quines implicacions tingué, i quina dimensió adquirí, l'emboscament urbà entre els joves i no tant joves mobilitzats, i la repercussió que hauria pogut tenir sobre el contingent de morts en acció de guerra¹⁹⁷. Aquesta circumstància adquireix una importància, si s'escau molt més gran, en una ciutat de les dimensions de Barcelona, de manera que qualsevol increment o disminució de les seves xifres, tindrà òbviament una incidència en el conjunt de Catalunya. Conscients que aquesta anomalia condiciona els càlculs generals, no hem tingut en compte el càlcul de tendència en comarques, i tampoc ho hem tingut en compte en el càlcul de tendència dels vint-i-un nuclis de població per sobre dels 10.000 habitants l'any 1936.

A nivell comarcal, i en xifres relatives, el percentatge de víctimes mortals en acció de guerra es mouria entre el baixíssim 6,7 ‰ del Solsonès i l'altíssim 20,3 ‰ del Baix Penedès, amb una mitjana final comarcal que no seria inferior al 13,8 ‰ respecte del conjunt de la població amb veïnatge a Catalunya l'any 1936. A nivell supracomarcal, aquestes mitjanes oscil·len entre l'11,1 ‰ de la regió IX (Alt Urgell, Pallars Jussà, Pallars Sobirà i la Val d'Aran) i el 17,3 ‰ de la regió IV (Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat i Ribera d'Ebre).

Entre aquesta Catalunya de frontera i muntanya, que es convertí en línia de front a la primavera de 1938, i la Catalunya d'immediata rereguarda, geogràficament més accessible i profundament militaritzada, a partir també d'abril de 1938. Per sota de la mitjana catalana, hi trobaríem les regions V (Baix Ebre, Montsià i Terra Alta), VI (Cerdanya, Osona i Ripollès) i VII (sense comptar amb l'Anoia, Bages, Berguedà i Solsonès). Mentre que per sobre, la

---

¹⁹⁷ Autors que han estudiat el fenomen, com Daniel Díaz Esculies, ens parlen de la impossibilitat de quantificar l'emboscament, tant en l'entorn rural com urbà, més enllà d'identificar-ne els principals àrees geogràfiques, la morfologia de l'entorn, o les motivacions. I això passa, sobretot -com diu l'autor- perquè es tracta d'una activitat essencialment clandestina, per tant silenciada durant el conflicte però també amb posterioritat. L'única informació al respecte la proporcionarà el coronel Vicenç Guarner en quantificar-la en prop d'un terç de total de mobilitzats. DÍAZ ESCULIES, 2018, 161.

regió II (Alt Empordà, Baix Empordà, la Garrotxa, Gironès i la Selva), III (Alt Camp, Alt Penedès, Baix Penedès, Garraf i Tarragonès), IV (Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat i Ribera d'Ebre), mentre que les comarques de la regió I on hem pogut completar la investigació, presenten en conjunt una taxa idèntica a la mitjana comarcal.

En línies generals, i salvant les excepcions, que no són pas poques, com hem dit més amunt, la tendència a uns índex per sota la mitjana catalana l'observem en aquelles regions les comarques de les quals presenten un pes poblacional tendint a baix, amb poblament disseminat, eminentment rural, geogràficament complex, i sense grans nuclis de referència. Mentre que la tendència a uns índex per sobre de la mitjana catalana la podríem observar en aquelles regions les comarques de les quals presenten un pes poblacional més elevat, amb poblament concentrat, urbà, on conviu una tradició agrària al costat de la indústria, amb un medi físic més homogeni, i amb nuclis urbans de referència.

També a nivell comarcal, al costat de la Val d'Aran, amb taxes igualment baixes inferiors al 10,9 ‰¹⁹⁸ per sota de la mitjana catalana i de la regió, hom hi troba el Pallars Jussà, Solsonès, la Cerdanya, Baix Ebre i Montsià. Les tres primeres responen a paràmetres on es barreja un pes poblacional baix, de medi físic complex, d'oposició ideològica i a la mobilització, i en el cas del Pallars el fet d'esdevenir front de guerra a partir de l'abril de 1938. Mentre que el Baix Ebre i Montsià, amb pes poblacional mitjà i un medi físic semblant, igual que el perfil socio-polític, hi hauria de tenir implicacions la presència del front a partir de la primavera de 1938, però tanmateix aquest fet hauria d'haver estat també determinant per un baix percentatge a comarques com la Terra Alta o la Ribera d'Ebre, que precisament evidencien tot el contrari amb sengles taxes properes al 14 ‰. En la franja alta, per sobre de la mitjana catalana i de les respectives regions, i al costat del Baix Penedès, hi trobem les comarques del Baix Empordà, la Garrotxa i la Selva, de la regió II; Alt Camp, de la regió III; Baix Camp, Conca de Barberà i Priorat, de la regió IV; i les Garrigues i l'Urgell, de la regió VIII. Una tipologia comarcal diversa, tant des del punt de vista de

---

¹⁹⁸ Aplicarem aquí les mateixes categories que vam tenir en compte als articles de 1991 i 1995 amb relació a uns índex baixos (per sota del 10,9 ‰); mitjans (entre l'11 i el 14,9 ‰); o alts (per sobre del 15 ‰).

pes poblacional, medi físic, concentració urbana, diversificació econòmica, i altres circumstàncies relacionades amb el desenvolupament de la guerra.

Centrats en les franges mitjana i baixa de població, i deixant de banda el Barcelonès i algunes de les comarques amb un pes poblacional alt i molt alt¹⁹⁹, que són al seu torn les majoritàries, remarcaríem en el cas de les primeres, en xifres absolutes i relatives, els resultats al Baix Camp (17,5 ‰), la Garrotxa (15,7 ‰) i el Baix Empordà (15,6 ‰).

El següent quadre mostra els resultats, val a dir que provisionals en més d'un cas important, dels vint-i-un municipis per sobre dels 10.000 habitants que hi havia a Catalunya l'any 1936.

Municipis amb població per sobre de 10.000 habitants			
Ciutat	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Regió I			
Badalona	47.929	593*	12,3
Barcelona**	1.062.157	9.427	8,8
Granollers	14.053	170	12,1
L'Hospitalet de Llobregat	48.540	625*	12,8
Mataró**	28.804	155 ²⁰⁰	5,4
Sabadell	48.774	622	12,7
Terrassa	47.416	645*	13,6
Santa Coloma de Gramenet	16.670	199	11,9
Regió II			
Girona	23.871	281	11,8
Figueres**	14.738	117	7,9
Olot	12.547	176	14
Regió III			
Valls	11.006	172	15,6

¹⁹⁹ Consideraríem el pes poblacional comarcal, segons una divisió en baix (0-39.999 hab.), mitjà (40.000-79.999), alt (80.000-119.999) i molt alt (120-159.999). Sense tenir en compte Barcelona, amb un pes poblacional molt alt, al 1936 només hi havia cinc comarques amb un pes poblacional alt. Estem parlant del Baix Llobregat, Maresme, Segrià, Vallès Occidental i Bages. Les trenta-dues restants es troben en la franja mitja i baixa; en concret, quinze comarques en la franja mitjana, i disset en la franja baixa.

²⁰⁰ La xifra que donem difereix respecte la que donà Margarida Colomer en la seva obra sobre la Guerra Civil a Mataró. L'autora llista un total de 130 combatents, entre milicians i soldats, morts o desapareguts. En qualsevol cas, el resultat obtingut per Colomer no deixa d'evidenciar la dificultat de la recerca passats setanta anys de l'inici del conflicte civil. COLOMER, 2006, 343.

Municipis amb població per sobre de 10.000 habitants			
Ciutat	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Vilafranca del Penedès	10.204	165 ²⁰¹	16,2
Vilanova i la Geltrú	17.494	240 ²⁰²	13,7
Tarragona**	31.412	251	8
Regió IV			
Reus	27.417	473	17,2
Regió V			
Tortosa	37.023	383	10,3
Regió VI			
Vic	15.398	127	8,2
Regió VII			
Igualada	15.490	233	15
Manresa	36.478	508 ²⁰³	13,9
Regió VIII			
Lleida	36.119	186	5,1
TOTAL ciutats (amb Barcelona)	1.603.540	15.748	9,8
TOTAL ciutats (sense Barcelona)	541.383	6.321	11,7
*Càlcul estimatiu, ponderat a la baixa per l'alt nombre de desapareguts.			
**Tot i portar-se a terme la recerca, i en alguns casos la revisió posterior, aquesta no ha estat acabada del tot, sovint per problemes amb l'accés a les fonts, de manera que els resultats no són definitius, per aquesta raó són baixos. Aquesta circumstància faria que en casos com Figueres, Mataró, Tarragona, i probablement Vic i Lleida, obtinguin resultats entre 1,2 i 4,8 punts per sota del 10%. Barcelona esdevé un cas a part, ja que no solament no s'ha pogut completar tota la recerca, sinó que també s'han de puntejar amb censos i padrons, les dades que hom té de desapareguts. De manera que la informació que aportem és absolutament provisional, per bé que d'aquesta xifra de 9.427, almenys de 5.573 en podríem confirmar la mort.			
Taula: elaboració pròpia			

Amb el total de morts en acció de guerra en relació amb les dades de població de cada ciutat, obtenim, amb la inclusió de la ciutat de Barcelona, una mortalitat del 9,8 ‰, mentre que la taxa sense comptar la capital catalana pujaria a l'11,7 ‰, un índex, aquest, que fàcilment podria moure's al voltant del

²⁰¹ Informació extreta del BDCH-MD, que difereix força dels 113 morts que indica Arnabat, Sabanés i González, el 2010. ARNABAT (coord. i ed.), 2010, 68.

²⁰² També en aquest cas, les dades difereixen, entre l'aproximació feta per l'equip del Penedès i la informació recollida a dia d'avui al BDCH-MD. ARNABAT, 2010, 70.

²⁰³ ALOY; FONS; GASOL, 2006, en línia.

13 ‰ si poguéssim comptar amb la recerca completament resolta a Figueres, Mataró, Tarragona, Vic, i probablement també Lleida, si haguéssim pogut disposar de tota la documentació necessària per elaborar el llistat. En qualsevol cas, partirem de la informació que tenim en aquests moments per fer un càlcul d'aproximació sense la ciutat de Barcelona i tenint en compte només aquelles ciutats que no computen amb les respectives comarques, és a dir, Badalona, l'Hospitalet de Llobregat, Sabadell, Terrassa, Igualada i Santa Coloma de Gramenet, i amb l'excepció de Mataró, la investigació encara ha de completar-se. Ens sembla que, incorporar el resultat obtingut, al càlcul general, distorsiona la tendència general observada en nuclis de població superiors als 10.000 habitants. Tenint en compte, doncs, els resultats a aquestes ciutats, majoritàriament representatives de la regió I, obtenim una taxa de conjunt del 12,97 ‰, tal com podem observar en el quadre següent:

Municipis amb població per sobre de 10.000 habitants no computats amb la comarca			
Ciutat	núm. habitants 1936	combatents morts/desapareguts	tant per mil
Regió I			
Badalona	47.929	593	12,3
L'Hospitalet de Llobregat	48.540	625	12,8
Sabadell	48.774	622 ²⁰⁴	12,7
Terrassa	47.416	645	13,6
Santa Coloma de Gramenet	16.670	199	11,9
Regió VII			
Igualada	15.490	233	15
Total ciutats	224.819	2.917	12,97

Taula: elaboració pròpia

Així doncs, tindrem en compte per als nostres càlculs, els resultats obtinguts a trenta-quatre de les trenta-vuit comarques de Catalunya on s'ha pogut portar a terme la recerca, equivalent a una població de 1.439.330, per tant s'ha pogut

²⁰⁴ La nòmina de morts i desapareguts en acció de guerra de Sabadell havia estat tractada per Andreu Castells, Joan Puig i Jesús Maestro, a les dècades dels seixantes, setantes i vuitantes del segle passat. Les xifres oscil·laven entre els 566 i 855, que donava Castells, i els 710 que aportava Maestro. Recentment, l'historiador Esteve Deu ha treballat en l'actualització d'aquesta nòmina, cosa que li permet afirmar a partir de noves aportacions "...més les de Jesús Maestro comprovades, el nombre de sabadellencs morts o desapareguts al front es podria estimar en 622, dels quals hi ha proves suficients per confirmar-ne 563 i dels altres 59 hi ha algunes evidències, però són poc contundents". DEU, 2021, 164.

ampliar el marc de referència i casuístic a partir del qual hem establert el càlcul final de combatents morts en acció de guerra. Ens mouríem, en aquest sentit, entre una mitjana del 12,97 ‰ en ciutats per sobre dels 10.000 habitants i el 13,79 ‰ de mitjana comarcal, que traslladat a la població total de Catalunya de l'any 1936 oscil·laria entre els 37.882 i els 40.277 combatents morts. Aquesta diferència de 2.395 combatents morts l'hem de considerar tenint en compte certes mancances que presenta encara recerca, no tant en comarques com el Maresme, Vallès Occidental o l'Anoia, sinó i molt especialment, la ciutat de Barcelona, que podria moure l'estimació més a la baixa que a l'alça.

Una segona constatació, per tant, en aquest intent de quantificació de les víctimes mortals en acció de guerra és que no hi ha una lògica que permeti explicar de manera absoluta el comportament que tenen les comarques, a l'alça o la baixa, explicable només en termes de geografia del territori i composició ideològica i social de la població. Tal com podem constatar en el quadre de morts i desapareguts amb relació al total de la població comarcal, és evident que l'explicació és molt més complexa, i que l'adscripció a determinades unitats militars i el moment i lleva de mobilització, fins i tot l'atzar, també hi intervenen.

Ningú pot negar, per exemple, el component geogràfic favorable a l'emboscament, el poblament disseminat, la mentalitat conservadora, i en alguns casos la militància tradicionalista, en els resultats que s'obtenen a la comarca del Solsonès. Aquí la majoria de joves en edat de ser mobilitzats per anar al front decideixen desertar, i passar la resta de la guerra amagats en el bosc o en masies aïllades, gràcies a un gran coneixement de l'entorn i la complicitat de gent propera, i malgrat les batudes de milicians, soldats, Guàrdia d'Assalt o carrabiners, que en ocasions repel·lien armats²⁰⁵. Aquest és, fonamentalment, el que explicaria el baix nombre de morts en acció de guerra, i la taxa més baixa amb relació a la seva població. Només la comarca de la Cerdanya, amb un pes poblacional semblant, i amb el component administratiu de frontera i l'experiència àcrata d'Antonio Martín Escudero, més conegut com el Cojo de Màlaga, poden compartir semblances. Però seria més complex

---

²⁰⁵ MIRALLES; GUIXÉ, 2007, 110.

explicar-ho, des del punt de vista d'aquesta lògica en comarques com la Garrotxa, Ripollès o el mateix Berguedà i la Val d'Aran.

Contraposar els resultats de la Segarra al costat dels obtinguts a l'Urgell, o les Garrigues a la Noguera, també pot contribuir a evidenciar aquesta qüestió. Al costat d'aquests comportaments que podríem qualificar de contrastats, en podem veure d'altres que segueixen una lògica de veïnatge territorial i característiques compartides, cas per exemple de l'Alt i Baix Camp.

I finalment, una tercera constatació. L'estudi del cost humà de la guerra de 1936-1939 sempre serà un projecte obert, susceptible de ser revisat mentre hi hagi font per consultar i contrastar, i interès per documentar. En aquest sentit, és obvi que fins que no arribem a tots i cadascun dels recons pels que ens mena una investigació d'aquesta naturalesa, no podrem deixar resolta la part micro d'aquest treball, aquella que ateny a cada nom, darrere la qual hi ha una persona amb les seves circumstàncies. Estem parlant del buidatge d'absolutament totes les fonts documentals disponibles, primàries o secundàries. També del contrast de la informació que aporten, per afegir o esmenar el contingut de la informació que acompanya a cada nom. I en alguns casos fins i tot per eliminar de la nòmina algun dels centenars de desapareguts que hi tenim, en poder constatar que va morir a posteriori i per caus no relacionable amb el conflicte, o bé en altres circumstàncies (exili o repressió franquista, per exemple).

4.3. Edats i lleves. La repercussió de les morts en acció de guerra sobre la població de Catalunya

L'any 1995 publicàvem a *Recerques* un primer avanç sobre la repercussió en la població masculina de Catalunya, de la mortalitat en acció de guerra. No contemplàvem, per tant, ni ferits ni malalts com a conseqüència del conflicte, com tampoc contemplàvem, i així ho remarcàvem, les morts que no fossin atribuïbles a l'acció de guerra, de resultes de combat, víctima hospitalària,

intent de deserció, o altres circumstàncies associables a la mobilització i als fronts de guerra²⁰⁶.

Per fer l'avaluació, partiem de la informació que prèviament s'havia obtingut en els diferents treballs de recerca comarcals respecte al coneixement de les edats de cada milicià, miliciana i soldat, i la lleva de cada soldat mobilitzat, dades aquestes que formaven part del corpus de recerca al costat del nom i cognoms de cada víctima, el lloc i data de la mort, exèrcit a què pertanyia i font de consulta. Aquestes informacions van poder ser corregides i/o ampliades a partir dels treballs de revisió i validació de la recerca a nivell comarcal que s'emprengueren a partir de 2005. En qualsevol cas, convé insistir en que per a aquest propòsit de conèixer la repercussió de la mortalitat en la població masculina de Catalunya, només tindrem en compte l'afectació sobre les morts en acció de guerra. Per tant s'exclouran les víctimes civils, homes en edat de ser mobilitzats, morts per altres circumstàncies, com accidents derivats de la guerra, bombardeig, repressió, en zona republicana i franquista, o a l'exili.

Taula. Mortalitat en acció de guerra per edats i sexes				
Edat	Homes	Dones	% homes	% dones
<17	98		0,45	
17	459	2	2,11	0,01
18	1.538		7,07	
19	1.461	3	6,71	0,01
20	1.570	4	7,22	0,02
21	1.354		6,22	
22	1.325	3	6,09	0,01
23	1.231	3	5,66	0,01
24	1.023	1	4,70	0,00
25	1.068	1	4,91	0,00
26	1.097		5,04	
27	1.260	1	5,79	0,00
28	1.166		5,36	
29	903	3	4,15	0,01
30	900	1	4,14	0,00
31	843		3,87	
32	954	2	4,38	0,01

²⁰⁶ OLIVA, 1995, 97-102.

Taula. Mortalitat en acció de guerra per edats i sexes				
Edat	Homes	Dones	% homes	% dones
33	733	1	3,37	0,00
34	639		2,94	
35	528		2,43	
36	405		1,86	
37	245		1,13	
38	218		1,00	
39	125		0,57	
40	96		0,44	
41	72		0,33	
42	61		0,28	
43	46		0,21	
44	34		0,16	
45	36		0,17	
>45	242	3	1,11	0,01
TOTAL	21.730	28	99,87	0,13
*No ens consta edat: 9.640 registres.				
Taula: elaboració pròpia				

Pel que fa a l'anàlisi de les edats, en concret dels anys que tenien complerts en el moment de morir, partim d'una àmplia mostra de 21.758 registres d'un total de 31.398, entre homes i dones als que els consta l'edat, que tenien la seva residència a Catalunya l'any 1936, i que moriren en acció de guerra, incloses les morts causades en el sollevament militar contra la República, en les jornades del 19, 20 i 21 de juliol de 1936²⁰⁷. Persones voluntàries o mobilitzades, el ventall d'edats que ens surt és molt ampli, per bé que els extrems cal considerar-los dins l'excepcionalitat, al mateix temps que afecten a una minoria, en general en lluita pels carrers de Catalunya durant els primers dies del cop militar. Estem parlant d'edats compreses entre els 14 anys d'Albert Gibert Padrosa²⁰⁸, i els 75 anys de Caterina Benedicto²⁰⁹.

²⁰⁷ Remarquem els tres primers dies posteriors a l'aixecament militar que són, en definitiva, les jornades que més víctimes mortals varen comptabilitzar, però de víctimes col·laterals d'aquelles jornades se n'identifiquen fins el dia 26. CASAS, 2016, 181.

²⁰⁸ Albert Gibert Padrosa, nascut a Girona l'1 de juliol de 1922, vivia al carrer Pi i Margall, 17, 2n, també de Girona. Era fill de Josep Gibert Boadas i de Maria Padrosa Canal. Solter, aprenent d'electricista, i afiliat a la UGT. Ingressà voluntari a milícies. Probablement combaté al

Tot i aquesta mirada posada en els extrems, fins a cert punt anecdòtica, el que ens interessa en aquest punt de l'anàlisi, és conèixer el comportament del grup d'edats compreses entre els 17 i els 45 anys, independentment del dia, mes i any de la mort durant la contesa bèl·lica. Entre aquests valors d'edat s'hi inclouen els nascuts entre l'any 1894 i el 1921, per tant afectaria les lleves compreses entre la de 1915 i la de 1942, ambdues mobilitzades al final de la guerra²¹⁰. La selecció, òbviament, no és feta a l'atzar sinó que respon al resultat de la mobilització al llarg de la guerra en un i altre exèrcit. En el camp republicà van ser vint-i-vuit les lleves cridades des de l'inici de la guerra, al marge de si es desobeí o no, fins el gener de 1939; per tant, els nascuts entre 1894 i 1921. I en el camp franquista, la crida afectà a quinze lleves, des de la lleva de 1927 fins la de 1941, per tant els nascuts entre 1906 i 1920²¹¹.

Més enllà de motivacions i casuístiques que portaren homes, i també dones, d'edats diverses als fronts de combat, mobilització forçosa en primer lloc, tenim un repertori que va des del que fingeix tenir major edat, atur obrer i el front com a forma de guanyar-se la vida, deure i convenciment ideològics, fins i tot

---

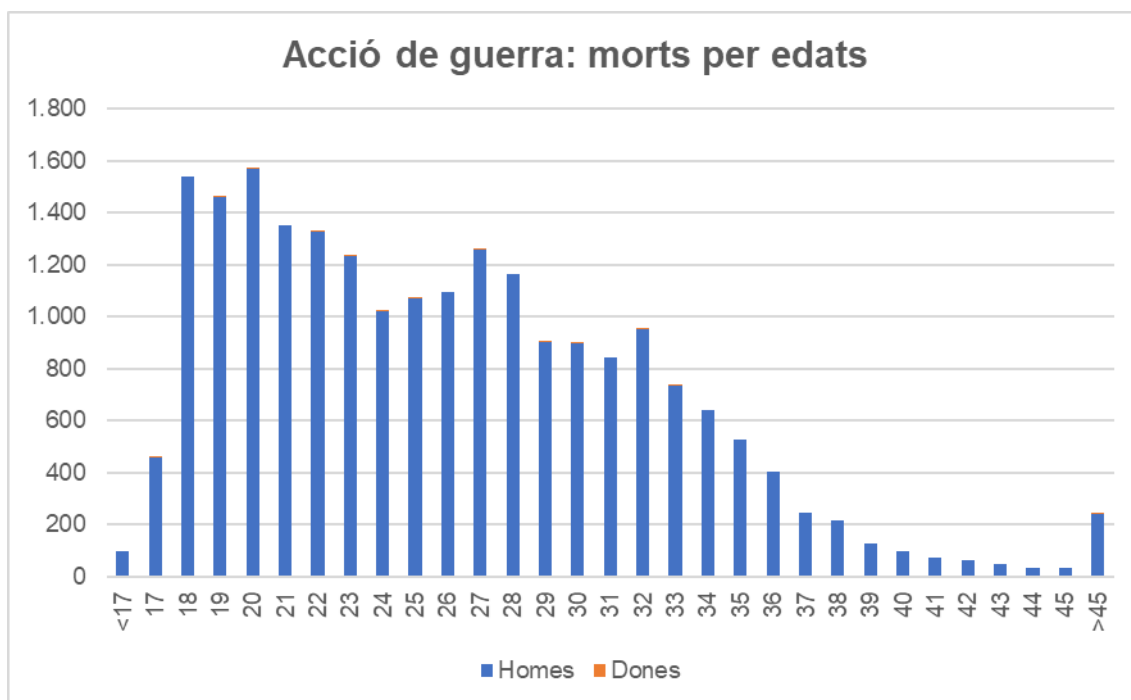
front d'Aragó, i entre setembre i novembre de 1936 hauria format part del contingent de milicians de la columna López Tienda o Llibertat, que marxaren a Madrid per a la seva defensa. Allà es van agrupar, entre elles i amb columnes del centre, per motius d'afinitat ideològica, però sempre sota el comandament de l'Estat Major de l'Exèrcit republicà. BERGER, 2018, 141. Morí al front del Jarama el 24 d'abril de 1937, sense haver complert encara els 15 anys, i trobant-se destinat al 95 Batalló de la 24 Brigada Mixta 9 Divisió (CDMH, PS-SERIE_MILITAR,PSET. Pagaduría secundaria ET, C. 1568 Exp. 14963. Subpagaduría de Barcelona; C. 61. Fitxa de causant Exp. 14963. Subpagaduría de Barcelona).

²⁰⁹ Caterina Benedicto (que també trobem inscrita com a Catalina Beneditto), és una víctima col·lateral dels enfrontaments del 19 de juliol de 1936. Veïna de Barcelona, compta amb 75 anys en morir a l'Hospital Clínic per hemorràgia interna traumàtica. Ingressà al Dipòsit Judicial de Cadàvers a les 12 del migdia, fitxa 3666, i fou enterrada al cementiri de Montjuïc. Inscripció feta al Registre Civil de Barcelona per carta-ordre del Jutjat de primera instància núm. 14 (Registre Civil de Barcelona, secció Defuncions, T. 248 f. 153 acta 814 (10/04/1937). Districte VI; Arxiu del TSJC, Dipòsit Judicial de Cadàvers, Llibre I (18 juliol 1936 - 05 maig 1937) núm. 3666; CDMH, *Fondos contemporáneos-Causa General*, Sumari 377/1936, peça 1a, full 148; peça 4a, fulls 1277-1278; Solidaridad Obrera (23/07/1936), La Vanguardia (23/07/1936), La Veu de Catalunya (23/07/1936); (CASAS, 2016, 288). De 77 anys podríem comptar-hi al comandant retirat, Genaro Sanfelíz Villalta, i el Guàrdia Civil també retirat, Ignacio Hernández Sevillano. Ambdós residents a Barcelona i morts a Barcelona. El primer, el 2 de juliol de 1938, és enterrat al cementiri de les Corts (Registre Civil de Barcelona, secció Defuncions, T. 205 f. 163 acta 1680. Districte II); el segon, l'1 de febrer de 1938, és enterrat al cementiri de Montjuïc (Registre Civil de Barcelona, secció Defuncions, T. 206 f. 317 acta 2786. Districte II). Tots dos moren de malaltia. El problema que se'ns planteja, perquè la font consultada no aporta tota la informació necessària, és si tingueren o no participació en fets de guerra, raó per la qual els deixem amb el dubte d'incorporar-los entre les morts en acció de guerra.

²¹⁰ *Gaceta de la República*, 5 de gener de 1939 (lleves de 1922 i 1942) i 14 de gener de 1939 (lleves de 1915 a 1921, ambdues incloses).

²¹¹ MATTHEWS, 2012, 74-75.

l'aventura²¹². En qualsevol cas, de l'anàlisi de les dades n'extraïem una primera constatació: el conjunt de població femenina, voluntària o mobilitzada com a personal sanitari, caiguda en acció de guerra no arribaria ni al 0,5 % del total d'homes i dones. En aquest sentit, el resultat de la mostra abans esmentada de 21.758 morts en acció de guerra és prou eloqüent, 21.730 (99,87 %) són homes, i 28 (0,13 %) són dones, tal i com mostra el següent gràfic:

Gràfic: elaboració pròpia

La mostra de la mortalitat per edats i sexes ens proporciona una segona constatació en el cas de la població masculina²¹³: la tendència d'aquesta mortalitat és clarament descendent des de les edats més joves, on trobaríem els pics més alts, a les més grans, on hi trobaríem el nombre de morts per edat més baixos. En qualsevol cas, el descens no és completament lineal sinó que hom hi pot observar l'excepció a la tendència general en les morts acumulades coincidint amb els 20, 27, 28 i 32 anys, per sobre; i els 24 i 25 anys, per sota.

²¹² Valero López Monforte, fill d'Alforque (Saragossa) i veí de Sant Fost de Campcentelles (Vallès Oriental), nascut el 25 de setembre de 1923, va fingir tenir 18 anys per poder incorporar-se a l'exèrcit.

²¹³ La xifra de vint-i-vuit dones no és prou significativa per poder ser considerada per poder conèixer la tendència.

Pel que fa a les edats amb major mortalitat, tant en xifres absolutes com relatives, aquest és coincident amb les tres primeres, 18, 19 i 20 anys, tenint en compte, a més a més, que l'acumulat pel que fa als morts en edat de 17 anys no els podem comptar com a excepció a la tendència, sinó com a confirmació ja que la majoria es trobarien dins l'any natural en què haurien complert els 18. Tinguem en compte, en aquest sentit, que amb la crida de les lleves de 1941 (abril de 1938), per tant nascuts l'any 1920, i de 1942 (gener de 1939), per tant nascuts el 1921, la major part dels minyons hi arribaven només amb 17 anys²¹⁴.

Aquesta dificultat tenint en compte l'any natural de mort, quedarà corregit amb el gràfic de mortalitat per lleves mobilitzades. Sense comptar, doncs, amb les víctimes que tenien 17 anys en morir, la suma de total de combatents catalans, homes i dones, morts en acció de guerra de 18, 19 i 20 anys, tenint en compte només als que els consta l'edat, no seria inferior als 4.576, cosa que en xifres relatives significaria el 21,03 % del total de la mostra d'edats entre els 17 i 45 anys, inclosos els menors de 17 anys i majors de 45²¹⁵. Uns resultats aquests, que caldria explicar-los en clau de mobilització i pressió reclutadora, de temps de permanència al front, en clau d'escenaris bèl·lics on participaren, i preparació, equipament i alimentació²¹⁶.

---

²¹⁴ Una comprovació a partir dels paràmetres de cerca acció de guerra, Catalunya, disset anys, homes i lleva 1941, ens dona com a resultat un total de 270 dels 459 morts documentats de 17 anys. Seria el cas, per exemple, de Ramon Segura Giralt, nascut a ca l'Estanc de Sedó, municipi l'any 1936 de Torrefeta, l'11 de desembre de 1920. Veí de Sedó. Els pares, Ramon Segura Soldevila i Francesca Giralt Cases, i pagès de professió. Lleva de 1941. Morí per ferida d'arma de foc, amb disset anys, a Vilalba dels Arcs, el 30 de juliol de 1938, quatre mesos i dotze dies abans de complir els 18. Al costat d'ell, entre d'altres, molts dels que van néixer en els darrers mesos de l'any 1920, com Joan Escudé Borge (14/09/1920), Josep González Rodríguez (23/12/1920), Josep Pintó Ribalta (24/10/1920), o Salvador Godó Gasot (28/11/1920), per citar-ne només alguns.

²¹⁵ Percentualment, la taxa de mortalitat per edats pujaria gairebé quatre dècimes, bo i situant-se al 21,36 %, en el cas que no tinguéssim en compte els menors de 17 anys i els majors de 45.

²¹⁶ La primera de les tres que va ser cridada fou la de 1939, l'octubre de 1937 (*Gaceta de la República*, 31 d'octubre de 1937); la lleva de 1940, el febrer de 1938, junt amb la de 1929 (*Gaceta de la República*, 22 de febrer de 1938); i la de 1941, dita del biberó, l'abril de 1938, junt amb la de 1927 (*Gaceta de la República*, 21 d'abril de 1938). També anà en aquesta direcció reclutadora l'amnistia per a pròfugs i desertors que promulgà el govern de Juan Negrín el 18 d'agost de 1938, plena Batalla de l'Ebre, pels qui es presentessin entre aquella data i el 15 de setembre.

En l'altre extrem, el setembre de 1938 el govern de la República cridava a la mobilització dels reservistes de les lleves de 1924 i 1923²¹⁷, és a dir, aquells homes que dins l'any natural de 1938 complien els 35 i els 36 anys, respectivament. Amb l'ofensiva franquista a tot el territori català, el gener s'amplia la mobilització de reservistes a les lleves de 1922, és a dir aquells que durant l'any 1939 haurien complert, si no els tenien, els 38 anys. I dies més tard un nou decret mobilitzava totalment les lleves de 1921 a 1915²¹⁸, per tant els nascuts entre 1894 i 1901, o el que és el mateix, homes que durant l'any 1939 haurien complert de 39 i 45 anys.

Pel que fa a les pèrdues humanes per mort del grup d'edat entre els 35 i els 45 anys, aquestes sumarien 1.866, íntegrament homes, d'un total de 21.758 combatents als quals els hem pogut informar l'edat. En xifres relatives aquest resultat representaria un 8,57 %²¹⁹, tenint en compte que d'aquestes 1.866, pràcticament la meitat²²⁰ surten de les edats de 35 i 36 anys. Aquesta circumstància és òbviament explicable des del punt de vista del temps d'exposició als fronts i als combats, i d'una crida a la mobilització més ordenada i seguida, que no pas les crides de gener de 1939, molt més improvisades i caòtiques, amb forta oposició i desobediència, amb molta menys possibilitat d'arribar tothom i de fer-se efectives per a ser concentrades, i enviades al front a partir de la segona quinzena de mes.

Entremig, el gruix principal d'edats, aquelles que, voluntaris a part i independentment del dia, més i any de la mort, hagueren de suportar una mobilització primerenca, que s'acceleraria a partir de la primavera de 1937, i prèvia a les grans operacions militars on participà majoritàriament el combatent català, totes aquestes cronològicament posteriors a l'estiu d'aquell any 1937.

---

²¹⁷ *Gaceta de la República*, 12 de setembre de 1938. Aquest mateix dia, així mateix, es mobilitzava tots els ciutadans compresos en les lleves de 1921, 1920 i 1919 d'una llarga llista de professions ordenades alfabèticament per a cobrir necessitats de personal de fortificació. DÍAZ ESCULIES, 2018, 81.

²¹⁸ *Gaceta de la República*, 4 i 14 de gener de 1939.

²¹⁹ Aquesta taxa pujaria unes insignificants 1,4 dècimes, bo i situant-se als 8,71 %, si no tinguéssim en compte les morts per sota dels 17 anys i per sobre dels 45.

²²⁰ Del total de morts en acció de guerra entre 35 i 45 anys als quals els consta l'edat, 938 tenien entre 35 i 36 anys, mentre que la suma total de combatents morts entre els 37 i els 45 anys foren 944 en total.

La pressió reclutadora del Govern de la República i de la Generalitat, es traduí en la crida de tots els homes de les lleves de 1936, 1935, 1934, 1933 i 1932, amb un mes de diferència entre maig i juny de 1937, per tant d'individus que durant aquell any natural de 1937 haurien complert entre 22 i 26 anys²²¹. I entre l'agost i novembre la crida inclouria els minyons declarats útils de les lleves de 1939, 1938, 1937 i 1930²²², d'edats compreses entre els 19 i 21 anys, i de 28 anys respectivament, complerts dins l'any natural de 1937. Aquest grup, de 21 a 28 anys, de la mostra analitzada, sumarien un total de 9.533 individus, que en xifres relatives representarien el 43,81 %, gairebé la meitat del total²²³.

Entrat l'any 1938, a partir del mes de febrer i fins el mes de maig foren cridades, a més a més de la de la lleva de 1941, la de 1929, 1928, 1927, 1926 i 1925²²⁴. Per tant, homes en edats compreses entre els 29²²⁵ a 34 anys. Tot i la forta oposició a la mobilització²²⁶, la mortalitat en aquestes edats pujaria a 4.979 combatents d'una mostra de 21.758 entre homes i dones, voluntaris i mobilitzats, cosa que representaria el restant 22,88 %²²⁷. Finalment, el grup d'alts, conformat pel grup d'igual o menors de 17 anys, i majors de 45, sumarien 804 morts, el 3,69 %, tal i com podem observar en el gràfic que mostrem a continuació:

---

²²¹ DOGC, 21 de maig de 1937 i 24 de juny de 1937.

²²² *Gaceta de la República*, 11 d'agost de 1937, 3 de setembre de 1937 i 31 d'octubre de 1937.

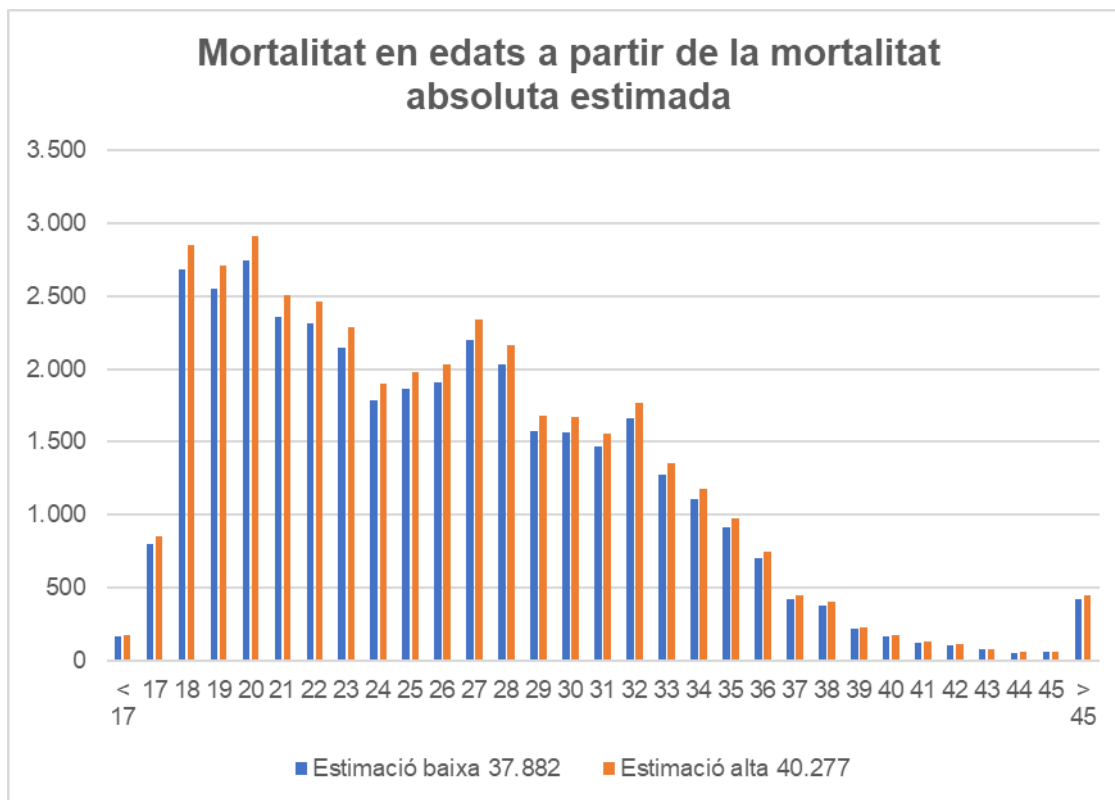
²²³ Taxa que pujaria set dècimes, fins el 44,51 %, si obviéssim els menors de 17 anys i majors de 45.

²²⁴ *Gaceta de la República*, 23 de febrer de 1938, 12 d'abril de 1938 i 27 de maig de 1938.

²²⁵ El grup d'edat de 29 anys és majoritàriament el que pertanyia a la lleva de 1930, cridada l'any 1937. Durant l'any natural de 1937 els minyons d'aquella lleva compliren els 28 anys d'edat, de manera que comptabilitzem el grup de 29 anys amb el contingent de combatents morts de les lleves de 1929 a 1925.

²²⁶ Díaz Esculies ho remarca amb aquestes paraules dedicades a la elements cridats de la lleva de 1929, mobilitzada al costat de la de 1940: "La primera lleva (1929), formada per individus que tenien entre els 29 i 30 anys d'edat, la majoria casats i pares de família, també incloïa els considerats inútils totals. Vistes les característiques dels elements d'aquesta lleva, resulta lògic que molts decidissin amagar-se o deixar el país per a evitar anar a la guerra". DÍAZ ESCULIES, 2018, 73.

²²⁷ Un 23,25 % si no tinguéssim en compte els majors de 45 anys i menors de 17.

Gràfic: elaboració pròpia

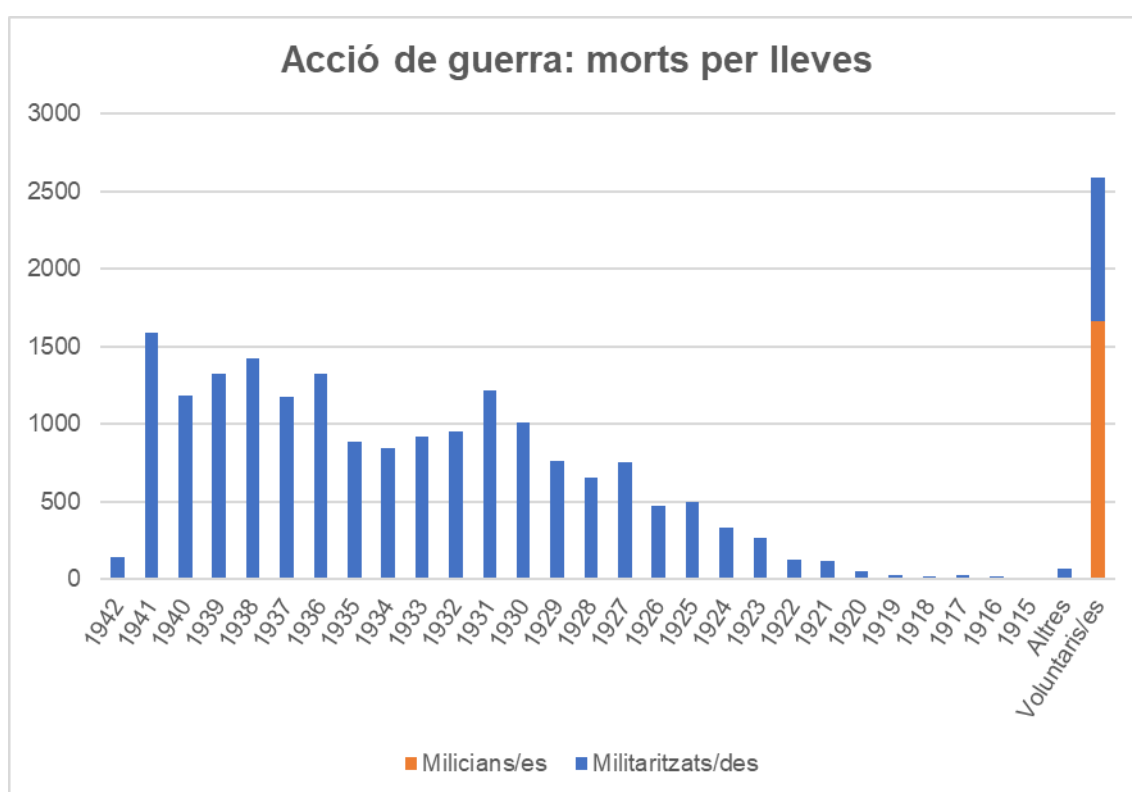
Si prenem la referència de l'estimació de la mortalitat en acció de guerra en una forquilla que oscil·laria entre els 37.882 i els 40.277, observem que les diferències del total de morts dins d'una mateixa edat aniria entre els tres i els cent setanta-tres morts²²⁸. Situats en el gràfic de mortalitat en edats a partir de la mortalitat absoluta estimada, prenent com a referència l'estimació baixa, observem que els minyons de 18, 19 i 20 situarien el total de baixes mortals per sobre dels 2.500. En la franja que va dels 2.000 als 2.500, hi trobaríem els joves de 21, 22, 23, 27 i 28 anys. Per sota en mortalitat, entre 1.500 i 2.000 morts, les edats de 24, 25, 26, 29, 30 i 32 anys. Entre 1.000 i 1.500 morts comptabilitzarien les edats de 31, 33 i 34 anys. De 500 a 1.000 víctimes, 17, 35 i 36 anys. Mentre que la resta d'edats coneixerien una mortalitat que se situaria en la franja de les 0 a les 500 defuncions.

En l'estimació per la banda alta, el conjunt d'edats es mantindria dins les franges assenyalades amb l'única excepció dels joves de 21 anys, que

²²⁸ Una diferència de tres morts la trobem en les edats de 44 i 45 anys, mentre que a l'altre extrem, amb una diferència de cent setanta-tres morts, hi trobaríem els 20 anys.

passarien a una mortalitat d'entre els 2.500 i els 3.000 individus caiguts en acció de guerra; els de 26 anys, que la situarien entre els 2.000 i 2.500; i els de 31 anys, per sobre de 1.500 i per sota de 2.000.

La informació sobre la lleva de la víctima també ens proporciona elements d'anàlisi que contribueixen a confirmar alguns dels aspectes que ja hem comentat en abordar l'edat de les víctimes, però també n'hi afegirem de nous que també aporten a l'estudi del cost humà des del punt de vista demogràfic. L'observació del gràfic de mortalitat segons la lleva hi pot contribuir.

Gràfic: elaboració pròpia

Partirem, en aquest punt, d'una mostra confirmada de 20.798 combatents, milicians o soldats, que tenen informat el camp de lleva. Confirmariem, en línies generals, la tendència a la baixa des de les lleves més altes, corresponents als combatents més joves que havien mobilitzat, a les més baixes corresponents als combatents més grans. Important és constatar que la lleva dita del Biberó, corresponent als minyons que en l'any natural de la seva mobilització tenien entre 17 i 18 anys, es converteix en la lleva que coneix el nombre més alt de

baixes, cosa que representa en xifres relatives un 7,64 % del total de les vint-i-vuit lleves mobilitzades. Segueixen la lleva de 1938 i de 1939, i 1936, amb un 6,83 i un 6,37, i un 6,38 %, respectivament, amb relació al total. En l'altre extrem hi tindrem les lleves corresponents als homes d'edat més avançada, exactament les set darreres que es mobilitzen el gener de 1939, a més a més de la de 1942 i 1922, les lleves de 1921, 1920, 1919, 1918, 1917, 1916 i 1915²²⁹, és a dir homes que complien, aquell any, els 18 i 38 anys, i entre els 39 i els 45 anys, i totes en conjunt sumen una mortalitat del 2,55 %. Òbviament la mínima permanència als fronts de combat atès el moment tardà de mobilització, tot i la retirada desordenada, però també la desobediència a la incorporació, hi tingueren molt a veure. Tot i la crida primerenca a la mobilització de les lleves que es trobaven fent el servei militar en el moment del cop militar rebel, i els intents del govern de la Generalitat, amb la seva Conselleria de Defensa al capdavant, d'intentar la militarització de les milícies, l'oposició anarcosindicalista ho impedí durant els primers mesos de guerra.

Les primeres morts en combat de personatges com Buenaventura Durruti o Alfred Molino, i el degoteig constant de milicians menys coneguts, començaren a dibuixar el cantó més cruel de la guerra²³⁰. El Comitè de Milícies Antifeixistes atragué a les unitats de milícies, milers d'homes i dones voluntaris, de totes les edats. Tot amb tot, les successives crides a l'allistament no aconseguiren l'objectiu de dotar les unitats milicianes del contingent humà suficient²³¹.

La cronologia per aquesta condició de milicià voluntari o milicià voluntària hom la pot establir entre el mes de juliol de 1936 i, per bé que molt delmada, el mes de maig-juny de 1937, coincidint amb la militarització de les milícies i la conversió de l'Exèrcit de Catalunya en Exèrcit de l'Est. Cal fer notar, tanmateix que en la condició de voluntaris també s'hi troben aquells soldats que procedien de milícies i que van passar pel procés de militarització. En qualsevol cas, la xifra de voluntaris catalans, homes i dones, morts en acció de guerra, no seria inferior als 2.631, el 12,65 % de la mortalitat per lleves, dels quals

---

²²⁹ *Gaceta de la República*, 5 de gener de 1939 i 14 de gener de 1939.

²³⁰ DÍAZ ESCULIES, 2018, 49.

²³¹ Vegeu, per exemple, BERGER, Gonzalo: *Les milícies antifeixistes de Catalunya. Voluntaris per la llibertat*. Vic: Eumo Editorial, 2018.

aproximadament uns 1.660 haurien mort a milícies²³², mentre que els 971 de diferència majoritàriament procedien de milícies i haurien trobat la mort militaritzats com a soldats o militars de grau. Aquesta xifra de 1.660 membres de milícies morts en acció de guerra representaria en xifres relatives una mortalitat prou significativa, del 36,88 ‰, si tenim en compte la xifra màxima de 45.000 milicians i milicianes que historiadors com Gonzalo Berger estimen que hi havia als fronts en el mes de novembre de 1936²³³.

L'avanç rebel sense pràcticament resposta governamental, però sobretot l'impacte en les files republicanes per la caiguda, el febrer de 1937, de Màlaga portà a moure fitxa als partits, i molt especialment el Partit Socialista Unificat (PSUC) i la UGT per avançar en la definitiva mobilització i militarització. El 18 de març, un decret de la Generalitat ordenava el reclutament de les lleves de 1936, 1935, 1934, 1933 i 1932²³⁴. Amb més o menys èxit pel que fa a la seva incorporació i el paper cada cop més protagonista del *Ministerio de Defensa Nacional* sobretot a partir dels Fets de Maig, al llarg de 1937 es mobilitzaren també les lleves de 1931, que s'afegí a les anteriors en una tercera crida de maig i juny d'aquell any, la de 1930, 1937, 1938 i 1939 al llarg de l'any²³⁵. La mortalitat pel que fa al grup de les deu lleves mobilitzades durant l'any 1937, tenint en compte la mostra de 20.798 als quals els consta la informació de lleva, concentra més de la meitat dels combatents catalans morts en acció de guerra, en total 11.066 el que equival al 53,2 % del total. Durant el mes de febrer de 1938, el *Ministerio de Defensa Nacional* cridà les lleves de 1929 i 1940²³⁶, i el 12 d'abril tots els homes de les lleves de 1928, 1927 i 1941²³⁷, a

---

²³² La xifra de 1.660 morts a milícies l'hem contrastat amb l'historiador expert en milícies antifeixistes Gonzalo Berger. A ell li devem el buidat de tota la sèrie documental de subsidis del Comitè Central de Milícies Antifeixistes que hom pot consultar al fons de la Generalitat republicana de l'Arxiu Nacional de Catalunya, que és d'on procedeix aquesta informació per que fa a mortalitat. Val a dir, tanmateix, que la xifra podria tenir un marge d'error a l'alça, tal com hem pogut comprovar amb el contrast d'informació del Cost humà.

²³³ BERGER, 2018, 161.

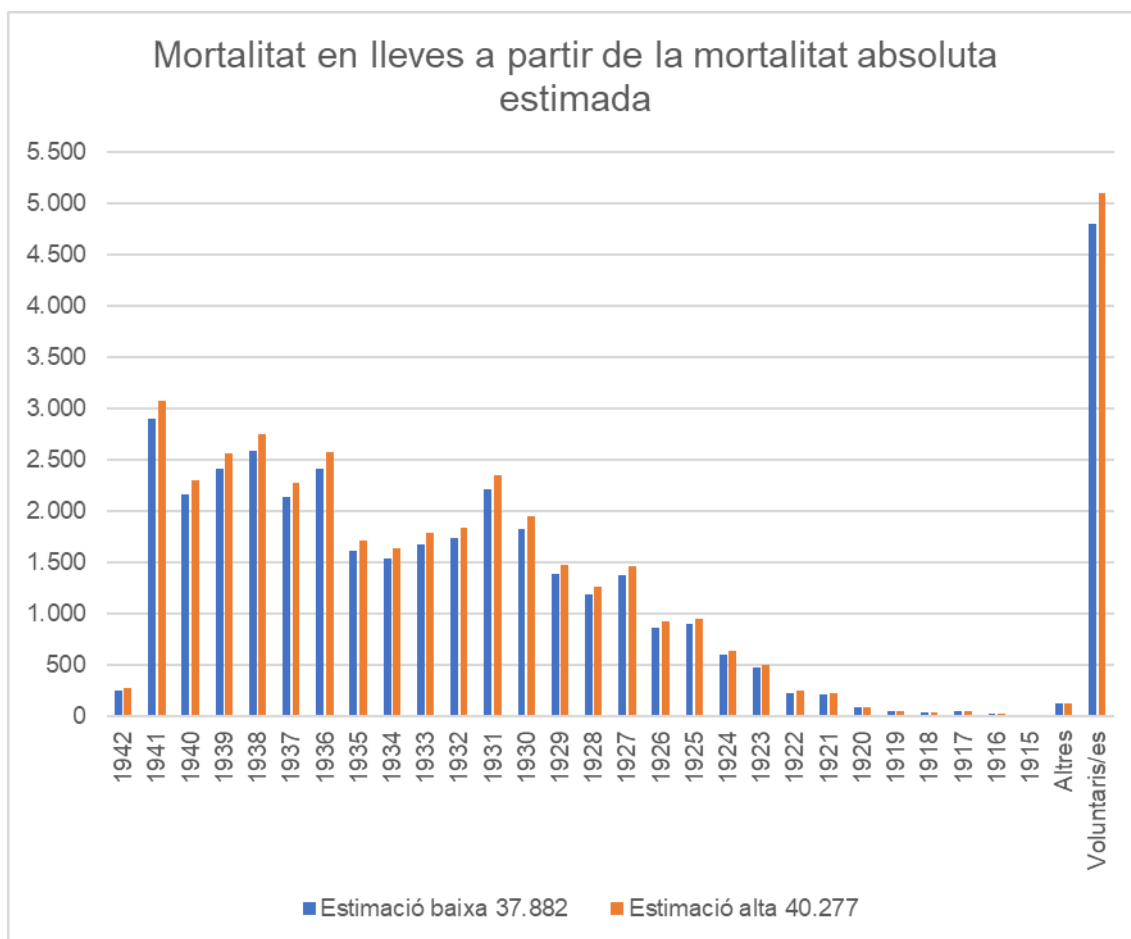
²³⁴ El DOGC, de 31 d'octubre de 1936, ja havia ordenat infructuosament la mobilització de tots els ciutadans que, com a classes i individus de tropa, estaven compresos en les lleves de 1935, 1934, 1933 i 1932, i s'havia de fer efectiva tant en territori de Catalunya com la zona dominada de les tres províncies de l'Aragó. DÍAZ ESCULIES, 2018, 46.

²³⁵ DOGC, 21 de maig de 1937 i 24 de juny de 1937. I *Gaceta de la República*, 11 d'agost de 1937, 3 de setembre de 1937, i 31 d'octubre de 1937.

²³⁶ *Gaceta de la República*, 23 de febrer de 1938.

les que s'afegí la mobilització de les lleves de 1926, 1925, 1924 i 1923. En total 6.504 víctimes mortals d'aquestes lleves del total de 20.798, que representen el 31,27 % del total. Un 0,33 % restant es correspondria als seixanta-vuit combatents d'altres lleves que també trobaren la mort en combat o bé en hospitals militars de rereguarda.

En un quadre resum per lleves, extrapolant els índex obtinguts en la mostra de 20.798 combatents morts als que els consta la informació de lleva, lleva per lleva i voluntaris, amb una xifra final de víctimes al front, que podria oscil·lar entre un mínim de 37.882 combatents morts, i un màxim de 40.277, obtindríem el següents resultats, tenint també en compte l'edat en ser mobilitzats:

Gràfic: elaboració pròpia

²³⁷ *Gaceta de la República*, 13 d'abril de 1938. La mobilització de la lleva de 1941, coneguda com a lleva del Biberó, "...estremí i terroritzà les famílies i va provocar una onada de fugides de minyons a l'estranger així com d'emboscament". DÍAZ ESCULIES, 2018, 76.

A primer cop d'ull, pot sorprendre la xifra estimada a la baixa i a l'alça de combatents, milicians i/o soldats, voluntaris que moriren als fronts de combat, bé en hospitals militars de rereguarda, o altres circumstàncies. La recerca ens mostra, en aquest sentit, una mortalitat pel que fa a aquest grup de combatents ben a prop dels 4.800 pèrdues pel que fa a l'estimació a la baixa, i de poc més de gairebé 5.100 pel que fa a l'alça. La xifra és prou significativa si la comparem amb la resta de lleves, cosa que obliga a trobar alguna explicació més enllà que el contingent d'homes i de dones a milícies, per tant allistats per voluntat pròpia, representi pràcticament un terç d'aquesta mortalitat²³⁸. Pel que fa a la no menys considerable xifra de voluntaris restant, superior als 3.300, hem de tenir en compte, primer, que la condició de voluntari abasta totes les edats, mobilitzades o no; també el fet que una part important d'aquests foren combatents que venint de milícies, visqueren el procés de militarització, per la qual cosa es donava la circumstància d'una permanència força més llarga als fronts de combat en molts d'ell.

En l'àmbit de la població militar mobilitzada, en xifres absolutes destacaríem la incidència de la mortalitat en la lleva de 1941, tant en l'estimació a la baixa com a l'alça, amb una oscil·lació que aniria dels 2.896 als 3.079 morts. La lleva de 1941, tot i els pocs mesos de permanència als fronts de combat, fou fortament castigada en els fronts de destinació de la Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. Estem parlant d'aquells minyons cridats a files el 14 d'abril de 1938, que durant aquell any complirien els 18 anys, cosa que significa que la seva presència sobretot en aquests fronts catalans, per una part important d'aquells joves la incorporació la feren amb només 17 anys. Per bé que alguns treballs publicats amb anterioritat a nivell local i comarcal ja apuntaven en aquesta direcció²³⁹, ara ho podem confirmar a partir de les dades de tot Catalunya que hem pogut consultar.

---

²³⁸ Dèiem més amunt que la xifra de morts a milícies no seria inferior als 1.660 morts si fem cas de les dades que aporten les nostres investigacions contrastades amb les de l'historiador i expert en milícies, Gonzalo Berger.

²³⁹ Estudis fets als anys norantes i dos mil del segle passat a comarques com la Segarra, al conjunt de comarques gironines, i particularment a la Garrotxa, Gironès i la Selva, i al Penedès, confirmarien aquesta idea. Vegeu OLIVA, 1992, 129; OLIVA, 1999, 44-46; ARNABAT; SABANÉS; GONZÁLEZ, 2006, 42-44.

Al costat de la lleva de 1941, en nombre de pèrdues, s'hi trobaria la de 1938. Mobilitzada el setembre de 1937, comprenia tots aquells mossos que durant aquell any natural havien complert o complirien, durant el darrer trimestre, els vint anys d'edat. La seva permanència als fronts de combat viuria sobretot episodis cruentos d'Aragó i Catalunya, com la batalla de Terol, la retirada d'Aragó, els combats de maig als fronts de la Noguera Pallaresa i Segre, la batalla de l'Ebre, i la retirada de Catalunya. El seu recorregut temporal per tots aquests fronts causaren la mort d'entre 2.588 i 2.752 combatents, segons les nostres estimacions.

Per sota de les lleves de 1941 i 1938, notòriament castigades, es trobarien les lleves de 1936 i 1939, ambdues amb mortalitat semblant després de ser mobilitzades, a Catalunya, l'abril²⁴⁰ i l'octubre de 1937, respectivament. Estem parlant de joves que durant l'any natural de 1937 complien els 22 i 19 anys. La mortalitat en ambdues lleves se situaria entre un mínim de 2.412 morts en acció de guerra, i un màxim de 2.570.

Xifres semblants, a la baixa i a l'alça, és el que dona la mortalitat per les lleves de 1931, 1937 i 1940. Homes de 27, 21 i 19 anys respectivament, en el moment de ser mobilitzats, el maig i agost de 1937, i el febrer de 1938. La mortalitat que presentarien aquestes lleves oscil·laria, segons els nostres càlculs, entre els 2.140 combatents morts i els 2.347.

Les lleves de 1932, 1933, 1934 i 1935, tot i tractar-se de les quintes mobilitzades, junt amb la de 1936, entre març i abril de 1937, i amb una permanència notablement llarga al front, contràriament no es trobarien entre les que coneixerien la mortalitat més alta, com hem vist. Estem parlant d'homes de 26, 25, 24 i 23 anys, respectivament. Aquest grup va conèixer una mortalitat en la franja mitja alta (1.500 a 2.000), amb una oscil·lació que se situaria entre els 1.543 morts de la lleva de 1934 i els 1.842 de la lleva de 1932, tot i que aquesta i la de 1933 no s'incorporarien en aquell mes.

---

²⁴⁰ El calendari de reclutament de la lleva de 1936 per part de l'Exèrcit Popular de la República a la resta de territori lleial es produí dos mesos abans que a Catalunya i la part de l'Aragó que romanien sota l'autoritat militar de la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya (*Gaceta de la República*, 20 de febrer de 1937).

Amb una mortalitat en la franja mitja baixa (1.000 a 1.500 morts), trobem les lleves de 1927, 1928 i 1929, homes que en l'any natural de 1938 haurien complert, si no els tenien, els 32, 31 i 30 anys, respectivament. Mobilitzats al febrer i a l'abril d'aquest any, el total de víctimes mortals per a aquestes lleves es mouria entre un mínim de 1.191 morts i un màxim de 1.474.

Finalment, en les franges baixes (de 0 a 1.000 morts) hi situaríem la resta, des de la 1926 a la de 1915, la de 1942, i el petit grup d'altres lleves fora de la mobilització ordinària. Per tant, el grup d'homes entre 33 i 45 anys, amb els joves encara de 17 anys de la de 1942, mobilitzades entre el maig de 1938 i el gener de 1939. Aquest grup la mortalitat oscil·laria entre les 9 víctimes conegudes de la lleva de 1915 i les 955 de la lleva de 1925. I un apunt rellevant concernent a la de 1942, la mortalitat de la qual puja, bàsicament amb localització de mort a Catalunya durant els primers quaranta-un dies de 1939, a una xifra que oscil·la entre els 257 i els 273 morts. Extrapolem aquests números a un període de temps equivalent al temps que va romandre, per exemple, la de 1941, i estaríem parlant de mortalitats equivalents, cosa que sens dubte constata la cruesa de la retirada de Catalunya.

4.4. Mortalitat per grups d'edat i incidència en el cens de població masculina de Catalunya

Si ens centrem en l'anàlisi de la mortalitat per grups d'edat a fi de determinar quin va ser l'efecte real damunt la població de Catalunya, focalitzant per raons òbvies en la masculina, mobilitzada o que anà al front voluntàriament, ens hem de remetre a l'estimació de població per grups d'edat i sexe. Els nostres càlculs partiran del treball d'Amand Blanes i Enric Mendizábal sobre l'estructura, per edats i sexes, de la població a Catalunya a 31 de desembre de 1935²⁴¹. Tot i la

---

²⁴¹ L'any 1992, Amand Blanes i Llorens i Enric Mendizábal i Riera, investigadors del Centre d'Estudis Demogràfics de la Universitat Autònoma de Barcelona, van col·laborar amb l'encàrrec fet pel CHCC per determinar *L'estructura de la població a Catalunya l'any 1936*, per edats i sexe. En el seu estudi, Blanes i Mendizábal van arribar a una xifra discrepant amb la que oficialment es donà pel que fa a la població de Catalunya l'any 1936. A partir del cens espanyol de 1930 i les investigacions d'Anna Cabré sobre la reproducció de les generacions catalanes entre 1856 i 1960 (CABRÉ, 1989), els autors calcularen el nombre d'habitants de Catalunya a 31 de desembre de 1935, i l'estimaven en 2.825.708 habitants. Si comparem aquest resultat amb el padró d'habitants que facilità el Servei Central d'Estadística de la Generalitat, que era,

discrepància de xifres amb la que aporta el Servei Central d'Estadística de la Generalitat a 31 de desembre de 1936²⁴², els nostres càlculs s'han basat en les xifres del segon avanç del padró d'habitants publicades per la Generalitat de Catalunya l'octubre de 1937²⁴³ i que era de 2.920.748 habitants. Entre aquesta xifra i la que ens aportaren Blanes i Mendizábal hi havia una diferència de 95.040 vides, és a dir una discrepància del 3,36 %, que hem tingut en compte a l'hora de confeccionar la taula de població per edats i sexe²⁴⁴.

---

en dades del segon avanç de població que facilità aquest Servei, de 2.920.748 a 31 de desembre de 1936, observem una discrepància de 95.040 vides entre una i altra xifra. Fins i tot tenint en compte el possible augment de la població entre 31 de desembre de 1935 i 31 de desembre de 1936, la diferència continua sent prou significativa i planteja dubtes sobre la validesa de les xifres amb les que hem treballat.

²⁴² El Servei Central d'Estadística de la Generalitat va presentar amb data de 30 d'abril de 1936 el primer Padró d'Habitants, que havia d'esdevenir posteriorment el Cens de Població de Catalunya. L'esclat de la Guerra Civil va interrompre el propòsit, de manera que la major part de poblacions del país haguessin facilitat els resultats definitius. Tot amb tot, l'abril de 1937 el Departament de Presidència publicà un primer avanç amb el títol de *Població de Catalunya 1936*, i l'octubre del mateix any, el Departament d'Economia publicà el segon avanç amb el títol de *La Divisió Territorial de Catalunya*. El primer avanç computava el nombre d'habitants de Catalunya a 30 d'abril de 1936. Havien enviat l'avanç un total de 1.009 municipis dels 1.068 reconeguts; en mancaven, per tant, 59 als que se'ls assignà els habitants del cens espanyol de 1930. D'aquests 1.009, només 300 havien facilitat les dades definitives. Aquest primer avanç, sense contemplar els refugiats de guerra que a l'abril de 1937 ja es quantificaven en uns 300.000, dona una població de fet de 2.918.901 habitants. L'octubre del mateix 1937 sortia publicat el segon avanç de població, on corregia a l'alça la xifra d'habitants entre el 30 d'abril i el 31 de desembre de 1936. Les xifres continuen expressant-se en població de fet, i recullen les dades actualitzades de 1.070 municipis (sense comptar les altes de nous municipis com l'Ampolla, Gerb, Riells del Fai i la Palma de Cervelló) amb 48 municipis que no havien enviat l'avanç, i que per tant se'ls continua atribuint la població del cens espanyol de 1930. És important de destacar, així mateix, que solament 172 dels 850 municipis havien facilitat xifres definitives, i que entre els municipis que només havien facilitat xifres provisionals s'hi comptaven les nou principals ciutats del país, entre les que s'hi trobava la capital catalana. La xifra final d'aquest segon i darrer avanç de població a 31 de desembre de 1936, pujà a 2.920.748 habitants. OLIVA, 1995, 92-94.

²⁴³ GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT D'ECONOMIA, 1937.

²⁴⁴ OLIVA, 1995, 98. En la taula II observarem, no obstant, que la suma de les nostres estimacions pel que fa a la població masculina i femenina puja a 2.920.652, per tant difereix en 96 vides respecte del segon avanç de població, que era de 2.920.748 habitants, negligible i explicable si tenim en compte les diferències en els coeficients de càlcul de la taula.

<i>Anys</i>	Taula I 31-XII-1935 (Font: A. Blanes/E. Mendizábal)		Taula II 31-XII-1936 (Elaboració pròpia)	
	<i>Homes</i>	<i>Dones</i>	<i>Homes</i>	<i>Dones</i>
0-4	114.180	110.599	118.016	114.315
5-9	114.515	111.078	118.363	114.810
10-14	124.186	122.210	128.359	126.316
15-19	113.943	114.384	117.771	118.227
20-24	114.791	121.418	118.648	125.498
25-29	119.858	127.385	123.885	131.665
30-34	114.082	122.484	117.915	126.599
35-39	107.475	112.725	111.086	116.513
40-44	95.167	101.814	98.365	105.235
45-49	88.510	92.786	91.484	95.904
50-54	73.440	79.275	75.908	81.939
55-59	64.844	73.831	67.023	76.312
60-64	47.945	56.930	49.556	58.843
65-69	39.031	46.650	40.342	48.217
70-74	24.376	29.184	25.195	30.165
75-79	13.532	17.801	13.987	18.399
80-84	5.182	7.278	5.356	7.523
85+	1.169	1.650	1.208	1.705
Total	1.376.226	1.449.482	1.422.467	1.498.185
Taula: elaboració pròpia a partir de les dades de població facilitades per Amand Blanes i Enric Mendizábal				

Si acceptem aquestes xifres, resultaria que del total de la població catalana l'any 1936, les persones de sexe masculí sumarien 1.422.467 (48,7 %) mentre que 1.498.185 (51,29 %) es correspondrien amb les persones de sexe femení. Hem vist en l'apartat sobre la quantificació de les pèrdues humanes en acció de guerra, com la mortalitat. Si ens movem entre les xifres obtingudes a partir del càlcul víctimes en ciutats de més de 10.000 habitants i les xifres comarcals analitzades a partir d'una àmplia mostra de trenta-quatre comarques, el còmput final de combatents morts oscil·la entre el 12,97 ‰ i el 13,79 ‰ en relació al total de la població de Catalunya de l'any 1936, cosa que representaria en

xifres absolutes, com hem vist, entre 37.882 i 40.277 combatents, milicians o milicianes, i soldats morts.

Hem vist en analitzar el gràfic de mortalitat per edats i sexe que, dels 21.758 amb veïnatge conegut a Catalunya l'any 1936, morts en acció de guerra als quals els consta l'edat, 21.730 (99,87 %) són homes, i 28 (0,13 %) són dones. Traient el paràmetre de cerca per edat, bo i reduint-la a acció de guerra més residència a Catalunya, i aplicant el mateix càlcul, resultaria que pugem a 31.398 morts, dels quals 31.357 (99,87 %) són homes i 41 (0,13 %) són dones. Per tant, obtenim proporcions pràcticament idèntiques de gairebé l'equivalent a una dona per cada sis-cents homes.

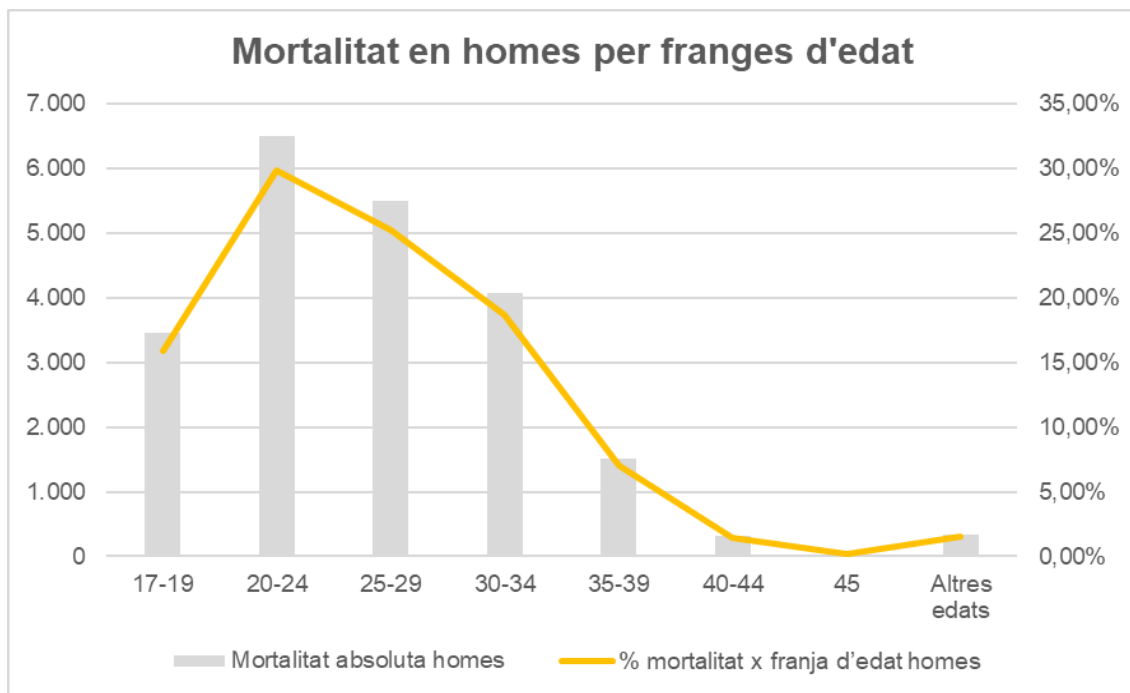
Prenent, doncs, com a referència per als nostres càlculs aquesta estimació per sexes del 99,87 % en el cas del homes, i del 0,13 % en el cas de les dones, aplicable al total estimat de morts en acció de guerra que, recordem-ho, oscil·laria entre els 37.882 i els 40.277, ens mouríem entre els 37.833 homes i les 49 dones respecte l'estimació baixa amb relació a nuclis majors de 10.000 habitants; i entre 40.225 homes i 52 dones pel que fa referència a l'estimació alta, si tenim en compte el càlcul comarcal. Aquests resultats aplicats al conjunt ponderat de població masculina i femenina a 31 de desembre de 1936, donaria una mortalitat en acció de guerra que, pel que fa als homes, oscil·laria entre el 26,6 i el 28,3 ‰, i pel que fa a les dones no seria superior al 0,04 ‰. És a dir, sobre el total de la població masculina de Catalunya l'any 1936, haurien mort com a conseqüència d'acció de guerra entre 26 i 28 homes per cada 1000 habitants, i 4 dones per cada 100.000 habitants.

El nostre reajustament de la piràmide d'edats d'Amand Blanes i Enric Mendizábal donava aquestes xifres totals per als grups d'edat que aquí ens interessen a fi de conèixer la incidència d'aquestes morts sobre la població entre 17 i 45 anys, a partir d'aplicar els percentatges per grups d'edat que ens han sortit de la mostra de 21.758 casos de morts en acció de guerra als quals els consta l'edat i veïnatge a Catalunya l'any 1936.

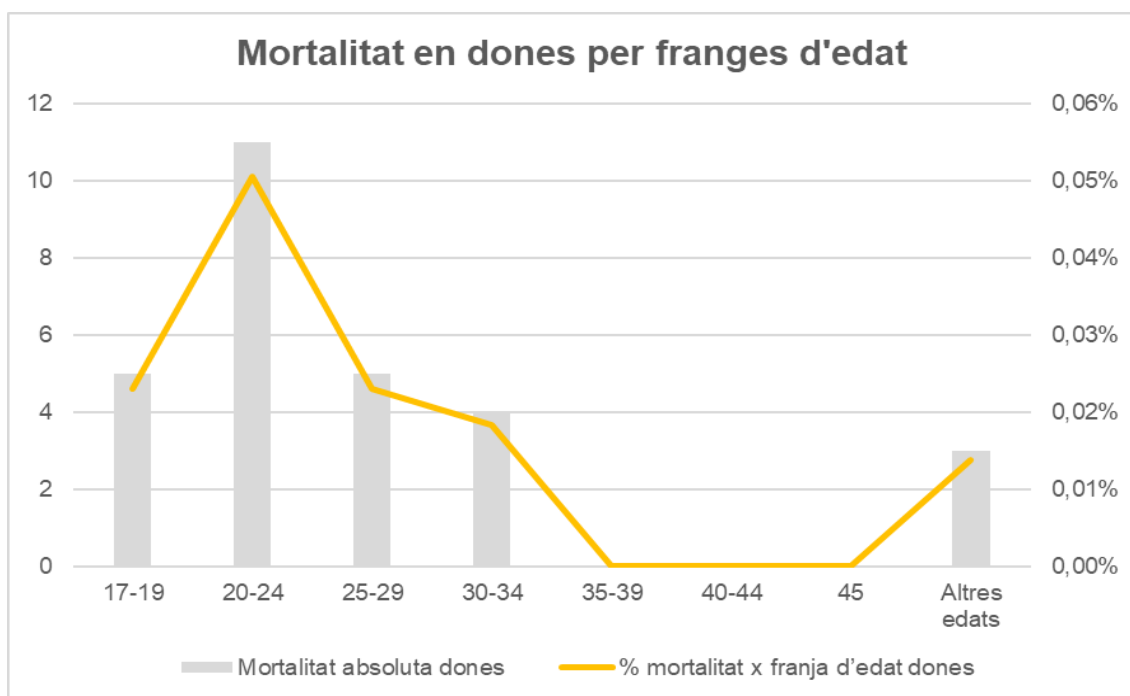
En aquest punt, considerem important avaluar la incidència d'aquesta mortalitat en acció de guerra en la franja que va des dels 17 als 45 anys d'edat. Partint del càlcul per franges d'edat a 31 de desembre de 1936 d'elaboració pròpia a partir de les dades demogràfiques d'Amand Blanes i Enric Mendizábal

a 31 de desembre de 1935, i si restringim més l'anàlisi a les franges d'edat que van ser mobilitzades, és a dir des dels 17 als 45 anys, separat en homes i dones, tenint en compte el total d'homes i dones i el tant per cent corresponent per franja d'edat, així com el tant per cent de mortalitat que hem obtingut per franja d'edat, la mortalitat que hem obtingut el següent quadre de resultats:

Taula. Mortalitat per franges d'edat i sexe				
<i>Anys</i>	<i>Total població homes</i>	<i>% franja d'edat de 17 a 45 anys</i>	<i>Mortalitat homes</i>	<i>% mortalitat x franja d'edat</i>
17-19*	70.662	10,72 %	3.458	15,89 %
20-24	118.648	18,01 %	6.503	29,89 %
25-29	123.885	18,80 %	5.494	25,25 %
30-34	117.915	17,90 %	4.069	18,70 %
35-39	111.086	16,86 %	1.521	6,99 %
40-44	98.365	14,93 %	309	1,42 %
45*	18.296	2,78 %	36	0,17 %
Altres edats			340	1,56 %
Total	658.857	100 %	21.730	99,87 %
<i>Anys</i>	<i>Total població dones</i>	<i>% franja d'edat de 17 a 45 anys</i>	<i>Mortalitat dones</i>	<i>% mortalitat x franja d'edat</i>
17-19*	70.936	10,20 %	5	0,02 %
20-24	125.498	18,04 %	11	0,05 %
25-29	131.665	18,93 %	5	0,02 %
30-34	126.599	18,20 %	4	0,02 %
35-39	116.513	16,75 %	0	0 %
40-44	105.235	15,13 %	0	0 %
45*	19.180	2,76 %	0	0 %
Altres edats			3	0,01 %
Total	695.626	100 %	28	0,13 %
TOTAL			21.758	100 %
*Pel primer grup d'edats només ens interessen els darrers tres anys (17, 18 i 19 anys), i pel darrer només un (45 anys). Amb les correccions necessàries, damunt la base arbitrària de dividir el total quinquennal pel nombre d'anys, això ens dona 70.662 homes i 70.936 dones pel primer grup d'edats; i 18.296 homes i 19.180 dones comptarien el 1936 amb 45 anys d'edat. No tenim en compte els 364 combatents homes morts, d'edats per sobre de 46 anys i per sota de 16, incloses aquestes edats.				
Taula: elaboració pròpia				

Gràfic: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

Tant en homes com en dones, la franja de població més nombrosa, per edats, és la de 25 a 29 anys, ambdues incloses; la que menys, es correspondria amb la franja d'edats que va de 45 a 49 anys. Entremig, com a grups d'edat més nombrosos, les franges de 20 a 24 anys, i de 30 a 34 anys,

s'intercanviarien com a segon i tercer grups més nombrosos en homes i dones. Mentre que les franges de 15 a 19 anys²⁴⁵, 35 a 39 anys, i 40 a 44 anys, se situarien en ambdós sexes en les posicions següents.

Si ens fixem en la taula de mortalitats per franges d'edat i sexe, observarem que la franja d'edat amb major mortalitat, tant en homes com en dones, i en xifres absolutes i relatives, és la de 20 a 24 anys d'edat. Aquest grup d'edats representa el 18,01 i el 18,04 % en homes i dones, respectivament, del total de població en edats compreses entre els 17 i 40 anys. En el cas dels homes és especialment important en tant que representa pràcticament un terç del total de la mortalitat masculina en acció de guerra amb un 29,89 % del total en relació amb les franges d'edat que foren mobilitzades durant la guerra. En la mateixa franja d'edat, la mortalitat en dones suposaria el 0,05 % del total. En homes també, el 25,25 % de la mortalitat es trobaria en el grup d'edat més nombrós (18,80 % del total de la població masculina entre 17 i 45 anys), el de 25 a 29 anys. El grup d'edat de 30 a 34 anys representa el 17,90 % de població masculina entre els 17 i 45 anys, i coneix una mortalitat del 18,70 %. No menys esfereïdor és el percentatge de morts en el grup d'edats de disset a dinou anys en homes, del 15,89 %, tenint en compte que només contemplem tres anys i no cinc, com en els altres grups. En la franja baixa, entre els 40 i 45 anys d'edat i els d'altres edats per sota dels 17 anys i per sobre dels 45, en homes, significaria un baix 3,15 % de la mortalitat. Pel que fa al sexe femení, els resultats són semblants i pràcticament imperceptibles en xifres relatives. Oscil·larien entre el 0 del grup d'edats que aniria dels 35 als 45 anys ambdós inclosos, i el 0,05 % que obtenim en el grup d'edats de 20 a 24 anys.

En la taula i gràfic següents plantejem l'estimació de la mortalitat absoluta per edats, a partir de contemplar el total de combatents morts de cada edat, amb relació a l'estimació total a la baixa i a l'alça de morts en acció de guerra. De més a menys, en intervals de 500 morts, trobaríem el grup de 18 a 20 anys entre 2.500 i 3.000 morts; per sota, entre 2.000 i 2.500, es trobarien el grup de 21, 22, 23, 27 i 28 anys, i 26 anys en estimació a l'alça (40.277). En l'interval que va de 1.500 a 2.000 morts hi trobem el grup d'edats conformat pels 24, 25,

---

²⁴⁵ Tenim en compte el grup d'edat complet, de quinze a dinou anys, que puja a 117.771 homes i 118.227 dones.

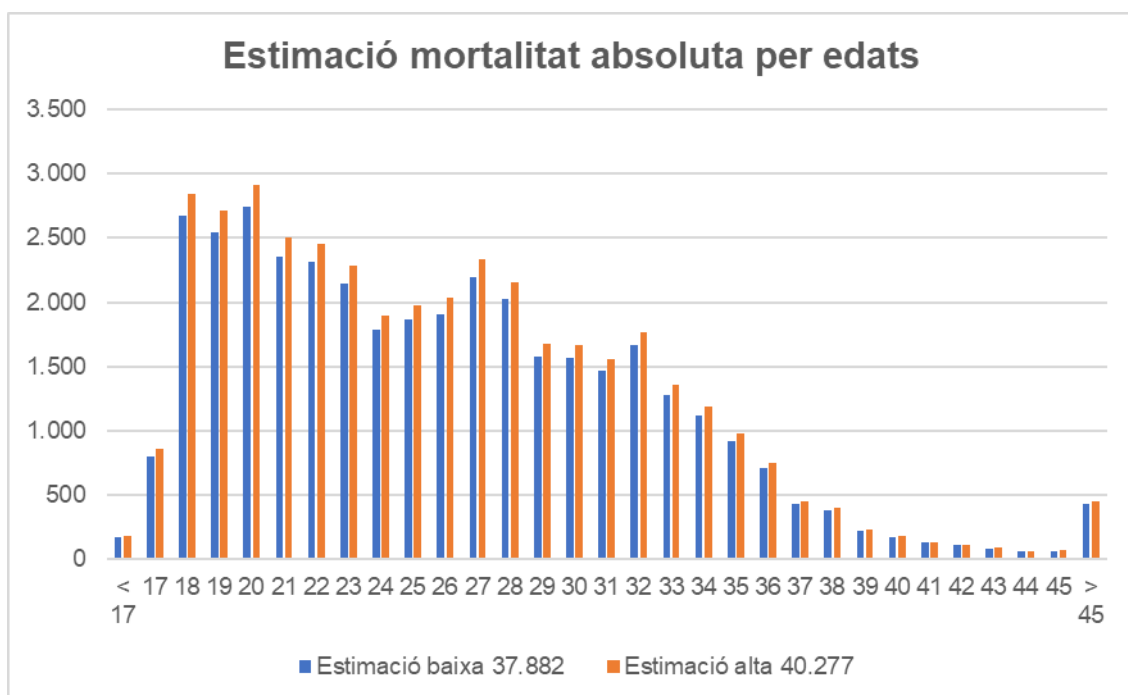

26 en l'estimació a la baixa (37.882), 29, 30, 31 en l'estimació alta (40.277), i 32 anys. Les edats de 33 i 34 anys, i la de 31 en estimació baixa (37.882) serien les úniques que es trobarien en l'interval d'entre 1.000 i 1.500 morts. Tant en l'estimació baixa com alta, les víctimes de 17, 35 i 36 anys comptarien amb una mortalitat que es mouria entre les 500 i les 1.000 defuncions. La resta d'edats, inclosos els menors de 17 anys i els majors de 45, coincidirien en la franja de 0 a 500.

Taula. Estimació mortalitat absoluta per edats				
Edat	Morts homes/dones	%	Estimació baixa 37.882	Estimació alta 40.277
<17	98	0,45	171	181
17	461	2,12	803	853
18	1.538	7,07	2.678	2.847
19	1.464	6,73	2.549	2.710
20	1.574	7,23	2.740	2.914
21	1.354	6,22	2.357	2.506
22	1.328	6,10	2.312	2.458
23	1.234	5,67	2.148	2.284
24	1.024	4,71	1.783	1.896
25	1.069	4,91	1.861	1.979
26	1.097	5,04	1.910	2.031
27	1.261	5,80	2.195	2.334
28	1.166	5,36	2.030	2.158
29	906	4,16	1.577	1.677
30	901	4,14	1.569	1.668
31	843	3,87	1.468	1.561
32	956	4,39	1.664	1.770
33	734	3,37	1.278	1.359
34	639	2,94	1.113	1.183
35	528	2,43	919	977
36	405	1,86	705	750
37	245	1,13	427	454
38	218	1,00	380	404
39	125	0,57	218	231
40	96	0,44	167	178
41	72	0,33	125	133
42	61	0,28	106	113

Taula. Estimació mortalitat absoluta per edats				
Edat	Morts homes/dones	%	Estimació baixa 37.882	Estimació alta 40.277
43	46	0,21	80	85
44	34	0,16	59	63
45	36	0,17	63	67
>45	245	1,13	427	454
TOTAL	21.758	100,00	37.882	40.277

Taula: elaboració pròpia

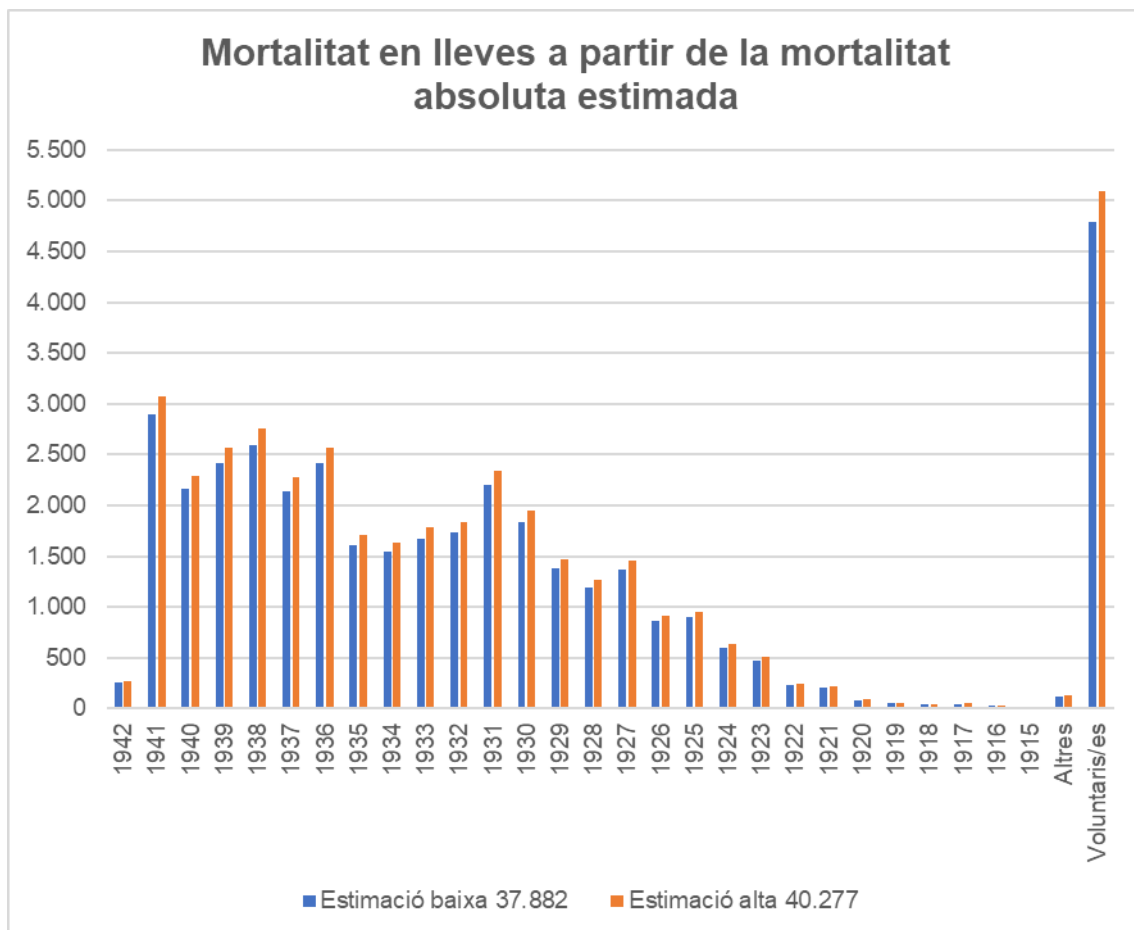

Gràfic: elaboració pròpia

Per acabar aquest subapartat, plantejarem l'extrapolació de la mortalitat per lleva en tant per cent, aplicat a l'oscil·lació de víctimes totals en acció de guerra que hem deduït en el subapartat sobre la quantificació de la mortalitat en acció de guerra, i que concloïem que podria oscil·lar entre les 37.882 i 40.277 víctimes mortals. Amb els resultats absoluts per lleva, en deduïm el percentatge respecte al total de la mostra de combatents morts als que consta informada la lleva, i que puja 20.798. A partir d'aquí, apliquem per separat als totals estimats per obtenir els intervals sobre els que es podrien moure les xifres totals de morts per lleva:

Taula. Estimació mortalitat absoluta per llevs				
Lleva	Morts	%	Estimació baixa 37.882	Estimació alta 40.277
1942	141	0,68	257	273
1941	1.590	7,64	2.896	3.079
1940	1.185	5,70	2.158	2.295
1939	1.324	6,37	2.412	2.564
1938	1.421	6,83	2.588	2.752
1937	1.175	5,65	2.140	2.275
1936	1.327	6,38	2.417	2.570
1935	884	4,25	1.610	1.712
1934	847	4,07	1.543	1.640
1933	920	4,42	1.676	1.782
1932	951	4,57	1.732	1.842
1931	1.212	5,83	2.208	2.347
1930	1.005	4,83	1.831	1.946
1929	761	3,66	1.386	1.474
1928	654	3,14	1.191	1.267
1927	753	3,62	1.372	1.458
1926	475	2,28	865	920
1925	493	2,37	898	955
1924	332	1,60	605	643
1923	261	1,25	475	505
1922	127	0,61	231	246
1921	117	0,56	213	227
1920	47	0,23	86	91
1919	29	0,14	53	56
1918	21	0,10	38	41
1917	26	0,13	47	50
1916	16	0,08	29	31
1915	5	0,02	9	10
Altres	68	0,33	124	132
Voluntaris/es	2.631	12,65	4.792	5.095
TOTAL	20.798	100,00	37.882	40.277

Taula: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

Sense tenir en compte els voluntaris, només comptant amb les lleves que van mobilitzar-se en un i altre exèrcit, observem que la lleva de 1941, les lleves de 1939 i 1936 en l'estimació alta, i la lleva de 1938, es mourien en un interval de 2.500 i 3.000 morts. Entre els 2.000 i 2.500, vindrien les lleves de 1940, 1937 i 1931, i les de 1939 i 1936 per la banda baixa. Les lleves de 1935, 1934, 1933, 1932 i 1930 coneixerien una mortalitat en la franja que va dels 1.500 als 2.000 morts. Per sota, entre 1.000 i 1.500 víctimes mortals, les de 1929, 1928 i 1927. En l'interval que va dels 500 als 1.000 morts, s'hi situarien les lleves de 1926, 1925 i 1924. Mentre que la resta, 1942, de 1923 a 1915 ambdues incloses, i altres lleves, coneixerien una mortalitat que se situaria en l'interval de 0 a 500.

Pel que fa a les xifres que donem en el cas dels voluntaris/es, amb una mortalitat situada en la franja dels 4.500 a 5.000 en el càlcul a la baixa, i en la de 5.000 a 5.500 en el càlcul a l'alça estimat pel total de morts en acció de

guerra, hem de tenir en compte que, primer, afectaria al conjunt de totes les edats; i en segon lloc, s'inclou en aquest còmput el gruix de voluntaris/es detectat per tot el període de la guerra, i no solament del mesos que coincidirien amb les milícies.

4.5. Mortalitat segons cronologia i escenaris de les morts en acció de guerra

Des del punt de vista militar, en general la historiografia s'ha debatut entre dividir els mesos que va durar el conflicte armat, en dues o tres fases diferenciades, per bé que no sempre coincidents en la cronologia. Amb una periodificació en dues fases, per exemple, Joan Villarroya considerà el procés de militarització de les milícies a la primavera de 1937, com a pas necessari per a un exèrcit regular, fou el punt d'inflexió pel canvi que suposà la pressió mobilitzadora. En canvi, autors com Jesús Maestro, bo i posant més èmfasi en el signe de les operacions militars, consideren el canvi de fase a l'hivern de 1937 o primavera de 1938²⁴⁶.

Aquesta fase de la guerra va iniciar-se tant bon punt els militars sollevats van ser derrotats a les principals ciutats per les forces d'ordre públic i els civils armats. És el moment en què el poder revolucionari, plasmat amb la creació del Comitè Central de Milícies Antifeixistes, sacseja la legalitat autonòmica i republicana, al mateix temps que ha d'entomar l'organització per a fer front a la guerra que tot just començava. És la fase en què els fronts de combat es trobaven allunyats en terres d'Aragó, Mallorca o la participació a Madrid, i Catalunya esdevenia rereguarda d'assistència i proveïment, enmig d'una conflictivitat social i política creixent que es manifestà de forma violenta, a Barcelona, durant les jornades de maig de 1937. Aquesta primera fase, a la darrerria de la primavera de 1937, viuria el procés definitiu de militarització de les milícies en un context de centralització i comandament únic camí d'un exèrcit regular en què convertí l'Exèrcit Popular de Catalunya en Exèrcit de

---

²⁴⁶ VILLARROYA, 1985, 169; MAESTRO, 1987, 53-54.

l'Est²⁴⁷. Des del punt de vista militar, constatem com alguns autors prefereixen allargar-la fins a la fi de la retirada d'Aragó, i es caracteritzaria per una activitat bèl·lica de baixa intensitat comparat amb l'etapa que s'iniciaria a partir d'abril-maig de 1938²⁴⁸.

La segona fase, sempre segons el punt de vista, arrencaria a partir d'abril-maig de 1938 fins al febrer de 1939, per tant després de la caiguda del front d'Aragó i la fixació de la línia de front a Catalunya, per tant convertint-se en escenaris de guerra. Els rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre esdevindrien línia de front, i les terres dels marges drets d'aquests rius quedaren en poder rebel, i el trencament territorial pel sud que partí en dos el territori lleial²⁴⁹. Serà el moment de forta presència militar, tant d'efectius com de serveis, de pressió mobilitzadora de les lleves més joves, i sobretot de les més grans²⁵⁰, i de persecució de desertors. Al costat d'aquests fronts, on s'hi concentra la major part del contingent de combatents catalans, no hem d'oblidar la seva presència en altres escenaris del conflicte en els fronts de Llevant, Andalusia i Extremadura, i Centre.

Altres autors, més cap a aquí, prefereixen dividir la guerra en tres fases. Ramon Arnabat, Anna Sabanés i Ernesto González consideren que una primera fase es desenvolupà entre el cop militar, i la seva derrota a les principals ciutats de la geografia peninsular, fins a final d'any 1936. Inclouria l'ofensiva a l'Aragó, l'expedició a Mallorca i la participació en la defensa de Madrid. La segona fase s'iniciaria pròpiament al gener de 1937, coincidint amb els intents d'organització d'una força regular a Catalunya que integrés les milícies populars, i s'allargaria el mes de març de 1938. En aquesta fase hom

---

²⁴⁷ El procés de militarització seguí ritmes diferents en tota la zona republicana. A Catalunya, no sense oposició i dificultats, s'anà desplegant durant la primavera de 1937. MARTÍN RAMOS, José Luis: *La rereguarda en guerra. Catalunya, 1936-1937*. Barcelona: L'Avenç, 2012, ps. 15-40, 91-238; id.: *Territori capital. La guerra civil a Catalunya, 1937-1939*. Barcelona: L'Avenç, 2015, ps. 19-46.

²⁴⁸ MAESTRO, 1987, 53-54.

²⁴⁹ MARTÍN RAMOS, 2015, 349-440.

²⁵⁰ El febrer de 1938 l'ordre de reclutament afectà les lleves de 1929 i 1940, i al mes d'abril, es cridaren les lleves de 1928, 1927 i 1941, mentre que al mes de maig es cridaren els reemplaços de 1925 i 1926. I al setembre s'hi afegiren els de 1923 i 1924. MATTHEWS, 2012, 74. Estem parlant de joves que l'any 1938 complien els 18 anys, per tant molts van anar al front encara amb 17 anys, i homes de 35-36 anys. Al gener de 1939 s'hi afegiren les de la 1915 a 1922, i la de 1942.

viuria els anomenats *Fets de Maig* de 1937²⁵¹ que, des del punt de vista militar, derivà en l'assumpció d'un comandament únic republicà centralitzat, i les ofensives militars republicanes damunt les tres capitals, Saragossa, Osca i Terol, a l'agost, octubre i desembre de 1937, respectivament, i l'ofensiva posterior franquista en tot el front d'Aragó, el març de 1938. L'ofensiva significà l'aïllament de Catalunya respecte de la resta de territori sota comandament republicà, i la fixació de les línies de front al llarg dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. Finalment, la tercera fase s'iniciaria a l'abril de 1938 i el protagonisme el tingueren les operacions militars a iniciativa republicana al llarg dels tres rius, fins l'ofensiva franquista final de desembre de 1938²⁵².

Cronològicament, aquestes fases de la guerra són prou evidents si observem la corba de mortalitat per anys. En treballs precedents, que hom pot remuntar a finals dels vuitantes i primera meitat dels norantes del segle passat, s'observava clarament aquesta tendència, amb una distribució anual de les morts en acció de guerra en progressió clarament ascendent des de l'arrencada del conflicte armat. Ho apunten treballs, alguns ben allunyats en el temps, com el de Joan Villarroya, Jesús Maestro, a Badalona i Sabadell, respectivament, o els estudis introductoris de Jordi Oliva, i també de Jordi Serra, a les comarques gironines, a la Segarra, l'Urgell o la Noguera, i a Terrassa, respectivament²⁵³.

Del conjunt d'aquests treballs en podíem extreure els extrems que marcarien l'oscil·lació de la mortalitat de cada any²⁵⁴. Pel que fa al 1936, aquests estudis ens indiquen que ens mouríem entre un baix 1 % del Baix Penedès i un 10,1 % del Garraf. Al 1937 la mortalitat oscil·laria entre el 7,8 % de la Segarra i el 20 % de Sabadell. Les mateixes dades a aquestes ciutats i comarques de mostra ens presenten un increment exponencial, al 1938, pel que fa al nombre de morts que en xifres relatives oscil·laria entre el 61 % del Gironès i el 77,18 % de

---

²⁵¹ SOLÉ I SABATÉ; VILLARROYA I FONT, 1982, 197-206.

²⁵² ARNABAT; SABANÉS; GONZÁLEZ, 2006, 30-32; ARNABAT (coor. i ed.), 2010, 23-25; GALITÓ; GIMENO; PITA; TARRAGONA, 2006; SÁNCHEZ CERVELLÓ; CLUA MICOLA, 2005; MARTÍNEZ BANDE, 1979, 1984, 1988, 1989 i 1990; Díez Esculies, 2018, 39-70.

²⁵³ VILLARROYA, 1985, 169; MAESTRO, 1987, 53-54; OLIVA et altri, 1991, 32; OLIVA, 1992, 129; OLIVA et altri, 1995, 245 i 249; SERRA, 2003, 134.

²⁵⁴ Vegeu notes 149, 150 i 152 d'aquest capítol.

l'Urgell sobre el total de la mortalitat dels anys del conflicte. Finalment, els primers mesos de l'any 1939, les xifres es mourien entre el 9,2 % del Ripollès i un esfereïdor 23,1 %, cas del Gironès.

Amb aquesta informació com a punt de partida, l'objectiu serà conèixer la distribució per anys de la mortalitat en acció de guerra al conjunt de Catalunya a partir de les dades que aporta l'estudi del Cost humà globalment tractat, a partir d'una mostra prou significativa de 26.159 combatents als quals els consta l'any de la mort, el mes i l'any, o bé també el dia, el mes i l'any. Els paràmetres de cerca que hem utilitzat són: residència a Catalunya, acció de guerra i major o igual a 1936.

En aquesta voluntat de fixar, any per any, el total de combatents en xifres absolutes i relatives, caldrà tenir presents algunes consideracions prèvies de la mostra resultant. Primer que tot, en aquesta nòmina hem inclòs les víctimes dels fets de juliol de 1936, encara que aquestes jornades de juliol no puguin considerar-se un fet estrictament de guerra. En segon lloc, fer palesa l'enorme dificultat per establir el marc de referència temporal per a les víctimes en acció de guerra de 1939, tenint en compte circumstàncies i condició de les mateixes a l'hora de poder-les o no considerar en el còmput d'acció de guerra per a aquell any. Ens referim, a tall d'exemple, a algunes de les morts que es produeixen a Catalunya més enllà del 10 de febrer de 1939, o més enllà de l'1 d'abril en altres fronts. Ens preguntem aquí, on establir la frontera cronològica per considerar-los morts en acció de guerra, o fer-los constar com a víctimes en l'àmbit d'altres morts col·laterals.

Una altra casuística complicada de resoldre és on hom ha de posar l'èmfasi en el cas d'aquells soldats que, trobant-se convalsents en hospitals de rereguarda sota administració republicana, militar o civil, canvien d'administració amb l'ocupació final de Catalunya a partir de desembre de 1938, i en conseqüència passar a convertir-se en presoners de guerra. Què haurà de prevaldre, la condició de combatent o la de presoner de guerra? Ens referim també, i com a nou exemple, a les morts que es produeixen en centres sanitaris/hospitalaris a l'altre cantó de la frontera, o simplement a l'altre cantó de la frontera rebent o no atenció, com per exemple a l'Hospital de Sant Lluís, a Acs, o a Foix, al departament de l'Arieja, a Prats de Molló, el Pertús o el Voló, a

Cervera de la Marenda, Banyuls de la Marenda, etc. tots ells seguint els camins de l'exili, ferits o malalts dels fronts, fins i tot evacuats pels propis serveis sanitaris de l'Exèrcit Popular de la República. Aquí, la frontera cronològica es barreja amb el dubte sobre si ha de prevaldre la condició d'exiliat, i això comporta no pas més d'un mal de cap a l'hora de determinar en quines circumstàncies un combatent el continuarem considerant mort en acció de guerra i en quines altres com a mort a l'exili. Aquella mortalitat de combatents que decideixen retornar a Catalunya, ferits o malalts, durant els primers dies després d'entrar en territori de l'Estat francès, o quan l'enregistrament del combatent republicà als llibres de defuncions civils es produeix dies després de la mort, al costat d'altres combatents d'unitats franquistes que també troben la mort a Catalunya.

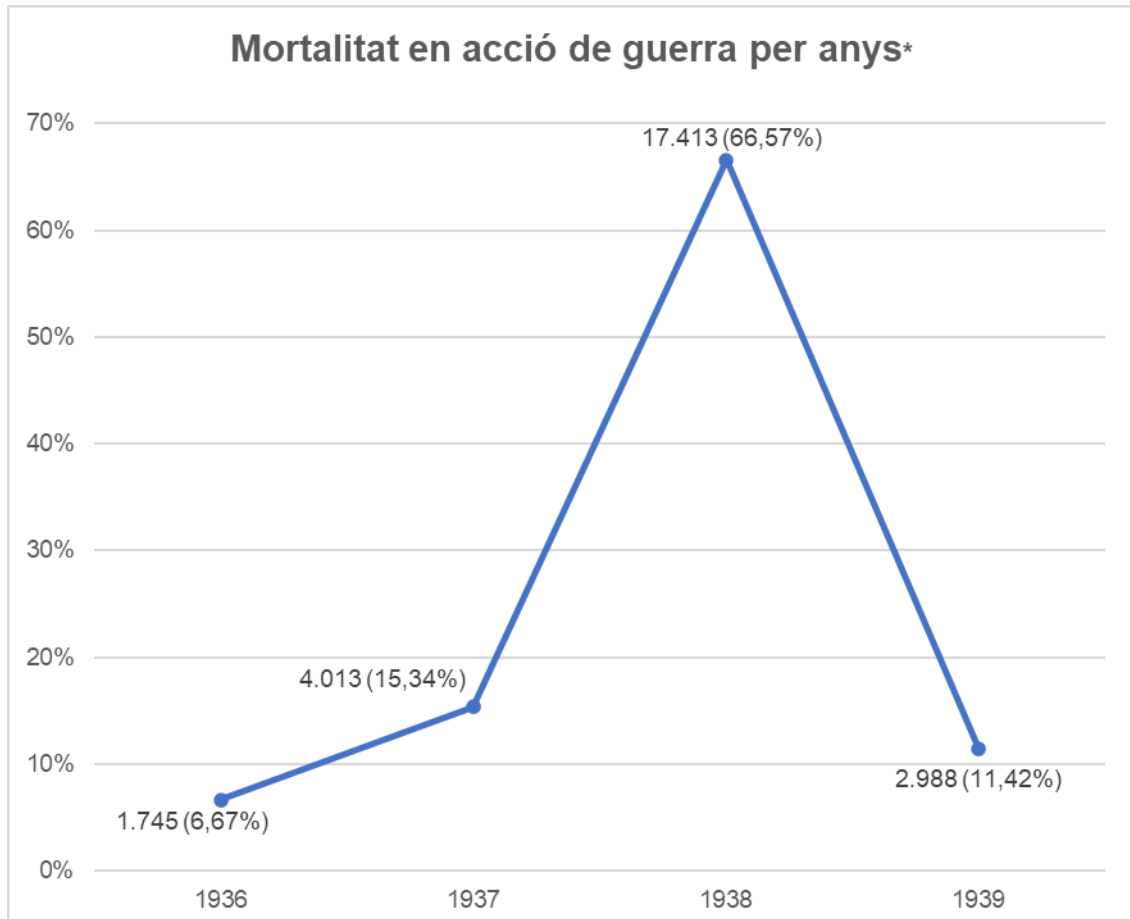
Trobar, per tant, la manera de resoldre totes aquestes situacions de manera individualitzada només és possible, a la llum de la en general poca informació de què es disposa, a partir de creuar data de la mort, causa de la mort (violenta o malaltia de llarga durada), exèrcit, unitat militar i lloc de la mort. I malgrat tot, encara quedaran casuístiques que serà complicat resoldre, o altres que probablement hàgim errat en la consideració d'àmbit acció de guerra versus exili o repressió franquista.

Amb la mostra de 26.159 combatents morts en acció de guerra als que els consta la data de la mort, sense tenir en compte altres aspectes com el front de combat o el lloc concret on es produí aquesta defunció militar, confirmem la mort de 1.745 combatents durant els mesos de juliol a desembre de 1936, 4.013 al llarg de l'any 1937, 17.413 combatents haurien mort al 1938, mentre que 2.988 caurien el 1939²⁵⁵. Amb aquestes dades a la mà, no solament podem confirmar l'elevada mortalitat de l'any 1938 que, en xifres relatives representaria el 66,56 % de les morts de tot el període de la guerra, sinó que dobla la mortalitat acumulada dels anys 1936, 1937 i 1939 junts. I si ens mantenim fidels a la periodificació que hem plantejat més amunt en doble etapa de la guerra, amb la frontera posada a la primavera de 1938, la suma de la

---

²⁵⁵ Dades obtingudes en consulta, per a usuaris autoritzats, al banc de dades del Cost humà: <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat2949>> (consulta: setembre de 2022).

mortalitat acumulada dels anys 1936 i 1937 representarien una tercera part de l'acumulada per tot l'any 1938.

*Mortalitat a partir d'una mostra de 26.159 combatents morts en acció de guerra.

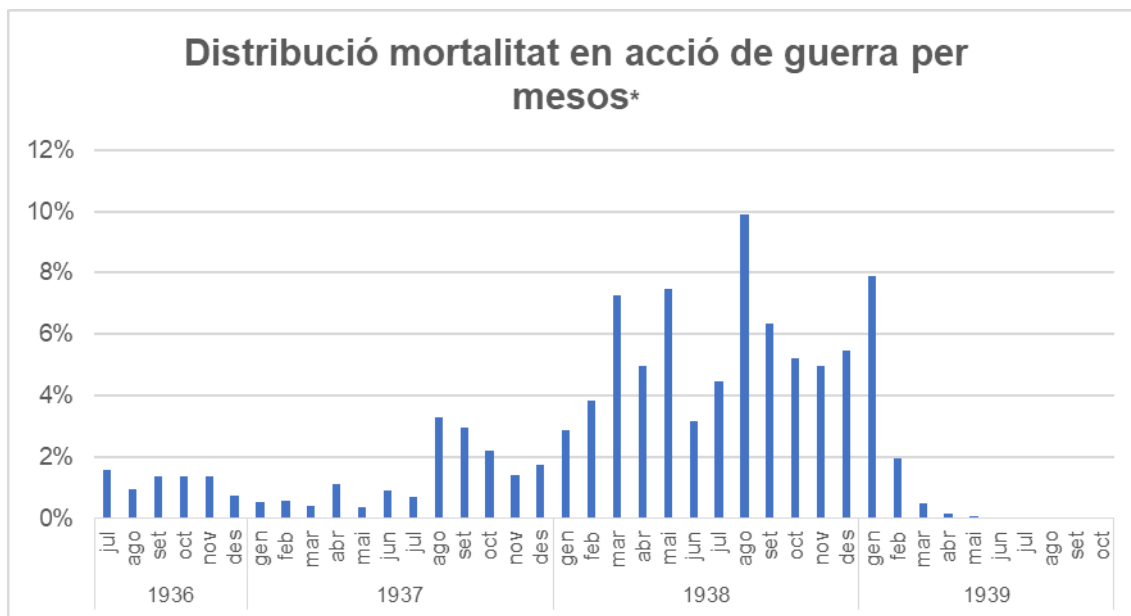
Gràfic: elaboració pròpia

Per la seva banda, en xifres relatives, la mortalitat durant el segon semestre de 1936 representa, en xifres relatives, un baix 6,67 % si ho comparem amb els percentatge de 1938, i fins i tot de 1939, però equivalent al de 1937 si tenim en compte que comparem la meitat d'un any amb un any sencer. En aquest sentit, la taxa percentual obtinguda per a tot l'any 1937, del 15,34 %, només significaria un increment del 2 % respecte la mortalitat del segon semestre de 1936, explicable des del punt de la lògica bèl·lica per les accions militars que l'Exèrcit Popular de la República activa sobretot al front d'Aragó a partir de l'agost de 1937, però sense acabar de demostrar que aquest canvi de rumb pel

que fa a la guerra es traduí en un augment molt significatiu de la mortalitat del combatent català.

Un comentari a part demanen les xifres de mortalitat catalana durant el 1939, bo i tenint en compte, que el gran gruix d'aquesta cal atribuir-la al mes de gener i primers dies de febrer, coincidint amb la retirada de Catalunya per part de les tropes republicanes. En conjunt, la xifra total de combatents morts durant aquest any no seria inferior, com hem dit més amunt, als 2.988 en total, la qual cosa significa, en xifres relatives, l'11,42 % del total de les morts ocorregudes durant tot el període bèl·lic. Unes xifres, aquestes, realment esfereïdores si tenim en compte els límits cronològics en què es desenvolupen les darreres accions de guerra amb participació catalana, entre gener i primers deu dies de febrer de 1939 per a Catalunya, i fins a l'1 d'abril als fronts centre, llevat i sud peninsulars; però també si tenim en compte que el gruix d'aquesta mortalitat es concentra, sobretot i com veurem en el gràfic de mortalitat per mesos i anys, durant el primer quaranta-un dies d'any, equivalent en xifres relatives al 9,83 % de la mortalitat dels tres anys de guerra. Aquesta xifra ens porta a afirmar que aquest mortalitat, que en el seu conjunt es dona durant la retirada de Catalunya, és proporcionalment un 20 % més alta que no pas la que coneixem de 1938 amb la fi de la batalla de Terol, la retirada d'Aragó, les batalles en les línies de front de la Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i l'inici de la retirada de Catalunya.

En el gràfic següent abordem l'oscil·lació de la mortalitat en tant per cent per mesos dels tres anys en què es desenvolupa el conflicte bèl·lic. En aquesta mostra partirem de les víctimes mortals als que els hem pogut informar del dia, mes i any de la mort, i també dels casos en que tenim només el mes i l'any, i que recollim a l'aplicació-banc de dades del Cost humà de Dédalo. En total, la xifra de combatents que responen als paràmetres de cerca de residència a Catalunya, acció de guerra, i major o igual a 1936, paràmetres per altra part pràcticament idèntics als utilitzats per conèixer només la mortalitat per anys, confirmem una mortalitat no inferior als 21.287 combatents.

*Mostra de 21.287 casos amb informació, com a mínim, de mes i any de la mort.

Gràfic: elaboració pròpia

Cronològicament, la historiografia ha tendit a assenyalar, en general, dues etapes diferenciades a l'hora de dividir els tres anys de guerra. Alguns autors, com Maestro, en el llunyà 1987, apuntava respecte de les víctimes en acció de guerra a Sabadell "...una primera [etapa] que abastaria des del juliol del 1936 fins a la tardor-hivern del 1937 i una segona fase des de començaments del 1938 fins a l'acabament del conflicte, la primavera de 1939"²⁵⁶. Sis anys més tard, amb les dades de la comarca de la Garrotxa, Pujiula, Girona i Batlle n'observaven tres: "...la distribució dels morts durant els mesos de la Guerra Civil, on [sic] s'aprecia un primer increment de víctimes, l'agost de 1937, amb l'ofensiva republicana sobre Saragossa. A continuació el nombre de morts es veurà incrementat a partir de març de 1938 amb l'ofensiva nacional al front d'Aragó, i especialment l'agost de 1938, que correspon a l'època més sagnant de la batalla de l'Ebre, un nombre que ja no decreixerà durant l'ofensiva i ocupació a Catalunya. Tot i així, el gener de 1939, corresponent a l'anomenada batalla del Segre [sic], el nombre de víctimes sofrirà un considerable increment"²⁵⁷. Les observacions de Pujiula, Girona i Batlle van acompanyades d'un gràfic de barres mensual, el perfil del qual corroboraria l'afirmació. Més

²⁵⁶ MAESTRO, 1987, 53.

²⁵⁷ PUJIULA; GIRONA; BATLLE, 1993, 61-62 i 64.

recentment, el 2021 a Sabadell, Deu assenyalaria dos moments, el final i principi dels quals coincidiria amb el tercer trimestre de 1937: "...la major part de víctimes es van produir entre el tercer trimestre de 1937 i el final de la guerra i, especialment, al llarg de 1938, durant el qual es concentraren el 53,54 % de les víctimes"²⁵⁸.

Tot i no ser coincidents plenament, algunes de les afirmacions que fan els autors ens confirmarien algunes de les fases i dels talls cronològics que podem observar, també, en el gràfic de mortalitat per mesos que hem confeccionat per al conjunt de Catalunya a partir de la mostra de 21.287 registres de morts en acció de guerra als que els consta, com a mínim, el mes i l'any de la mort, cosa que significaria en xifres relatives un més que significatiu 67,79 % del total de combatents registrats. Dit això, de l'observació del gràfic, bo i tenint en compte els increments absoluts i percentuals en mesos concrets, i períodes més o menys homogenis pel que fa a la mortalitat, podríem distingir tres fases prou diferenciades: la primera, aniria des del començament de la guerra fins el més de juliol de 1937, i abastaria els dotze primers mesos del conflicte; la segona, començaria el mes d'agost de 1937 i s'allargaria fins el febrer de 1938, en total set mesos; la tercera s'allargaria deu mesos, i arrencaria el març de 1938 i clouria el febrer de 1939, coincidint amb a fi de la Catalunya republicana, tot i que la mortalitat directament relacionada amb la contesa bèl·lica s'allarga en mesos posteriors.

La primera fase, que abasta els dotze primers mesos de conflicte, coneix una mortalitat mensual baixa o molt baixa, per sota del 2 % mensual. Oscil·la entre el 0,35 % del mes de maig de 1937, coincidint amb els anomenats Fets de maig de la capital catalana, i l'1,58 % del mes de juliol de 1936, en el ben entès que hi computem les víctimes de les jornades de lluita als carrers de ciutats i pobles de Catalunya per combatre l'exèrcit sollevant. En aquesta fase del conflicte armat, tot i la participació catalana a l'expedició a Mallorca (agost-setembre de 1936), Madrid capital (novembre-febrer de 1937), els combats en fronts que envoltaven Madrid, com Guadalajara, Jarama o Brunete (febrer-juliol de 1937), i un front d'Aragó, on s'hi concentrava la major part de milicians i unitats catalanes, encara poc actiu, amb alguns combats de certa entitat als

---

²⁵⁸ DEU, 2021, 168.

voltants d'Osca i Terol. A una activitat militar més aviat baixa en fronts amb participació majoritària sortida de Catalunya, baixa capacitat militar comparat amb altres fases del conflicte, i poca incidència de l'aviació, percentualment la mortalitat corresponent al període juliol de 1936 a juliol de 1937 pujaria a l'11,9 %. D'acord amb les estimacions a la baixa o a l'alça de morts i desapareguts en acció de guerra, bo i aplicant la taxa resultant de l'11,9 % de mortalitat pel que fa als dotze primers mesos de la guerra, en xifres absolutes la mortalitat oscil·laria entre els 4.508 i els 4.793 combatents²⁵⁹.

La segona fase inclouria els set mesos següents, des d'agost de 1937 a febrer de 1938. En aquest període, la mortalitat oscil·laria entre l'1,42 % del mes de novembre de 1937 i el 3,84 % del mes de febrer de 1938. L'increment és especialment evident durant els mesos d'agost i setembre de 1937 coincidint amb l'ofensiva republicana per conquerir Saragossa, sobretot la batalla de Belchite, i els combats al voltant de Terol, i el gener i febrer de 1938, cronològicament convergint amb la darrera ofensiva republicana per conquerir Terol, i els combats a la bossa del riu Alfambra. Menys incidència en la mortalitat tingueren els enfrontaments en el marc de la batalla de Sabiñánigo de la tardor de 1937. Globalment, la mortalitat en aquesta fase del conflicte significaria el 18,3 % del total, 6,4 punts d'increment respecte la primera fase que representaria un increment del 53,78 % respecte el període anterior, bo i tenint en compte el menor número de mesos de durada de la fase. Aplicant la taxa a les estimacions a la baixa i a l'alça de combatents morts i desapareguts en acció de guerra, la xifra total en aquest cas aniria entre els 6.932 i els 7.371. Estaríem davant d'un cicle nou, d'activació de l'activitat militar al front d'Aragó, amb les ofensives d'estiu de 1937 contra Saragossa, la tardor en el Pirineu d'Osca, i l'hivern de Terol, l'augment de la capacitat militar, i de la pressió mobilitzadora²⁶⁰.

Una tercera fase del conflicte amb relació a les taxes de mortalitat mensual aniria des de març de 1938 a febrer de 1939. La mortalitat en aquesta fase

---

²⁵⁹ L'estimació baixa, a partir dels resultats obtinguts en ciutats de més de 10.000 habitants, hom la situaria en 37.882; mentre que l'estimació alta, tenint en compte els resultats obtinguts a trenta-quatre de les trenta-vuit comarques estudiades, se situaria en 40.277 combatents morts i/o desapareguts en acció de guerra.

²⁶⁰ MARTÍNEZ BANDE, 1990; Díez Esculies, 2018, 57-70.

oscil·laria entre un 1,96 % bàsicament dels deu primers dies del mes de febrer de 1939, i l'altíssim 9,91 % del mes d'agost de 1938. És en aquesta fase on s'observen els quatre pics de mortalitat més alts de tot el període bèl·lic, que trobem al mes de març, maig i agost de 1938, i al mes de gener de 1939. Estem parlant de pics de mortalitat mensual per sobre del 6 % i per sota del 10 %, que coincidirien amb la retirada d'Aragó (març de 1938), les ofensives republicanes als fronts del Segre i la Noguera Pallaresa (maig de 1938), sobretot la batalla de l'Ebre (agost i setembre de 1938) i la retirada de Catalunya (desembre de 1938, gener i febrer de 1939). Tot i la presència militar catalana, l'explotació de l'ofensiva franquista al front de Llevant (abril-juliol de 1938) i els combats en la bossa de Bielsa (maig-juny de 1938), no tingué la mateix repercussió en la mortalitat d'aquells mesos, com ho provaria la caiguda que hom observa durant el mes de juny, previ i preparatiu a l'ofensiva de l'Ebre. Tot i que en el decurs de la batalla de l'Ebre, altres accions bèl·liques de distracció, alguna de certa importància, com els combats a Baladredo i Esplà, Vilanova de la Barca i Seròs, en els fronts del Segre i de la Noguera Pallaresa, la mortalitat a l'Ebre és, de lluny, la més alta²⁶¹. Si contemplem únicament els mesos de combats al front de l'Ebre, tot i la mortalitat en altres fronts menors, la mortalitat catalana directa acumulada entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938, es podria fàcilment atansar-se a un terç del total de la mortalitat dels tres anys de guerra, mentre que la mortalitat durant la retirada de Catalunya podria fàcilment assolir el 15 % del total de víctimes durant la guerra, que duplicaria les pèrdues durant la retirada d'Aragó²⁶².

En total, les morts militars en aquesta fase del conflicte significarien el 69,01 % del total de la mortalitat acumulada per tot el període de guerra, el 69,78 % si li sumem el residual de mortalitat dels mesos subsegüents. Un augment que gairebé quadruplicaria la mortalitat entre agost de 1937 i febrer de 1938, i sextuplicaria la de la primera fase de la guerra. Aplicant aquest percentatge

---

²⁶¹ SÁNCHEZ CERVELLÓ; CLUA MICOLA, 2005; GALITÓ; GIMENO; PITA; TARRAGONA, 2006.

²⁶² A manera d'estudi i publicació amb caràcter de primera aproximació al cost humà en acció de guerra a les comarques de l'Urgell, Segarra, Noguera, i conjunt de comarques gironines, amb l'excepció de la comarca de la Cerdanya, observàvem com les pèrdues humanes en la retirada de Catalunya superava el 18 % de les morts en el front de Catalunya, podent arribar, a superar el 27 % com és el cas de l'Alt Empordà, Noguera i Gironès. BONJORN *et altri*, 1991, 30; OLIVA, 1992, 127; BONJORN *et altri*, 1995, 249; OLIVA, 1999, 33-40.

resultant a les estimacions a la baixa i a l'alça de còmput final, la xifra total en aquest cas podria oscil·lar entre els 26.434 i els 28.105 de combatents morts i/o desapareguts. Estaríem davant del cicle decisiu de la guerra, d'intensa activitat militar a les línies dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i l'ofensiva final franquista contra Catalunya, alta capacitat militar, tot i que desigual, increment de la pressió mobilitzadora al bàndol republicà, i moral desigual també²⁶³.

Centrats en els grans escenaris de combat on participaren milicians i milicianes, i soldats catalans, partirem d'una àmplia mostra de 17.982 casos si tenim en compte el total estimat de víctimes en acció de guerra que, com hem dit més amunt, es mourien en una forquilla que aniria dels 37.882 als 40.277 combatents morts²⁶⁴. La mostra, doncs, de 17.982 casos, respon als paràmetres de cerca de residència a Catalunya, àmbit d'acció de guerra, i front de la mort. No tindrem en compte, en aquest còmput, aquells combatents les circumstàncies de desaparició dels quals no han pogut ser determinades amb exactitud, i només en queda la darrera referència que, per testimoniatge oral o bé per informació documental, els situen en un o altre front de combat. És cert que, en bona part d'aquest casos, hom confirmaria la mort, pels anys passats d'ençà de la fi del conflicte, però és agosarat confirmar el lloc.

Així mateix, amb els paràmetres de cerca de residència a Catalunya, acció de guerra, i camp buit de front de la mort, per tant aquelles morts de les quals tenim informació suficientment fonamentada que són víctimes d'acció de guerra, però sense haver-ne pogut determinar les circumstàncies de la seva desaparició, obtenim un resultat de 8.666 registres més. En clau d'anàlisi, però, aquesta xifra podria distorsionar i no la tindrem en compte a l'hora de plantejar els càlculs sobre la localització de les morts en els diferents fronts de combat, de manera que només ens fixarem en el conjunt de combatents als quals els consta el front de combat i amb els que figuren al camp de front com a "sense front assignat" pel fet que moren lluny dels escenaris bèl·lics, en una rereguarda que no hem relacionat geogràficament a cap front de procedència de la víctima, bàsicament perquè no hem disposat d'aquesta informació en

---

²⁶³ DÍAZ ESCULIES, 2018, 71-86.

²⁶⁴ L'accés a aquesta informació només és possible des d'un compte autoritzat a Dédalo: <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat2949>> (consulta feta l'agost de 2022).

bona part dels casos que hem pogut tractar. Estàriem parlant, per exemple, de casos com el del soldat Antoni Aynés Esteve, mort a l'Hospital Militar núm. 15 o Hospital d'Infecciosos de Barcelona, el 16 de desembre de 1937²⁶⁵. Cronològicament, aquestes morts es produeixen entre juliol de 1936 i març de 1938, per tant no és gens descabellat afirmar que la procedència de la majoria d'aquests combatents és el front d'Aragó i en menor incidència Mallorca i Centre, alguns cops fent escala en instal·lacions hospitalàries intermèdies, com és el cas de l'Hospital Intercomarcal de Lleida.

En treballs publicats sobre aquesta temàtica a partir de la dècada dels vuitanta i noranta del segle passat, autors com Jesús Maestro a Sabadell; Jordi Oliva a la Segarra²⁶⁶ i en els estudis introductoris als llistats de les comarques de l'Urgell i de la Noguera; Joaquim Aloy, Pere Gasol i Ramon Fons a Manresa; Jordi Oliva, també, en l'estudi introductori a les comarques gironines; o Serra a Terrassa²⁶⁷, abordaren la mortalitat en acció de guerra des de la perspectiva dels fronts de combat on van caure milicians i soldats. Tots aquests treballs constataren, primer, la presència catalana en tots els grans fronts de la Guerra Civil; en segon lloc, que la mortalitat més alta es produí als fronts d'Aragó i Catalunya, seguit del front del Centre, sobretot per la presència catalana a

---

²⁶⁵ Nat i veí de cal Creus de Selvanera, terme municipal de Florejacs (La Segarra), l'any 1936. De la lleva de 1936, mobilitzat forçós. Per memòria oral teníem que la seva mort s'havia produït a Terol, el febrer de 1938, a causa de ferides. Sense poder disposar de la unitat militar on serví, és ben probable aquesta procedència del front d'Aragó, tot i que morí a Barcelona, malalt de tifoidea i fou enterrat al cementiri de Montjuïc. Comptava amb 22 anys d'edat. La seva defunció fou enregistrada a la secció tercera del Registre Civil de Barcelona, T. 155 f. 318 acta 1579 (20/12/1937). OLIVA, 1992, apèndix. Un altre exemple podria ser el de Josep Solé Montaner de Canyelles (Garraf), el qual morí d'una peritonitis a Barcelona, a la Clínica Militar núm. 1-antic Orfelinat Ribas, el 18 de març de 1938. Enterrat al cementiri de Montjuïc, consta inscrit a la secció defuncions del Registre Civil de Barcelona, T. 199 f. 40 acta 922 (22/03/1938, modificada 08/03/1939 i 17/06/1982). Destinat a la 132 Brigada Mixta de la 30 Divisió republicana, l'antiga columna Macià-Companys, en aquest cas sí que podem conèixer la procedència del front d'Aragó de la víctima, tot i que en desconeguem el moment exacte en què fou evacuat d'aquell front (ARNABAT, 2010, 231).

²⁶⁶ Pel que fa a la Segarra, el treball publicat a *Miscel·lània cerverina*, núm. 8, de 1992, donava, sense computar desapareguts als quals no se'ls coneixia lloc de desaparició, les següents xifres: Front d'Andalusia-Extremadura (2,8 %), front d'Aragó (17 %), front de Catalunya (71,2 %), front del Centre (3,6 %), front de Llevant (2,8 %) i altres fronts (2,4 %). Una actualització de la nòmina de combatents morts, publicada a l'anuari *Sikarra*, núm. 2, de desembre de 2022, tot i no contemplar-se en l'anàlisi de l'article, els nostres càlculs sobre el llistat nominal reflecteixen els resultats següents: Front d'Andalusia-Extremadura (2,3 %), front d'Aragó (19,3 %), front de Catalunya (68,6 %), front del Centre (4,1 %), front de Llevant (3,4 %) i altres fronts (2,3 %). OLIVA, 1992, 128; OLIVA, 2022, 4-31.

²⁶⁷ MAESTRO, 1987, 56; BONJORN *et altri*, 1991, 30-31; BONJORN *et altri*, 1995, 248-249; ALOY; GASOL; FONS, 1993, 327; OLIVA, 1999, 33-41; SERRA, 1993, 136.

Madrid i Guadalajara; i finalment, la resta de fronts en proporcions semblants. En aquest sentit, segons aquells treballs²⁶⁸ la mortalitat concentrada principalment als fronts d'Aragó i Catalunya es mourien en una forquilla d'entre el 17 % que observem a la Segarra i el 26,4 % de la Noguera, en el cas de la mortalitat en terres d'Aragó; mentre que els combatents catalans morts al Principat oscil·larien, en xifres relatives, entre el 53,5 % del Ripollès i el 71,2 % de la comarca de la Segarra. El front de Centre, amb Madrid com a escenari principal amb presència catalana des de novembre de 1936, concentraria una mortalitat que, en xifres relatives, podria oscil·lar entre el 2,5 % de la Garrotxa i el 6,9 % del Gironès. Al front de Llevant, la mortalitat catalana es mouria entre el 2,8 % de les víctimes en el cas de l'Urgell i el 6,7 % del Ripollès, mentre que al front del Sud (Andalusia i Extremadura) la incidència de mortalitat anava entre el 0,7 % que coneix la comarca de l'Urgell al 4,7 % de la Garrotxa. Pel que fa a altres fronts, Mallorca i Nord, les dades percentuals mostraven una forquilla que anava des d'un baix 0,8 % de la comarca de la Selva al 4,9 % de Manresa²⁶⁹.

Tot i la quantitat ingent d'estudis apareguts durant els primers vint anys del nou segle, molts d'aquests havent passat per un procés de revisió i actualització a partir de treballs anteriors, són molt poques les publicacions que dediquen atenció a l'anàlisi a la mortalitat amb relació als fronts de guerra. Entre les que no tracten aquest aspecte d'anàlisi hi comptaríem els treballs com el de Jaume Sabaté al Priorat, Albert Manent al Camp de Tarragona, Margarida Colomer a Mataró, Oriol Dueñas a Olesa de Montserrat, Esther Miralles i Jordi Guixé al Solsonès, Villarroya (dir.) a les comarques gironines, Garriga, Salvador i Sánchez al Vallès Oriental, Josep Rubió a les Garrigues, Gonzalo Berger a Vilassar de Dalt, Ferran Sánchez Agustí al Montsec, Jordi Algué et altri a Navàs, Jordi Indiano a la Roca del Vallès, Josep Miret a Taradell, Antònia Serres a Pinell de Brai, Jordi Oliva a Osona, Martí Picas i Roser Valverde al Berguedà, o Esteve Deu a Sabadell²⁷⁰. I entre les que sí que ho tracten, a partir

---

²⁶⁸ No tindrem en compte els resultats percentuals a la comarca de la Cerdanya per tractar-se d'una comarca amb una mortalitat molt baixa tant en xifres absolutes com relatives, per tant amb uns resultats poc significatius per a ser tinguts en compte en clau de tendència.

²⁶⁹ OLIVA, 1992, 128; OLIVA, 1999, 35.

²⁷⁰ SABATÉ, 2002; MANENT, 2006; COLOMER, 2006, 278-279; DUEÑAS, 2007, 259-262; MIRALLES; GUIXÉ, 2008, 111; VILLARROYA dtor., 2009, 66-67; GARRIGA; SALVADOR;

d'una mostra suficientment important de víctimes mortals als quals els consta el front de la mort, els treballs, revisats i ampliat, d'Arnabat, González i Sabanés al Penedès, Cabezas a Vilanova i la Geltrú, o l'estudi d'Oliva centrat a la comarca actual del Pla d'Urgell²⁷¹.

Segons el que podem llegir en aquests treballs pel que fa a la incidència de la mortalitat en els fronts de combat on participà el combatent català, al front d'Aragó, la mortalitat es mouria en una forquilla que aniria d'un baix 8,5 % del Baix Penedès al 28,42 % del Pla d'Urgell. En el cas de la mortalitat al front català, els percentatges obtinguts en aquestes comarques, informen d'unes pèrdues que en xifres relatives oscil·larien entre un 56,4 % del Garraf i el 68,6 % del Baix Penedès. En el front de Centre, on la participació catalana es repartí entre Guadalajara, sobretot Madrid, i també l'entorn de Toledo, concentraria una mortalitat que aniria des del 3,65 % del Garraf al 5,45 % de l'Alt Penedès. Pel que fa al front de Llevant, l'estudi a les comarques del Penedès i al Pla d'Urgell mostra una mortalitat que va del 2,6 % del Baix Penedès al 4,1 % de l'Alt Penedès, mentre que les morts al front d'Andalusia-Extremadura representarien entre el 0,75 % del Garraf i l'1,55 % del Pla d'Urgell. Finalment, les víctimes mortals a Mallorca i el Nord peninsular, en xifres relatives la mortalitat oscil·laria entre el 4,8 % de l'Alt Penedès i el 13,9 % del Garraf²⁷².

Vegem, doncs, la distribució de la mortalitat en acció de guerra en els grans fronts de combat a partir de la informació que facilita el banc de dades del Cost humà, ja fos en primera línia o a la rereguarda, però també en aquesta rereguarda allunyada d'aquests grans fronts, amb que es vincularien cronològicament però no pas geogràficament.

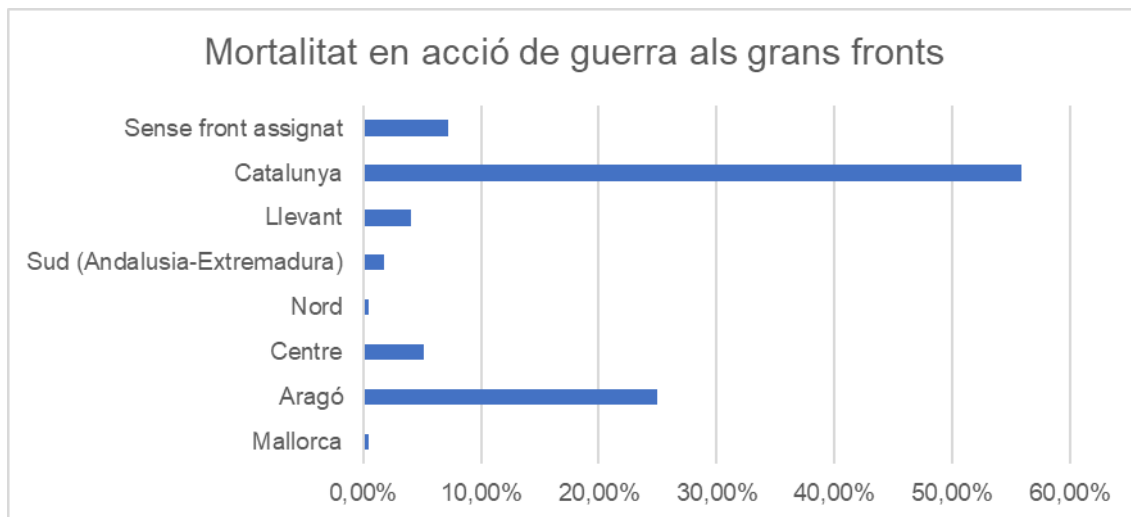
SÁNCHEZ, 2010, 156-158; RUBIÓ, 2011; BERGER, 2015, 36; SÁNCHEZ AGUSTÍ, 2015; ALGUÉ *et altri*, 2015, 172-173; INDIANO, 2016, 149-150; MIRET, 2017, 105-109; OLIVA, 2018, 756-762; PICAS; VALVERDE, 2019, 91-96.

²⁷¹ ARNABAT; GONZÁLEZ; SABANÉS, 2006, 35-39; ARNABAT; GONZÁLEZ; SABANÉS, 2010, 25; CABEZAS, 2009, 124-125; OLIVA, 2011, 54-54.

²⁷² Globalment, pel que fa a les comarques del Penedès, els percentatges globalment calculats aporten els següents resultats: Catalunya 63,9 %, Aragó 20,8 %, Centre 5,5 %, Llevant 4,3 %, Sud 2 %, i altres fronts 3,5 %. ARNABAT; GONZÁLEZ; SABANÉS, 2010, 25.

Taula. Distribució de la mortalitat als grans fronts de guerra		
Front	Morts	%
Mallorca	86	0,48 %
Aragó	4.493	24,99 %
Centre	918	5,10 %
Nord	84	0,47 %
Sud (Andalusia-Extremadura)	330	1,83 %
Llevant	729	4,05 %
Catalunya	10.039	55,83 %
Sense front assignat	1.303	7,25 %
TOTAL	17.982	100 %

Taula: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

La mostra observada de combatents morts en els grans fronts confirmaria tendències observades en diferents estudis en l'àmbit local i comarcal, amb una mortalitat acumulada per sobre del 50 % al front de Catalunya, per sobre del 20 % al front d'Aragó, al voltant del 5 % en els fronts del Centre i Llevant, al voltant del 2 % sense arribar-hi, pel que fa al front del Sud, que inclouria els subfronts d'Extremadura i Andalusia, i finalment els fronts del Nord i Mallorca, per sota de l'1 %.

Així doncs, les xifres ens confirmarien una mortalitat catalana en acció de guerra propera al 56 % entre abril de 1938 i febrer de 1939 en escenaris catalans de la Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, i durant la retirada de Catalunya; un 25 % hauria caigut en enfrontaments per tot el llarg del front d'Aragó i la retirada d'aquest front, entre juliol de 1936 i març de 1938.

Tot amb tot, tal com hem apuntat més amunt, precisament analitzant aquesta cronologia i també fixant-nos en les unitats militars a les que es trobaven destinats aquests combatents morts, podem concloure que el percentatge més alt de la mortalitat catalana que fem constar com de rereguarda “sense front assignat”, procediria del front d’Aragó, de manera que les morts en aquell front fàcilment podrien arribar al 30 % del total, fins i tot superar-lo. Una mica més del 9 % d’aquesta mortalitat es repartirà entre els fronts del Centre i Llevant, des de novembre de 1936 fins el final de la guerra. Els fronts del Nord i Mallorca no arribarien conjuntament a l’1 % de la mortalitat total, en aquest cas entre agost de 1936 i octubre de 1937. Finalment, aquesta mortalitat de rereguarda, allunyada dels fronts actius pujaria a poc més del 7 %, tenint però present, sense poder-ho quantificar amb exactitud, la procedència aragonesa de moltes d’aquestes morts.

En un exercici d’extrapolació de dades, bo i tenint en compte els resultats pel que fa al còmput de mortalitat total en acció de guerra, en estimació baixa de 37.882 combatents morts i 40.277 en estimació alta, l’aproximació a la mortalitat total als grans fronts, tindriem el següent:

Taula: mortalitat als grans fronts				
Front	Morts als que els consta front	%	Estimació baixa 37.882	Estimació alta 40.277
Mallorca	86	0,48 %	182	193
Aragó	4.493	24,99 %	9.467	10.065
Centre	918	5,10 %	1.932	2.054
Nord	84	0,47 %	178	189
Sud (Andalusia-Extremadura)	330	1,83 %	693	737
Llevant	729	4,05 %	1.534	1.631
Catalunya	10.039	55,83 %	21.150	22.487
Sense front assignat	1.303	7,25 %	2.746	2.920
TOTAL	17.982	100 %	37.882	40.276*
*La diferència d’una mort es justifica per les dècimes de càlcul, per sota de 0,50, que ofereixen els resultats.				
Taula: elaboració pròpia				

Aplicant, doncs, el percentatge resultant de la mostra de 17.982 combatents catalans morts als quals els consta el front de la mort, segons estimació a la baixa o a l’alça en el còmput total, tindriem que al front de Catalunya hi haurien perdut la vida entre 21.150 i 22.487 combatents catalans, i entre 9.467 i 10.065

al front d'Aragó, com a fronts amb més presència de milicians i soldats sortits de Catalunya. La mortalitat al front del Centre es trobaria en tercer lloc en nombre de defuncions militars, entre 1.932 i 2.054 segons estimació baixa o alta; al front de Llevant oscil·laria entre els 1.534 i el 1.631 morts; mentre que al front del Sud podríem parlar d'entre uns 693 i uns 737 totals. Mallorca, entre 182 i 193 militars, milicians i milicianes, i el front del Nord en comptabilitzaria al voltant de 178 a 189 combatents morts. Finalment, les morts de combatents a la rereguarda, ferits o malalts procedents de fronts geogràficament fora del Principat, no serien inferiors als 2.746 segons estimació baixa, o als 2.920 en estimació alta.

5. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: REFUGIATS I DESPLAÇATS, UNA APROXIMACIÓ AL CÒMPUT DE MORTALITAT

Des del moment en què l'exèrcit sollevat començà l'ocupació de zones sota control de les forces republicanes, desenes de milers de persones foren empeses a fugir de l'avenç rebel i a refugiar-se en aquells indrets que es trobaven sota control republicà. Cal tenir en compte que a Catalunya, des del moment en què comença el conflicte, ja foren considerades refugiades algunes persones foranes que hi eren per diferents circumstàncies. Entre aquestes persones s'hi comptaren els infants que es trobaven de vacances en colònies situades en poblacions catalanes o aquells funcionaris de l'Estat, i les seves famílies, que vivien i treballaven a Catalunya i que romangueren fidels al govern de la República. Durant el primer mes de guerra, des del front d'Aragó, arribaren les primeres persones que de forma escadussera fugien dels combats²⁷³. Però els primers contingents organitzats de refugiats foren portats vers el setembre de 1936 per les columnes de milicians que havien anat a cap a l'Aragó: eren infants, alguns dels quals es traslladaren cap a poblacions de les comarques gironines²⁷⁴.

A finals d'octubre de 1936 continuaren arribant refugiats que, amb l'inici de la Batalla de Madrid, foren evacuats cap a Catalunya²⁷⁵. Des de llavors i fins a la finalització de la guerra, continuaren arribant contingents coincidint molt sovint amb les ofensives militars, com l'arribada de població refugiada provinent de Màlaga el febrer de 1937, obligada a fugir, primer cap a Almeria, en el que s'ha anomenat *La Desbandá*²⁷⁶. També la caiguda d'Irun i Sant Sebastià el setembre de 1936 comportà l'arribada de refugiats bascos, aquest cop a través de França. Una situació semblant a la que succeí amb l'onada migratòria produïda per l'ofensiva del nord i que el juliol de 1937 provocà la repatriació des

²⁷³ SERRALLONGA, 2004; 32-33.

²⁷⁴ CLAVIJO, 1999, 213-214.

²⁷⁵ CLAVIJO, 1999, 668-669.

²⁷⁶ RIUDOR, 2018, 128-129.

de França de persones que havien estat evacuades des de Cantàbria, Bilbao i Astúries²⁷⁷. La caiguda del front d'Aragó provocà l'arribada a Catalunya d'un altre flux migratori. En aquest sentit, l'arribada a Lleida de la població civil que fugia de l'ocupació de Fraga el 26 de març de 1938, arrossega també la població lleidatana que va rebre l'ordre d'evacuació i que majoritàriament fugí en direcció a Barcelona. L'establiment de la nova línia de front al llarg dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre, l'abril de 1938 suposà la fi de l'arribada de contingents de refugiats que foren acollits a Catalunya, l'ofensiva final sobre Catalunya provocà també una retirada civil i militar, però aquest cop cap a l'Estat francès²⁷⁸.

Pel que fa a la quantificació de la població refugiada que fou acollida a Catalunya durant la guerra, diverses fonts permeten fer una estimació segons la qual, el primer any de guerra, el 1936, es tancaria amb un balanç d'unes tres-centes mil persones acollides. Una xifra que es veuria notablement incrementada el 1938 amb una forquilla que, segons Julio Clavijo, oscil·laria entre les set-centes mil i el milió de persones, segons quina és la font de consulta²⁷⁹. Per la seva banda, Joan Serrallonga corrobora aquesta xifra de set-cents mil refugiats que l'aleshores conseller de Finances de la Generalitat de Catalunya, Josep Tarradellas, informà que es trobaven a Catalunya el març de 1938. Aquestes dades s'acabaren convertint, de fet, en xifres oficials, presentades també amb finalitat de propaganda com ho demostra el fet que són les mateixes que aparegueren publicades a la premsa internacional el novembre de 1937. És per aquest motiu que Serrallonga considera que seria necessari poder-les revisar²⁸⁰.

---

²⁷⁷ RUBIO, 1977, 155.

²⁷⁸ BARALLAT, 1991, 47-53.

²⁷⁹ "Algunes referències sobre la població refugiada les trobem a determinats treballs monogràfics relacionats amb el desenvolupament de la Guerra Civil dins del marc de les nacionalitats, regions o províncies. Pel que fa a Catalunya, Bricall, ja fa temps va realitzar una aproximació quantitativa. Aquesta aproximació estava basada en dues fonts, l'autor de les quals fou Josep Tarradellas, dels anys 1936 i 1938. A la primera considerava que a finals de 1936 hi havia a Catalunya 300.000 persones refugiades; a la segona, el nombre s'havia incrementat fins les 700.000. (...) Francesc Roca també para esment en la quantificació del nombre de persones refugiades a Catalunya a finals de 1938. Aquesta, segons ell, fou de més d'un milió, distribuïts en 837.544 registrats i 175.000 no enregistrats". CLAVIJO, 2003, 4.

²⁸⁰ SERRALLONGA, 2004, 121-122.

El moviment migratori de població produït com a conseqüència directa de la Guerra Civil de 1936-1939, provocà una situació de trànsit i refugi de persones d'una magnitud que no tenia precedents a la història. Les autoritats, tant del govern de la República com de la Generalitat, van haver de fer front a una nova conjuntura que calia gestionar proveint no només de les infraestructures necessàries per poder allotjar aquestes persones, sinó també per poder atendre les seves necessitats bàsiques, alimentàries, educatives o sanitàries. I per poder portar-ho a terme, es feu imprescindible elaborar un marc legislatiu que permetés organitzar la gestió, la cerca d'allotjaments i la provisió de serveis²⁸¹.

5.1. El concepte de refugiat

Tot i que la situació no tenia precedents a Espanya ni concretament a Catalunya, l'Europa dels primers anys del segle XX ja havia vist i viscut grans moviments migratoris de població civil, derivats de conflictes bèl·lics. La Primera Guerra Mundial havia provocat desplaçaments de població civil, no només durant la contesa bèl·lica, sinó també posteriorment. Podem fer referència a un milió i mig de persones que des de Bèlgica buscaren refugi a França el 1914 o als sis milions de persones que al front de l'Est foren desplaçades per l'avenç de l'exèrcit alemany. També la Revolució russa havia provocat un gran desplaçament de població civil, que es quantifica a l'entorn d'un milió i mig de persones. En tot cas, fou la Segona Guerra Mundial el conflicte armat que va provocar un nombre més gran de desplaçaments, mai vist fins aleshores: estem parlant de quaranta milions de refugiats.

Sis anys després de la finalització d'aquella guerra, la Convenció de Ginebra va redactar l'Estatut dels Refugiats de 1951. En el preàmbul s'argumenta la redacció d'aquest estatut en l'interès manifest de les Nacions Unides en el tema dels refugiats, fent referència a la Declaració Universal dels Drets Humans aprovada el 1948. Pel que fa a la definició del terme refugiat, la fonamenta en altres acords anteriors que ja consideraven la necessitat de

---

²⁸¹ CLAVIJO, 1999, 664.

protegir les persones desplaçades com a conseqüència de conflictes de naturalesa diversa. Aquests acords són l'Arranjament del 12 de maig de 1926 referent a refugiats russos i armenis, l'Arranjament del 30 de juny de 1928 referent a refugiats siris, asiriocaldeus, kurds i turcs, la Convenció del 28 d'octubre de 1933 referent als textos anteriors, la Convenció del 10 de febrer de 1938 sobre els refugiats alemanys, el Protocol del 14 de setembre de 1939 relativa als refugiats austríacs, i la Constitució de l'Organització Internacional de Refugiats del 15 de desembre de 1946²⁸². És precisament en aquest darrer text quan veiem aparèixer per primera vegada el reconeixement de la condició de refugiats per als republicans espanyols i les víctimes de la dictadura franquista. Hi són al costat de les víctimes del règim nazi i totes aquelles persones que abans de l'inici de la Segona Guerra Mundial, havien estat considerades com a refugiats²⁸³. La definició de refugiat elaborada per la Convenció de Ginebra, és adoptada pel Dret Internacional i quedà fixada en aquest text segons el qual es considera refugiat:

“[...] a qui degut a fundats temors de ser perseguit per motiu de raça, religió, nacionalitat, pertinença a determinat grup social o opinions polítiques, es trobi fora del país de la seva nacionalitat i no pugui o, a causa d'aquests temors, no vulgui acollir-se a la protecció d'aquell país; o que, mancant de nacionalitat i trobant-se, a conseqüència d'aquells esdeveniments, fora del país on abans tingués la seva residència habitual, no pugui o, a causa d'aquests temors, no vulgui regressar a ell”²⁸⁴.

---

²⁸² L'Arranjament de 12 de maig de 1926 referent a refugiats russos i armenis <<https://www.refworld.org/pdfid/3dd8b5802.pdf>> (consulta: novembre de 2022). La “*Constitución de la Organización Internacional de Refugiados. Nueva York, 15 de diciembre de 1946*” podem consultar-la a: <<https://www.dipublico.org/10651/constitucion-de-la-organizacion-internacional-de-refugiados-nueva-york-15-de-diciembre-de-1946/>> (consulta: novembre de 2022). Pel que fa a la Declaració Universal dels Drets Humans, adoptada i proclamada per l'Assemblea General de les Nacions Unides, resolució 217 A (III), de 10 de desembre de 1948: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/cln.pdf> (consulta: novembre de 2022). En el que respecta a la Convenció sobre l'Estatut de Refugiat, adoptada a Ginebra (Suïssa) el 28 de juliol de 1951 per la Conferència de Plenipotenciàries sobre l'Estatut dels Refugiats i dels Apàtrides, vegeu els documents: <<https://www.refworld.org/docid/47160e532.html>> i <<https://www.refworld.org/es/pdfid/47160e532.pdf>> (consulta: novembre de 2022).

²⁸³ RUBIO CORREA, 1999, 139.

²⁸⁴ “Glosari general” <<http://www.solidaritat.ub.edu/observatori/general/glossari/glossari.htm>> (consulta: setembre de 2022).

El text inclou elements com són la persecució, els temors i la cerca de protecció en un altre país, uns termes que també apareixen de forma implícita i explícita en la definició que proposa el Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans (DIEC), la consulta del qual ens permet veure de quina manera entenem la paraula refugiat avui en dia: "Persona que, havent hagut d'abandonar la seva terra per motius polítics o a causa de catàstrofes naturals o d'una guerra, ha estat acollida en un país que no és el seu, sense poder gaudir dels mateixos drets que els autòctons"²⁸⁵.

La persecució i els temors hi són presents de forma implícita en aquest «havent hagut d'abandonar la seva terra» i de forma explícita es fa referència a l'"acollida en un país que no és el seu". En aquest cas s'hi afegeix, a més, la consideració de persona refugiada per aquella que ha hagut de fugir del perill que suposen les catàstrofes naturals. Tant un text com l'altre s'adiuen amb les situacions a les quals ens referim quan actualment parlem de refugiats.

Però les definicions actuals, que ens permeten identificar quines són les persones a les quals considerem refugiades, no havien estat redactades en el moment en què esclata la Guerra Civil. La consideració de refugiats per als republicans espanyols recollida en la Constitució de l'Organització Internacional de Refugiats (15/12/1946) fou redactada, no només després de la Guerra Civil, sinó també havent finalitzat la Segona Guerra Mundial²⁸⁶. En termes actuals, observem la condició de refugiat tenint en compte que ha hagut de creuar una frontera per tal de trobar refugi i acollida en un país que no és el seu. Tanmateix, en referir-nos a l'estudi de la mortalitat entre els refugiats i desplaçats que generen els avanços rebels durant la Guerra Civil de 1936-1939, en aquesta recerca només tractem aquelles persones que cercaren refugi dins de les fronteres de la República i fou precisament el govern de la República espanyola i la Generalitat de Catalunya els organismes que hagueren d'ordenar, mitjançant l'acció legislativa, la gestió de l'acollida.

---

²⁸⁵ INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la Llengua Catalana*, entrada refugiat refugiada. Barcelona: Edicions 62, 1995, p. 1559.

²⁸⁶ "Constitución de la Organización Internacional de Refugiados. Nueva York, 15 de diciembre de 1946" <<https://www.dipublico.org/10651/constitucion-de-la-organizacion-internacional-de-refugiados-nueva-york-15-de-diciembre-de-1946/>> (consulta: novembre de 2022).

Ja hem indicat que els primers refugiats que arribaren a Catalunya ho feren a finals d'octubre de 1936 evacuats des de Madrid. És poc abans de l'arribada d'aquests contingents que, el 5 d'octubre, el govern de la República va crear el *Comité de Refugiados* de Madrid, amb l'objectiu que fos l'entitat encarregada dels refugiats a Madrid i també de la seva evacuació a altres indrets de l'estat²⁸⁷. La Generalitat, al seu torn, mitjançant l'ordre de el 17 d'octubre, crearà el Comitè Comarcal d'Ajut als Refugiats²⁸⁸. La primera consideració de qui era o no refugiat la trobem en l'ordre del 13 d'octubre que amplia, precisa i concreta la del dia 5 sobre la creació del *Comité de Refugiados* de Madrid. En aquesta nova ordre hi podem llegir que l'esmentat comitè s'ocuparà de "*los refugiados y emigrados (que procedan de cualquiera de los pueblos enclavados en zonas ocupadas por los rebeldes) que no sean hostiles al régimen, carezcan de medios de vida, no estén acogidos por personas de su familia o amistad y hayan salido del lugar de su residencia con permiso de la Autoridad civil local o de la militar competente, teniendo derecho preferente, para la asistencia social que ha de prestárseles, las mujeres, niños, ancianos y enfermos*"²⁸⁹.

Si bé el text precisa qui serà objecte de l'ajut proporcionat pel *Comité*, no és una definició explícita. Caldrà esperar fins a la publicació de l'ordre del 2 de març de 1937 en la qual el govern de la República concretava qui podia tenir la condició de refugiat: "*Se entiende por refugiado toda persona que, sin ser combatiente o varón sano, mayor de veinte años y menor de cuarenta y cinco haya tenido que mudar de residencia por causa de la presente guerra, no sea hostil al régimen, carezca de medios de subsistencia y no éste acogida por otra de su familia o amistad*"²⁹⁰.

La Generalitat, al seu torn, mitjançant el decret de 14 d'agost de 1937, adopta el text del govern per definir quines seran les persones que obtindran la condició de refugiats i el dret a ser assistides: "Tindran la consideració de refugiats de guerra, als efectes de llur assistència per la Generalitat de

---

²⁸⁷ *Gaceta de Madrid*, núm. 280, 06/10/1936, p. 194.

²⁸⁸ DOGC, núm. 292, 18/10/1936, p. 244.

²⁸⁹ *Gaceta de Madrid*, núm. 288, 14/10/1936, p. 328.

²⁹⁰ *Gaceta de la República*, núm. 62, 03/03/1937, p. 1051.

Catalunya, aquelles persones que, sense ésser combatents o barons sans majors de vint anys i menors de quaranta-cinc, hagin hagut de canviar de residència per causa de la present guerra, no siguin hostils al règim, estiguin mancats de mitjans de subsistència i no estiguin acollits per altra persona de llur família o amiat, d'acord amb el que disposa l'Ordre del Govern de la República del 2 de març de 1937 (*Gaceta* del dia 3 de març)²⁹¹.

De la condició de refugiats hi queden exclosos els homes en edat militar (mobilitzats o no). Sí que aixopluga totes les altres persones que han hagut de moure's del seu lloc de residència com a conseqüència dels efectes de la guerra. És interessant observar, que les diferents ordres que van fer referència a qui era refugiat, s'hi indica la no hostilitat al règim, una qüestió que resulta difícil de comprendre i comprovar, tenint en compte que en un atac sobre una població, difícilment es pot evitar allò que anomenem el foc amic. Una altra qüestió que determina la consideració de refugiats, és l'existència o no de mitjans de subsistència. Si no hi ha mitjans, se'ls considera, però si es disposa de mitjans o d'acolliment per part d'un familiar o altri, ja no se'ls considera com a refugiats.

5.2. Fonts per a l'estudi dels refugiats i desplaçats

Les fonts que més informació ens han proporcionat sobre la mortalitat de la població refugiada són les inscripcions de defunció que figuren a la secció tercera dels registres civils. Les actes d'enregistrament sovint presenten informació directa o indirecta suficient per tal de poder determinar la condició de refugiat de les víctimes. Com a exemples citarem els casos de Llibertat Gargalló Serrat, el Registre Civil ens indica que morí a l'alberg de refugiats situat a la plaça porxada a Torà de Riubregós (Segarra)²⁹²; de Rosario Corcuera Orga, morta a la Casa de Refugiats d'Arenys de Munt (Maresme)²⁹³; Manuel Molina Sánchez, mort a Bellaguarda (Garrigues), s'indica que era fill de

---

²⁹¹ DOGC, núm. 236, 24/08/1937, p. 746.

²⁹² Arxiu/Fons municipal-Jutjat de Pau. Registre Civil, secció Defuncions. T. 16 f. 84. Torà. SÁNCHEZ AGUSTÍ, 2015, 104. OLIVA, 2004, <http://www.mailxxi.com/guerracivil/>

²⁹³ Registre Civil, secció Defuncions. Tom 17, foli 145, número 34 Arenys de Munt.

refugiats²⁹⁴; Francisca Veja López, la defunció queda informada al Registre Civil pel Sr. Manel Pàmpols, president de la secció de refugiats de guerra de les Borges Blanques (Garrigues)²⁹⁵; Teresa Blanco Fernández, morta al Balneari de Vila Engràcia, carrer Lluita contra el Feixisme de l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) on hi havia una colònia de refugiats²⁹⁶. Les aportacions procedents de la secció tercera del Registre Civil pugen a un 62,9 % del total de les fonts consultades.

Aquelles víctimes que moriren en hospitals, ens apareixen als registres hospitalaris. Aquests fons representen un 16,8 % de les fonts consultades i ens permeten completar informació sobre l'àmbit de la mort i la causa que la va provocar i permeten, en contrast especialment amb els registres civils, determinar la condició de refugiat de la víctima. Un exemple el tenim en el cas de Concepción Bilbao Echevandía, morta de febre tifoide a l'anomenat Hospital de Refugiats de Vic (Osona), en coneixem les circumstàncies gràcies a la inscripció al Registre Civil, al Registre de malalts ingressats a l'Hospital de la Santa Creu i també al Registre del cementiri de Vic²⁹⁷.

Són precisament els registres de cementiris les terceres fonts en aportar informació sobre les defuncions de refugiats i/o desplaçats. Amb la consulta d'aquesta font, hom ha obtingut informació almenys d'un 7,8 % del total. En menor mesura, la memòria oral ens facilita el coneixement d'alguns casos, sumant només el 4,7 % de l'aportació d'informació que proporcionen les fonts en el seu conjunt. En tractar-se de població eventual i en trànsit, el coneixement d'aquesta població forana per part de la població autòctona es feu difícil, tenint a més en compte que aquesta comptava amb molts pocs anys d'edat en el moment en què pogueren coincidir temporalment. Això fa que la probabilitat de poder identificar població refugiada o desplaçada morta amb fonts orals sigui molt baixa. Tanmateix, hi ha excepcions. A tall d'exemple, veiem que és la memòria oral la font que ens informa de la defunció d'un home,

---

²⁹⁴ Registre Civil, secció Defuncions. T. 11 f. 55. Bellaguarda.

²⁹⁵ Registre Civil, secció Defuncions. T. 27 f. 152. Borges Blanques.

²⁹⁶ Registre Civil, secció Defuncions. T. 26 f. 132 núm 8. Espluga de Francolí.

²⁹⁷ Registre Civil, secció Defuncions. T. 82 f. 135. Vic / Arxiu/Fons municipal, Registre/s del Cementiri/s (llibre/s registre d'enterraments...), Vic / Arxiu Comarcal d'Osona (Vic). Fons Hospital de la Santa Creu de Vic. Registre de malalts ingressats.

refugiat de guerra, mort a Soses (Segrià). La víctima vivia a casa d'un home del poble que també va morir en explotar-los-hi una bomba que manipulaven. Més extraordinari és el cas de Carmen Aguado Clavería, pel fet que la informació sobre aquesta víctima només prové de les fonts orals. Era una refugiada originària de Madrid, morta a Vimbodí en explotar-li una bomba. I tot just tancant aquest apartat, ens arriba la informació d'un infant originari de Montesclado (Pallars Sobirà) mort a Sant Joan Fumat (Alt Urgell), com a conseqüència de diftèria, mentre s'hi trobava desplaçat amb la seva família. Tot just incorporem aquesta informació que ens prové únicament de les fonts orals, gràcies al testimoni del germà de la víctima, Josep Ordi Feliu. Aquesta incorporació al banc de dades del Cost humà esdevé de nou un exemple de que el projecte continua encara amb la recerca activa²⁹⁸.

Els fons de l'Audiència i els Jutjats de Primera Instància constitueixen un 2,7 % de l'aportació de les fonts al coneixement de les defuncions dels desplaçats. Majoritàriament informen de víctimes que també trobem referenciades per altres fonts com la secció tercera dels registres civils, els fons d'hospitals i els llibres de cementiri. Tanmateix, trobem algunes víctimes que han estat localitzades únicament per aquestes fonts. En són exemples els germans Muñoz Andrés, Aurora i Félix, que moriren el 17 de juliol de 1937 a Sabadell mentre jugaven a les golfes de l'edifici de la Rambla, on les Joventuts Llibertàries hi tenien explosius emmagatzemats²⁹⁹.

Els llibres d'òbits parroquials suposen el 2,3 % de les fonts consultades i generalment complementen la informació dels registres civils. En alguns casos, però, no són només una font complementària sinó que esdevenen la principal. Aquest és el cas de Magdalena Olivares Roncal, morta a Malla (Osona). El registre parroquial informava de la seva condició de refugiada mentre que el registre civil de la població no en donava cap indicatiu³⁰⁰. També n'és exemple el cas de Manuela Marín Millán, morta a Sant Guim de Freixenet (Segarra), el 2

---

²⁹⁸ Dades recollides al banc de dades del cost humà, d'accés per a usuaris autoritzats: <https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat2949> (consulta: setembre de 2022).

²⁹⁹ Arxiu del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya de Barcelona. Sumari 118/1937. Jutjat de Sabadell. Barcelona.

³⁰⁰ Arxiu/Fons Parroquial. Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Parròquia Sant Vicenç de Malla.

d'abril de 1938, com a conseqüència d'una infecció puerperal³⁰¹. La situació es repeteix en diferents casos de desplaçats del Pallars Jussà dins de la mateixa comarca, la mort dels quals únicament és recollida pels llibres d'òbits. D'aquesta manera coneixem la defunció de Filomena Bertran Carrió, veïna d'Isona, que amb 56 anys d'edat, va morir de malaltia al seu poble natal, Biscarri, el 28 de febrer de 1939 quan hi estava refugiada³⁰²; o la mort de Francesc Mir Vilella, originari i veí de Basturs, refugiat a Abella de la Conca, on va morir de malaltia el 10 d'agost de 1938³⁰³.

Tot i que la *Causa General* només aporta el 0,6 % dels noms amb relació a les fonts consultades, la informació sobre onze víctimes que s'hi referencien és única. A tall d'exemple farem esment a Juventino López López, originari de Burgos i refugiat a Arbeca (Garrigues), el qual morí el 19 de juliol de 1938, ofegat en un dipòsit d'aigua mentre s'hi rentava³⁰⁴; també esmentarem a Joaquina Lizar Font, que caigué d'un paller el 18 d'octubre de 1938 mentre estava refugiada al Pla de Sant Tirs (Alt Urgell)³⁰⁵.

Sota la rúbrica d'altres documents, incloem censos i padrons d'habitants, la secció primera del Registre Civil, correspondència municipal, els expedients lleves, el fons Albert Manent servat al CHCC, fons hemerogràfics (incloent *Gaceta de la República* i DOGC) i informacions proveïdes pel cens de persones desaparegudes. El quadre següent mostra la relació de fonts de consulta utilitzades en l'estudi de la mortalitat de refugiats i desplaçats de guerra, amb detall del percentatge d'aportació sobre el total que suposa cadascuna:

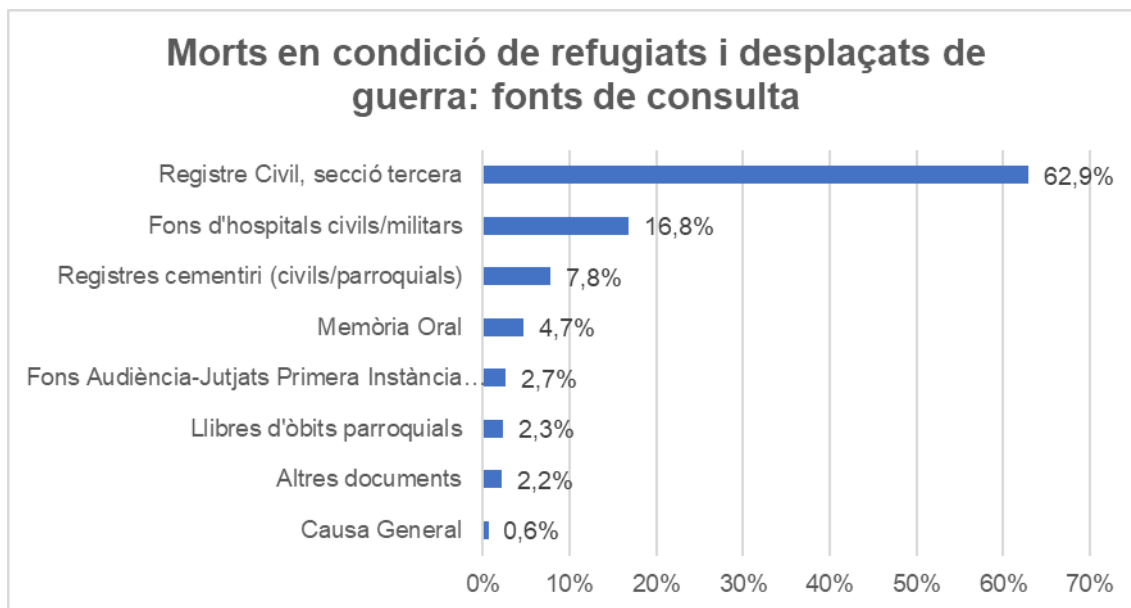
³⁰¹ Arxiu/Fons Parroquial. Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Registre (1932-1976), f. 12. Sant Guim de Freixenet.

³⁰² Arxiu/Fons Parroquial. Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Biscarri.

³⁰³ Arxiu/Fons Parroquial. Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Abella de la Conca.

³⁰⁴ Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH de Salamanca. *Fondos Incorporados*. Caixa 1475-1 Exp. 31 Sumari 25/1938 de Jutjat Borges Blanques.

³⁰⁵ Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH de Salamanca. *Fondos Incorporados*. Caixa 1484-3, Exp. 44, sumari 53/1938 de Jutjat Seu d'Urgell.

Gràfic: elaboració pròpia

5.3. Refugiats i desplaçats en el marc del projecte del Cost humà de la Guerra Civil

Com ja hem indicat anteriorment, el 2005, amb la represa del projecte, la recerca sobre el Cost humà ampliava l'abast de l'estudi a altres àmbits no treballats fins al moment. En aquest sentit, es considerà important poder arribar a quantificar i conèixer aquelles persones que moriren en la seva condició de desplaçades o refugiades de guerra. En vistes a les consideracions que tant el govern de la República, com el de la Generalitat, havien establert per tal de definir qui podria considerar-se refugiat o no, caldrà en aquest punt matisar a qui fem referència dins del projecte del Cost humà, quan parlem de refugiats i desplaçats.

Es consideren refugiats o desplaçats, totes aquelles persones que com a conseqüència de la guerra, van haver de marxar del seu lloc de residència i van anar a viure en un altre indret. En aquesta condició s'hi inclou només població civil, és a dir, tothom amb l'excepció dels homes mobilitzats que són combatents. Pel que fa als homes no mobilitzats que es troben en edat militar, però, també se'ls considera com a refugiats o desplaçats. En relació als mitjans de subsistència, no en discriminem la condició per aquest motiu, en tot cas, la

dificultat per identificar-los raurà en el fet que en la inscripció de defunció es faci constar que la residència en aquell determinat indret era circumstancial pel fet de trobar-se refugiat o desplaçat allí.

Distingim entre refugiats i desplaçats i ho fem tenint en compte el lloc de residència que van haver d'abandonar. Són desplaçades, aquelles persones que tenint el seu lloc de residència a Catalunya, cal que l'abandonin per causa de la guerra i cerquin refugi en una altra població catalana. Pel que fa als refugiats ho són considerats tots aquells que residien fora de Catalunya, que van abandonar el seu lloc de residència com a conseqüència de la guerra i que foren acollits en alguna població catalana, per tant, sota l'empareda del govern de la Generalitat i del municipi que els acollí. El present tractament de dades s'efectua de forma conjunta per a les dues condicions, per tant, estarem parlant en tot moment de persones que eren refugiades i/o desplaçades³⁰⁶.

Un cop definides les condicions de refugiats i desplaçats, cal tenir en compte una qüestió evident i és que no totes les defuncions que es produïren durant el temps que va durar la guerra, en foren conseqüència directa. Malgrat totes les calamitats, la gent continuava naixent, vivint i morint. Sempre que es localitza una defunció es valora si és o no classificable com a cost humà, tenint en compte les circumstàncies que la van produir. Les morts naturals, per malaltia o per accident, si no poden vincular-se directament a la situació bèl·lica, no es tenen en consideració. Quan la circumstància que les produeix constitueix una anomalia produïda pel conflicte, llavors és quan es recull aquesta víctima i se la classifica segons l'àmbit corresponent. Per exemple bombardeig o acció de guerra serien dues situacions inqüestionables, però també ho són els casos de malalties o accidents derivats de situacions només viscudes com a conseqüència del conflicte. Totes elles són morts en circumstàncies anòmales vinculades amb la guerra.

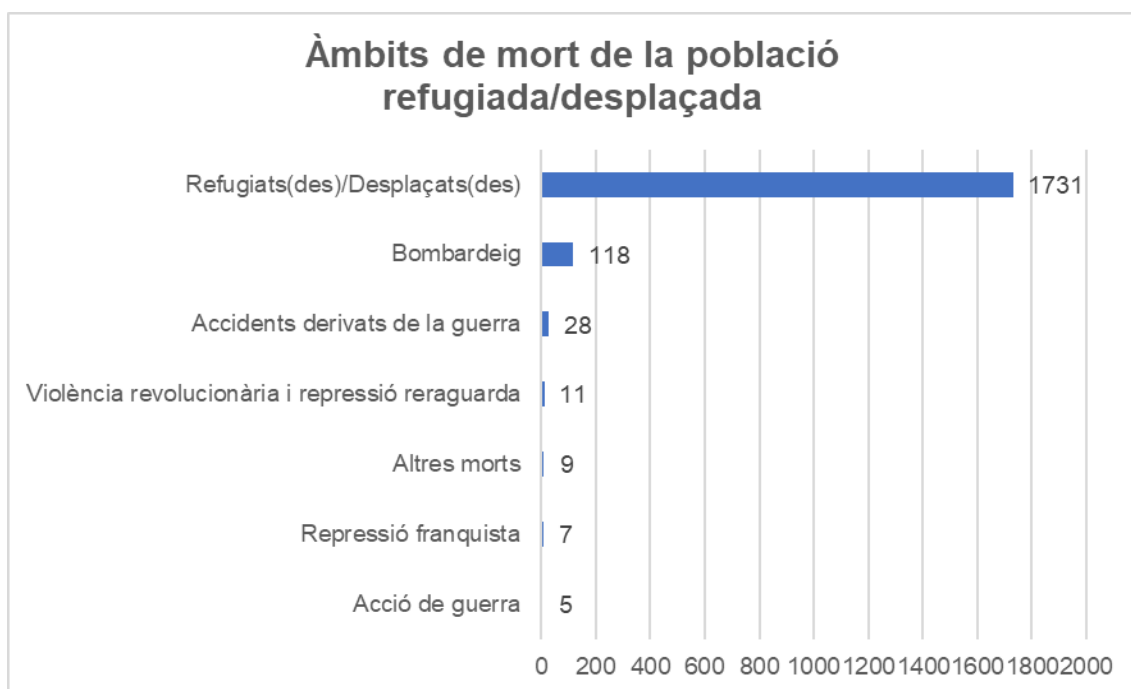
Tanmateix, en el cas dels refugiats i desplaçats de guerra, no només considerem anòmales les circumstàncies de la mort, sinó que la seva condició en tant que refugiat o desplaçat, constitueix per si sola una anomalia derivada

---

³⁰⁶ La diferenciació que fem entre refugiat i desplaçat recull el criteri que planteja Serrallonga en el seu estudi sobre els refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra. La diferenciació ens sembla absolutament útil i referencial en la distinció de la condició. SERRALLONGA URQUIDI, 2004.

de la guerra. En el cas de la població desplaçada o refugiada recollim totes les defuncions independentment de quina n'hagués estat la causa. És per aquest motiu que un dels àmbits de mort que considerem l'anomenem Refugiats (des) / Desplaçats (des), que utilitzem per assenyalar les defuncions, les causes de les quals no s'haurien considerat com a cost humà de la guerra però que sí que es recullen quan afecten la població refugiada/desplaçada en tant que aquesta condició constitueix una anomalia.

Si observem el gràfic veurem que la major part de la població refugiada i desplaçada que mor (90,7 %), es computa dins de l'àmbit específic de Refugiats(des) / Desplaçats(des). Veiem que hi ha altres àmbits que hi són presents però amb una molt menor mesura. Bombardeig és el segon àmbit on més víctimes es recompten, representa el 6,2 % de les defuncions de refugiats i desplaçats.

Gràfic: elaboració pròpia

Tenint en compte les consideracions anteriors que ens permeten definir què entenem per condició de refugiat o desplaçat, la feina efectuada en les revisions portades a terme des del 2005, tot i que no han pogut abastar la

totalitat de comarques del Principat³⁰⁷, ha permès identificar un total de 1.909 refugiats i/o desplaçats de guerra, morts en terres catalanes, dels quals el 55,11 % eren homes i el 44,89 % eren dones.

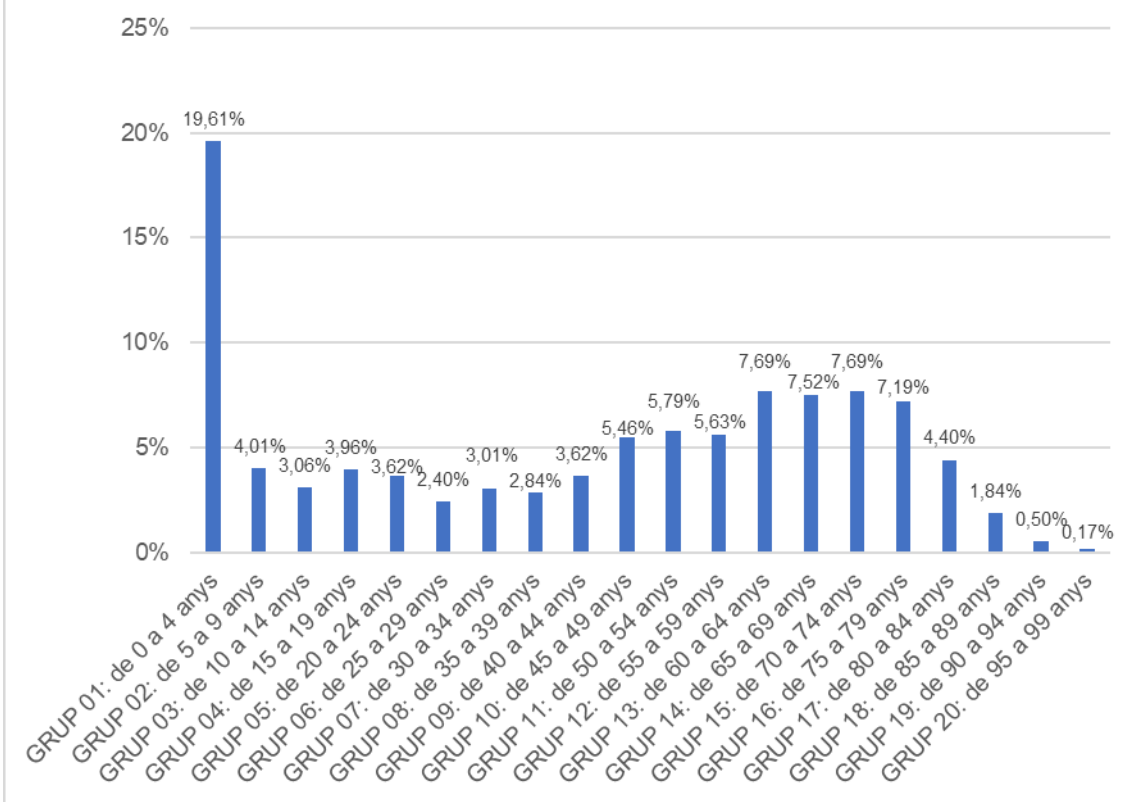
Gènere	Defuncions	%
Dona	857	44,89 %
Home	1.052	55,11 %
Total	1.909	100,00 %
Taula: elaboració pròpia		

Pel que fa a l'edat, aquesta la coneixem en mil set-cents noranta-cinc casos. Observem que el grup d'edat que presenta una mortalitat més elevada és el dels infants entre els 0 i 4 anys, cosa que representa un elevadíssim, i molt allunyat, 19,61 % del total de defuncions amb edat coneguda, si ho comparem amb els altres grups d'edat. Seguirien, però molt allunyats, els grups d'edat que van dels 45 als 79 anys, la taxa percentual dels quals se situaria entre el 5 i el 10 % de mortalitat. A partir dels 45 anys, per exemple, s'observa un augment que supera el 5 % i a partir dels 60 anys es produeix un altre increment que fa créixer la mortalitat per sobre del 7 %. L'evidència, doncs, és que la població refugiada més jove i el grup de més avançada edat segons la mitjana de l'esperança de vida, se'ns mostra com la població més fràgil que pateix més intensament les males condicions de vida derivades del conflicte bèl·lic.

---

³⁰⁷ La recerca que, en fase de revisió comarcal, es va poder completar a les comarques de la demarcació de Lleida i Tarragona, amb l'excepció del Baix Penedès i el Garraf, així com les comarques del Berguedà, Osona o el Baix Llobregat, Vallès Oriental i el Vallès Oriental, va quedar pendent a les comarques gironines, Alt Penedès, Bages, Maresme, Vallès Occidental, o Anoia.

Mortalitat de la població refugiada i/o desplaçada de guerra per grups d'edat

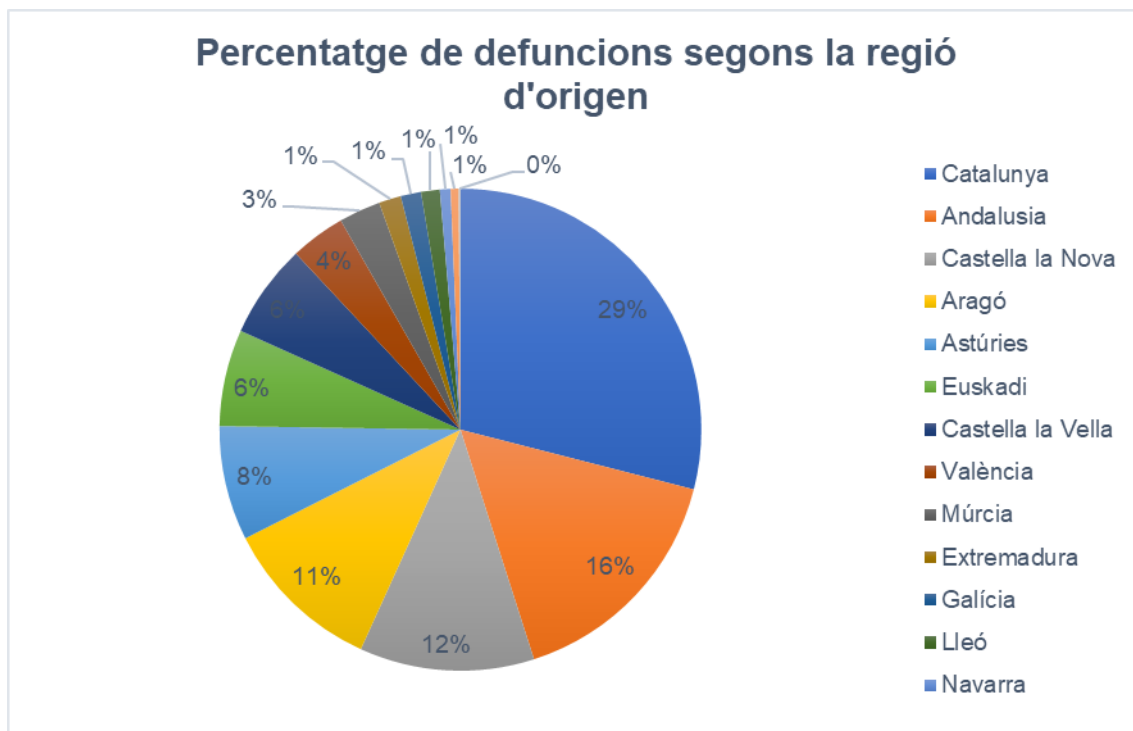
Gràfic: elaboració pròpia

Grup d'edat	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	352
GRUP 02: de 5 a 9 anys	72
GRUP 03: de 10 a 14 anys	55
GRUP 04: de 15 a 19 anys	71
GRUP 05: de 20 a 24 anys	65
GRUP 06: de 25 a 29 anys	43
GRUP 07: de 30 a 34 anys	54
GRUP 08: de 35 a 39 anys	51
GRUP 09: de 40 a 44 anys	65
GRUP 10: de 45 a 49 anys	98
GRUP 11: de 50 a 54 anys	104
GRUP 12: de 55 a 59 anys	101
GRUP 13: de 60 a 64 anys	138
GRUP 14: de 65 a 69 anys	135
GRUP 15: de 70 a 74 anys	138
GRUP 16: de 75 a 79 anys	129
GRUP 17: de 80 a 84 anys	79
GRUP 18: de 85 a 89 anys	33
GRUP 19: de 90 a 94 anys	9

GRUP 20: de 95 a 99 anys	3
Total	1.795
Taula: elaboració pròpia	

Del total de 1.909 refugiats i desplaçats morts que hem pogut identificar, coneixem l'origen de 1.680, el 28,99 % dels quals eren originaris de Catalunya, el 16,07 % procedien d'Andalusia, i el 10,77 % havien arribat des de l'Aragó.

Regions d'origen	Defuncions	%
Catalunya	487	28,99%
Andalusia	270	16,07%
Castella la Nova	197	11,73%
Aragó	181	10,77%
Astúries	129	7,68%
Euskadi	109	6,49%
Castella la Vella	106	6,31%
València	62	3,69%
Múrcia	47	2,80%
Extremadura	25	1,49%
Galícia	23	1,37%
Lleó	21	1,25%
Navarra	12	0,71%
Balears	9	0,54%
Canàries	2	0,12%
Total	1.680	100,00%
Taula: elaboració pròpia		

Gràfic: elaboració pròpia

La presència de població originària d'Andalusia i de l'Aragó en un percentatge significatiu, ens constata els fluxos migratoris de refugiats als quals hem fet referència: l'ocupació rebel de Màlaga³⁰⁸ primerament, i la caiguda del front d'Aragó³⁰⁹.

Pel que fa a la població originària de Catalunya, identifiquem majoritàriament persones de la comarca del Barcelonès, les quals representen el 26,26 %. Segueixen els originaris del Segrià, que són el 15,97 % i els de la Ribera d'Ebre que representen el 7,14 %³¹⁰. Tenint en compte que estem observant el fenomen dels refugiats des de la perspectiva del cost humà, les dades que disposem són parcials, és a dir, només fan referència a la població refugiada que va morir. Aquesta parcialitat no ens permet observar fluxos migratoris entre comarques ni establir cronologies vinculades a les ofensives més importants.

³⁰⁸ De les dues-centes setanta víctimes originàries d'Andalusia, noranta-nou eren naturals de la província de Màlaga.

³⁰⁹ SERRALLONGA, 2004, 29-54.

³¹⁰ Càlculs d'elaboració pròpia a partir de la recerca comarcal dins el projecte Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, i de la informació continguda en el Banc de dades del mateix projecte, en l'entorn de consulta restringida a <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat597>> (consulta: setembre de 2022).

Que sigui el Barcelonès la comarca d'origen amb més mortalitat respon al fet que és la més important demogràficament parlant. En el cas de les dues comarques que segueixen en mortalitat, ho hem d'atribuir al fet que tant el Segrià com la Ribera d'Ebre tingueren una gran quantitat de desplaçats, tenint en compte l'ocupació rebel l'abril de 1938 i la posterior Batalla de l'Ebre del juliol al novembre.

Pel que fa al Segrià, citem com a exemple el cas de l'infant de quinze dies, Josep Ibars Vidal, de Lleida, que morí de malaltia com a refugiat a Guissona (Segarra), el 10 d'abril de 1938³¹¹. També el del nen de 3 anys, Francesc Mur Simon, originari de Lleida, mort el 29 d'abril de 1938 de malaltia a Cervera (Segarra), on es trobava refugiat³¹². En relació a la Ribera d'Ebre, esmentem el cas d'Antoni Segarra Parreu, mort de diftèria a l'edat de 7 anys, el 26 de setembre de 1938, que segons la inscripció del Registre Civil, era fill de Joaquim Segarra Canals, refugiat de Miravet que estava amb la seva família al Pla de Santa Maria³¹³. Un altre exemple ens serveix per constatar aquest desplaçament de la població de resultes de l'ocupació és el cas de la família d'Antonio Gurrera Montagut, de Móra la Nova. La família va fugir primer cap a Tivenys (Baix Ebre) i després cap a Duesaigües (Baix Camp)³¹⁴. En la taula següent llistem el total de defuncions, en xifres absolutes i relatives, segons origen:

Comarca origen	Defuncions	%
Barcelonès	125	26,26 %
Segrià	76	15,97 %
Ribera d'Ebre	34	7,14 %
Noguera	28	5,88 %
Baix Ebre	20	4,20 %
Tarragonès	16	3,36 %
Pallars Jussà	16	3,36 %
Baix Camp	15	3,15 %
Urgell	13	2,73 %
Terra Alta	12	2,52 %
Bages	12	2,52 %
Garrigues	12	2,52 %

³¹¹ Registre Civil, secció Defuncions. T. 21 f. 63. Guissona.

³¹² Registre Civil, secció Defuncions. T. 45 f. 4. Cervera.

³¹³ Registre Civil, secció Defuncions. T. 32 (1938-1939) f. 19. Pla de Santa Maria.

³¹⁴ RIUDOR, 2020, 35.

Comarca origen	Defuncions	%
Maresme	8	1,68 %
Baix Penedès	7	1,47 %
Alt Empordà	7	1,47 %
Vallès Occidental	7	1,47 %
Vallès Oriental	6	1,26 %
Conca de Barberà	6	1,26 %
Alt Penedès	6	1,26 %
Alt Camp	5	1,05 %
Priorat	5	1,05 %
Pallars Sobirà	5	1,05 %
Baix Llobregat	4	0,84 %
Osona	4	0,84 %
Anoia	4	0,84 %
Garraf	3	0,63 %
Baix Empordà	3	0,63 %
Montsià	3	0,63 %
Gironès	3	0,63 %
Selva	2	0,42 %
Segarra	2	0,42 %
Ripollès	1	0,21 %
Alt Urgell	1	0,21 %
Solsonès	1	0,21 %
Cerdanya	1	0,21 %
Garrotxa	1	0,21 %
Berguedà	1	0,21 %
Total general	476	100,00 %

Taula: elaboració pròpia

En el cas dels refugiats i desplaçats, el veïnatge no respon a quin lloc vivia la persona abans d'haver de fugir sinó que indica el lloc de residència en la seva condició de refugiat o desplaçat. De vegades, però, resulta difícil de determinar tenint en compte que hi ha casos en què venen d'un segon o tercer refugi.

En el cas dels desplaçats de guerra, observarem que la informació de veïnatge ens indica una població catalana que pot estar situada o no a la mateixa comarca on residia de forma habitual abans de la guerra. Aquest és el cas de Filomena Betran Carrió de 56 anys. La documentació consultada ens indica que era originària i veïna d'Isona (Pallars Jussà), i que va morir de malaltia a Biscarri (Pallars Jussà) el 28 de febrer de 1939, on s'hi trobava desplaçada³¹⁵.

³¹⁵ Arxiu/Fons Parroquial.Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Biscarri. DURÓ, 2002, 69.

També es dóna la circumstància que la comarca de residència habitual és diferent a la de residència eventual en condició de desplaçat. En aquest sentit trobem el cas de Domènec Puigpelat Alberich que ens consta que era originari de Balaguer (la Noguera) i veí de Vic (Osona). Vic és el lloc on va morir el 9 de desembre de 1938, en concret a l'Hospital de Refugiats, a l'edat de 38 anys³¹⁶. A través dels censos electorals de Balaguer de 1930 i 1934, podem constatar que era a la capital de la Noguera on tenia el veïnatge de dret i que Vic era la ciutat de residència circumstancial en la seva condició de desplaçat de guerra³¹⁷.

Pel que fa a les persones originàries de fora de Catalunya, per a les quals consta que tenien residència a Catalunya, de vegades resulta complicat escatir si aquest lloc de veïnatge que la documentació indica, és l'habitual o circumstancial. Cal tenir en compte que de persones foranes arribades a Catalunya per emigració econòmica n'hi havia i que aquesta possibilitat no pot descartar-se mai d'entrada. Aquests casos requereixen d'un esforç d'interpretació i curació. Ens consta, per exemple, que Antonio Laserra Castejón era originari d'Alcolea de Cinca (Osca, Aragó). Tanmateix ens consta amb veïnatge a Tremp (Pallars Jussà) on, segons la documentació, va morir "al seu domicili" el 9 de maig de 1938 a l'edat de 55 anys, com a conseqüència de fímia pulmonar. Aquesta indicació del lloc de mort "al seu domicili", ens genera un dubte raonat sobre la seva condició. No el localitzem als censos electorals de Tremp dels anys 1930 i 1934, cosa que ens porta a concloure que es tractava d'un refugiat de guerra³¹⁸.

Tot i que hem dit que les dades de veïnatge hauria de recollir la residència en condició de refugiat, ens consten quaranta-vuit casos de persones originàries de fora de Catalunya, per als quals es recull el seu veïnatge habitual. Es tracta, en la seva majoria, de situacions de mort immediata després dels èxodes de població lligats a les ofensives rebels. Sovint aquests

---

³¹⁶ Registre Civil, secció Defuncions. T. 83 f. 123. Vic. Arxiu Comarcal d'Osona (Vic), Fons Hospital de la Santa Creu de Vic, Registre de malalts ingressats.

³¹⁷ Arxiu Diputació de Lleida, censos electorals.

³¹⁸ Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, Fons administració local, Arxiu Municipal de Tremp, Llicències d'enterrament (1934-1946), Caixa 1283. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, Fons administració local, Arxiu Municipal de Tremp, Llibre registre d'inhumacions i exhumacions (1919-1993), caixa 1638. Tremp. Registre Civil, secció Defuncions, T. 22 f. 10 núm. 68. Tremp.

casos també requereixen d'un esforç interpretatiu que ajudi a discernir la situació en la qual es trobava la víctima. Aquest és el cas de Rosario Aquilué Grasa, originària de Pardinilla (Sabiñánigo, Osca), consta veïna de Sarinyena (Osca). Sabem que morí a l'Hospital Civil de Lleida el 29 d'abril de 1937 a conseqüència d'una assistòlia. Ignorem si el veïnatge a Sarinyena era accidental, cosa que resulta ben possible tenint en compte la situació del front en el sector de Sabiñánigo. En tot cas, la consideració que fos el veïnatge habitual no pot ser descartada tenint en compte que fou autoritzat el traslladat del cadàver a Sarinyena³¹⁹.

A finals de març i principis d'abril de 1938, per exemple, ingressaren a l'Hospital General de Catalunya, a Barcelona, grups de malalts o ferits que provenien de les zones on s'ensorrà el front d'Aragó. Aquells que moriren immediatament com a conseqüència d'aquestes ferides o malalties, els consta el seu veïnatge habitual tenint en compte que no tingueren ni tan sols el temps material de ser instal·lats enlloc com a refugiats. Aquest fou el cas de Luisa Barberán Codo, originària i veïna de Calanda, morta el 19 d'abril de 1938³²⁰. Una situació semblant la trobem en la defunció de Juan Manuel Britz Meñor, originari i veí de Monforte de Moyuela (Terol). En aquest cas la mort es produí a la Clínica Militar de Valls (Alt Camp) el 10 de maig de 1938, en ple èxode conseqüència de l'ensorrament del front d'Aragó, sense temps per haver estat acollit en cap domicili com a refugiat de guerra³²¹.

De vegades la defunció no es produeix de forma immediata sinó que la malaltia la demora de tal manera que si no s'observen amb atenció tots els detalls que la documentació proporciona, es podria perdre la perspectiva de la circumstància que motiva la seva mort. És, per exemple, el cas de Just Garzón Durán, originari i veí de Tardienta (Osca). En aquest cas, si només tinguéssim en compte la data de la seva defunció, esdevinguda el 14 de juliol de 1938 a l'Hospital General de Catalunya (antic Hospital de la Santa Creu i Sant Pau), no la podríem vincular a la situació que el portà a Catalunya i de retruc a l'hospital.

---

³¹⁹ Registre Civil, secció Defuncions. T. 38 f. 109 núm. 8245 (30/04/1937). Sarinyena.

³²⁰ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 192. Entrada, 1764. Barcelona.

³²¹ Registre Civil, secció Defuncions, Valls. Arxiu/Fons municipal Valls, Registre/s del Cementiri/s (llibre/s registre d'enterraments...).

Sabem però, que hi havia ingressat l'1 d'abril de 1938 procedent de Binéfar (Aragó), d'on havia estat evacuat per fugir de l'avanç de les tropes franquistes. Aquest cas, tot i morir en una data tardana, presenta una situació semblant als casos anteriors en els quals consta el veïnatge habitual perquè mai no hi va haver la possibilitat de tenir-ne un de circumstancial en la seva condició de refugiat³²².

En aquestes víctimes per a les quals ens apareix el veïnatge habitual, també ens trobem en situacions de la més que probable pèrdua d'informació. Aquest és el cas de José Pérez Clavero, originari i veí de Vélez-Málaga. Veient el seu lloc d'origen, sospitem que probablement hauria estat refugiat a Lleida des de molt abans però no ens costa aquesta informació. En documentem la seva mort el dia 2 d'abril de 1938 a Barcelona, a l'Hospital General de Catalunya. Hi ingressà el dia 26 de març procedent de l'hospital Intercomarcal de Lleida, d'on evacuaven els malalts davant la imminent arribada de l'exèrcit rebel³²³.

En relació a la darrera ofensiva rebel sobre Catalunya, documentem un seguit de víctimes per a les quals també ens consta el veïnatge habitual en comptes del circumstancial. Considerem en aquests casos que també hi ha una pèrdua d'informació respecte del veïnatge que haurien tingut en la seva condició de refugiats, fins el moment en que l'ofensiva rebel o la proximitat del front podria haver-los fet fugir de nou. En serien exemples els casos de Concepció Costa Latorre, originària i veïna de Monzón (Osca) i de Natàlia Hernández Salmerón, originària i veïna d'Almeria, mortes el dia de Nadal de 1938 en un bombardeig a Ponts (Noguera)³²⁴. També el cas de Carmelo Bilbao Calejero, originari i veí de Basauri (País Basc), mort al Soleràs (les Garrigues) el 6 de gener de 1939 com a conseqüència d'un bombardeig³²⁵. O també el cas de Juan Tomás Grediaga Atchutigi, originari de Getxo i veí de Bilbao, mort a Vallirana (Baix Llobregat) el 5 de febrer de 1939; segons les fonts, la seva fou

---

³²² Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital..

³²³ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 199. Entrada, 2135. Barcelona.

³²⁴ Registre Civil, secció Defuncions. 27/12/1938. Ponts.

³²⁵ Registre Civil, secció Defuncions. T. 13 f. 115. El Soleràs.

una mort arbitrària com a conseqüència de l'ocupació militar rebel de Catalunya³²⁶.

Casos més complexos els presenten algunes inscripcions fora de termini fetes als registres civils. En serien exemples els casos de José Antonio Manrique López, originari de Múrcia³²⁷ i d'Enrique Morales Escamilla, originari de Saragossa, nascut el 6 de maig de 1924³²⁸. Ambdós moriren al terme de Balaguer el 10 i l'11 d'agost de 1938, respectivament. Per a totes dues defuncions, el registre civil informa que moriren per les ferides rebudes en acció de guerra, tanmateix per l'edat que tenien -16 i 14 anys, respectivament, no podien haver mort com a combatents sinó com a civils víctimes col·laterals d'aquell conflicte, i per tant, cal considerar-los a tots els efectes com a civils refugiats. Per cap dels dos no consta el lloc de veïnatge, considerem que residien de forma habitual al lloc d'origen i en desconixerem la residència circumstancial.

Una altra situació confusa es produeix en el cas dels infants fills de refugiats, nascuts a Catalunya, on sovint al lloc d'origen s'hi fa constar el lloc de naixement. La nena Carme Pérez Moreno va morir a Tremp (Pallars Jussà), com a conseqüència d'una pneumònia, el dia 14 d'agost de 1937. Tenia 5 mesos d'edat. La documentació fa constar que era originària de Tremp perquè probablement hi havia nascut, i també n'era veïna ja que veritablement hi residia³²⁹. La notícia de la seva defunció la coneixem a través de la informació que aporta el Comitè de Refugiats local, de la mateixa manera que també coneixem també la defunció d'un altre infant, Veremundo Pérez Moreno, del qual no sabem quina edat tenia, s'indica que era pàrvul. Que Veremundo i Carme eren germans, ens en queden pocs dubtes tenint en compte els cognoms i el fet que sabem que el pare de la Carme també es deia Veremundo. El nen, va morir de meningitis a Tremp (Pallars Jussà) el 12 de

---

³²⁶ Registre Civil, secció Defuncions. T. 11. Vallirana.

³²⁷ Registre Civil, secció Defuncions. Núm. 124 (8/8/1981). Balaguer.

³²⁸ Registre Civil, secció Defuncions. Núm. 121 (8/8/1981). Balaguer.

³²⁹ Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llicències d'enterrament (1934-1946), Caixa 1283. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llibre registre d'inhumacions i exhumacions (1919-1993), caixa 1638, fol. 39v-40r.

gener de 1937, uns dos mesos abans del naixement de la Carme, que si va morir l'agost amb 5 mesos, devia néixer pels volts de març. La mort del Veremundo el gener ens documenta la presència de la família a la comarca i ens reforça la hipòtesi que la seva germana nasqués a Tremp. Del Veremundo, però, la documentació no informa del seu lloc d'origen i únicament ens esmenta que el seu veïnatge era Tremp³³⁰.

Quan observem els veïnatges a Catalunya tenint en compte que l'origen també sigui Catalunya, el total que ens apareix és de quatre-cents setanta-dos. Estaríem majoritàriament, davant de la població que definim com a desplaçada, exceptuant, és clar, aquells casos que acabem d'esmentar en fer referència a la nena Carme Pérez Moreno que serien fills de refugiats nascuts a Catalunya³³¹. Són unes víctimes que també resulta difícil d'identificar com a cost humà. Són originàries i residents a Catalunya i sovint la causa de la mort és natural o per malaltia. La condició de desplaçats (refugiats), les fonts l'haurien d'aportar de forma explícita, tal com succeeix en els dos exemples següents. El cas de Francesc Pla Bach, originari de Sant Adrià de Besòs (Barcelonès), consta resident a la Pobla de Cérvoles (les Garrigues), on va morir de malaltia el gener de 1939. Segons la documentació, es tracta d'un refugiat que vivia a la casa d'acollida dirigida per la col·lectivitat local³³². I el cas d'Agustí Montané Tomasó, originari i veí de Romadriu (Pallars Sobirà), morí d'assistència a Llavorsí (Pallars Sobirà) el 4 de desembre de 1938. El registre civil ens indica que era refugiat, probablement es tracti d'un desplaçat com a conseqüència de l'evacuació de Romadriu, població que fou constantment sotmesa als atacs de l'artilleria rebel, en haver quedat al bell mig del front de guerra³³³.

---

³³⁰ Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llicències d'enterrament (1934-1946), Caixa 1283. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llibre registre d'inhumacions i exhumacions (1919-1993), caixa 1638, fol. 38v-39r.

³³¹ Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llicències d'enterrament (1934-1946), Caixa 1283. Arxiu Comarcal del Pallars Jussà. Fons administració local. Arxiu Municipal de Tremp. Llibre registre d'inhumacions i exhumacions (1919-1993), caixa 1638, fol. 39v-40r.

³³² Registre Civil, secció Defuncions. T. 11. la Pobla de Cérvoles.

³³³ Registre Civil, secció Defuncions. T. 10 (1934-1943) f. 47v. Llavorsí.

Més problemes presenta la defunció de Josep Vicens Llop, de 2 anys d'edat. Aquest infant va morir a Badalona (Barcelonès) com a conseqüència d'una broncopneumònia el 31 d'agost de 1938. Consta que era originari i veí de Badalona. En la inscripció de la seva defunció al Registre Civil es fa constar com a adreça el refugi de la carretera de Gramenet, però no se n'indica la condició de refugiat de forma explícita³³⁴. Es podria considerar la possibilitat que fos fill de refugiats, nascut a Badalona però, si realment tenia dos anys en el moment de la mort, el seu naixement hauria tingut lloc pocs dies després de l'esclat de la guerra, una data potser massa primerenca perquè es donés la circumstància que fos fill de refugiats de guerra. La consideració que fem de la víctima com a refugiat de guerra, ve motivada per l'adreça d'origen i veïnatge que el registre civil proporciona, aquest refugi de la carretera de Gramenet. De totes maneres, aquest és un cas que encara tenim en part pendent de resoldre amb ampliació de la informació sobre ell, amb l'objectiu de poder contrastar totes les dades i verificar la seva condició. Vegem aquí la taula de desplaçats que consten com a originaris de Catalunya³³⁵:

Comarca de veïnatge dels desplaçats que consten originaris de Catalunya	Defuncions
Alt Camp	4
Alt Empordà	2
Alt Penedès	2
Alt Urgell	2
Anoia	2
Bages	2
Baix Camp	4
Baix Ebre	1
Baix Empordà	2
Baix Llobregat	3
Baix Penedès	3
Barcelonès	211
Conca de Barberà	8

³³⁴ Registre Civil, secció Defuncions. T. 73 f. 141 núm. 279 (01/09/1938). Badalona.

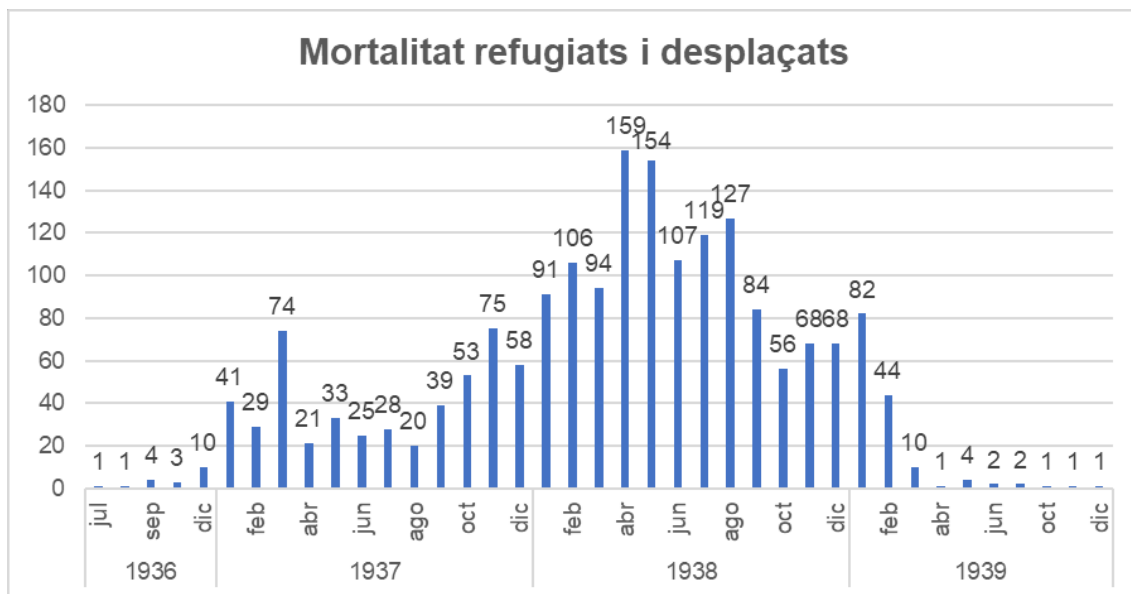
³³⁵ Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya. Àmbit d'accés restringit <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat597>> (consulta: setembre de 2022).

Comarca de veïnatge dels desplaçats que consten originaris de Catalunya	Defuncions
Garrigues	19
Gironès	1
Maresme	1
Noguera	14
Osona	24
Pallars Jussà	11
Pallars Sobirà	2
Pla d'Urgell	5
Priorat	38
Ribera d'Ebre	3
Segarra	38
Segrià	31
Solsonès	7
Tarragonès	6
Terra Alta	6
Urgell	15
Vallès Occidental	2
Vallès Oriental	3
Total general	472
Taula: elaboració pròpia	

5.4. Cronologia de les defuncions

Si representem en un gràfic les defuncions tenint en compte el moment en què es produïren, observem que es donen diversos pics assenyalats que coincideixen amb moments concrets de la guerra, coincidint amb el retruc de la Desbandá (febrer-març de 1937), la caiguda del front d'Aragó i l'establiment del front a Catalunya (abril-maig de 1938), i en el context de la Retirada (gener-febrer de 1939).

Gràfic: elaboració pròpia

El 8 de febrer de 1937, la ciutat de Màlaga es trobava saturada de desplaçats que fugien de l'avenç de les tropes rebels. La fugida en retirada de les tropes republicanes que havien de protegir la ciutat, precipità aquella nit la fugida de milers de civils que s'encaminaren cap a la carretera que uneix Màlaga amb Almeria. Durant tot el trajecte foren atacats per les tropes rebels, per terra, mar i aire, literalment. El camí quedà sembrat de cadàvers i els que aconseguiren sobreviure foren traslladats a diversos indrets del territori espanyol on els oferiren refugi. L'arribada a Catalunya d'uns vint mil refugiats de Màlaga i Almeria el febrer de 1937 tingué un gran impacte pel que suposà de gestió de l'acollida de totes aquelles persones, però també en la mortalitat del conjunt de la població refugiada³³⁶.

El febrer de 1937, es produïren vint-i-nou defuncions, tot i que només en coneixem la província d'origen en vint-i-sis casos. I el mes de març setanta-quatre, dels quals en coneixem província d'origen en setanta casos. Tant pel que fa un com altre mes, la regió d'origen amb major nombre de defuncions és la d'Andalusia: al febrer disset defuncions, el 59 % de les defuncions totals del

³³⁶ Ciudad Real acollí 2.400 refugiats malagenys el febrer de 1937. La província de Castelló acollí refugiats de Madrid i Andalusia, especialment de Màlaga, entre el febrer i l'abril de 1937. A finals de febrer de 1937, a Catalunya hi havia a l'entorn de vint mil refugiats provinents de Màlaga i d'Almeria. El novembre de 1938 els refugiats originaris d'Andalusia amb refugi o acollits a Catalunya eren uns 153.000. CLAVIJO, 2003, 79, 81, 83 i 84.

mes; durant el mes de març trenta-nou defuncions, el 53 % de les defuncions totals del mes. Si a més fixem el focus en la província d'origen, veurem com és Màlaga la que més defuncions recompta: durant el mes de febrer onze defuncions, 38 % de les defuncions totals del mes; i al març vint-i-tres defuncions, 31 % de les defuncions totals del mes³³⁷. En la taula següent presentem els totals absoluts i relatius de defuncions refugiades segons origen forà³³⁸:

Feb 1937	Defuncions	%
<i>Andalusia</i>	17	59 %
Còrdova	2	7 %
Granada	4	14 %
Màlaga	11	38 %
<i>Aragó</i>	2	7 %
Saragossa	2	7 %
<i>Castella la Vella</i>	1	3 %
Valladolid	1	3 %
<i>Catalunya</i>	1	3 %
Barcelona	1	3 %
<i>Castella la Nova</i>	5	17 %
Madrid	5	17 %
Total: 26 defuncions de refugiats amb la província d'origen coneguda, d'un total de 29.		
Taula: elaboració pròpia		

Mar 1937	Defuncions	%
<i>Andalusia</i>	39	53 %
Almeria	1	1 %
Cadis	4	5 %

³³⁷ Les dades que es presenten provenen de l'explotació de la informació sistematitzada en la base de dades del Cost humà. La informació que s'hi conté prové del buidat de les informacions orals i de la documentació d'arxius consultada, la qual ha estat analitzada en l'apartat 5.2 i que inclou la secció tercera dels registres civils, fons hospitalaris civils i militars, registres de cementiri civils i parroquials, memòria oral, fons de l'Audiència i Jutjats de Primera Instància, llibres d'òbits parroquials, Causa General i altres.

³³⁸ Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya. Àmbit d'accés restringit <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat597>> (consulta: setembre de 2022).

Mar 1937	Defuncions	%
Còrdova	3	4 %
Granada	5	7 %
Màlaga	23	31 %
Sevilla	3	4 %
<i>Aragó</i>	1	1 %
Saragossa	1	1 %
<i>Canàries</i>	1	1 %
Las Palmas de Gran Canaria	1	1 %
<i>Castella la Nova</i>	2	30 %
Toledo	2	3 %
Madrid	20	27 %
<i>Catalunya</i>	1	1 %
Tarragona	1	1 %
<i>València</i>	1	1 %
Castelló	1	1 %
<i>Extremadura</i>	1	1 %
Badajoz	1	1 %
<i>Galícia</i>	1	1 %
Lugo	1	1 %
<i>Múrcia</i>	1	1 %
Múrcia	1	1 %
<i>Euskadi</i>	2	3 %
Guipúscoa	2	3 %
Total: 70 defuncions de refugiats amb la província d'origen coneguda, d'un total de 74.		
Taula: elaboració pròpia		

El 8 de març de 1938 l'exèrcit rebel va iniciar una ofensiva que va provocar el trencament del front d'Aragó i l'establiment d'un nou front a Catalunya, definit pels cursos dels rius Noguera Pallaresa, Segre i Ebre. L'ofensiva va finalitzar el 19 d'abril. L'avenç de les tropes rebels provoca una fugida de població civil de l'Aragó i de Catalunya, cap a les comarques que quedaren a la rereguarda republicana. L'ocupació de Lleida el 3 d'abril, provocà un important èxode civil

cap a l'àrea de Barcelona. Allí també hi arribaren desplaçats del Matarranya i de la comarca de la Terra Alta. Es calcula que al Matarranya hi hagué poblacions de les quals fugí prop del 30 % dels seus habitants³³⁹. L'èxode també va encaminar-se cap a la frontera francesa que fou travessada pels ports de l'Arieja per més de mil persones l'abril de 1938³⁴⁰.

Tenint en compte l'origen dels refugiats que moriren entre abril i maig de 1938, observem que en ambdós mesos foren majoritàriament originaris de Catalunya: el 34,4 % de les defuncions d'abril i el 26 % de les defuncions. Segueixen els originaris d'Andalusia i de l'Aragó. Les defuncions de refugiats originaris d'Andalusia representen el 17 % l'abril i 8,4 % el maig, respectivament. Les defuncions d'originaris de l'Aragó signifiquen el 10,1 % l'abril i el 12,3 % el maig³⁴¹.

Que hi hagi un nombre significatiu de defuncions de persones originàries d'Andalusia, respon al fet que, dins de la comunitat de refugiats, representaven el grup més nombrós³⁴². Val a dir que els desplaçats catalans de les zones ocupades pels rebels representaven també un important contingent i que en aquest context d'ocupació sofriren intensament els estralls de les males condicions a les quals els va abocar la fugida. De la mateixa manera que ho patí la població aragonesa. En el quadre següent quantifiquem la població refugiada morta segons regió d'origen, entre abril i maig de 1938, en xifres absolutes i relatives³⁴³:

---

³³⁹ MONTCLÚS, 2014, 225.

³⁴⁰ RIUDOR, 2018, 250

³⁴¹ Vegeu nota 270.

³⁴² El novembre de 1938, s'estima que les persones originàries d'Andalusia refugiades a Catalunya haurien estat a l'entorn de 153.000. Una xifra molt per sobre de les originàries del País Basc (50.000), Astúries i Cantàbria (121.000), l'Aragó (39.800) i de les zones ocupades de Catalunya (134.744) és a dir, desplaçats. Les persones originàries de Madrid, les Castelles i Extremadura, les trobem comptabilitzades conjuntament (339.000). CLAVIJO, 2003, 85.

³⁴³ Quadre elaborat a partir de les dades que figuren en l'àmbit d'accés restringit del Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil, actualment en mans del Memorial Democràtic <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat597>> (consulta: setembre de 2022).

Regió d'origen dels refugiats i desplaçats morts entre abril i maig de 1938					
abril 1938	Defuncions	%	maig 1938	Defuncions	%
Catalunya	50	31,4 %	Catalunya	40	26,0 %
Andalusia	27	17,0 %	Aragó	19	12,3 %
Aragó	16	10,1 %	Andalusia	13	8,4 %
Castella la Vella	3	1,9 %	Euskadi	11	7,1 %
País Valencià	5	3,1 %	Astúries	8	5,2 %
Euskadi	5	3,1 %	Castella la Vella	5	3,2 %
Castella la Nova	10	6,3 %	País Valencià	8	5,2 %
Cantàbria	3	1,9 %	Cantàbria	5	3,2 %
Galícia	3	1,9 %	Múrcia	5	3,2 %
Navarra	2	1,3 %	Galícia	3	1,9 %
Múrcia	2	1,3 %	Navarra	2	1,3 %
Astúries	1	0,6 %	Balears	1	0,6 %
Extremadura	1	0,6 %	Castella la Nova	5	3,2 %
Lleó	2	1,3 %	Lleó	3	1,9 %
Total: 130 defuncions de refugiats amb comunitat d'origen coneguda, d'un total de 159.			Extremadura	1	0,6 %
			La Rioja	1	0,6 %
			Total: 130 defuncions de refugiats amb comunitat d'origen coneguda, d'un total de 154.		
Taula: elaboració pròpia					

De les defuncions de població catalana de la qual coneixem la comarca d'origen, observem que tant l'abril com el maig de 1938, els originaris del Barcelonès són els més nombrosos, amb el 10,7 % de defuncions l'abril i el 9,7 % el maig. La gran diferència demogràfica entre la comarca del Barcelonès i qualsevol altra, fa que tota comparativa conjunta esdevingui condicionada per aquesta situació. Per evitar la distorsió que ens provoca aquest biaix demogràfic, seria bo analitzar el Barcelonès de forma individualitzada, tot i que mantenim les dades de totes les comarques de forma conjunta. Durant l'abril, en el context d'ocupació de Catalunya, veiem que les dues comarques d'origen que segueixen en nombre de defuncions són, precisament, el Segrià (4,4 % del total de defuncions de refugiats aquell mes) i la Terra Alta (2,5 % del total de

defuncions de refugiats aquell mes), les dues comarques on l'èxode de l'ocupació havia estat més intens³⁴⁴.

El Registre Civil, secció defuncions, de Sant Guim de Freixenet, el 5 d'abril de 1938, inscriu la defunció d'un infant no identificat provinent de Gandesa (Terra Alta)³⁴⁵. El nen, que tenia uns 10 anys d'edat i tenia el cabell ros, presentava ferides de metralla amb amputació de la cama esquerra. Havia mort al Tren Hospital núm. 20 molt probablement a causa del bombardeig aeri franquista damunt d'Anglesola o Tàrrega d'aquell mateix dia 5 d'abril a les 11 del matí. La víctima va quedar mal ferida i va ser conduïda, per a ser atesa, al Tren Hospital núm. 20, on hi hauria mort. A Sant Guim de Freixenet, on parà el tren, deuriem descarregar la víctima per a certificar-ne la defunció i procedir al seu enterrament. Considerem que podria tractar-se d'un desplaçat de la Terra Alta sense descartar que aquesta dada de provenença de Gandesa pugui indicar un indret de refugi anterior. El quadre següent presenta les defuncions de refugiats i desplaçats, en xifres absolutes i relatives, segons la comarca d'origen, entre abril i maig de 1938:

Comarca d'origen dels refugiats/desplaçats morts entre abril i maig de 1938					
abril 1938	Defuncions	%	maig 1938	Defuncions	%
Barcelonès	17	10,7 %	Barcelonès	15	9,7 %
Segrià	7	4,4 %	Baix Ebre	4	2,6 %
Terra Alta	4	2,5 %	Ribera d'Ebre	4	2,6 %
Tarragonès	3	1,9 %	Alt Penedès	3	1,9 %
Garrigues	2	1,3 %	Bages	2	1,3 %
Gironès	2	1,3 %	Baix Camp	2	1,3 %
Maresme	2	1,3 %	Garraf	1	0,6 %
Alt Empordà	1	0,6 %	Garrigues	1	0,6 %
Alt Penedès	1	0,6 %	Noguera	1	0,6 %
Baix Ebre	1	0,6 %	Pallars Jussà	1	0,6 %
Baix Empordà	1	0,6 %	Tarragonès	1	0,6 %

³⁴⁴ Vegeu nota 270.

³⁴⁵ Registre Civil, secció Defuncions. T. 13 f. 54v núm. 108 (6/4/1938). Sant Guim de Freixenet. Vegeu també: OLIVA I LLORENS, Jordi: "*Els morts per la Guerra Civil a la Segarra-Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*" <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> (consulta, actualment restringida: setembre de 2022).

Baix Llobregat	1	0,6 %	Vallès Occidental	1	0,6 %			
Baix Penedès	1	0,6 %	Vallès Oriental	1	0,6 %			
Cerdanya (Lleida)	1	0,6 %	(es desconeix)	117	76,0 %			
Montsià	1	0,6 %	Total: 37 defuncions de refugiats catalans amb comarca d'origen coneguda d'un total de 154					
Noguera	1	0,6 %						
Osona	1	0,6 %						
Pallars Jussà	1	0,6 %						
Ribera d'Ebre	1	0,6 %						
Vallès Occidental	1	0,6 %						
(es desconeix)	109	68,6 %						
Total: 50 defuncions de refugiats catalans amb comarca d'origen coneguda, d'un total de 159								
Taula: elaboració pròpia								

Pel que fa a les defuncions d'originaris de l'Aragó, en documentem 16 l'abril i 19 el maig (que ja hem indicat que representen el 10,1 % i el 12,3 % respectivament). D'aquestes defuncions només tenim informació de la comarca d'origen en 5 casos l'abril i en 4 el maig. Destacar el fet que ens apareixen víctimes originàries de la comarca del Matarranya, zona que va veure's abocada a l'èxode massiu cap a la comarca de la Terra Alta. En relació a aquest èxode com a exemple de mort vinculada a les males condicions provocades pel context bèl·lic, la defunció de Manuela Marín Millán (ID 28706), de Mont-roig de Tastavins (Matarranya), 25 anys, morta el 2 d'abril de 1938 a Sant Guim de Freixenet, a conseqüència d'una infecció puerperal³⁴⁶.

L'Hospital General de Catalunya (Hospital de la Santa Creu i Sant Pau) va començar a rebre a finals de març i principis d'abril de 1938, grups de malalts o ferits provinents de les zones on s'ensorrà el front d'Aragó, incloent-hi els municipis catalans de més enllà del Segre. Aquest fou el cas de Luisa Barberán Codo (ID 42730), de 66 anys, originària de Calanda (Terol), la qual va morir a

³⁴⁶ Arxiu/Fons Parroquial. Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits. Registre (1932-1976), f. 12. Sant Guim de Freixenet.

dos quarts de vuit del vespre del 19 d'abril de 1938³⁴⁷. El quadre següent ens mostra les defuncions refugiades segons comarca aragonesa d'origen, l'abril i maig de 1938:

Defuncions de població refugiada de l'Aragó, de la qual es coneix la comarca d'origen			
abril 1938	Defuncions	maig 1938	Defuncions
Baix Aragó	1	Baix Aragó	1
Comunitat de Terol	1	Baix Martín	1
Conques Mineres	1	Jiloca	1
Matarranya	2	Matarranya	1
Taula: elaboració pròpia			

La darrera ofensiva de l'exèrcit rebel sobre Catalunya es va iniciar al 23 de desembre de 1938. Trencat el front, l'avenç franquista fou ràpid, i en un mes pràcticament tota Catalunya quedà ocupada. Barcelona caigué el 26 de gener. El 4 de febrer caigué Girona. El dia 10 de febrer, l'exèrcit franquista arribà fins a Puigcerdà i Portbou donant per acabada la guerra a Catalunya.

En aquest context de la Retirada, el gener de 1939 apareix el darrer repunt en les defuncions que se situa en vuitanta-dues persones. El febrer foren quaranta-quatre persones les que moriren en condició de refugiades o desplaçades. Si observem les defuncions tenint en compte el lloc d'origen de les víctimes, observarem que la majoria responen a persones originàries de Catalunya, un 30 % el gener i un 34 % el febrer. Per a totes elles, el veïnatge que ens consta també és Catalunya³⁴⁸.

Regió d'origen dels refugiats/desplaçats morts entre gener i febrer de 1939					
gen 1939	Defuncions	%	feb 1939	Defuncions	%
Andalusia	7	9 %	Andalusia	3	7 %
Aragó	10	12 %	Balears	3	7 %
Astúries	4	5 %	Cantàbria	1	2 %
Cantàbria	2	2 %	Castella la Vella	1	2 %
Castella la Vella	2	2 %	Castella la Nova	5	12 %
Castella la Nova	3	4 %	Catalunya	15	34 %

³⁴⁷ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 192. Entrada, 1764. Barcelona.

³⁴⁸ Vegeu nota 270.

Catalunya	25	30 %	País Valencià	1	2 %
Lleó	2	2 %	País Basc	4	9 %
Navarra	1	1 %	Total: 33 defuncions de refugiats amb comunitat d'origen coneguda, d'un total de 44.		
País Valencià	4	5 %			
País Basc	3	4 %			
Rioja	1	1 %			
Total: 64 defuncions de refugiats amb comunitat d'origen coneguda, d'un total de 82					
Taula: elaboració pròpia					

De les quaranta persones originàries de Catalunya, mortes entre el gener (25) i el febrer de 1939 (15), coneixem la comarca de defunció en trenta-un casos³⁴⁹. On es produïren més defuncions fou al Barcelonès, on constatem la mort de nou d'aquestes persones.

Desplaçats originaris de Catalunya morts entre gener i febrer de 1939	
Comarca defunció	Defuncions
Barcelonès	9
Segarra	4
Osona	4
Baix Empordà	2
Segrià	2
Priorat	2
Alt Empordà	2
Alt Penedès	1
Pallars Jussà	1
Baix Llobregat	1
Alt Urgell	1
Ribera d'Ebre	1
Garrigues, les	1
(es desconeix)	9
Total	40
Taula: elaboració pròpia	

³⁴⁹ Vegeu nota 270.

El Barcelonès fou, de fet, la comarca en la qual es registraren més defuncions de refugiats durant els dos primers mesos de 1939. De cent vint-i-sis defuncions conegudes, trenta-cinc tingueren lloc al Barcelonès, en concret a Barcelona capital, la qual cosa representa un 28 % del total.

Refugiats/desplaçats morts entre gener i febrer de 1939		
Comarca defunció	Defuncions	%
Barcelonès	35	28 %
Osona	17	13 %
Segarra	10	8 %
Baix Empordà	5	4 %
Garrigues, les	5	4 %
Alt Camp	4	3 %
Alt Empordà	4	3 %
Alt Urgell	3	2 %
Berguedà	2	2 %
Ribera d'Ebre	2	2 %
Priorat	2	2 %
Segrià	2	2 %
Conca de Barberà	2	2 %
Baix Llobregat	2	2 %
Maresme	2	2 %
Baix Penedès	1	1 %
Ripollès	1	1 %
Vallès Oriental	1	1 %
Anoia	1	1 %
Bages	1	1 %
Pallars Jussà	1	1 %
Tarragonès	1	1 %
Alt Penedès	1	1 %
Noguera	1	1 %
Gironès	1	1 %
Garrotxa	1	1 %
(es desconeix)	18	14 %
Total: 108 refugiats amb comarca de defunció coneguda, d'un total de 126		
Taula: elaboració pròpia		

Si ens fixem el lloc on moriren, veurem que la major part d'aquestes morts tingueren lloc en algun centre d'assistència hospitalària. Veiem que dotze d'aquestes morts tingueren lloc a l'Estadi de Montjuïc, nou a l'Hospital General de Catalunya i set a l'Hospital Clínic. L'estadi de Montjuïc i els diferents palaus construïts amb motiu de l'Exposició Universal de 1929, van començar a ser utilitzats per a l'acollida de refugiats des del gener de 1937. A l'estadi inclús s'hi van arribar a fer obres de condicionament per tal de permetre un allotjament correcte dels refugiats. El mateix estadi va acollir també una instal·lació hospitalària que va rebre el nom d'Hospital Arnau de Vilanova. En l'acta del 13 de juliol de 1938, de la Comissió Consultiva d'Ajut als Refugiats, s'indicava que l'hospital de l'Estadi de Montjuïc, dedicat a l'atenció dels refugiats, es trobava mancat de condicions. Havia estat en procés de tancament quan es va tornar a omplir com a conseqüència de l'arribada de refugiats procedents de l'èxode de l'Aragó. En el moment que es redactava aquella acta, tenien intenció que quedés buit en un mes, cosa que no es devia poder aconseguir del tot³⁵⁰. Només en tres casos dels dotze que moriren en aquestes dates, en coneixem l'origen. Sabem que hi havia dues persones originàries de Palma de Mallorca i una de Nules (Castelló)³⁵¹. Pel que fa a les altres, només s'indica que residien a Barcelona o ni tan sols això. Observem que hi ha tres homes, civils, no identificats³⁵², dos dels quals moren de misèria fisiològica, una causa de mort que trobem en tres casos més: Joan Coll Isern, de 39 anys, Júlia Gómez Asensio, de 20 anys i Manel Espada Simon, de 65 anys³⁵³.

El de juliol de 1938 el director general d'Assistència Social de Catalunya, Antoni Dot Arxer, oferia l'Hospital General de Catalunya per assistir la població refugiada que ho necessités, en especial la població malalta³⁵⁴. De les nou persones mortes en aquest hospital durant els mesos de gener i febrer de 1938, quatre moriren com a conseqüència de malaltia. Es tracta de Maria

---

³⁵⁰ CLAVIJO, 2003, 223, 427-428, 453, 455.

³⁵¹ Registre Civil Barcelona, secció Defuncions. T. 84 f. 320 acta 336 (09/02/1939). T. 84 f. 320 acta 336 (09/02/1939). T. 84 f. 320 acta 336 (09/02/1939).

³⁵² Registre Civil Barcelona, secció Defuncions. T. 84 f. 320 acta 336 (9/02/1939). T. 84 f. 320 acta 336 (9/02/1939). T. 84 f. 320 acta 336 (9/02/1939).

³⁵³ Registre Civil, secció Defuncions. T. 84 f. 320 acta 336 (09/02/1939). Barcelona.

³⁵⁴ CLAVIJO, 2003, 256, 455.

Latorre Boneu, originària de Torrefarrera (Segrià), de 20 anys, que mor el 13 de gener de 1939³⁵⁵; Violeta Díez González, originària de Gijón (Astúries), de 6 anys, que finí el 5 de gener de 1939³⁵⁶; Maria Rodríguez Medina, de 22 mesos, la mort de la qual es produí el 6 de gener de 1939³⁵⁷; i Julián de Miguel Pacha, originari d'Almadén (Ciudad Real), de 38 anys, que documentem la seva mort el dia 8 de febrer de 1939³⁵⁸. La resta van morir per ferides provocades en alguns casos en bombardejos com els succeí amb Maria Sánchez Corrales, originària de Ronda (Màlaga), que trobà la mort el dia 12 de gener de 1939³⁵⁹, o Josepa Molins Rius, filla de Puigvert d'Agramunt (Urgell), la mort de la qual es produí el 8 de gener de 1939³⁶⁰.

Entre els set difunts a l'Hospital Clínic, observem que no tots presenten residència a Barcelona. Hi ha quatre casos amb residència en poblacions properes del Vallès Oriental i el Baix Llobregat. Es tracta dels casos de Josep Soler Nadal, originari de Tamarit de Llitera (Osca), resident al Refugi núm. 5 Granollers (Vallès Oriental), de 18 anys, mort d'embòlia el 9 de gener de 1939³⁶¹; Soledad Rodríguez Pueyo, originària de Mieres (Astúries), resident al Refugi de la Roca del Vallès (Vallès Oriental), de 14 anys, morta de septicèmia el 21 de gener de 1939³⁶²; Joana Solé Almes, originària de Móra d'Ebre, resident a Abrera (Baix Llobregat), de 67 anys, morta com a conseqüència d'una fractura de tibia i peroné el 21 de febrer de 1939³⁶³; i el cas de Manuela

---

³⁵⁵ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 192. Entrada, 3132. Barcelona.

³⁵⁶ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 192. Entrada, 5332. Barcelona.

³⁵⁷ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 193. Entrada, 726. Barcelona.

³⁵⁸ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 199. Entrada, 4253. Barcelona.

³⁵⁹ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 193. Entrada, 769. Barcelona.

³⁶⁰ Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre 193. Entrada, 770. Barcelona.

³⁶¹ Fons-Arxiu de l'Hospital Clínic de Barcelona. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre defuncions, 1939. 16/01/1939.

³⁶² Fons-Arxiu de l'Hospital Clínic de Barcelona. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre defuncions, 1939. 10/02/1939.

³⁶³ Fons-Arxiu de l'Hospital Clínic de Barcelona. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Dones, 1938. Núm. 88624 (20/12/1938).

González Riera, originària de Granollers, resident a Sant Cugat (Vallès Occidental), de 44 anys, morta de metàstasi el 19 de febrer de 1939³⁶⁴.

5.5. Causes de la mort

Pel que fa a les causes de la mort, distingim entre tres tipus de causa genèrica: malaltia, ferides i suïcidi. La major part de les defuncions de la població refugiada fou per malaltia, un 86,4 % del total de causes conegudes. La mort com a conseqüència de ferides representa el 13,2 % i les defuncions per suïcidi un 0,4 %³⁶⁵. El quadre següent tracta en xifres absolutes o relatives, la causa genèrica de la mort de la població refugiada i desplaçada a Catalunya:

Causa genèrica	Defuncions	%
Malaltia	1.470	86,4 %
Ferides	225	13,2 %
Suïcidi	7	0,4 %
Total	1.702	100,0 %

Taula: elaboració pròpia

Pel que fa a les morts pel malaltia, desconeixem la causa específica en tres-cents setanta-dos casos, mentre que en els altres mil noranta-vuit casos sabem quina fou la malaltia que els va causar la mort³⁶⁶.

Els noms que la documentació³⁶⁷ dona a aquestes malalties, evidentment no es troben sistematitzats, la qual cosa fa que puguem trobar diverses referències a una mateixa malaltia. Aquest és el cas de la malaltia d'Eberth que la podem trobar també sota les referències de tifus o febre tifoide. La mateixa situació la tenim en l'apoplexia que també se'ns hi fa esment com embòlia o hemorràgia cerebral. En la majoria dels casos ens trobem amb referències poc

---

³⁶⁴ Fons-Arxiu de l'Hospital Clínic de Barcelona. Llibre d'entrades, sortides i defuncions de l'hospital. Llibre defuncions 1939. 24/02/1939.

³⁶⁵ Vegeu nota 270.

³⁶⁶ En el total de 1.470 morts per malaltia es distingeixen 372 casos de malaltia desconeguda i 1.098 casos de malaltia coneguda (1.470 = 372 + 1.098).

³⁶⁷ Vegeu nota 270.

precises com pot ser la indicació genèrica de càncer o gastroenteritis. Per als mil noranta-vuit casos amb malaltia coneguda, recomptem fins a setanta malalties diferents. Per tal de posar ordre i sistematitzar aquesta gran quantitat de noms que tenim, hem agrupat les malalties seguint els criteris de la Classificació Internacional de Malalties (CIM) elaborada per l'Organització Mundial de la Salut (OMS) i que podem trobar traduïda al català pel Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya. La CIM considera vint-i-dos grups de malalties dels quals només n'hem hagut d'utilitzar dotze per poder portar a terme l'endreaça que ens ocupa. El quadre següent presenta l'organització de les malalties de les quals ens informa la documentació, endreçades segons els grups que proposa la CIM³⁶⁸:

Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Determinades malalties infeccioses i parasitàries	213
Diftèria	12
Disenteria	3
Encefalitis	3
Enteritis	23
Enterocolitis aguda	1
Fímia pulmonar	33
Gastroenteritis	31
Hepatitis	1
Infecció intestinal	5
Mal de Pott	2
Septicèmia	6
Tífus o febre tifoide (malaltia d'Eberth)	27
Tos ferina	3
Tuberculosi pulmonar	44
Xarampió	19
Embaràs, part i puerperi	1
Infecció puerperal	1

³⁶⁸ En l'anàlisi de les causes de la mortalitat en població refugiada i desplaçada a Catalunya utilitzem la Classificació Internacional de Malalties (CIM). Per bé que metodològicament no sembli el més aconsellable tenint en compte el marc cronològic del nostre estudi, la seva utilització es justifica pel fet que aporta precisió i estructura, sense distorsionar l'anàlisi i els resultats finals. GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT DE SALUT: "Classificació Internacional de Malalties i problemes relacionats amb la salut (CIM)", <<http://www.gencat.cat/catsalut/cim-10-mc-scp/tabular.html>> (consulta: setembre 2022).

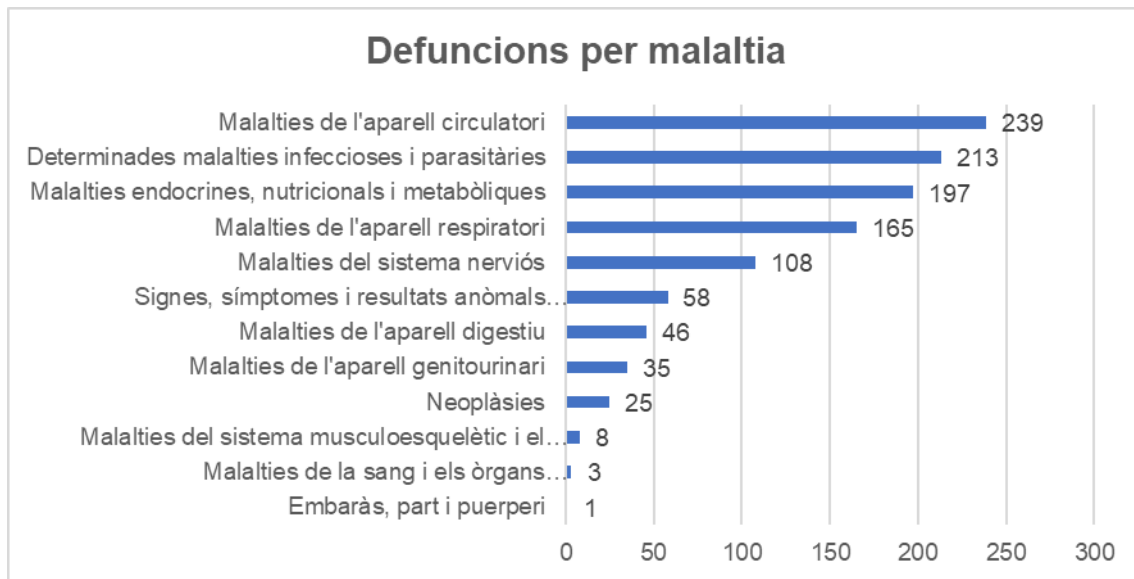
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Malalties de la sang i els òrgans hematopoètics i determinats trastorns que afecten el mecanisme immunitari	3
Anèmia	3
Malalties de l'aparell circulatori	239
Aneurisma axil·lar	1
Angina de pit	2
Apoplexia-embòlia o hemorràgia cerebral	49
Arteriosclerosi	34
Asistòlia	31
Cardiopatia	10
Col·lapse cardíac	17
Endocarditis	8
Gangrena	4
Insuficiència cardíaca	46
Insuficiència mitral	9
Miocarditis	28
Malalties de l'aparell digestiu	46
Apendicitis gangrenosa perforada	1
Cirrosi	12
Colitis	5
Enterorràgia	1
Flegmó	1
Hèrnia	3
Oclusió intestinal	5
Peritonitis	12
Úlcera gàstrica (o d'estómac)	1
Ulcus gàstric	5
Malalties de l'aparell genitourinari	35
Nefritis	23
Pronefrasi	1
Urèmia	11
Malalties de l'aparell respiratori	165
Broncopneumònia	77
Bronquitis	38
Edema pulmonar o congestió pulmonar/de pulmó	11
Emfisema	1
Grip	3

Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Insuficiència pulmonar	2
Laringitis estridulosa	4
Pneumònia/Pulmonia	29
Malalties del sistema musculoesquelètic i el teixit connectiu	8
Reumatisme	8
Malalties del sistema nerviós	108
Epilèpsia	1
Esclerosis	7
Hemiplegia	2
Meningitis	29
Poliesclerosis	69
Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	197
Atrèpsia	17
Coma diabètic	2
Diabetis	4
Escorbut	1
Misèria fisiològica, inanició	165
Raquitisme i desnutrició	8
Neoplàsies	25
Càncer (carcinoma)	19
Metàstasi	1
Neoplàsia	5
Signes, símptomes i resultats anòmals d'anàlisis no classificats a cap altre lloc	58
Caquèxia	16
Hemòptisi	1
Icterícia	1
Síncope	3
Vellesa o senectut	37
Total general	1098

Taula: elaboració pròpia

Un cop feta la classificació segons els criteris de la CIM, obtenim el següent gràfic en el qual podem veure quins són els grups de malalties que més afectaren en la mortalitat de la població refugiada:

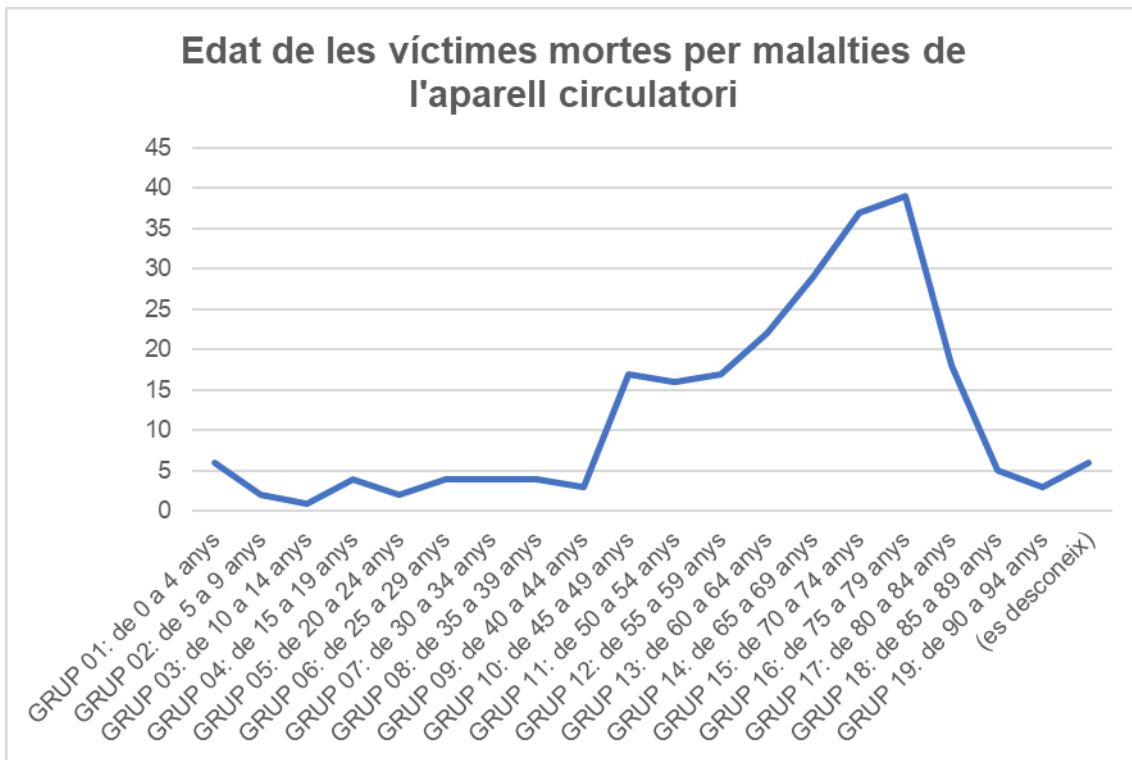
Gràfic: elaboració pròpia

Les malalties de l'aparell circulatori foren les que més incidència tingueren sobre la mortalitat dels refugiats. Un total de dues-centes trenta-nou víctimes se'n veieren afectades, essent les causes més repetides l'embòlia i la insuficiència cardíaca, amb quaranta-nou i quaranta-sis casos que representen respectivament el 20,50% i el 19,25% de les malalties del grup. Respecte el total de morts per malaltia, la incidència no és molt elevada essent el 2,88% i 2,70%, respectivament.

Tot i que aquestes dolències afectaren a pràcticament tots els grups d'edat, des d'infants fins a gent gran, veiem que són els grups d'edat més avançada els que en sofriren molt més les conseqüències, especialment els que tenien entre 70 i 79 anys. Observem que no hi ha una diferència destacable de l'afectació entre dones i homes ja que com a conseqüència d'aquestes malalties moriren cent vint-i-sis dones i cent tretze homes. El quadre següent de resultats mostra les causes de mortalitat per malaltia segons CIM per edats i sexes:

Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions	% respecte el grup de malalties (239)	% respecte el total de morts per malaltia coneguda (1.098)	% respecte el total de morts per malaltia (1.702)
Apoplexia-embòlia o hemorràgia cerebral	49	20,50%	4,46%	2,88%
Insuficiència cardíaca	46	19,25%	4,19%	2,70%
Arteriosclerosi	34	14,23%	3,10%	2,00%
Asistòlia	31	12,97%	2,82%	1,82%
Miocarditis	28	11,72%	2,55%	1,65%
Col·lapse cardíac	17	7,11%	1,55%	1,00%
Cardiopatia	10	4,18%	0,91%	0,59%
Insuficiència mitral	9	3,77%	0,82%	0,53%
Endocarditis	8	3,35%	0,73%	0,47%
Gangrena	4	1,67%	0,36%	0,24%
Angina de pit	2	0,84%	0,18%	0,12%
Aneurisma axil·lar	1	0,42%	0,09%	0,06%

Taula: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	6
GRUP 02: de 5 a 9 anys	2
GRUP 03: de 10 a 14 anys	1
GRUP 04: de 15 a 19 anys	4
GRUP 05: de 20 a 24 anys	2
GRUP 06: de 25 a 29 anys	4
GRUP 07: de 30 a 34 anys	4
GRUP 08: de 35 a 39 anys	4
GRUP 09: de 40 a 44 anys	3
GRUP 10: de 45 a 49 anys	17
GRUP 11: de 50 a 54 anys	16
GRUP 12: de 55 a 59 anys	17
GRUP 13: de 60 a 64 anys	22
GRUP 14: de 65 a 69 anys	29
GRUP 15: de 70 a 74 anys	37
GRUP 16: de 75 a 79 anys	39
GRUP 17: de 80 a 84 anys	18
GRUP 18: de 85 a 89 anys	5
GRUP 19: de 90 a 94 anys	3
(es desconeix)	6
Taula: elaboració pròpia	

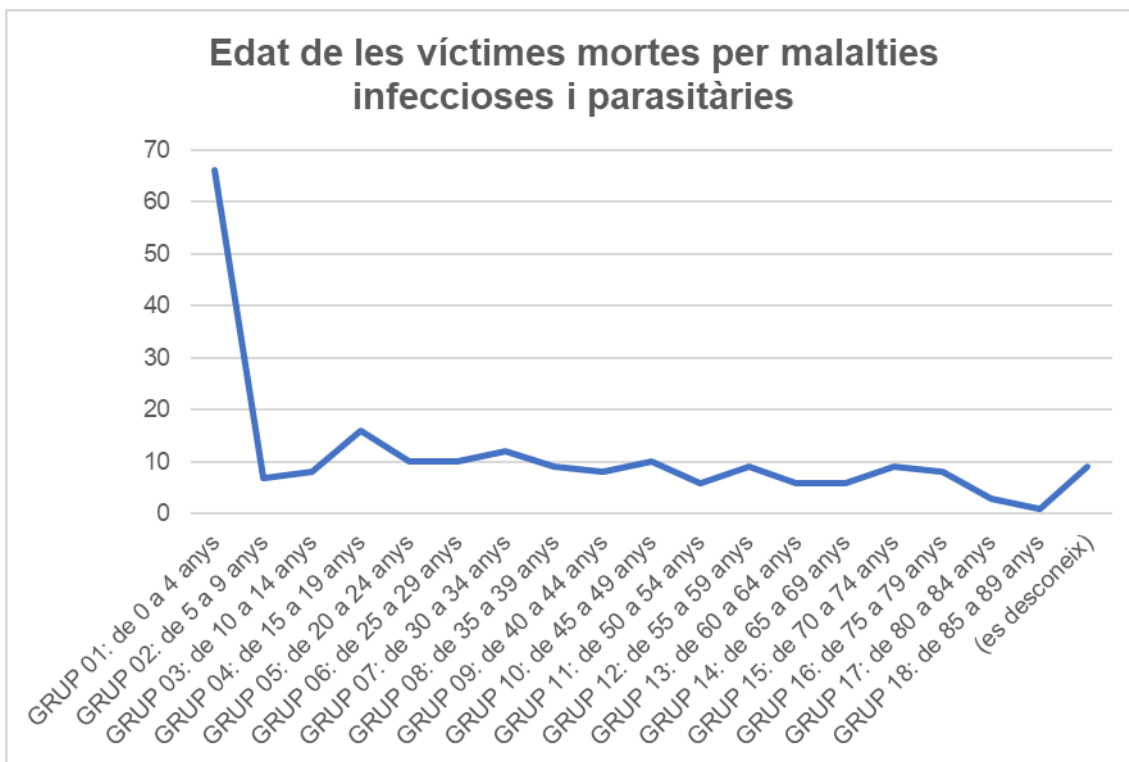
Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions
Dona	126
Home	113
Taula: elaboració pròpia	

En segon lloc, les malalties infeccioses i parasitàries foren les que tingueren una incidència també remarcable, causant dues-centes tretze defuncions. La major part de les morts foren com a conseqüència de tuberculosi o fímia, setanta-set en total que representen un 36,15 % del grup de malalties i un 4,53 % del total de morts per malaltia. Els infants fins a quatre anys foren el grup

d'edat que més va patir com a conseqüència d'aquestes malalties: registrem un total de seixanta-sis defuncions, el 31 % de les morts per malalties infeccioses. L'afectació entre homes, amb cent setze en total, i noranta-set dones, fou força equilibrada.

Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions	% respecte el grup de malalties (213)	% respecte el total de morts per malaltia coneguda (1.098)	% respecte el total de morts per malaltia (1.702)
Tuberculosi o fímia pulmonar	77	36,15%	7,02%	4,53%
Gastroenteritis	31	14,55%	2,82%	1,82%
Tifus o febre tifoide (malaltia d'Eberth)	27	12,68%	2,46%	1,59%
Enteritis	23	10,80%	2,09%	1,35%
Xarampió	19	8,92%	1,73%	1,12%
Diftèria	12	5,63%	1,09%	0,71%
Septicèmia	6	2,82%	0,55%	0,35%
Infecció intestinal	5	2,35%	0,46%	0,29%
Disenteria	3	1,41%	0,27%	0,18%
Encefalitis	3	1,41%	0,27%	0,18%
Tos ferina	3	1,41%	0,27%	0,18%
Mal de Pott	2	0,94%	0,18%	0,12%
Enterocolitis aguda	1	0,47%	0,09%	0,06%
Hepatitis	1	0,47%	0,09%	0,06%

Taula: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	66
GRUP 02: de 5 a 9 anys	7
GRUP 03: de 10 a 14 anys	8
GRUP 04: de 15 a 19 anys	16
GRUP 05: de 20 a 24 anys	10
GRUP 06: de 25 a 29 anys	10
GRUP 07: de 30 a 34 anys	12
GRUP 08: de 35 a 39 anys	9
GRUP 09: de 40 a 44 anys	8
GRUP 10: de 45 a 49 anys	10
GRUP 11: de 50 a 54 anys	6
GRUP 12: de 55 a 59 anys	9
GRUP 13: de 60 a 64 anys	6
GRUP 14: de 65 a 69 anys	6
GRUP 15: de 70 a 74 anys	9
GRUP 16: de 75 a 79 anys	8
GRUP 17: de 80 a 84 anys	3
GRUP 18: de 85 a 89 anys	1

Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions
(es desconeix)	9
Taula: elaboració pròpia	

Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions
Dona	97
Home	116
Taula: elaboració pròpia	

Com a causa de mort, en tercer lloc trobem les malalties endocrines, nutricionals i metabòliques que provocaren la mort de cent noranta-set persones refugiades.

Destaca la mortalitat produïda per la misèria fisiològica i la inanició que suposen un 15,03 % de les causes específiques per malaltia conegudes i un 9,69 % respecte la totalitat de morts per malaltia. Tenint en compte que es produeix per una alimentació insuficient, cal que aquesta causa la vinculem totalment al conflicte. L'escassetat, per manca de proveïment, racionament i/o acaparament de productes, i el desequilibri dietètic en la ingesta, combinat amb altres afeccions, dibuixarien el quadre de situació d'aquesta mortalitat³⁶⁹. Una altra qüestió a tenir en compte és que totes les defuncions per misèria fisiològica, cent seixanta-tres en total, es produïren a Barcelona, a l'Hospital de l'Estadi de Montjuïc, al qual hem fet referència en l'apartat anterior. Conjuntament amb la misèria fisiològica considerem també les dues morts per inanició que consten a Roda de Ter (Osona) i a Vallclara (Conca de Barberà).

³⁶⁹ A propòsit de la precarietat alimentària i els problemes d'avituallament, pel que fa als refugiats, Joan Serrallonga afirma: "En aquesta situació d'entesa i creixent precarietat, sense arribar mai al col·lapse o desavituallament, la provisió dels refugiats fou certament un problema afegit. El fet que els canals de distribució per a la població fossin en alguns moments distints als generals portà també aparellat el conflicte [...] En ocasions, les colònies infantils van tenir un proveïment distintiu que no era pas millor. Afegim-hi les poques dotacions dels organismes internacionals". SERRALLONGA, 2005, 681-682. "La desaparició dels canals comercials i la lògica desorganització inicial -afirma Queralt Solé- crearen aviat greus problemes de subministrament de productes de primera necessitat, però en el problema dels proveïments també hi tingué a veure la revolució que s'intentà dur a terme al principi de la guerra en les estructures econòmiques i en el mercat, i posteriorment la desorganització de les xarxes de comunicacions, del comerç interior i de la devaluació de la moneda [...] La gent que visqué la guerra a la rereguarda recorda la fam de forma molt intensa, però també recorda que foren en aquells moments quan es veié el millor i el pitjor de les relacions humanes, des de la més absoluta solidaritat fins al més execrable fet egoista i insolidari". SOLÉ, 2005, 684 i 687.

Aquesta darrera defunció és la d'un bebè d'un mes de vida, és l'única criatura que se li fa constar inanició. Quan es tracta de mort infantils per causes equivalents a la misèria fisiològica la documentació ens parla de raquitisme i desnutrició. Per aquestes causes es produeixen vuit defuncions: quatre van morir a la comarca d'Osona, dos a les Garrigues, un a la Conca de Barberà i un altre a la Segarra. Aquestes vuit morts corresponen a infants menors de 5 anys.

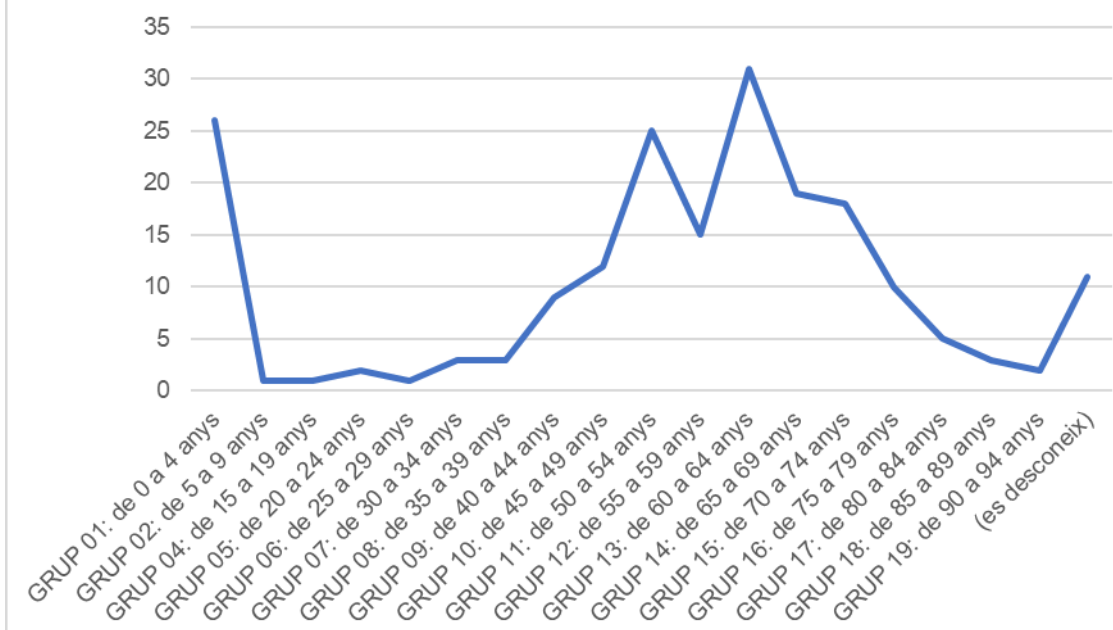
Veiem que un dels grups d'edat més afectat per aquest conjunt de malalties és el dels infants menors de cinc anys, amb vint-i-sis defuncions. S'observa que els grups d'edats més joves es veuen menys afectats i que a partir del grup d'edat de 40 a 44 anys es van produint més defuncions vinculades a les causes de precarietat alimentària, essent el grup de 60 a 64 anys el que més defuncions presenta, amb trenta-una víctimes. Pel que fa al sexe de les víctimes, com en els altres grups, no hi ha grans diferències entre dones i homes, que registren noranta i cent set morts respectivament.

Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	Defuncions	% respecte el grup de malalties (197)	% respecte el total de morts per malaltia coneguda (1.098)	% respecte el total de morts per malaltia (1.702)
Misèria fisiològica, inanició	165	83,76%	15,03%	9,69%
Atrèpsia	17	8,63%	1,55%	1,00%
Raquitisme i desnutrició	8	4,06%	0,73%	0,47%
Diabetis	4	2,03%	0,36%	0,24%
Coma diabètic	2	1,02%	0,18%	0,12%
Escorbut	1	0,51%	0,09%	0,06%

Taula: elaboració pròpia

Edat de les víctimes mortes per malalties endocrines, nutricionals i metabòliques

Gràfic: elaboració pròpia

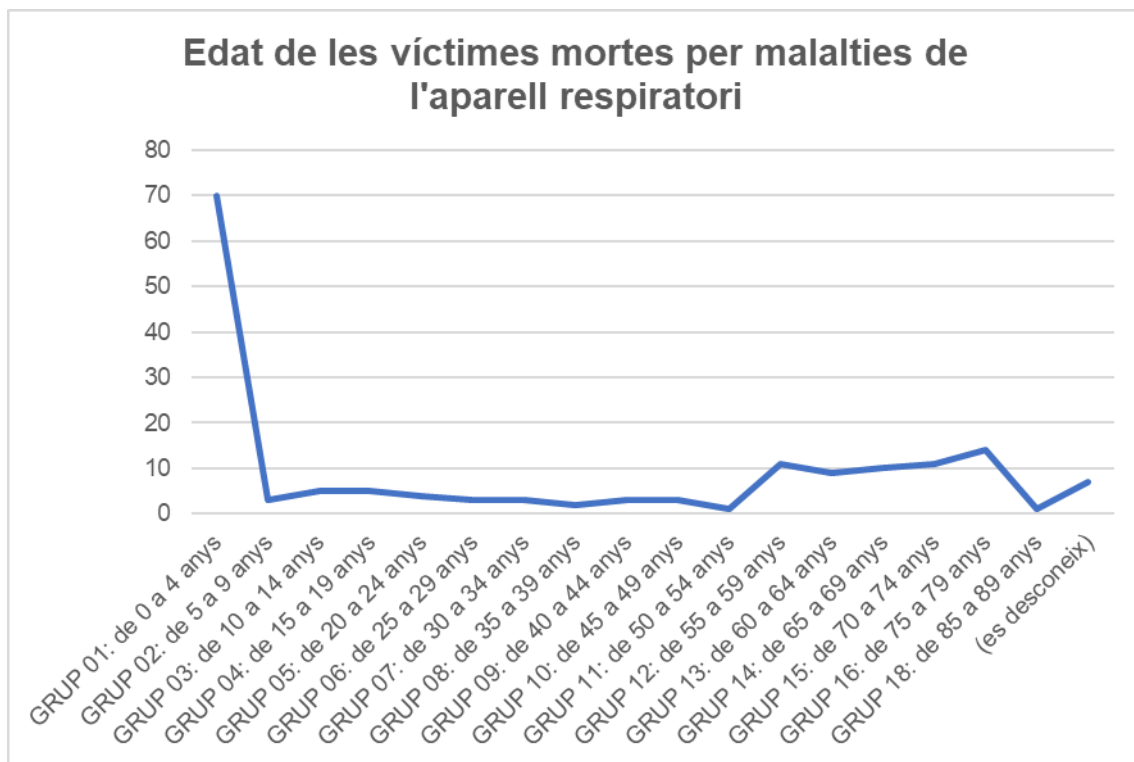
Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	26
GRUP 02: de 5 a 9 anys	1
GRUP 04: de 15 a 19 anys	1
GRUP 05: de 20 a 24 anys	2
GRUP 06: de 25 a 29 anys	1
GRUP 07: de 30 a 34 anys	3
GRUP 08: de 35 a 39 anys	3
GRUP 09: de 40 a 44 anys	9
GRUP 10: de 45 a 49 anys	12
GRUP 11: de 50 a 54 anys	25
GRUP 12: de 55 a 59 anys	15
GRUP 13: de 60 a 64 anys	31
GRUP 14: de 65 a 69 anys	19
GRUP 15: de 70 a 74 anys	18
GRUP 16: de 75 a 79 anys	10
GRUP 17: de 80 a 84 anys	5
GRUP 18: de 85 a 89 anys	3
GRUP 19: de 90 a 94 anys	2

Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	Defuncions
(es desconeix)	11
Taula: elaboració pròpia	

Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	Defuncions
Dona	90
Home	107
Taula: elaboració pròpia	

En quart lloc hi trobem el grup de malalties que afecten l'aparell respiratori, amb cent seixanta-cinc defuncions registrades. La broncopneumònia fou la malaltia que més morts va provocar, setanta-set en total que representen un 46,67 % del grup i un 4,52 % del total de morts per malaltia. Observem que són els infants més petits els més afectats per aquest grup de malalties, setanta en total. Per sexe, els homes, amb cent quatre casos, presenten més afectació que les dones, amb seixanta-un en total.

Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions	% respecte el grup de malalties (165)	% respecte el total de morts per malaltia coneguda (1.098)	% respecte el total de morts per malaltia (1.702)
Broncopneumònia	77	46,67%	7,01%	4,52%
Bronquitis	38	23,03%	3,46%	2,23%
Edema pulmonar o congestió pulmonar/de pulmó	11	6,67%	1,00%	0,65%
Emfisema	1	0,61%	0,09%	0,06%
Grip	3	1,82%	0,27%	0,18%
Insuficiència pulmonar	2	1,21%	0,18%	0,12%
Laringitis estridulosa	4	2,42%	0,36%	0,24%
Pneumònia/Pulmonia	29	17,58%	2,64%	1,70%
Taula: elaboració pròpia				

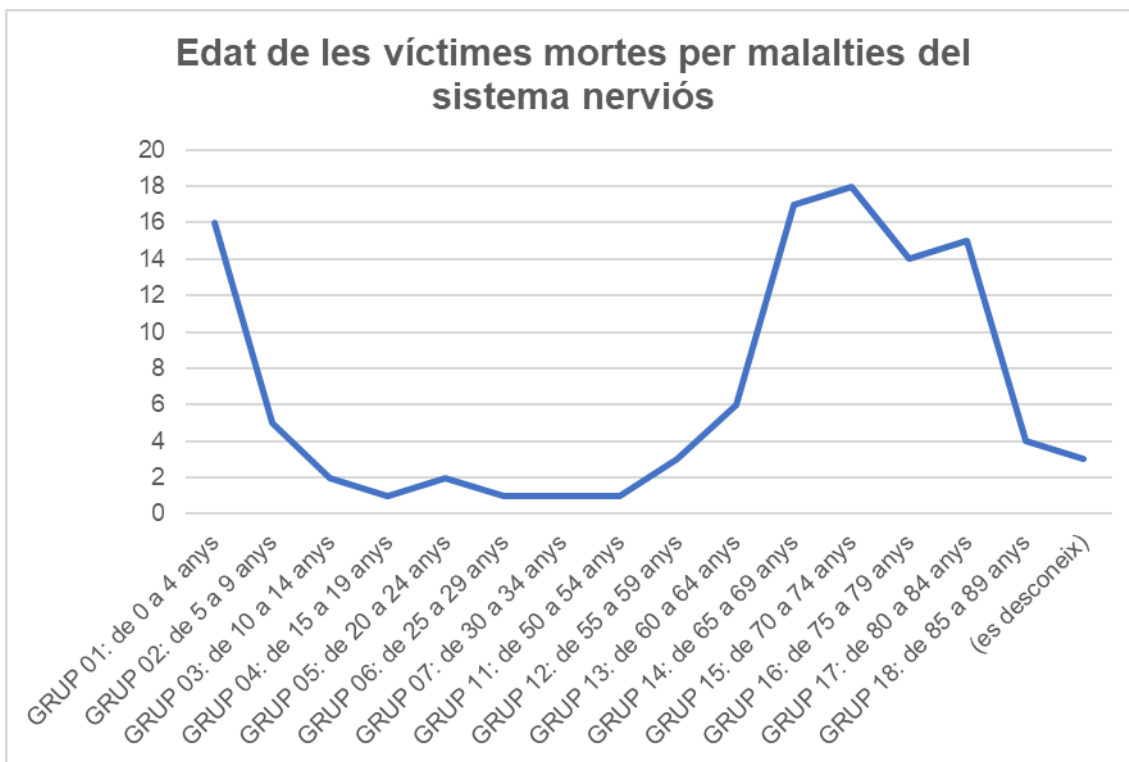
Gràfic: elaboració pròpia

Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	70
GRUP 02: de 5 a 9 anys	3
GRUP 03: de 10 a 14 anys	5
GRUP 04: de 15 a 19 anys	5
GRUP 05: de 20 a 24 anys	4
GRUP 06: de 25 a 29 anys	3
GRUP 07: de 30 a 34 anys	3
GRUP 08: de 35 a 39 anys	2
GRUP 09: de 40 a 44 anys	3
GRUP 10: de 45 a 49 anys	3
GRUP 11: de 50 a 54 anys	1
GRUP 12: de 55 a 59 anys	11
GRUP 13: de 60 a 64 anys	9
GRUP 14: de 65 a 69 anys	10
GRUP 15: de 70 a 74 anys	11
GRUP 16: de 75 a 79 anys	14
GRUP 18: de 85 a 89 anys	1
(es desconeix)	7
Taula: elaboració pròpia	

Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions
Dona	61
Home	104
Taula: elaboració pròpia	

En cinquè lloc, les malalties del sistema nerviós ocasionaren cent vuit defuncions. La poliesclerosi o esclerosi múltiple va ser la malaltia amb major afectació. Foren seixanta-nou les morts registrades que representen el 63,30 % del grup i el 4,05 % del total de morts per malaltia. Observem una major afectació en el grup d'edat dels infants menors de cinc anys i en els grups d'edat més avançada, entre 65 i 84 anys. Per sexes, l'afectació és pràcticament igual, cinquanta-quatre dones i cinquanta-cinc homes.

Malalties del sistema nerviós	Defuncions	% respecte el grup de malalties (108)	% respecte el total de morts per malaltia coneguda (1.098)	% respecte el total de morts per malaltia (1.702)
Poliesclerosis	69	63,30%	6,28%	4,05%
Meningitis	29	26,61%	2,64%	1,70%
Esclerosis	7	6,42%	0,64%	0,41%
Hemiplegia	2	1,83%	0,18%	0,12%
Epilèpsia	1	0,92%	0,09%	0,06%
Pronefrasi	1	0,92%	0,09%	0,06%
Taula: elaboració pròpia				

Gràfic: elaboració pròpia

Malalties del sistema nerviós	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	16
GRUP 02: de 5 a 9 anys	5
GRUP 03: de 10 a 14 anys	2
GRUP 04: de 15 a 19 anys	1
GRUP 05: de 20 a 24 anys	2
GRUP 06: de 25 a 29 anys	1
GRUP 07: de 30 a 34 anys	1
GRUP 11: de 50 a 54 anys	1
GRUP 12: de 55 a 59 anys	3
GRUP 13: de 60 a 64 anys	6
GRUP 14: de 65 a 69 anys	17
GRUP 15: de 70 a 74 anys	18
GRUP 16: de 75 a 79 anys	14
GRUP 17: de 80 a 84 anys	15
GRUP 18: de 85 a 89 anys	4
(es desconeix)	3
Taula: elaboració pròpia	

Malalties del sistema nerviós	Defuncions
Dona	54
Home	55
Taula: elaboració pròpia	

5.6. Aproximació a la mortalitat de la població refugiada: problemes de quantificació

Tal i com ens assenyala Joan Serrallonga, la qüestió dels refugiats de guerra es convertí des de ben aviat en un tema d'estat per al govern de la Generalitat³⁷⁰. Tot i així, no fou fins la redacció de l'ordre de 17 d'octubre de 1936 que no va crear-se un organisme específic per aquesta qüestió, veritablement sota control del govern. Fins llavors, la gestió havia estat en mans de les organitzacions sindicals. Amb l'ordre del 17 d'octubre es constituïa el Comitè Central d'Ajut als Refugiats i a totes les ciutats de més de 10.000 habitants es creava un Comitè Comarcal al càrrec del qual hi hauria l'alcalde de la població que hauria de trametre els censos de la població refugiada atesa a la comarca³⁷¹.

L'arribada dels refugiats havia comportat la necessitat d'atendre i donar immediata solució a les necessitats d'allotjament, manutenció, transport, sanitat, educació i, fins i tot, vestit, d'aquesta població nouvinguda. L'òrgan encarregat de la gestió pràctica que havia de pal·liar el drama humà dels refugiats que arribaven en la més absoluta misèria, fou l'Oficina Administrativa, adscrita al Comitè d'Ajut als Refugiats, creada per l'ordre del Departament de Sanitat i Assistència Social de 26 de novembre de 1936. L'oficina, a més, complia una funció estadística en tant que una correcta gestió passava per conèixer la magnitud del drama. Així doncs, resultava important saber, si més no, quantes eren les persones que calia atendre³⁷². Recordem que hem indicat

³⁷⁰ SERRALLONGA, 2004, 93.

³⁷¹ CLAVIJO, 1999, 666; SERRALLONGA, 2004, 97.

³⁷² SERRALLONGA, 2004, 102-103.

a xifra de 700.000 refugiats presents a Catalunya durant els primers mesos de 1938. Les dades, probablement foren informades per aquesta oficina³⁷³.

En aquest sentit, fou important també la circular del 24 de novembre de 1936, segons la qual s'obligava als ajuntaments a trametre una relació de refugiats atesos. Aquesta documentació municipal és una de les fonts principals per a la quantificació del fenomen³⁷⁴. Aquesta, però, no és l'única font des d'on poder extreure dades numèriques la qual cosa ha comportat que els investigadors que han volgut estudiar la demografia de la població refugiada, hagin hagut de fer una gran feina de contrast i recerca. Assenyalarem com a cabdals els treballs de Julio Clavijo i Joan Serrallonga en l'esforç en la presentació de butlletes d'estat que ens donen a conèixer la quantitat de refugiats que hi havia als municipis catalans mes a mes. Consultant les dades de tots dos investigadors ens adonem de la complexitat de la qüestió en observar que de vegades les dades discrepen.

Fixant el focus únicament en els casos per als quals documentem mortalitat, hem localitzat catorze casos en què ambdós treballs aporten dades diferents per al mateix mes i municipi. Els casos més significatius els tenim a Barcelona per als mesos d'abril de 1937 i agost de 1938 que presenten una discrepància de 17.441 i 22.229 respectivament³⁷⁵. Cal en aquest cas indicar que a la complexitat de les dades s'hi afegeix la complexitat de Barcelona i la seva àrea metropolitana. Hi ha altres casos en què les discrepàncies són molt menors malgrat continuen essent significatives, com és el cas del desembre de 1937 per a Mollerussa, amb una diferència de cinquanta-set persones³⁷⁶ i per a

---

³⁷³ SERRALLONGA, 2004, 121-122.

³⁷⁴ CLAVIJO, 1999, 667.

³⁷⁵ Segons Clavijo l'abril de 1937 a Barcelona hi havia nou-cents noranta-sis refugiats, tanmateix Serrallonga indica que eren divuit mil quatre-cents trenta-set, hi ha una diferència de disset mil quatre-cents quaranta-una persones entre una i altra dada. L'agost de 1938, Clavijo indica que els refugiats eren mil dos-cents setanta-un. I les dades recollides per Serrallonga fan pujar el total fins a vint-i-tres mil cinc-cents, i una diferència de vint-i-dos mil dos-cents vint-i-nou. Vegeu també l'annex 1 sobre l'aproximació al volum de refugiats als municipis catalans, de Serrallonga, pel que fa a còmput de població refugiada a Barcelona. CLAVIJO, 2003, 469, 482; SERRALLONGA, 2004, 214.

³⁷⁶ Per al desembre de 1937 a Mollerussa, Clavijo indica dos-cents vuitanta-quatre refugiats. CLAVIJO, 2003, 507; i Serrallonga tres-cents quaranta-un, cosa que suposa una diferència de cinquanta-set persones. SERRALLONGA, 2004, 234.

Solsona amb una diferència de cent vint-i-dos³⁷⁷. Per sort també trobem coincidències entre tots dos estudis, en total han estat onze: l'abril de 1937 a Torà, Falset, Tàrrega; el desembre de 1937 a La Torre de Fontaubella i Poboleda; l'agost de 1938 a Juncosa, Prats de Lluçanès, Taradell, Torregrossa i Cervera; i el setembre de 1938 a Martorell. A banda de les discrepàncies i les coincidències cal que assenyalem la complementarietat ja que en dos-cents nou casos obtenim informació demogràfica provinent només d'un dels dos estudis³⁷⁸.

Al costat dels estudis de Clavijo i Serrallonga, trobem també el de Miquel Martorell sobre els refugiats al Priorat. Martorell també ens presenta butlletes d'estat per als pobles de la comarca, unes dades que també hem utilitzat per aquells casos en què registrem mortalitat, en concret ens ofereix informació per a cinquanta-vuit d'aquests casos de mortalitat mensual. L'estudi de Martorell ens permet d'una banda actuar sobre les discrepàncies i constatar coincidències produïdes en la comparativa entre els estudis de Clavijo i Serrallonga, com a manera de resoldre de la situació. Per exemple en una discrepància produïda al Molar, en la qual teníem trenta-sis o quaranta-sis refugiats residint-hi el desembre de 1937, Martorell indica la xifra de trenta-sis, que serà la que utilitzarem per fer els nostres càlculs de mortalitat. En altres casos, les coincidències se sumen a les que ja teníem com és en el cas de l'abril de 1937 a Falset o el desembre del mateix any a Poboleda. És important assenyalar també aquí la complementarietat amb els altres dos estudis ja que Martorell en aporta dades per a mesos dels quals no disposàvem de cap informació, això succeeix en trenta-cinc ocasions i ens permet, per exemple conèixer amb més detall la mortalitat de la població refugiada a les poblacions de la comarca del Priorat com Cornudella de Montsant i Falset³⁷⁹.

---

³⁷⁷ Per a Solsona el mateix mes, Clavijo indica quatre-cents setanta-un. CLAVIJO, 2003, 510; i Serrallonga tres-cents quaranta-nou, una diferència de cent vint-i-dos. SERRALLONGA, 2004, 230.

³⁷⁸ En relació a la complementarietat de les dades, cal tenir present que les sèries aportades per Clavijo cobreixen, amb discontinuïtats, des del febrer de 1937 a l'agost de 1938. Per la seva banda, Serrallonga dóna dades per al desembre de 1936, l'abril i el desembre de 1937, l'agost i el desembre de 1938.

³⁷⁹ CLAVIJO, 2003, 528; SERRALLONGA, 2004, 225; MARTORELL, 2006, 127.

La consulta d'aquests tres estudis ens ha permès fer una aproximació a la mortalitat de la població refugiada. Entenem que amb una consulta molt més exhaustiva d'estudis locals que tractin el tema dels refugiats es podria arribar a una major precisió i a obtenir sèries més completes de residents refugiats mes a mes. En tot cas és una feina que sobrepassa l'objecte que ara ens ocupa i que intuïm llarga i feixuga pel fet que l'obtenció d'informació no sempre pot resultar ingent. En el cas d'un altre estudi que hem consultat dels investigadors Josep Maymí, Josep Ros i Xavier Turró sobre els refugiats a les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany, únicament hem pogut utilitzar la dada corresponent al setembre de 1938 a Girona³⁸⁰.

El tant per mil de mortalitat és un indicador que ha de permetre'ns la comparació de les mortalitats esdevingudes en els diferents pobles i comarques, independentment del total de població. Cal suposar que la població refugiada o desplaçada es trobava en una situació de major vulnerabilitat que la resta de població civil que no hauria hagut de passar les penúries de l'èxode. Tenint en compte aquesta hipòtesi, el seu tant per mil de mortalitat hauria de ser major que el de la resta de la població. Val a dir, però, que tota la població civil va veure's afectada per les penúries de la guerra la qual cosa es traduí en un afebliment de la salut. La situació era prou dura per tothom però per al conjunt de la població refugiada, esdevindria pitjor, si més no en aquells moments immediatament posteriors a la fugida. És precisament en aquests moments on sembla lògic pensar que els tants per mil de mortalitat serien lleugerament superiors.

Per poder extreure conclusions, cal que ens dotem de referències que puguem comparar amb els tants per mil obtinguts. Aquestes referències cal que les anem a cercar en les dades de les sèries històriques de població. La consulta en línia a l'Idescat permet obtenir dades de mortalitat i natalitat de tots els anys del segle XX. A més també disposa de dades de població de fet de forma discontinua³⁸¹.

---

³⁸⁰ MAYMÍ; ROS; TURRÓ, 2006, 157.

³⁸¹ Vegeu les dades de mortalitat a GENERALITAT DE CATALUNYA. INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA: "*Població. Naimements i defuncions*" <<https://www.idescat.cat/pub/?id=shd&n=1343/>> (consulta: setembre 2022); i les dades de natalitat a <https://www.idescat.cat/pub/?id=shd&n=1342> (consulta: setembre 2022).

Fem l'exercici d'observar què succeeix entre els anys 1910-1945. Per aquest interval disposem de dades de població de fet per als anys 1910, 1920, 1930, 1936, 1940 i 1945³⁸². La següent taula ens permet veure que el tant per mil de mortalitat per a les dècades dels anys deu i vint es situava a l'entorn del 21 ‰. Per al moment anterior a la guerra, recollim el tant per mil de 1930 que se situà en 13,82 ‰, una xifra pràcticament igual a la que es registra per al 1940, acabada la guerra, i que es troba en el 13,84 ‰. L'any d'inici de la guerra, el 1936, el tant per mil de mortalitat incrementà respecte la referència anterior, situant-se en 14,07 ‰. El 1945 observem una notable davallada de la mortalitat que tingué el retruc en un tant per mil menor, situat a l'11,30 ‰.

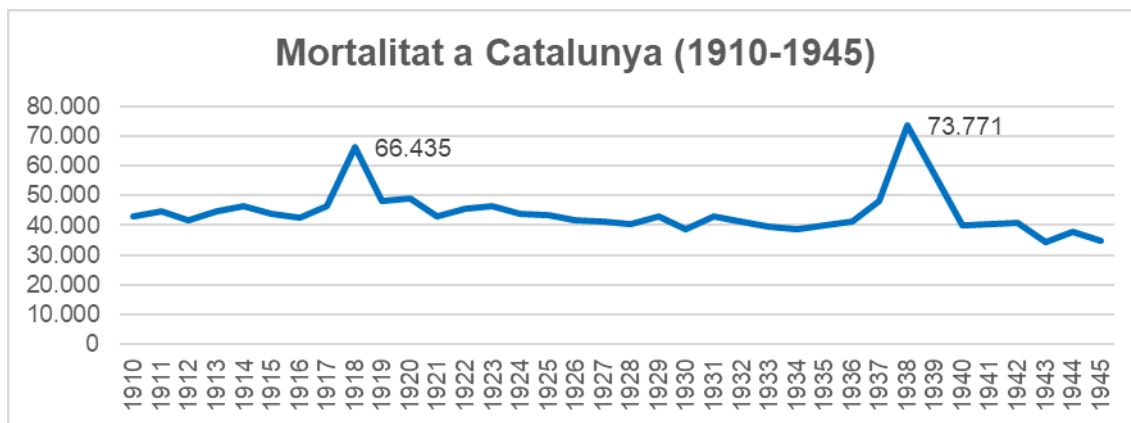
Any	Naixements	Defuncions	Població de fet	‰ Mortalitat
1910	53.055	43.208	2.084.868	20,72 ‰
1920	54.832	49.308	2.344.719	21,03 ‰
1930	54.875	38.587	2.791.292	13,82 ‰
1936	47.849	41.095	2.921.216	14,07 ‰
1940	47.671	40.000	2.890.974	13,84 ‰
1945	46.798	34.854	3.073.254	11,34 ‰

Taula: elaboració pròpia

Tenint en compte aquestes dades, podem prendre com a referència la xifra de 13,8 ‰ de mortalitat que és la que va registrar-se abans i després de la guerra, aproximant-la a 14 ‰. Podríem considerar aquest 14 ‰ un tant per mil de referència per a uns anys durant els quals no es patiren els estralls de bombardejos ni combats bèl·lics, tot i ser convulsos econòmicament i socialment.

Si ens fixem en les defuncions que es produïren durant el període de 1910 a 1945, obtindrem el següent gràfic:

³⁸² Vegeu les dades de mortalitat a GENERALITAT DE CATALUNYA. INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA: "Sèries històriques demogràfiques. Evolució de la població de fet" a <<https://www.idescat.cat/pub/?id=shd&n=1341>> (consulta: setembre 2022).

Gràfic: elaboració pròpia

Veiem que es produeixen dos pics molt destacats: l'any 1918, amb 66.435 defuncions i l'any 1938 amb 73.771. Són precisament dos anys complexos, en els que ja d'entrada esperaríem trobar una major mortalitat. El 1918, l'any de la pandèmia de la grip, i el 1938 l'any de l'establiment del front de guerra a Catalunya i d'una activació dels combats i de les accions aèries de bombardeig damunt la rereguarda catalana. Pel que fa al 1918, el tant per mil que podem calcular i li és més proper és el corresponent a l'any 1920 i es situa en 21,03 ‰. Tenint en compte que la mortalitat de l'any 1918 (66.435 defuncions) fou molt superior a la de l'any 1920 (49.308 defuncions), cal que suposem que el tant per mil de mortalitat també fou superior. Així doncs, podem considerar que en un any amb mortalitat molt alta com fou el 1918, el tant per mil fàcilment podria voltar el 21 ‰, esdevenint aquesta xifra una altra referència a tenir en compte.

Les dues xifres referencials de 14 ‰ i 21 ‰ ens situarien entre allò que podria esdevenir-se en un any corrent de la dècada dels anys 30 del segle passat, i allò que podria succeir un any de malvestats.

Tenint en compte que no disposem d'una sèrie numèrica que informi de la quantitat de refugiats que residien a les comarques catalanes, cada mes, només podem assajar alguns intents per aproximar-nos al coneixement de la mortalitat. El primer intent ens porta a considerar la ja esmentada xifra oficial de refugiats presents a Catalunya el març de 1938. Les defuncions que documentem a tota Catalunya per aquest mes són noranta-quatre, la qual cosa ens porta a un tant per mil de mortalitat del 0,13 ‰.

Data	Refugiats	Defuncions	%
Març 1938	700.000	94	0,13 ‰
Taula: elaboració pròpia			

Si ens fixem en els tants per mil de 14 ‰ i 21 ‰ que en l'apartat anterior se'ns mostraven com possibles referències a tenir en compte per valorar una mortalitat més o menys elevada, aquest 0,13 ‰ es situa molt per sota del mínim esperat. Sí que és cert que hi ha molts factors que jugarien a favor o en contra d'una mortalitat més o menys elevada com poden ser l'observació del fenomen en petites comunitats, el moment cronològic o la major mortalitat que es registra a Barcelona i la seva comarca que exerceix un factor corrector molt important en el moment de considerar les dades totals. Tot i així, és una diferència molt gran, la qual cosa ens porta a considerar que estem en un punt de la recerca en què encara queda molta feina per fer, si més no en algunes comarques i/o poblacions més densament poblades on les inscripcions dels refugiats forans poden passar més inadvertides.

Sembla que potser en aquelles comarques de demografies més baixes on el projecte hagi pogut completar les revisions, hauríem de poder tenir dades més precises. La possibilitat de fer aquest nou intent ens l'ofereix un informe elaborat per la secció d'estadística del Comissariat d'Assistència als Refugiats que es conserva a l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià del Monestir de Poblet. L'informe indica la quantitat de població refugiada acollida a les comarques de la VIII vegueria, el mes d'agost de 1938³⁸³. Per tant, tenim dades numèriques pel que fa a les comarques de la Noguera, la Segarra, l'Urgell i les Garrigues. L'informe presenta un resum numèric de la situació a la VIII vegueria en el qual es donen dades de la població total de cada comarca, de la població refugiada que hi residia i quin percentatge representava la població refugiada sobre la població total. Sembla, doncs, que l'informe de la secció d'estadística ens presenta una fotografia de la situació l'agost de 1938. Malauradament, la fotografia comença a desenfocar-se en el moment en què volem comparar les dades amb altres aportacions. Serrallonga ens aporta la següent informació per

³⁸³ Monestir de Poblet. Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià. GC-47_E001_D020.

a l'agost de 1938 en les comarques de la VIII vegueria (excepte el Segrià)³⁸⁴.

Vegem-ho:

Total de refugiats l'agost de 1938							
Segarra		Noguera		Urgell		Garrigues	
L'Aranyó	156	Alòs de Balaguer	19	Agramunt	383	L'Albagés	140
Biosca	150	Anya	48	Anglesola	156	L'Albi	164
Cervera	914	Bellvis	522	Barbens	212	Arbeca	365
Estaràs	218	Cabanabona	133	Belianes	142	Les Borges Blanques	196
Florejacs	306	Camarasa	268	Bellpuig d'Urgell	178	Bovera	135
Freixenet de Segarra	161	Cubells	67	Castellnou de Seana	61	Castelldans	268
Granyanella	25	Fontllonga	42	Castellserà	11	Cervià de les Garrigues	98
Granyena de Segarra	62	Foradada	18	Ciutadilla	45	El Cogul	53
Guissona	598	Ibars de Noguera	76	Claravalls	41	L'Espluga Calba	143
Ivorra	23	Linyola	188	Donzell d'Urgell	59	La Floresta	56
La Manresana	367	Montgai	230	La Figuerosa	97	Fulleda	69
Massoteres	162	Oliola	306	La Fuliola	90	La Granadella	245
Montoliu de Segarra	104	Os de Balaguer	132	Guimerà	259	Granyena de les Garrigues	134
Les Oluges	143	Les Penelles	425	Ivars d'Urgell	431	Juncosa	102
Les Pallargues	148	El Poal	81	Maldà	91	Juneda	190
Portell	175	Ponts	283	Montornès de Segarra	33	Els Omellons	61
La Prenyanosa	72	Preixens	184	Nalec	55	La Pobla de Cérvoles	243
Sanaüja	181	Tiurana	46	Els Omells de na Gaia	109	La Pobla de Granadella	77
Sant Antolí i Vilanova	145	El Tossal	57	Ossó de Sió	43	Puiggròs	60
Sant Guim de la Plana	166	Tudela de Segre	61	Preixana	93	El Soleràs	133
Sant Pere dels Arquells	64	Vilanova de l'Aguda	56	Puigverd d'Agramunt	58	Tarrés	22
Talavera	115	Vilanova de Meià	54	Rocafort de Vallbona	111	Els Torms	106
Tarroja de Segarra	152			Rocallaura	32	Torregrossa	470
Torà de Riubregós	275			Sant Martí de Maldà	100	El Vilosell	130
Torrefeta	316			El Talladell	62	Vinaixa	175
Vallfogona de Riucorb	146			Tàrrega	589		
				Tornabous	202		
				Vallbona de les Monges	90		
				Verdú	303		
				Vilagrassa	55		
				Vilanova de Bellpuig	73		
				Vila-sana	162		
Segarra	5.344	Noguera	3.296	Urgell	4.426	Garrigues	3.835

Taula: elaboració pròpia a partir de les dades que aporta Serrallonga (2004)

³⁸⁴ SERRALLONGA, 2004; 231-235.

Sumant els refugiats de totes les poblacions de cada comarca, hauríem d'obtenir un número semblant al que ens aporta l'informe de la secció d'estadística, però no és això el que succeeix. Utilitzant les dades de l'informe i les dades aportades per Serrallonga hem elaborat el següent quadre resum en el qual hi hem afegit la quantitat de defuncions documentades en la recerca del cost humà i el càlcul del tant per mil de defuncions considerant tant el total de refugiats de l'informe com les dades de Serrallonga.

COMARCA	HABITANTS	REFUGIATS (informe)	REFUGIATS (Serrallonga)	DIFERÈNCIA	% REFUGIATS / HABITANTS (informe)	% REFUGIATS / HABITANTS (Serrallonga)	DEFUNCIONS AGOST 1938	‰ DEFUNCIONS REFUGIATS (informe)	‰ DEFUNCIONS REFUGIATS (Serrallonga)
Noguera	17.344	1.782	3.296	1.514	10,27%	19,00%	3	1,68‰	0,91‰
Segarra	22.044	7.744	5.344	-2.400	35,13%	24,24%	11	1,42‰	2,06‰
Urgell	37.983	3.542	4.426	884	9,33%	11,65%	5	1,41‰	1,13‰
Garrigues	30.866	3.484	3.835	351	11,29%	12,42%	2	0,57‰	0,52‰

Taula: elaboració pròpia

Observem que els decalcatges entre una i altra informació són veritablement rellevants. Veiem una diferència de mil cinc-centes catorze persones refugiades a la Noguera, dos mil quatre-centes a la Segarra, vuit-centes vuitanta-quatre a l'Urgell i tres-centes cinquanta-una a les Garrigues. Això, evidentment, comporta diferències al moment de calcular quin percentatge de població representaven els refugiats i també afecta al càlcul del tant per mil de mortalitat que un altre cop veiem que queda molt per sota dels valors referencials del 14 ‰ i el 21 ‰: el tant per mil major l'obtenim per a la comarca de la Segarra (2,06) i el menor per a les Garrigues (0,52), ambdós amb dades de Joan Serrallonga.

Hem realitzat el mateix assaig amb les dades que aporta Julio Clavijo per a les mateixes comarques de Catalunya l'agost de 1938, i els resultats que hem obtingut, els plasmem en el següent quadre³⁸⁵:

³⁸⁵ CLAVIJO, 2003, 514-522.

Total de refugiats l'agost de 1938							
Segarra		Noguera		Urgell		Garrigues	
L'Aranyó	156	Artesa de Segre	297	Agramunt	448	L'Albi	74
Biosca	150	Bellvís	522	Anglesola	112	Arbeca	432
Cervera	68	Cabanabona	133	Barbens	236	Les Borges Blanques	176
Estaràs	218	Cubells	67	Bellpuig d'Urgell	178	Bovera	252
Florejacs	208	Linyola	7	Castellnou de Seana	61	Castelldans	68
Granyena de Segarra	62	Montgai	230	Castellserà	11	Cervià de les Garrigues	38
Guissona	598	Oliola	393	Ciutadilla	45	El Cogul	49
Ivorra	76	Les Penelles	14	Claravalls	41	L'Espluga Calba	143
La Manresana	367	El Poal	152	Donzell d'Urgell	59	La Floresta	56
Massoteres	133	Ponts	300	La Figuerosa	97	Fulleda	69
Les Oluges	143	Preixens	200	La Fuliola	77	Granyena de les Garrigues	119
Portell	175	Tiurana	46	Guimerà	176	Juncosa	102
La Prenyanosa	72	El Tossal	57	Ivars d'Urgell	431	Juneda	190
Sanaüja	181	Tudela de Segre	61	Maldà	91	Els Omellons	61
Sant Antolí i Vilanova	145	Vilanova de l'Aguda	53	Montornès de Segarra	40	La Pobla de Cérvoles	243
Talavera	109	Vilanova de Meià	13	Nalec	55	La Pobla de Granadella	73
Tarroja de Segarra	152			Els Omells de na Gaia	123	El Soleràs	133
Torà de Riubregós	269			Ossó de Sió	55	Tarrés	22
Torrefeta	301			Preixana	93	Els Torms	106
				Rocafort de Vallbona	111	Torregrossa	470
				Rocallaura	32	El Vilosell	130
				Sant Martí de Maldà	100	Vinaixa	175
				El Talladell	62		
				Tàrrega	7		
				Tornabous	282		
				Vallbona de les Monges	90		
				Verdú	303		
				Vilagrassa	55		
				Vilanova de Bellpuig	73		
				Vila-sana	187		
Segarra	3.583	Noguera	2.545	Urgell	3.731	Garrigues	3.181

Taula: elaboració pròpia a partir de les dades que aporta Clavijo (2003)

Igual com succeeix amb les dades que aporta Serrallonga, les dades de Clavijo també difereixen de les de l'informe de la secció d'estadística. Observeu a continuació que repetim el quadre resum presentat més amunt. Hi són les dades de l'informe de la secció d'estadística, les defuncions documentades en

la recerca del cost humà i el càlcul del tant per mil de defuncions considerant tant el total de refugiats de l'informe com les dades, aquest cop, de Clavijo.

COMARCA	HABITANTS	REFUGIATS (informe)	REFUGIATS (Clavijo)	DIFERÈNCIA	% REFUGIATS / HABITANTS (informe)	% REFUGIATS / HABITANTS (Clavijo)	DEFUNCIONS AGOST 1938	% DEFUNCIONS REFUGIATS (informe)	% DEFUNCIONS REFUGIATS (Clavijo)
Noguera	17.344	1.782	2.545	763	10,27%	14,67%	3	1,68‰	1,18‰
Segarra	22.044	7.744	3.583	-4.161	35,13%	16,25%	11	1,42‰	3,07‰
Urgell	37.983	3.542	3.731	189	9,33%	9,82%	5	1,41‰	1,34‰
Garrigues	30.866	3.484	3.181	-303	11,29%	10,31%	2	0,57‰	0,63‰

Taula: elaboració pròpia

S'observen diferències considerables entre les quantitats de refugiats que hi havia a cada comarca segons l'informe o segons les dades de Clavijo. Estem parlant d'una diferència de set-centes seixanta-tres persones a la Noguera, quatre mil cent seixanta-una a la Segarra (pràcticament el doble que amb les dades de Serrallonga), cent vuitanta-nou per a l'Urgell i tres-centes tres per a les Garrigues. Els càlculs de mortalitat amb les dades de Clavijo presenten uns tants per mil també allunyats dels valors de referència del 14 ‰ i el 21 ‰. El valor més elevat el presenta la Segarra, amb un 3,07 ‰ i el més baix les Garrigues amb un 0,63 ‰.

Amb els tres tants per mil de mortalitat que obtenim (informe, Serrallonga i Clavijo) farem una aproximació a la mortalitat esdevinguda l'agost de 1938, per rang i per mitjana. Aquesta és la taula de tants per mil que obtenim dels càlculs fets amb les dades de recompte de refugiats presents en l'informe i aportats per Serrallonga i Clavijo, i les dades de defuncions esdevingudes aquell mes documentades per la recerca del cost humà:

COMARCA	% DEFUNCIONS REFUGIATS (informe)	% DEFUNCIONS REFUGIATS (Serrallonga)	% DEFUNCIONS REFUGIATS (Clavijo)
Noguera	1,68	0,91	1,18
Segarra	1,42	2,06	3,07
Urgell	1,41	1,13	1,34
Garrigues	0,57	0,52	0,63

Taula: elaboració pròpia

Tenint en compte els valors màxims i mínims que ens apareixen per a cada comarca podem establir el rang en el qual es trobaria la mortalitat aquell mes. Aquesta informació la complementem amb el càlcul de la mitjana de les tres dades de mortalitat.

Aproximació a la mortalitat de l'agost de 1938			
COMARCA	RANG		MITJANA
	<i>Mínim</i>	<i>Màxim</i>	
Noguera	0,91	1,68	1,26
Segarra	1,42	3,07	2,18
Urgell	1,13	1,41	1,29
Garrigues	0,52	0,63	0,57
Taula: elaboració pròpia			

Finalment el darrer intent que assajarem comporta aproximar-nos a una perspectiva local de la mortalitat fent ús de les informacions de població refugiada mes a mes, extretes els treballs de Clavijo i Serrallonga, i les defuncions que tenim documentades per la recerca. Creuant aquestes informacions, veiem que disposem de dades significatives pel que fa a deu municipis dels quals hi ha una sèrie demogràfica força completa. Es tracta d'Arbeca (Garrigues), Barcelona (Barcelonès), Cervera (Segarra), Cornudella de Montsant (Priorat), Falset (Priorat), Lleida (Segrià), Mollerussa (Segrià), Solsona (Solsonès), Tàrraga (Urgell) i Valls (Alt Camp). El treball comparatiu ens permet generar diferents gràfiques que presentem a continuació, tant per les poblacions indicades com per a les seves comarques corresponents.

De l'anàlisi d'aquestes gràfiques es desprèn que per poder acostar-nos millor a la mortalitat, caldria poder conèixer les taxes de mortalitat comarcal abans de la guerra. Això permetria establir un altre referent a nivell local, que completaria la perspectiva que poden aportar les dues xifres referencials del 14 ‰ i del 21 ‰. Per exemple, a la comarca del Priorat sabem que entre 1923-1936 la taxa de mortalitat es trobava al 16,2 ‰. El fet de tenir força dades referents a la quantitat de refugiats presents a la comarca, permet una sèrie bastant completa que evidencia una taxa de mortalitat gairebé sempre per sobre de les xifres referencials de 14 ‰ i 21 ‰. Al Barcelonès s'observen taxes de mortalitat per

sobre del màxim referencial a partir de l'abril de 1938, les taxes inferiors dels mesos anteriors podrien respondre a la dificultat de constatar la condició de refugiat en moltes de les inscripcions de defunció. Aquesta situació podria donar-se en altres comarques com el Solsonès, l'Urgell i l'Alt Camp per a les quals tot just disposem de dades de mortalitat per a les capitals, Solsona, Tàrrrega i Valls.

El fet que hi hagi comarques en les quals la revisió encara estigui pendent de realitzar-se, de ben segur dificulta poder disposar de dades prou significatives. En aquest sentit, el Segrià respondria a aquesta casuística i es fa evident pel fet que presenta taxes de mortalitat força baixes. A això cal afegir-hi la circumstància que es donà a partir de l'abril de 1938, amb l'establiment del front en aquell sector, cosa que comportà la fugida de molta població refugiada i desplaçada cap a altres comarques i s'estroncà la comunicació que permetia informar de la quantitat de refugiats residents.

Indicar situacions molt concretes com el cas de la comarca de la Segarra, que per a tot el conflicte i per a tots els àmbits estudiats, situa una taxa de mortalitat al 26,9 ‰, una xifra que supera el 21 ‰ de referència màxima però que en l'anàlisi de la població refugiada només veiem que s'hi acostava la taxa del març de 1937, quan registra un 25,1 ‰.

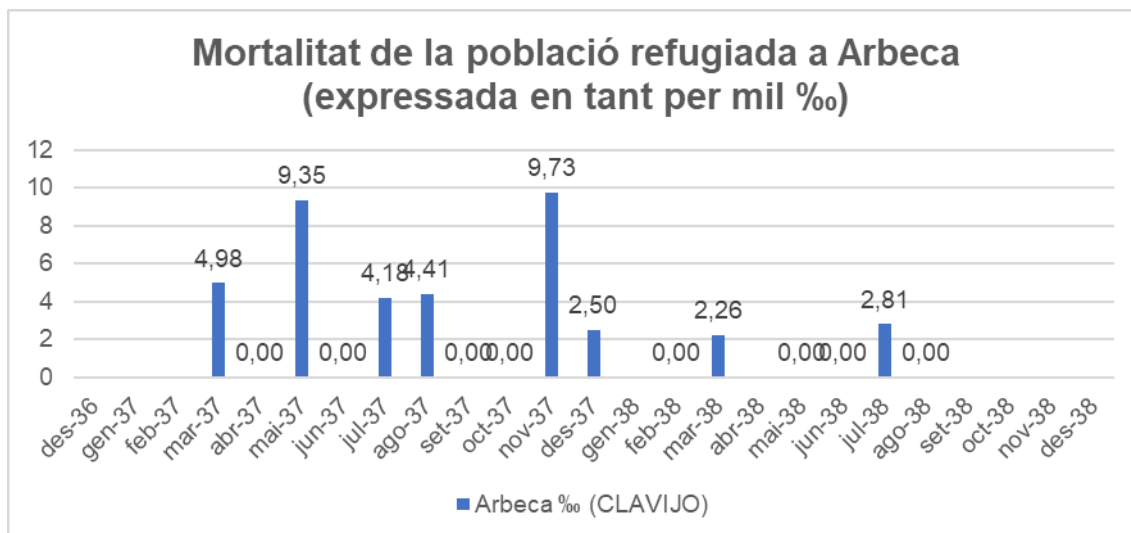
Segons el Servei Central d'Estadística de Catalunya, la taxa de mortalitat d'Arbeca (les Garrigues) entre els anys 1923 i 1936 es trobava al 15,1 ‰³⁸⁶, una dada que ens aproxima al 14 ‰ de mortalitat referencial que hem indicat per a un any corrent.

Tenint en compte les dades de les quals disposem per fer càlculs de mortalitat, observem que en cap dels mesos la taxa de mortalitat s'aproxima al 14 ‰ de referència, tampoc al 15,1 ‰ de la població arbequina durant els anys anteriors a la guerra i queda ben allunyada del 21 ‰ que hem establert de referència per als anys convulsos. De fet, segons les dades disponibles tenim una mitjana mortalitat del 2,68 ‰ per a la població refugiada. Només hi ha dos mesos en els quals veiem uns pics remarcables de mortalitat que podem

---

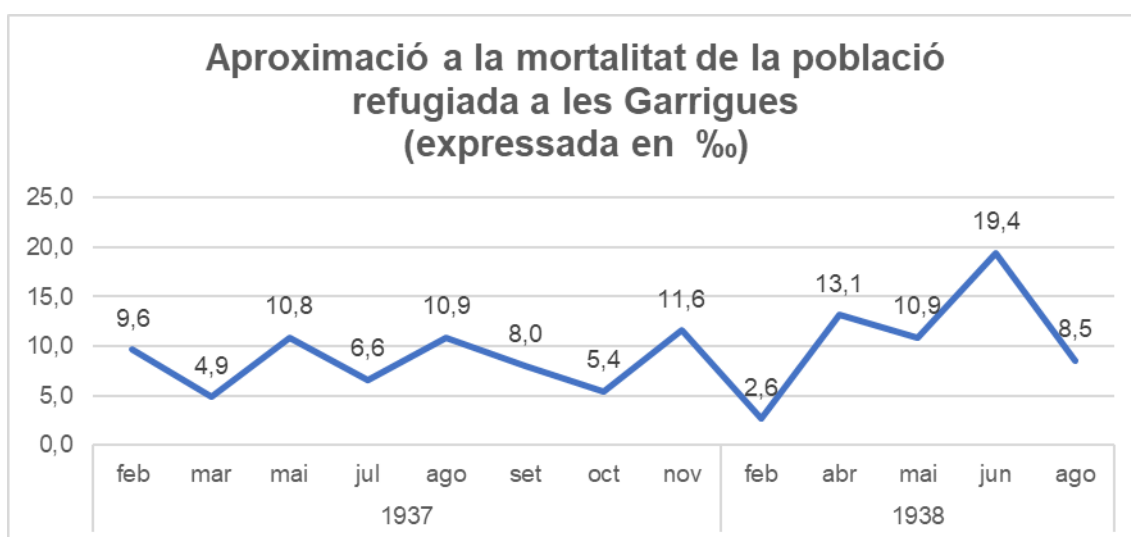
³⁸⁶ CAPELLADES; FARRÉ, 2000, 23.

observar al gràfic de mortalitat de la població refugiada a Arbeca. Es tracta del 9,35 ‰ registrat el maig de 1937 i el 9,73 ‰ del novembre del mateix any.

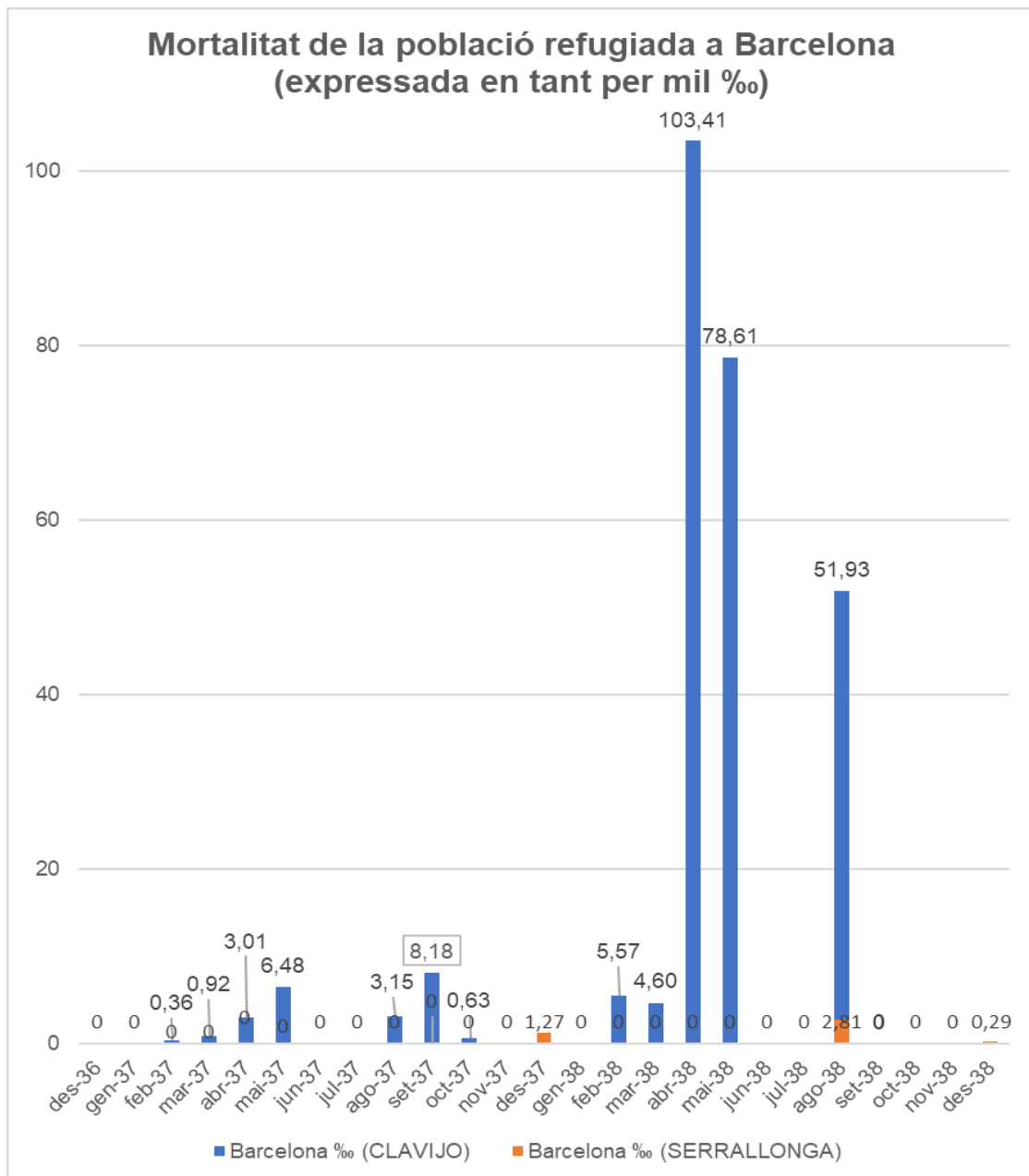
Gràfic: elaboració pròpia

Els dos pics que apareixen a Arbeca el maig i el novembre de 1937, a nivell comarcal responen també a dos pics importants (10,8 ‰ i 11,6 ‰ respectivament) tot i que el màxim pic de mortalitat a nivell comarcal es produí el juny de 1938, amb 19,4 ‰.

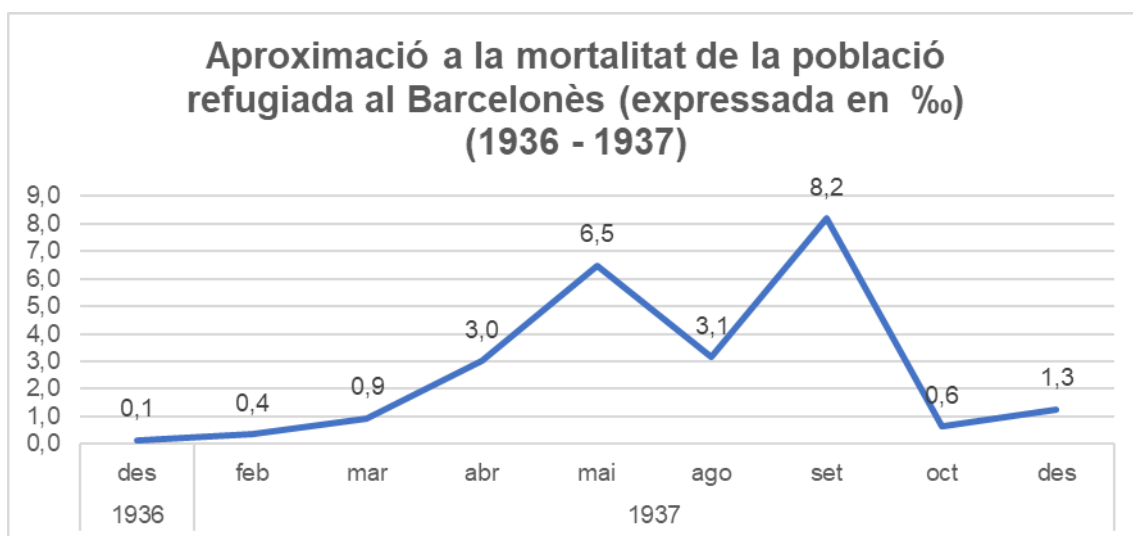
Gràfic: elaboració pròpia

Si ens fixem en la gràfica de mortalitat per a la ciutat de Barcelona, veiem que el tant per mil de mortalitat entre els mesos de febrer de 1937 i de març de 1938, va romandre en una mitjana del 3,66 ‰. Únicament els mesos de maig i setembre de 1937 es registren petits pics de mortalitat del 6,48 ‰ i 8,18 ‰, respectivament. L'abril i el maig de 1938, els pics de mortalitat es disparen fins al 103,41 ‰ i 78,61 ‰, molt per sobre del 21 ‰ de referència i coincidint amb l'èxode provinent de la caiguda del front d'Aragó, l'establiment del front a Catalunya i els intensos bombardejos que va sofrir la capital catalana. L'agost de 1938, es registra un altre pic que arriba al 51,93 ‰ de mortalitat.

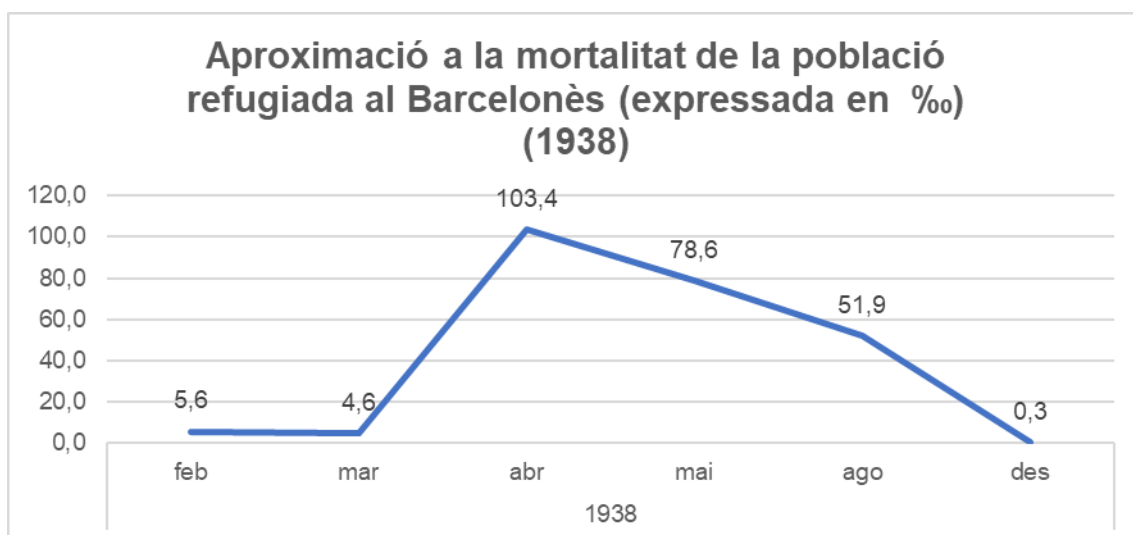

Gràfic: elaboració pròpia

A nivell comarcal el mes d'abril de 1938 representa també un augment considerable de la taxa de mortalitat que s'enfila fins al 103,4 ‰ quan el màxim entre els mesos de desembre de 1936 a març de 1938, havia estat només del 8,2 ‰. El màxim d'abril el veiem davallar els mesos successius fins al 51,9 ‰ de l'agost de 1938 i caure al desembre fins al 0,3 ‰, una dada semblant només a la del desembre de 1936 i el febrer de 1937.

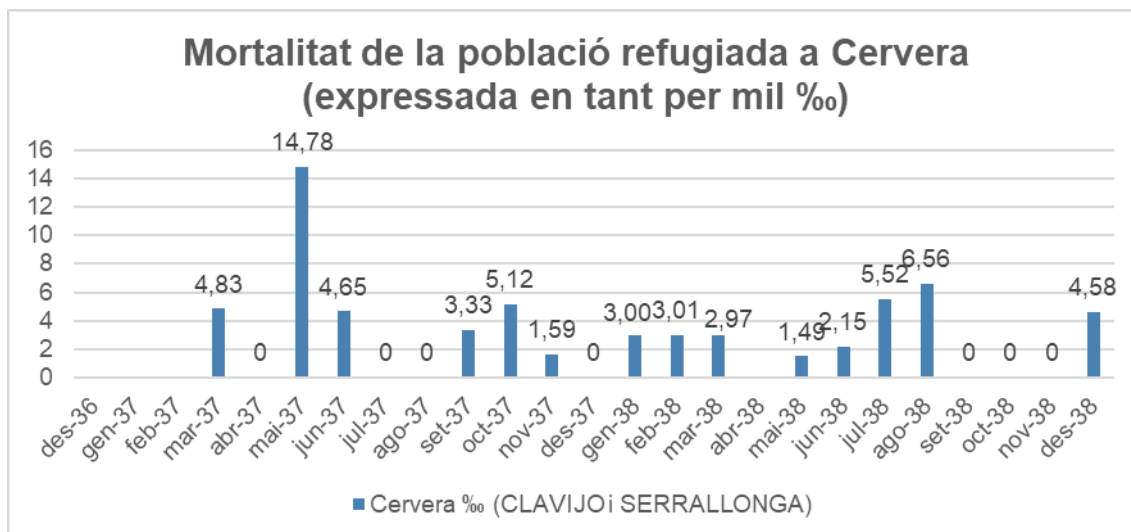

Gràfic: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

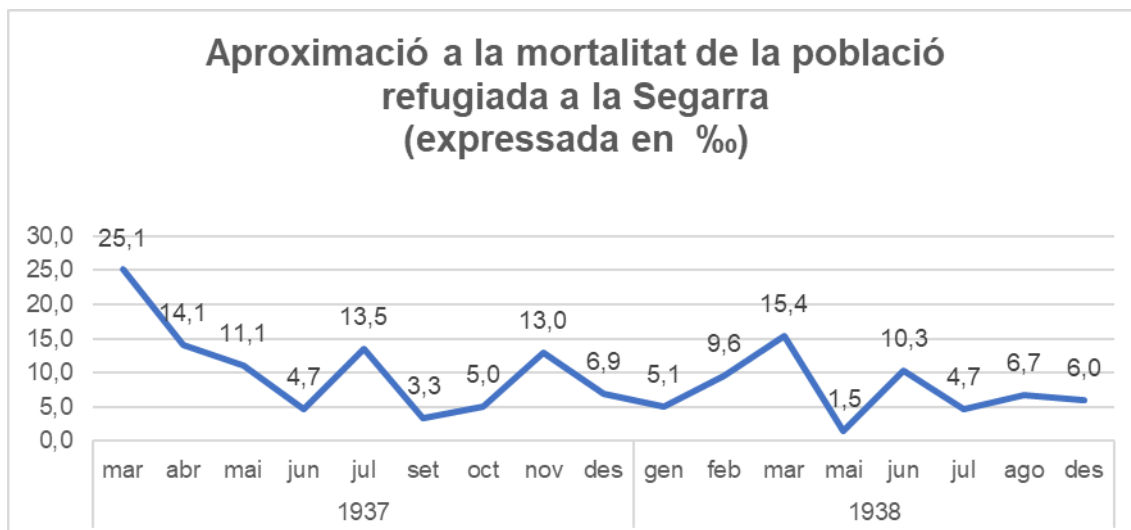
En observar la mortalitat de la població refugiada a la ciutat de Cervera (Segarra), veiem que els tants per mil mensuals ens queden molt per sota fins i tot de la referència a la baixa del 14 ‰. El mes amb major mortalitat fou el maig de 1937, moment en què va registrar-se un 14,78 ‰.

Gràfic: elaboració pròpia

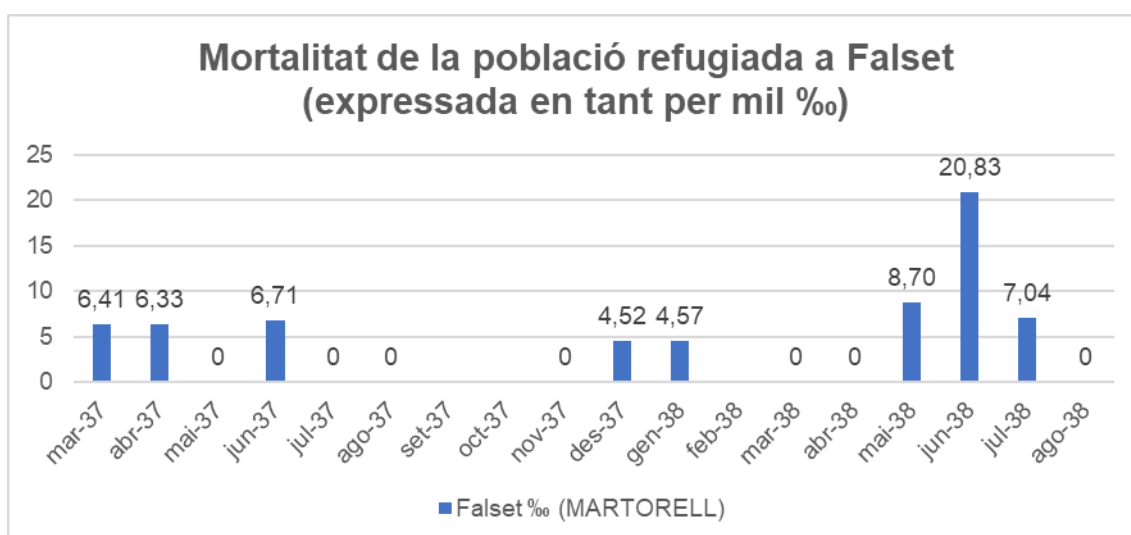
Tal com queda reflectit en la taula sobre els morts per municipis segons població de 1936 a la Segarra³⁸⁷, la taxa de mortalitat per a tot el conflicte i per a tots els àmbits a la comarca de la Segarra, es situa al 26,9 ‰, una xifra que supera el 21 ‰ de referència. El moment de mortalitat més elevada a nivell comarcal fou el març de 1937, registrant-se un 25,1 ‰. La mitjana de la taxa de mortalitat a nivell comarcal i per les dades de les quals es disposa és de 9,2 ‰, una xifra que va veure's superada, com ja hem dit el març de 1937 però també els mesos d'abril (14,1 ‰), maig (11,1 ‰), juliol (13,5 ‰) i novembre (13 ‰) de 1937, i els mesos de febrer (9,6 ‰), març (15,4 ‰) i juny (10,3 ‰) de 1938.

³⁸⁷ Vegeu Taula 1. Quadre general: morts per municipis segons població de 1936, dins *“El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra”* a Sikarra. OLIVA, 2022, 8.

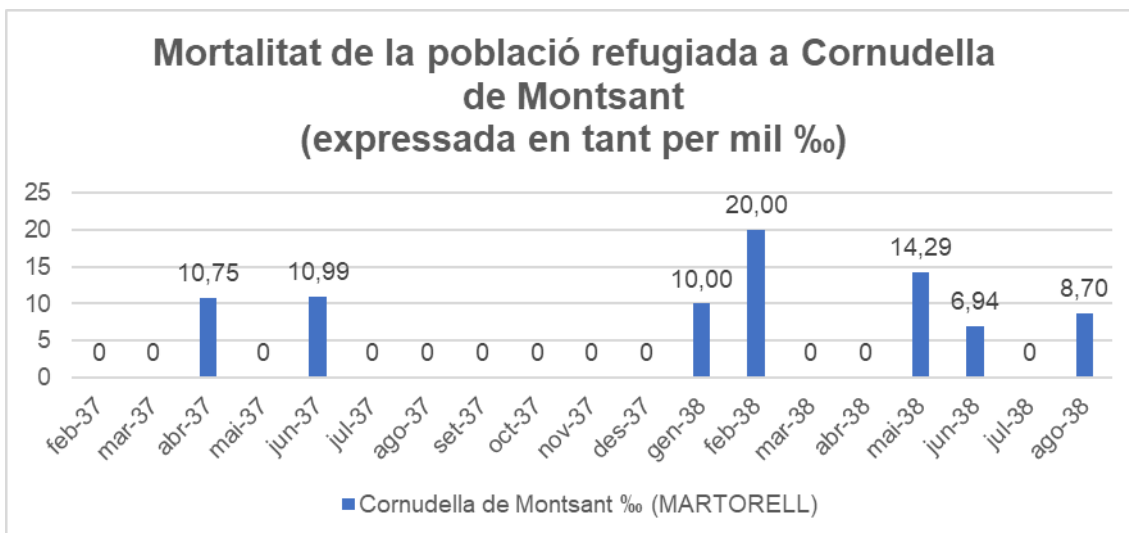

Gràfic: elaboració pròpia

Podem observar als gràfics que la taxa de mortalitat més elevada de la població refugiada es va donar a les poblacions prioratines de Cornudella de Montsant el febrer de 1938, amb un 20 ‰, i de Falset el juny de 1938, amb un 20,8 ‰. Precisament el juny de 1938 es va donar el segon màxim comarcal, situat al 40,6 ‰. La taxa de mortalitat més elevada a nivell comarcal es va registrar el desembre de 1936, amb un 76,9 ‰.

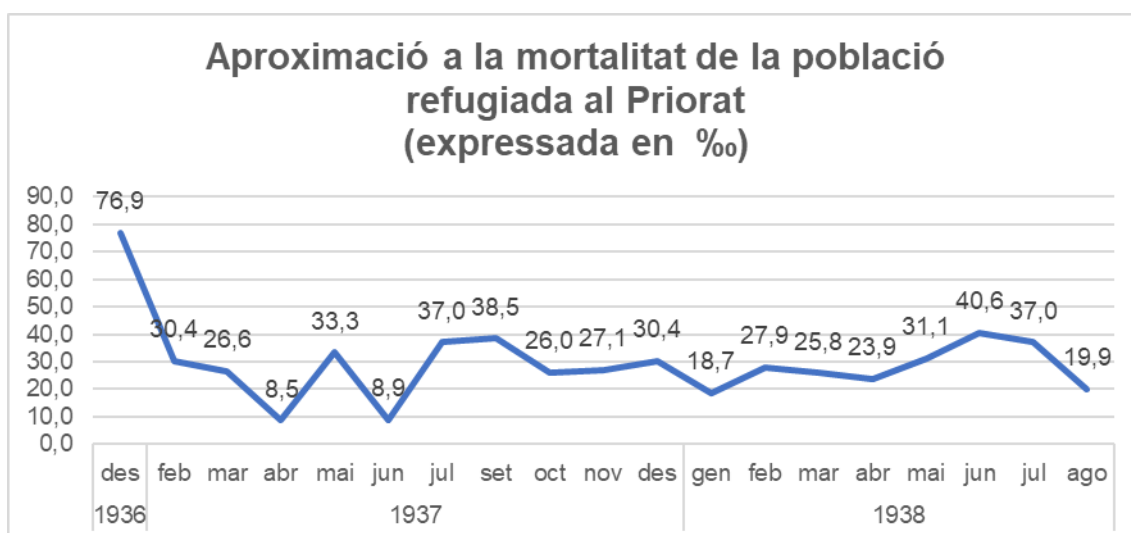

Gràfic: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

La taxa de mortalitat de la comarca del Priorat durant el període 1923-1936 se situa al 16,2 ‰³⁸⁸, per tant, abans de la guerra aquesta taxa es trobava entre les xifres referencials de 14 ‰ i 21 ‰. Segons les dades de les quals disposem, la taxa de mortalitat de la població refugiada al Priorat es situà sempre per sobre del màxim referencial, excepte l'abril i el juny de 1937 (8,8 ‰ i 8,9 ‰ respectivament) i el gener i l'agost de 1938 (18,7 ‰ i 19,9 ‰ respectivament).

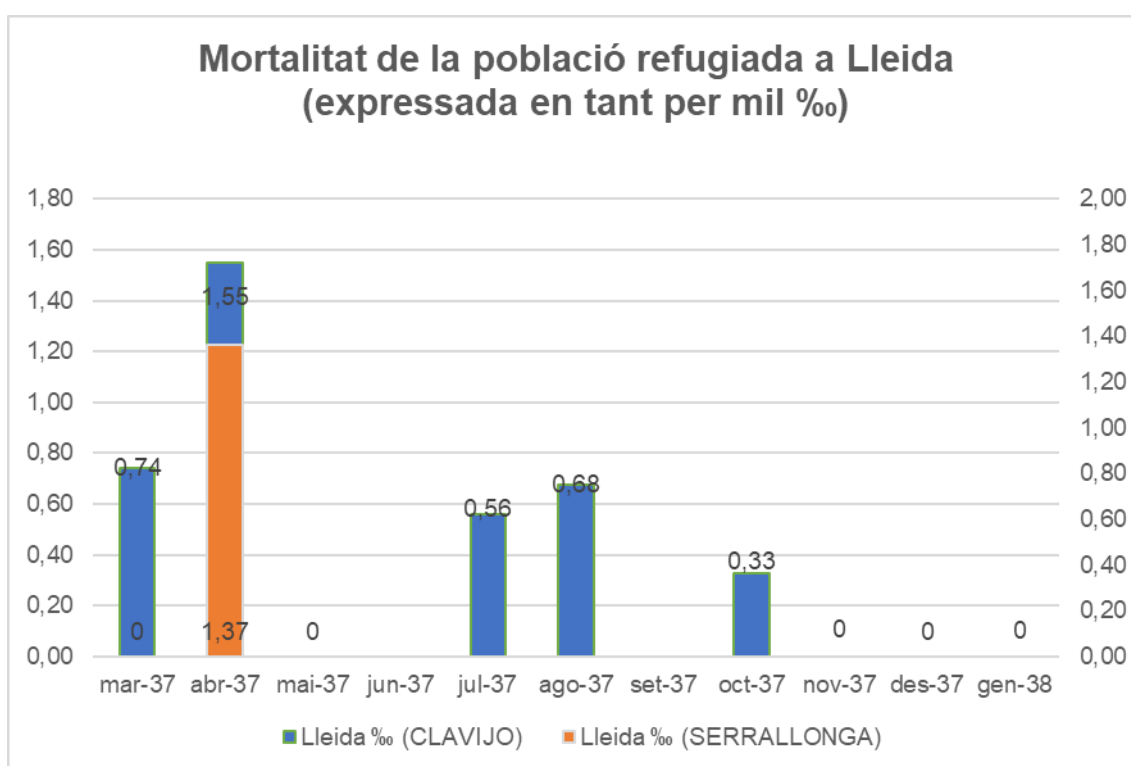

Gràfic: elaboració pròpia

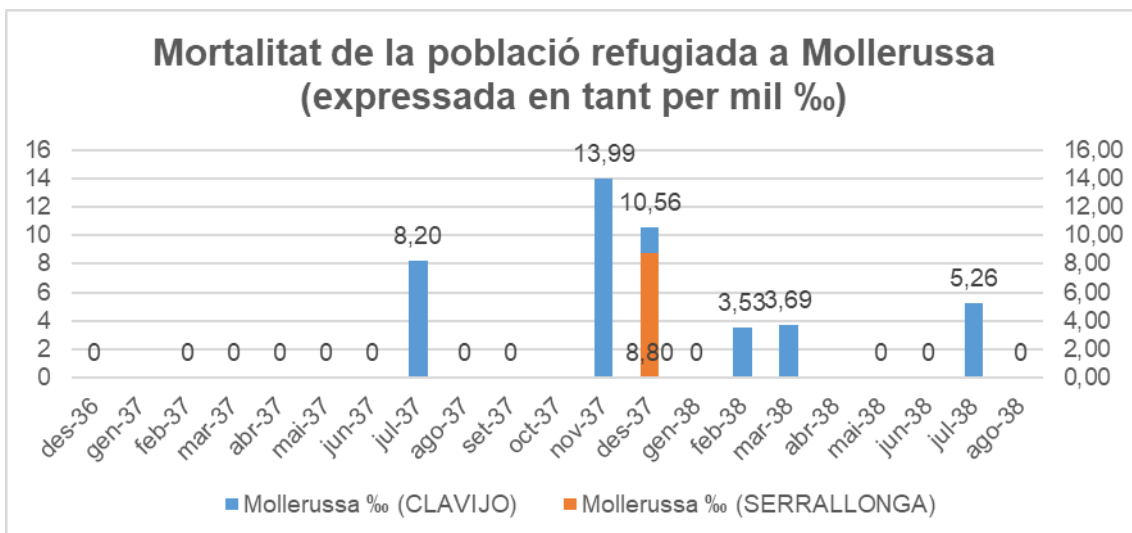
³⁸⁸ REIXACH, 1979, 19.

A la comarca del Segrià observarem què succeeix a Lleida i Mollerussa. Per a la capital, Lleida, disposem de poques dades concentrades per a l'any 1937, les quals ens ofereixen uns tants per mil de mortalitat força baixos. La mortalitat més alta registrada fou l'abril de 1937, amb un 1,55 ‰. De Mollerussa disposem de més dades però en molts casos observem mortalitats zero per mesos en els quals coneixem el nombre de refugiats acollits a la població. Mollerussa dóna tres pics de mortalitat per als mesos d'agost, novembre i desembre de 1937 (8,20 ‰, 13,99 ‰ i 10,56 ‰ respectivament).

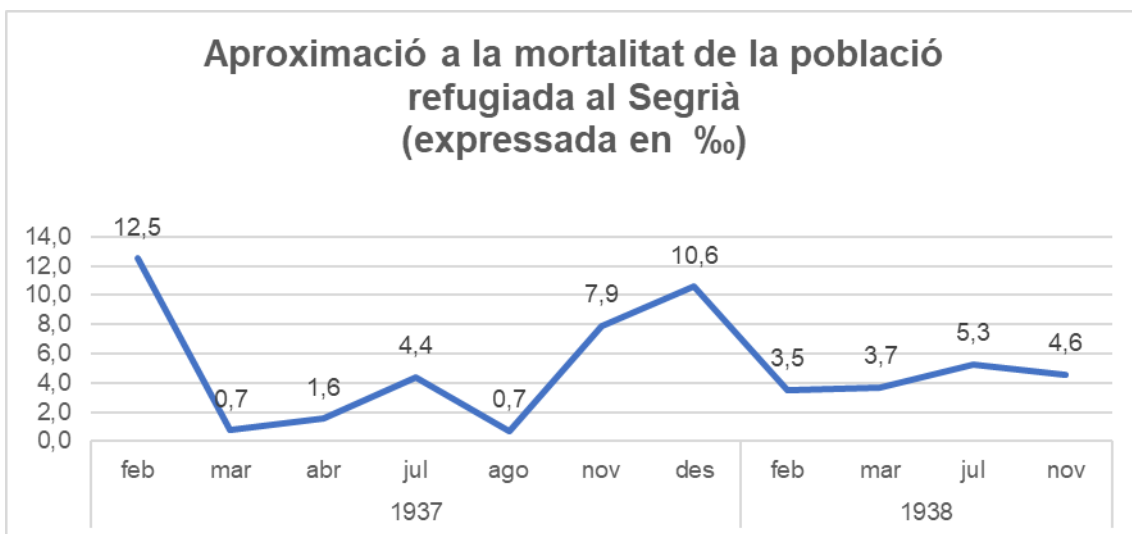

Gràfic: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

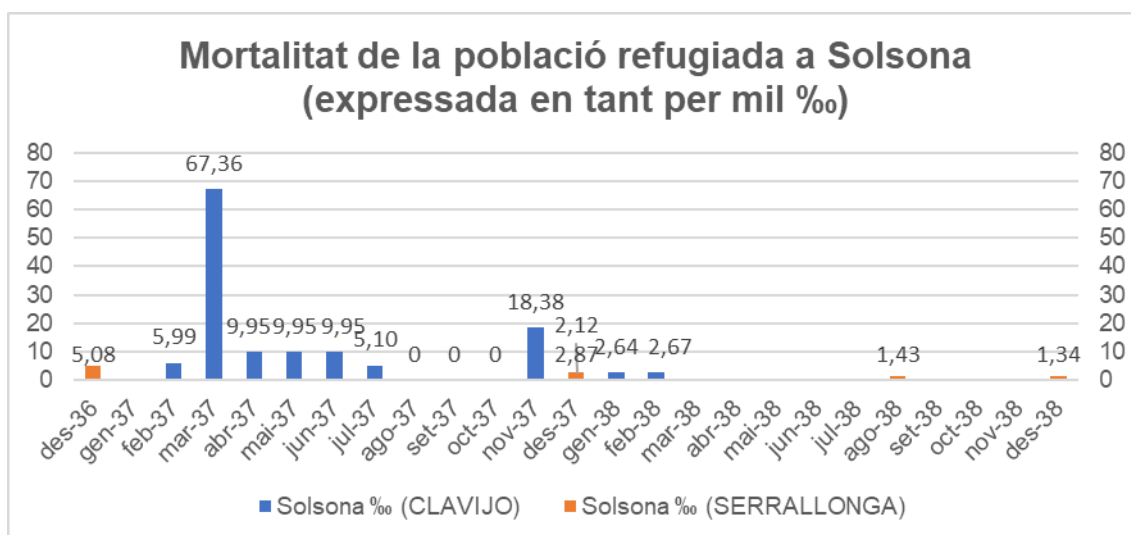
La comarca del Segrià també ofereix dades de mortalitat força baixes una situació que, de ben segur, respon al fet que resta pendent la revisió total. Els dos mesos en els quals es registra una mortalitat més elevada foren febrer de 1937, amb un 12,5 ‰, i el desembre de 1937, amb un 10,6 ‰

Gràfic: elaboració pròpia

Destaca per sobre de cap altra la taxa de mortalitat del març de 1937 que a Solsona (Solsonès) se situa en un 67,36 ‰, l'únic mes que es presenta per sobre del 21 ‰ referencial. El segon pic es produeix el novembre del mateix any amb un 18,38 ‰, situat entre els dos valors referencials. La resta de mesos

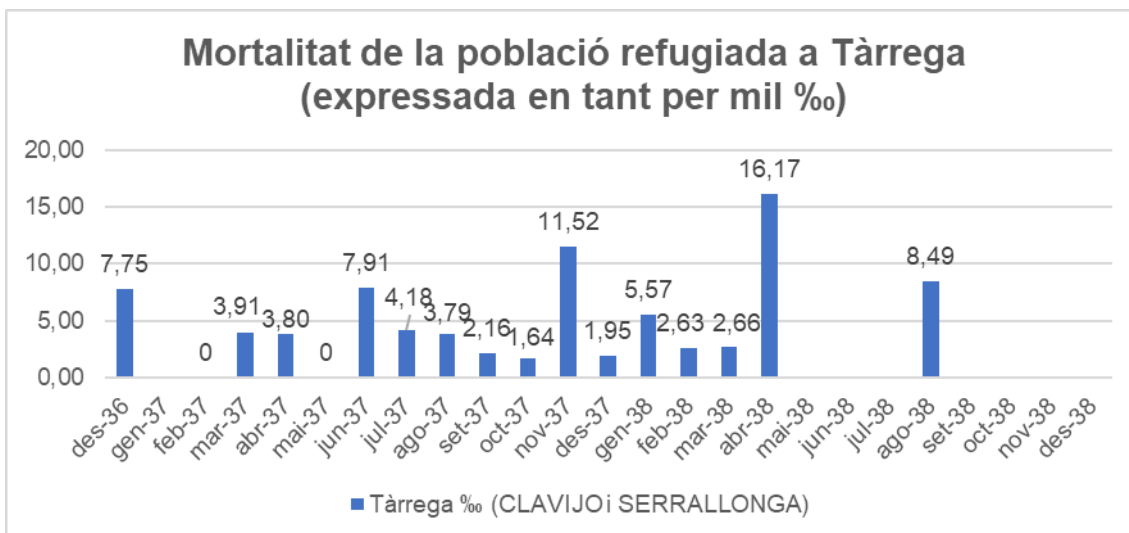
es troben per sota del valor mínim referencial del 14 ‰. La comparativa comarcal, en aquest cas no és gens significativa tenint en compte que totes les dades del Solsonès provenen de la capital, Solsona excepte per al mes d'abril de 1937 que també disposem de dades de Sant Llorenç de Morunys (Solsonès), amb un 39,2 ‰.

Gràfic: elaboració pròpia

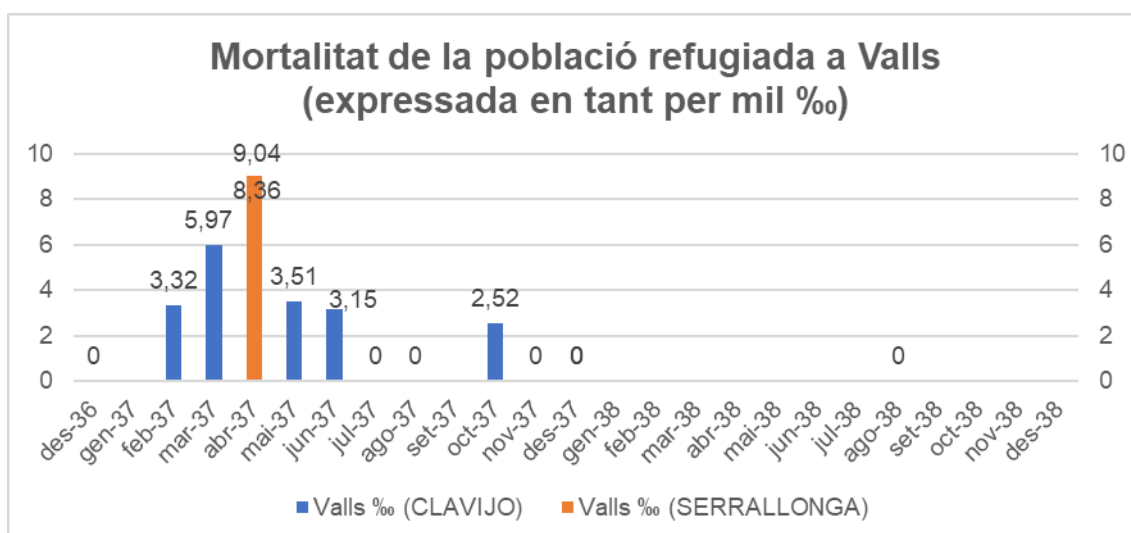
De Tàrraga (Urgell), disposem d'una sèrie de dades força completa per al període comprés entre el desembre de 1936 i l'agost de 1938 (manquen els mesos de gener i febrer de 1937 i el maig, juny i juliol de 1938). La mortalitat més elevada es produeix l'abril de 1938 amb un 16,17 ‰, dos punts i escaig per sobre del mínim de referència del 14 ‰.

A nivell comarcal, la comparativa no resulta gaire significativa tenint en compte que la major part de les dades provenen de Tàrraga. Només disposem d'informació de Barbens (Urgell) per al desembre de 1937, amb un 11,9 ‰ i d'Anglesola (Urgell) i Agramunt (Urgell) per a l'abril de 1938 amb un 20,8 ‰ i un 10,1 ‰ respectivament.

Gràfic: elaboració pròpia

Per a Valls (Alt Camp) tenim dades per al període que va de desembre de 1936 al novembre de 1937 (exceptuant els mesos de gener i setembre de 1937). La taxa de mortalitat més alta es registra l'abril de 1937, amb un 9,04 ‰, un tant per mil força per sota del mínim referencial del 14 ‰. La comparativa comarcal no resulta significativa tenint en compte que només es disposa, a més de les dades de Valls, d'informació d'Aiguamúrcia (Alt Camp) per al novembre de 1937, amb un 9,8 ‰.

Gràfic: elaboració pròpia

Si bé fins ara hem anat observant què passava en determinades poblacions i comarques, ara anem a fer una mirada sobre la totalitat de Catalunya.

Som conscients de les limitacions que hi ha, ja les hem comentat i advertit: la falta de documentació que aportí informació d'algunes comarques, però especialment les discrepàncies que hi ha entre els diferents recomptes de la població refugiada resident a Catalunya. Tot i aquests esculls, farem una aproximació per al conjunt de Catalunya amb les dades que disposem sobre defuncions i refugiats residents en les diferents poblacions catalanes. Amb tota aquesta informació podem presentar una mitjana de la mortalitat esdevinguda entre el desembre de 1936 i el desembre de 1938.

Entre el desembre de 1936 i el juny de 1937, veiem que la mortalitat va oscil·lant mes a mes, situant-se ara per sobre ara per sota del mínim de referència del 14 ‰. El juny de 1937 es situà en el 7,02 ‰, el mínim registrat fins llavors.

A partir d'aquest moment, la mortalitat va augmentant fins a assolir el màxim que va produir-se l'octubre de 1937, amb un 25,71 ‰. El mes juny els rebels ocuparen Bilbao i durant els mesos de setembre i octubre hi hagué l'ofensiva sobre Astúries. Aquestes situacions comportaren l'evacuació de Bilbao per part del govern basc i també l'evacuació de població asturiana cap a França. La coincidència d'aquestes dates i el fet que durant el mes d'octubre documentem la mort de setze persones originàries d'Astúries i deu del País Basc, la qual cosa ens fa pensar en una possible relació amb aquests fets³⁸⁹. De totes maneres, l'octubre és pas un dels mesos que destaca pel nombre de defuncions que en total foren cinquanta-tres.

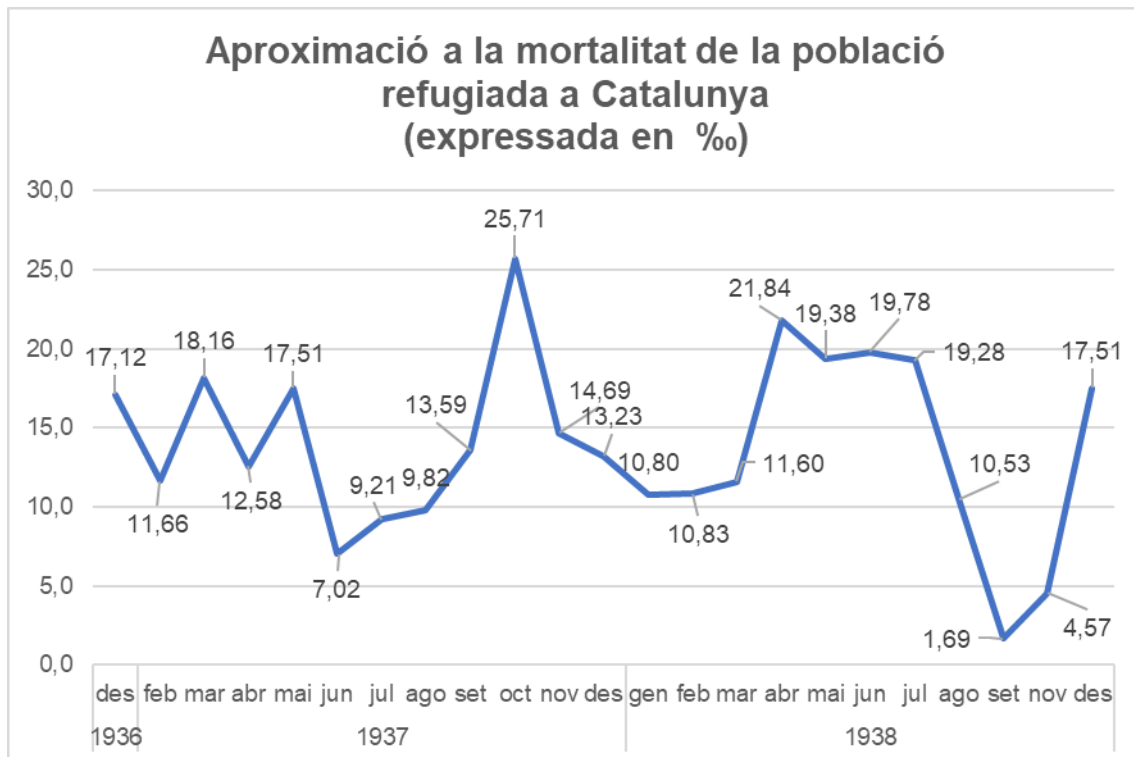
L'abril de 1938 es dona el segon pic més important amb un 21,84 ‰ que supera el màxim referencial. Que el tant per mil de mortalitat continuï mantenint-se elevat durant els mesos següents de maig, juny i juliol de 1938, amb mortalitats que superen el 19 ‰ ens porta a la mateixa conclusió que arribàvem en observar el gràfic de mortalitat en l'apartat de cronologia de les

---

³⁸⁹ La primera arribada massiva de refugiats que es documenta a Prats de Lluçanès fou l'agost de 1937. Les investigadores Anna Gorchs i Roser Reixach relacionen l'arribada d'aquests contingents amb l'ocupació de Bilbao i d'Astúries. REIXACH - GORCHS, 2019, 287.

defuncions, on establíem un vincle clar entre l'augment de la mortalitat i l'èxode produït per la caiguda del front d'Aragó.

A partir d'aquest moment s'experimenta una davallada que veiem augmentar de forma abrupta el desembre de 1938, amb un 17,51 ‰, una situació que cal que relacionem amb l'inici de l'ofensiva rebel sobre Catalunya.

Gràfic: elaboració pròpia

6. LÍNIES D'INVESTIGACIÓ SOBRE EL COST HUMÀ DE LA GUERRA CIVIL A CATALUNYA: L'EXILI A L'ESTAT FRANCÈS I LA DEPORTACIÓ ALS CAMPS NAZIS

Amb la represa del projecte sobre el Cost humà el 2005, l'ampliació dels àmbits d'estudi va permetre ampliar la nòmina de víctimes més enllà dels combatents morts i dels civils víctimes d'accidents derivats de la guerra, d'ambdues repressions, per bombardeig o altres circumstàncies. S'aprofundia, doncs, en el coneixement del victimari dels desplaçats i refugiats de guerra, tal com hem vist en l'apartat anterior, i també es considerava l'estudi de l'exili tot i que únicament s'abordava des de la informació que podien facilitar els registres civils, els arxius locals i les fonts orals.

Les noves dades que es podien recollir s'afegien a les notícies que sobre l'exili ja s'havien anat trobant els diferents documentalistes que havien treballat en el projecte. Malauradament, la inexistència de fonts que informessin de forma precisa de la gent que havia mort a l'Estat francès en condició d'exiliats, va fer que la recollida de dades no fos gaire fructífera. Fins a l'any 2019 la recerca nominal d'informació sobre la mortalitat a l'exili es limitava a dos-cents trenta-sis noms, tots ells incorporats al banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil. Amb l'inici, l'octubre de 2020, de la recerca sobre la mortalitat de l'exili a l'Estat francès portada a terme per Jordi Oliva, Martí Picas i Noemí Riudor³⁹⁰, s'han incorporat al banc de dades del Cost humà cent trenta-quatre registres més que han servit per plantejar nous subàmbits que permetin una

---

³⁹⁰ En el marc de la recerca encetada a l'octubre de 2020, que compartim a amics de professió, rebem l'encàrrec de la Direcció General de la Memòria Democràtica per a la redacció d'un informe tècnic sobre els primers resultats de la nostra recerca: *Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*. El treball incloïa una primera nòmina de refugiats de la Guerra d'Espanya enterrats en cementiris de l'Estat francès, però sobretot de l'àrea d'influència de l'oficina consular espanyola a Perpinyà, que va donar lloc a la publicació en línia "*Victimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)*" amb motiu del Dia Nacional de l'Exili i la Deportació, el 5 de febrer de 2021. Vegeu: <https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-lexili-en-camps-dinternament-i-francesos-1939-1940> [consulta: 05/02/2021].

millor sistematització de la classificació temàtica i han suposat haver d'establir criteris en la citació i referenciació de les noves fonts franceses³⁹¹.

Aquesta petita transferència de registres, representa un primer pas en la incorporació d'aquelles víctimes, originàries de Catalunya, que moriren en la seva condició de refugiats de la Guerra d'Espanya a l'exili de l'Estat francès, i que el nou projecte va descobrir. Després de poc més de dos anys treballant-hi amb més o menys intensitat de recerca, actualment el projecte sobre que aborda el cost humà a l'exili, en qualitat de refugiats de guerra a l'Estat francès, aporta una base de dades que inclou 3.508 registres. Pel que fa al projecte sobre el Cost humà de la Guerra Civil, actualment conté tres-cents setanta registres d'afectats, classificats dins l'àmbit d'exili.

En aquest punt considerem que és important fer una remarca sobre els dos projectes dels quals estem parlant en aquest apartat. D'una banda, tenim el projecte del Cost humà de la Guerra Civil i de l'altra el projecte del Cost humà de l'Exili. El projecte del Cost humà de la Guerra Civil és el custodiat per la Generalitat de Catalunya. Pel que fa al projecte del Cost humà de l'Exili, val a dir que aplica la metodologia de l'anterior i es desenvolupa gràcies a

---

³⁹¹ A la consulta del *Boletín Oficial del Estado* (març de 1940) i *La Vanguardia Española* (febrer de 1940), la primera nòmina de víctimes pràcticament només comptà amb la consulta de fonts que permetien l'accés en línia. Vegeu: GOBIERNO DE ESPAÑA: "Ministerio de Asuntos Exteriores. Españoles fallecidos en el extranjero" a *Boletín Oficial del Estado (BOE)* [Madrid] (març de 1940) annexos únics 72, 73, 74, 77, 78, 89 i 91; "Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Francia" a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (2, 11 i 14 febrer 1940); "Refugiados españoles fallecidos en el hospital de Perpiñán" a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (24 febrer 1940); "Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Perpiñán" a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (28 febrer 1940). En línia també vam poder consultar alguns llibres d'*État civil-décédés*, i sobretot *Tables de successions et absences*. S'hi afegí pogué afegir publicacions com *El Socialista* de Tolosa de Llenguadoc, que l'11 de setembre de 1952 publicà el llistat de víctimes del camp de Bram. Vegeu: "Relación de refugiados españoles fallecidos en el campo de concentración de Pigne e inhumados en el cementerio del lugar llamado 'Bajouly' de la municipalidad de Montreal (Aude)" a *El Socialista. Órgano del Partido Socialista Obrero Español y portavoz de la U.G.T.* [Tolosa] (11 de setembre de 1952) núm. 5.633. A més a més de publicacions, també en línia, de Pierre Gauthié i Jean-Marc Labarta sobre el camp de Setfont, la llista de les defuncions al departament de l'Aude, des de gener de 1939 fins al 1942, publicada en línia per Marie-Hélène Meléndez, així com el treball de Juan Manuel Calvo sobre els aragonesos morts als camps francesos, publicat al núm. 16 de la *Revista de Andorra* del Centro de Estudios Locales de Andorra, sense oblidar el treball de Miquel Serrano sobre "Els refugiats republicans catalans i espanyols antifeixistes morts a Prats de Molló durant la Retirada". També es varen consultar les informacions sobre defuncions de monòlits dedicats a aquell exili, a Argelers, el Barcarès, Sant Cebrià i Portvendres. Pel que fa al camp de Vernet d'Arieja es comptà amb el treball de Patrick Roques (2006).

l'expertesa i l'experiència acumulades pels tres investigadors que el porten a terme, de forma particular i sense inscriure's sota el paraigua de cap institució.

El projecte del Cost humà de l'Exili ve a omplir un buit difícilment esmenable des del plantejament de recerca comarcal desenvolupat per l'altre Cost humà. La consulta de les fonts franceses permet precisament créixer en resultats però també planteja una nova definició d'afectat que va més enllà de ser natural i/o resident a Catalunya o mort dins del territori català independentment del seu origen i/o veïnatge. Des de l'exili l'afectat és qualsevol persona espanyola que creua la frontera francesa per fugir de les circumstàncies bèl·liques i/o repressives o per motiu de reagrupament familiar entre els anys 1936-1944 i que mor a l'Estat francès en condició d'exiliada durant aquest temps i per qualsevulla causa. Només s'amplia la recollida d'afectats en el període comprés entre l'octubre de 1944 i la primavera de 1952, per referenciar aquelles víctimes mortes dins el context de la lluita antifranquista, un àmbit que desenvolupem més endavant.

Les diferències en la consideració d'afectat entre un i altre projecte fan que no es pugui fer una transferència total de registres del Cost humà de l'Exili al Cost humà de la Guerra Civil. Aquest és el motiu pel qual només han estat cent trenta-quatre registres del Cost humà de l'Exili els que, de moment s'han transferit al projecte del Cost humà de la Guerra Civil.

6.1. Fonts per a l'estudi de la mortalitat a l'exili

Pel que fa als tres-cents setanta registres de víctimes mortes a l'exili que consten actualment al banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil, s'observa que la major part de la informació prové de les fonts orals les quals representen el 26 % de les referències documentals que informen d'aquestes víctimes. Les inscripcions de les defuncions al Registre Civil representen el 14 %, i el 6 % prové d'informació diversa recollida pel projecte del Cost humà al llarg de tots els anys de recerca. Els censos i padrons municipals també ens aporten referències d'aquesta mortalitat a l'exili. En aquest cas, parlaríem d'un

2 %, mentre que els expedients d'orfes i viudetat també proporcionen un altre 2 % de les referències³⁹².

Observem que el nou projecte de recerca sobre la mortalitat a l'exili, ha servit per complementar informació d'algunes d'aquestes víctimes de les quals sovint teníem poca informació. En relació amb les fonts de consulta, l'impacte del nou projecte el trobem en el 6 % de referències aportades pel *Boletín Oficial del Estado* i el 4 % afegit provinents de *La Vanguardia Española*. Aquestes dues fonts han estat el punt d'inici de la nova recerca sobre l'exili que van permetre una primera publicació de 1.685 noms d'exiliats catalans i espanyols morts durant el primer any d'exili, entre gener de 1939 i gener de 1940³⁹³.

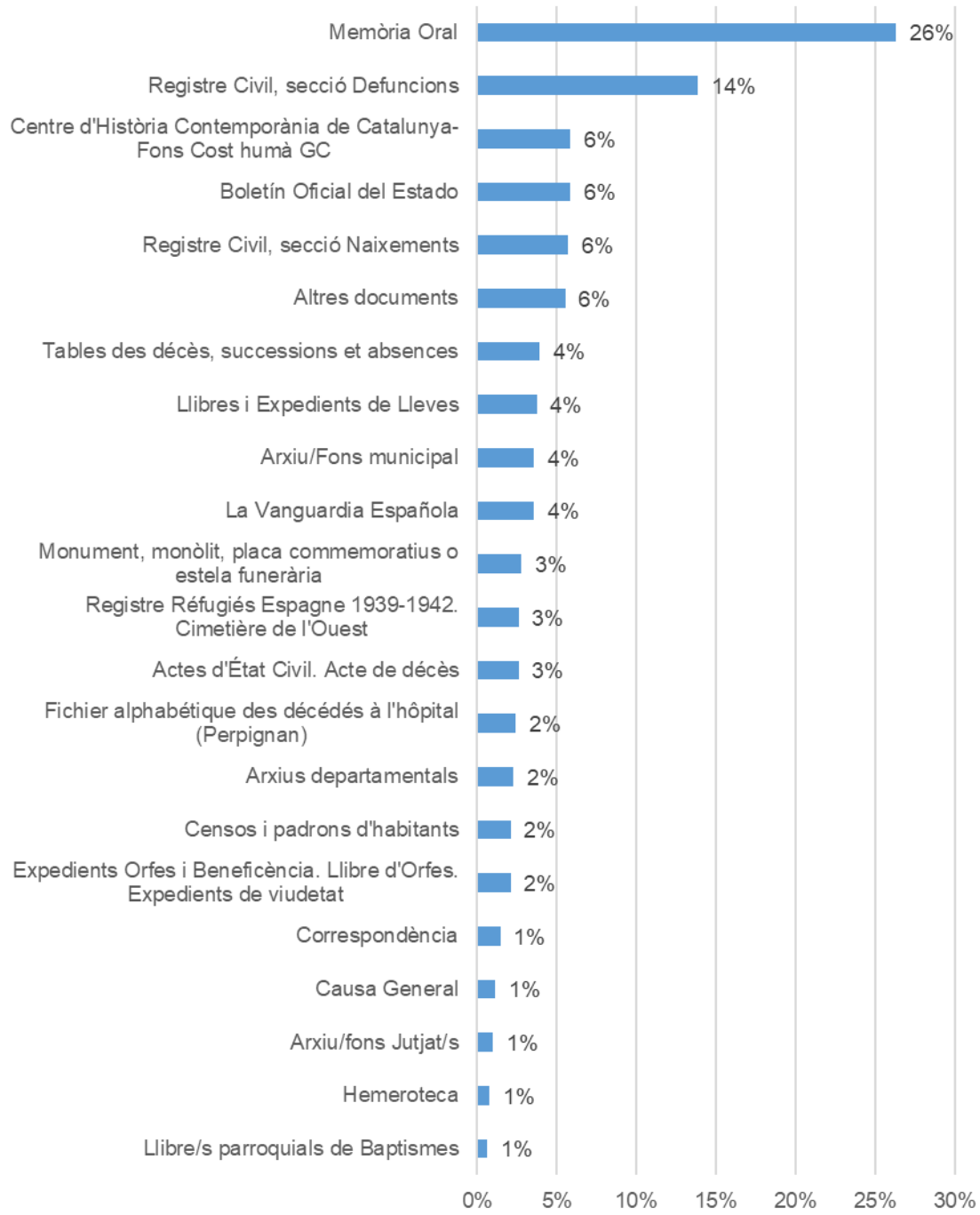
L'avenç en el treball de buidat de fonts de l'Estat francès, especialment avançada aquesta recerca en el departament dels Pirineus Orientals, i més en concret en la capital del Rosselló, Perpinyà, ha suposat poder comptar amb noves referències que han complementat la minsa informació de la qual es disposava al banc de dades del Cost humà. Ens referim al 4 % de referències procedents de les *Tables de décès, succeccions et absences*, un 3 % de les *actes de décès*, de l'*État Civil* o un altre 3 % corresponent a registre d'inhumacions dels refugiats espanyols del Cementiri de l'Oest de Perpinyà. Consultable als arxius departamentals dels Pirineus Orientals, el fitxer de defuncions dels hospitals d'Antic Hospital Militar i de l'Hospital de Sant Lluís, de Perpinyà, ens aporta un 2 % de noves referències a les quals es suma un altre 2 % provinent de documentació diversa dels diferents arxius departamentals francesos consultats.

---

³⁹² Consulta feta al Banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, d'accés restringit, a partir de paràmetres de cerca Àmbit exili + Arxiu/fons + font, <<https://dedalo4.bancmemorial.extranet.gencat.cat/dedalo/lib/dedalo/main/?t=mdcat2949>> (consulta: octubre 2022).

³⁹³ OLIVA; PICAS; RIUDOR, 2020. [Direcció General de la Memòria Democràtica] "*Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*" [inèdit]; OLIVA; PICAS; RIUDOR, 2021, 10-43; vegeu també: "*Víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)*" <<https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-lexili-en-camps-dinternament-i-francesos-1939-1940>> (4/2/2021).

Projecte del Cost humà de la Guerra Civil Àmbit "Exili". Fonts de consulta

Gràfic: elaboració pròpia

En iniciar-se la recerca sobre el Cost humà de l'Exili, vam ser conscients que el nou projecte podria esdevenir el desllorigador per alguns casos recollits amb informacions vagues i imprecises. Cal tenir present que molts dels casos documentats provenien d'informació oral que sovint tot just podia indicar la

desaparició de la víctima en un context d'exili molt proper a la retirada de Catalunya o la pèrdua de tot rastre després del pas, més o menys conegut, per algun camp d'internament francès. Aquest és el cas de Sebastià Abelló Porta del qual la memòria oral indicava que havia mort a Perpinyà cap a l'abril de 1939. D'ell en localitzem la seva defunció el 23 de febrer de 1939, al Vaixell-hospital Lyautey ancorat al port de Port-Vendres (Pirineus Orientals)³⁹⁴. En aquest cas la informació oral s'aproximava força a les darreres circumstàncies de la vida de la víctima.

Una situació semblant la trobem en el cas de Francesc Sais Nadal, natural de Fonolleres (Parlavà, Baix Empordà). Per a en Sais Nadal, la informació oral indicava que la seva mort s'hauria produït al Camp d'Argelers. La recerca ens confirma la seva mort en situació d'internament però no en aquest camp. Francesc Sais va morir de febre tifoide al Camp de Judes a Setfonds (Tarn i Garona) el 8 d'abril de 1939 i va ser enterrat al cementiri dels Espanyols del camp³⁹⁵. Aquesta no és l'única ocasió en la que el Camp d'Argelers ens apareix mencionat en relació a la notícia que determinada persona hi havia estat en situació de reclusió. Argelers ha esdevingut un lloc comú en la memòria col·lectiva de l'exili, un indret concret que permet fer una referència imprecisa a una situació de privació de llibertat.

Com a darrer exemple en què completem i corregim informació, esmentarem el cas d'en Josep Maria Galceran Ubach, natural de Vilassar de Dalt (Maresme). D'ell les fonts indicaven que el 14 de gener de 1939 havia mort a Oliola (Noguera), tanmateix descobrim que el 17 de març de 1939 ingressava l'Antic Hospital Militar de Perpinyà, afectat de tifoide. Morí el 25 del mateix mes i fou enterrat al cementiri de l'Oest de Perpinyà³⁹⁶.

Malauradament, però, al costat de casos resolts ens en resten de pendants encara. Aquest és el cas d'Albert Botet, de les Oluges (Segarra), del qual la memòria oral indica que morí en algun camp d'internament francès cap al juliol

---

³⁹⁴ *Mairie de Port-vendres. Actes d'État Civil. Acte de décès.* T. 1939-1942 núm. 19 (1939). Portvendres

³⁹⁵ GAUTHIÉ, Pierre; LABARTA, Jean-Marc: "*Camp de Judes à Septfonds (Tarn et Garone – France*", <<https://espana36.pagesperso-orange.fr/septfon/JUDES.htm>> (consulta: octubre 2022).

³⁹⁶ *Mairie de Perpignan. Actes d'État Civil. Acte de décès.* T. 1939 f. 73v núm. 728. Perpinyà.

de 1939. De Joan Torras, de la Tallada (Sant Guim de Freixenet, Segarra), la memòria oral indica que va morir en algun hospital de Tolosa el 1939. I un darrer exemple, el d'en Pere Jonquer Rafart, d'Ullà (Baix Empordà), del qual s'indica que entrà a França amb tota la gent de la retirada i que a partir d'aquell moment se li va perdre la pista.

Si bé la memòria oral ha estat la principal proveïdora d'informació per als casos d'exili hi ha altres fonts que també han aportat informació de determinades víctimes no localitzades per cap altra referència. D'Antoni Sarlé Guiu, del Soleràs (les Garrigues), localitzem la seva inscripció al Registre Civil en la qual s'indica que va morir a França el 29 de març de 1939 "*en ocasión de haber sido evacuado forzoso de esta capital donde residia*"³⁹⁷. D'ell no en tenim cap referència des de la recerca de la mortalitat a l'exili, probablement pel fet que no devia morir al departament dels Pirineus Orientals que és el que ha estat més treballat.

Un altre bloc de fonts, els expedients d'orfes i de viudetat, ens aporten el següent cas que esmentarem. Val a dir que tot i que aquest conjunt de fonts representen un baix percentatge de referències, acostumen a aportar noms que difícilment es localitzen per altres vies. Estem parlant doncs, d'una documentació que, en general, aporta poca informació en termes quantitatius tot i que resulta molt qualitativa. La informació que tenim de Lluís Valls Mora, d'Arenys de Munt (Maresme), ens prové dels expedients d'orfes³⁹⁸ i d'un esment als expedients de lleves³⁹⁹. Amb una i altra referència, coneixent només el fet que hauria mort en algun camp d'internament francès com a conseqüència de febre tifoide. La nova recerca ens permet saber que estava internat al Camp de Sant Cebrià i que va morir a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà l'11 de maig de 1939 com a conseqüència, precisament, de febre tifoide. Va ser inhumat al cementiri de l'Oest de Perpinyà, inicialment en sepultura individualitzada⁴⁰⁰.

---

³⁹⁷ Registre Civil, secció Defuncions. T. 130 f. 59. Tarragona.

³⁹⁸ Arxiu/Fons municipal. Expedients Orfes i Beneficència. Llibre d'Orfes. Arenys de Munt.

³⁹⁹ Arxiu/Fons municipal. Llibres i Expedients de Lleves. Arenys de Munt.

⁴⁰⁰ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 53v núm. 529. Perpinyà. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO),), *Fichier alphabétique des décédés à*

De vegades, la fragilitat de les informacions que podien rebre els familiars de les víctimes desaparegudes en context d'exili, fa que les fonts que ens referencien aquestes desaparicions resultin confuses i, a voltes, contradictòries. La localització de la inscripció de la defunció a França permet resoldre el conflicte que es genera quan hi ha informacions discrepants. Aquest és el cas d'en Joan Deu Camp, de Caldes de Montbui (Vallès Occidental). A la secció de defuncions del registre civil de Caldes s'indica que morí a Figueres el 12 de març de 1939 amb 17 anys d'edat⁴⁰¹. En canvi, una anotació al marge a la secció de naixements informa que la mort s'havia produït deu mesos abans, el maig de 1938⁴⁰². Amb la recerca sobre la mortalitat a l'exili, constatem que efectivament havia mort el 12 de març de 1939, però no a Figueres sinó a l'Hospital de Sant Joan de Perpinyà com a conseqüència de la tuberculosi. Fou enterrat al cementiri de l'Oest de Perpinyà, també en sepultura individualitzada⁴⁰³.

El cas d'en Pere Lluís Mayor també ens porta per un itinerari de contradiccions. Localitzem la inscripció de la seva defunció als registres civils d'Amposta i Tortosa on s'indicava que hauria mort el 30 de gener de 1939 després d'haver passat a l'Estat francès⁴⁰⁴. Tanmateix, una inscripció efectuada fora de termini, el 22 de juliol de 1980, a la tercera secció del Registre Civil de Rialp (Pallars Sobirà), indicava erròniament, perquè Catalunya ja havia estat totalment ocupada, que havia mort el 16 de febrer de 1939 a Pedres d'Auló, al front del Pallars⁴⁰⁵. Amb la nova recerca localitzem la inscripció de la seva defunció a Bray-Dunes (Nord) on va morir el 2 de juny de 1940 on hi era en internament a l'anomenat Camp dels Espanyols de la població⁴⁰⁶.

---

l'hôpital (Perpignan), 66-1787W. Mairie de Perpignan. Registre Réfugiés Espagne 1939-1942. Cimetière de l'Ouest. p. 11 núm. 529/1939.

⁴⁰¹ Registre Civil, secció Defuncions. T. 32 f. 66 núm. 25 (05/06/1943). Caldes de Montbui.

⁴⁰² Registre Civil, secció Naixements. Núm. 135 (11/01/1921). Caldes de Montbui.

⁴⁰³ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès, T. 1939 f. 53v núm. 529. Perpinyà. Mairie de Perpignan. Registre Réfugiés Espagne 1939-1942. Cimetière de l'Ouest. p. 11 núm. 529/1939.*

⁴⁰⁴ Registres Civils d'Amposta i Tortosa, secció Defuncions.

⁴⁰⁵ Registre Civil, secció Defuncions. T. 11 (1979-actual) p. 64 (22/07/1980). Rialp.

⁴⁰⁶ *Mairie de Bray-Dunes, Actes d'État Civil. Acte de décès, T. 1940, núm. 85. Bray-Dunes.*

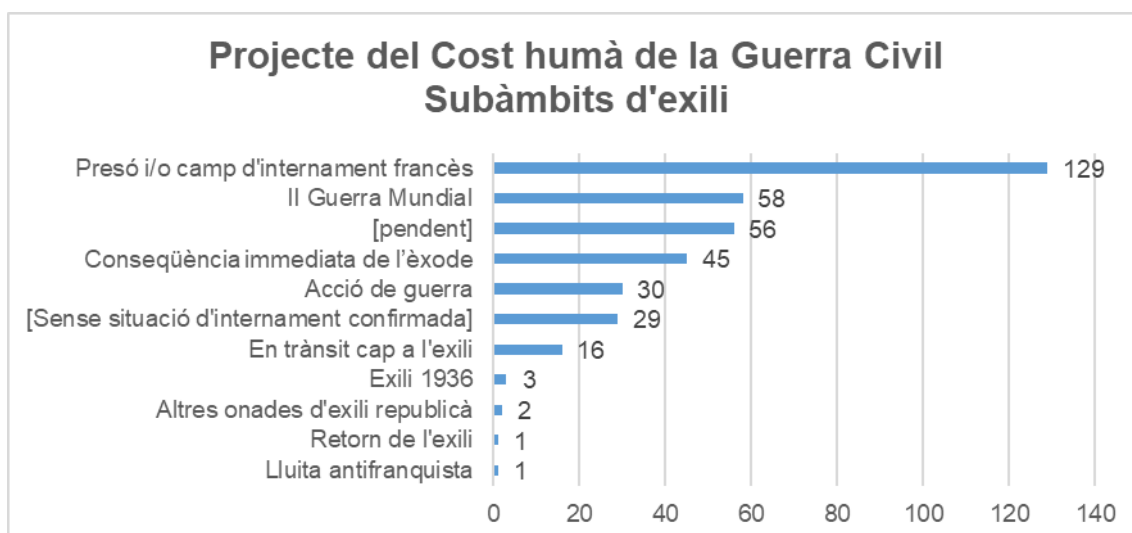
6.2. Subàmbits de la mortalitat a l'exili

Abans de l'inici, el 2020, de la recerca sobre el Cost humà de l'Exili, dins el projecte de Cost humà de la Guerra Civil, totes aquelles víctimes, les circumstàncies de la mort de les quals es trobaven dins d'un context d'exili, eren organitzades sota un únic àmbit anomenat "Exili". Es contemplava la possibilitat de discriminar-les en dos subàmbits tenint en compte només la condició d'empresonament o internament. Així doncs, es consideraven els subàmbits "Presó i/o camp d'internament francès" i "Camp de concentració i/o extermini nazi".

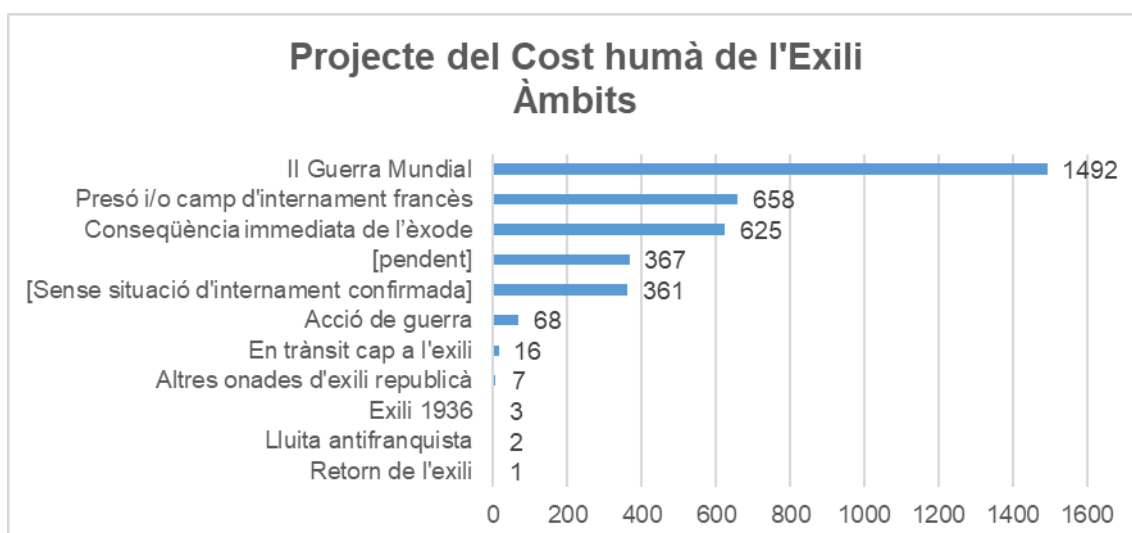
Tanmateix, en analitzar les circumstàncies de mort o desaparició d'algunes de les víctimes que el projecte sobre la mortalitat a l'exili ha anat recollint, se'n ha plantejat la necessitat de definir nous subàmbits pel que fa a exili. A continuació els exposem tenint en compte que ens trobem encara en un procés de discussió i valoració metodològica. En tot cas, fins a la data, la situació i proposta de nous subàmbits és la que es presenta tot seguit.

Cal abans fer una remarca pel que fa al subàmbit "Camp de concentració i/o extermini nazi". És evident que aquest subàmbit, fa referència a les víctimes mortes en deportació, per tant mortes fora de l'Estat francès tot i que, la immensa majoria, s'hi van trobar en condició de refugiats de la Guerra d'Espanya. Tenint en compte el desenvolupament de les investigacions relacionades amb la deportació i el fet que la recerca sobre la mortalitat a l'exili es basa, si més no ara com ara, només en aquelles morts produïdes dins de la frontera francesa, hem considerat tractar a part els morts en deportació.

Gràfic: elaboració pròpia

Gràfic: elaboració pròpia

Cal tenir en compte que de fugides cap a l'exili n'hi va haver des de l'inici de la guerra. L'any 1936 ens trobem amb dos tipus d'exili. D'una banda, aquell provocat per la persecució política, social i religiosa exercida sobre persones de rellevància econòmica i el clergat, que hem anomenat de forma genèrica com violència revolucionària. Aquest exili, ben estudiat per Jordi Rubió Coromina, porta gent a refugiar-se a França, Andorra i a Itàlia⁴⁰⁷. D'altra banda, hi ha un altre exili, en aquest cas republicà, que se situa a finals d'agost i principis de setembre de 1936 i que té com a detonant les ofensives rebels sobre Irún i

⁴⁰⁷ RUBIÓ COROMINA, 2015. Vegeu també RÚA, 2005, 211-217.

Sant Sebastià. En relació al que anomenem exili republicà, Javier Rubio, el 1974 ja identificava cinc onades migratòries motivades per les ofensives militars que anaven reduint el territori controlat per la República⁴⁰⁸. La primera onada és la ja esmentada de 1936. La segona cal situar-la entre juliol i octubre de 1937, amb l'evacuació de Bilbao i la fugida d'Astúries. La tercera la provoca la caiguda del front d'Aragó entre abril i juny de 1938. La quarta fou la Retirada de gener i febrer de 1939. La darrera, ens porta cap a Algèria entre el març i l'abril de 1939 amb l'evacuació del sud-est peninsular. Considerant aquestes diferents situacions d'exili que tingueren lloc des de l'inici de la guerra fins a l'exili que coneixem com la Retirada, hem considerat definir un àmbit que hi faci referència, al qual anomenem "exili 1936 / Altres onades d'exili republicà".

Pel que fa a les víctimes relacionades amb l'exili de 1936, al que identifiquem com motivat per la violència revolucionària, localitzem tres casos: el de Francesc Sanmiquel, el de Carles Taixé Sabater i el de Ferran de Sagarra i de Siscar. Sanmiquel era capellà i feu exili cap a Roma (Itàlia) on va morir d'apendicitis el dia 1 d'octubre de 1936⁴⁰⁹. A Carles Taixé el localitzem a través de la consulta de les Tables de successions i absències franceses. Segons aquesta documentació, Taixé era teixidor a Igualada i hauria fet exili el 1936. Es refugià a Cassanyes (Pirineus Orientals) on hi tenia un fill que era capellà. Va morir l'1 de gener de 1939 a l'edat de 77 anys. Desconeixem la causa de la defunció⁴¹⁰. Sagarra i de Siscar era llicenciat en estudis de dret civil i canònic per la Universitat de Barcelona, s'especialitzà en estudis històrics. Fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona per Lliga Regionalista i diputat de la Diputació de Barcelona per Acció Catalana. L'octubre de 1936, amb l'ajut de la Generalitat de Catalunya, va exiliar-se a l'Estat francès juntament amb la seva família. Va morir el 29 de març de 1939 a Saint-Sulpice (Tarn) a l'edat de 85 anys⁴¹¹.

---

⁴⁰⁸ RUBIO, 1974.

⁴⁰⁹ VILLARROYA, 2006, 344-345.

⁴¹⁰ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO). *Tables des décès, successions et absences*. La Tor de França, 1867-1947, doc. 11NUM1304W138, p. 178.

⁴¹¹ SERRA, 2005, 5-6, 53-54. Arxius Departamentals del Tarn (ADT), *Tables des décès, successions et absences, Bureau de l'enregistrement de Lavour, canton de Lavour (1820-1968), noms commençant par D*, 3Q10663.

De víctimes provinents d'altres onades d'exili, al projecte sobre la mortalitat a l'exili, a dia d'avui en recomptem set. Dues d'aquestes víctimes consten al banc de dades del projecte del Cost humà de la Guerra Civil: Joan Mills i Concepció Prats Sabater. Mills era d'Estoll (Cerdanya), va morir a l'Hospital de Tolosa el 14 d'abril de 1938⁴¹². Concepció Prats, era de Barcelona, va morir a l'Hospital d'Acs (Arieja) el 15 d'abril de 1938. Es va suïcidar tallant-se les venes per evitar ser repatriada⁴¹³.

Considerem com a nou subàmbit una situació que anomenem “en trànsit cap a l'exili” i que s'hauria donat en el context de la Retirada de 1939. Són gent de la qual es té coneixement que marxa cap a França o inclús que hi arriba però dels quals no se'n té mai més cap més notícia. Moltes d'aquestes morts s'haurien produït en el trajecte o en la immediata arribada, sense que es pugui determinar en quina banda de la frontera van quedar. Al projecte del Cost humà de l'Exili recomptem setze víctimes en aquesta situació.

N'és exemple d'aquesta situació el cas anteriorment esmentat d'en Pere Jonquer Rafart, d'Ullà (Baix Empordà), a qui s'hauria perdut la pista en el moment en què entra en retirada a l'Estat francès. Un altre cas el trobem amb Miquel Perales López que va ser evacuat de Tarragona el dia 14 de gener de 1939 i del qual mai no se'n va saber res més⁴¹⁴. L'Emili Estil·les Llaboré també va marxar cap a l'Estat francès, fugint de Tarragona, abans de la imminent arribada de les tropes rebels; la família no en va tornar a tenir cap més notícia⁴¹⁵. En Valentín Bonacho Pacheco originari de Gijón i resident a Tarragona va marxar amb un grup de companys, tots ferroviaris. Sembla que la família tingué algun coneixement de la seva arribada a l'Estat francès, però a partir de llavors no en tingueren cap més notícia⁴¹⁶. D'aquesta casuística, citarem com a darrer exemple el d'en Narcís Sureda Xuclà, de la Bisbal

---

⁴¹² *Centro Documental de la Memoria Histórica-CDMH* de Salamanca, PS-SERIE_MILITAR. *Pagaduría Secundaria* ET, C. 2515 Exp. 267. *Inspección de Pagaduría Secundaria*. Barcelona.

⁴¹³ Arxius departamentals de l'Arieja (ADA), Fons policial-control de fronteres, 5M147.

⁴¹⁴ Registre Civil, secció Defuncions, T. 133 f. 229. Tarragona.

⁴¹⁵ Registre Civil, secció Defuncions, T. 133 f. 237. Tarragona.

⁴¹⁶ Registre Civil, secció Defuncions, T. 133 f. 317. Tarragona.

d'Empordà (Baix Empordà) que morí en retirada a Catalunya o bé just passat a l'altre cantó de la frontera⁴¹⁷.

Els serveis sanitaris republicans, el novembre de 1938, davant d'una més que previsible desfeta militar, van començar a treballar en l'evacuació dels ferits de guerra cap a l'Estat francès. Estem parlant de la mobilització d'entre 12.000 o 12.500 homes: molts dels quals es trobaven en condicions de salut força precàries i amb ferides recentment intervingudes que haurien necessitat disposar d'un període de convalescència en bones condicions d'hospitalització i d'higiene⁴¹⁸. Observem que algunes de les defuncions que es produeixen responen a personal militar que arriba a l'Estat francès al límit de la seva existència i que mor com a conseqüència d'aquestes ferides que no pogueren ser ateses o que empitjoraren com a conseqüència de l'evacuació. Per tant, considerarem l'àmbit de la mort d'aquestes víctimes com "acció de guerra". Al projecte sobre la mortalitat a l'exili recomptem cinquanta-una víctimes en aquesta situació. En són exemple els dotze homes morts a Prats de Molló, entre el dia 10 de febrer i el dia 16 de març de 1939. Si bé les fonts no ens indiquen les causes de la mort, la prompta cronologia de les defuncions i el fet que es tracti de personal militar, ens porta a considerar que podrien provenir d'aquesta evacuació de ferits. Ells eren Pascual Estaller Serra, Ignasi Sierra Mena, Pedro Nieto Badilla, A. Juan Sebastián, Joan Peri Torres, Enric Perla Calvo, Quintín Vega Pérez, Joan Gallart Boldú, Francesc Pala Ferrer, Antonio Molina Torres, Pere Junquer Molina i Joan Cornellà Juanich⁴¹⁹.

El cas d'en Jaume Boatella Grilló de Prats de Lluçanès (Osona), és un clar exemple d'aquesta situació. Fou evacuat des de l'Hospital d'Olot. Havia estat ferit al front i presentava ferides de metralla a prop del cor. Els seus companys Celestí Sabata, de Merlès, i Salvador Deseuras, de Prats, van ser testimonis de la seva mort que va tenir lloc el 12 de maig de 1939 al Camp de Vernet

---

⁴¹⁷ Arxiu Comarcal del Baix Empordà (ACBE), Fons administració local - Llibres i Expedients de Lleves, Serveis militars, expedients de quintes, c. 266, lleva 1936 (1940). Ajuntament de la Bisbal d'Empordà.

⁴¹⁸ PONS, 2002, 47-48.

⁴¹⁹ PRUJA, 2003, 113; TARRAGÓ, 2009, 71-72; SERRANO, 2012. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Tables des décès, successions et absences*, Document 11NUM1376W134, p. 40, 68, 85, 118, 132, 146, 178, 194.

d'Arieja⁴²⁰. Un altre cas el tenim en Antoni Mateu Cebrià, de Llardecans (Segrià) la mort del qual la coneixem només a través de les fonts orals que ens indiquen que morí a l'altre cantó dels Pirineus a resultes de ferides rebudes al front⁴²¹.

Durant el primer any d'exili després de la Retirada, tal i com assenyala Jeanine Sodigné-Loustau, s'observa una mortalitat que tindria dues grans causes fonamentals. D'una banda, tenim la mortalitat esdevinguda com a "Conseqüència immediata de l'èxode" (situació que fa que la definim com a àmbit) i de l'altra la que es deriva de les males condicions sanitàries dels camps⁴²².

A continuació presentem el gràfic de l'evolució de la mortalitat a l'exili durant l'any 1939 en el qual es poden distingir tres moments:

1. Gener – març 1939: al gener s'observa una baixa mortalitat però és el moment previ a la Retirada. Les defuncions que s'hi produeixen les veiem ja vinculades en la seva majoria a l'èxode imminent. Algunes de les morts les qualifiquem com d'acció de guerra perquè son clarament personal militar que mor a conseqüència de les ferides que presentaven. Altres són infants de mesos que moren per la situació lamentable a la qual els aboca el trajecte. A partir del febrer i especialment el març la mortalitat augmenta fins a màxims que no tornarem a observar i no es veuran superats fins els anys 1941 i 1942 quan analitzem les víctimes de la deportació. Aquesta elevada mortalitat que es produeix fins al març, cal considerar-la conseqüència immediata de l'èxode (excepte els casos atribuïbles a acció de guerra).
2. Abril – juliol 1939: a partir del mes d'abril, tot i que el nombre de defuncions és elevat presenta una davallada considerable. Ens

---

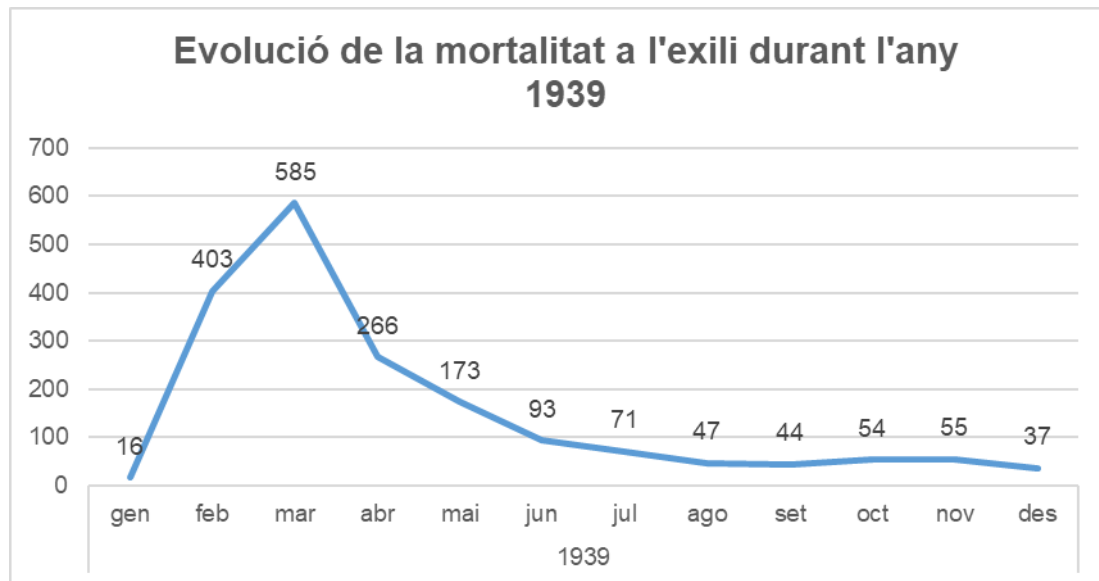
⁴²⁰ Registre Civil, secció Defuncions, T. 23 f. 41 (1945). Prats de Lluçanès. Arxius departamentals de l'Arieja (ADA), "*Liste des réfugiés décédés au Vernet d'Ariège à la date du 24 Août 1939*". ADA 5M 152.

⁴²¹ Nom obtingut del testimoniatge oral. Treball de recerca comarcal realitzat per Judit Farré i Cunillera, per encàrrec del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, durant el 1988 i 1989.

⁴²² SODIGNÉ-LOUSTAU 1997, 48.

trobem en un moment en què les defuncions mostren les conseqüències de la fugida i les pèssimes condicions als camps d'internament.

3. Agost – desembre 1939: S'inicia una situació de mortalitat sostinguda causada majoritàriament per les males condicions dels camps.

Gràfic: elaboració pròpia

Considerem dins l'àmbit de “conseqüència immediata de l'èxode”, totes aquelles les morts que es produïren del gener fins al març de 1939 i que no poden ser classificades com a “acció de guerra” ni tenim constància de la situació d'internament de la víctima. Al projecte sobre la mortalitat a l'exili recomptem sis-centes vint-i-cinc víctimes en aquesta situació. Una d'aquestes defuncions fou la de la mare de Federica Montseny Mañé, Ministra de Sanitat del govern de la República. Teresa Mañé Miravent era natural de Vilanova i la Geltrú (Garraf). Tenia 73 anys quan va morir a l'Hospital de Sant Joan de Perpinyà el dia 5 de febrer de 1939⁴²³. Un altre exemple el trobem amb el cas de Joan Corbera Negre, natural d'Arenys de Mar (Maresme). Havia marxat a l'exili amb la família i van ser separats en creuar la frontera. Va morir a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà el 26 de febrer de 1939 d'enterocolitis a l'edat de

⁴²³ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T.1939 f.13v núm.126. Perpinyà.

49 anys⁴²⁴. El dia 16 de març de 1939, al Prat de Can Llagosta de Prats de Molló, trobaren els cossos sense vida de tres persones no identificades⁴²⁵ i de Carles Fernández. Devia fer 15 dies que havien mort⁴²⁶.

A partir de l'abril de 1939 és el moment que deixem de considerar les morts com a "conseqüència immediata de l'èxode" i passem a considerar que es produïren per les condicions als camps. Recordem que el gràfic de l'evolució de la mortalitat a l'exili durant l'any 1939 ens mostrava, entre l'abril i el juliol de 1939, una mortalitat que atribuïm a l'estat de salut com a conseqüència de la fugida i a les pèssimes condicions d'internament, que generen nous problemes de salut i agreugen aquells que ja es tenien. Entre l'agost i el desembre podem considerar que la mortalitat està estretament vinculada a l'internament

Tanmateix, tot i l'evident lligam entre internament i mortalitat, documentem defuncions de les quals no hi ha evidència d'internament. Aquestes defuncions les considerarem sota l'àmbit "sense situació d'internament confirmada", encara que sigui de forma provisional fins que es pugui documentar el pas per algun dels camps de concentració. Les morts organitzades sota aquest àmbit tindran una cronologia entre l'abril i l'agost de 1939. Allarguem la situació fins l'agost, perquè al setembre s'inicia la II Guerra Mundial i a partir de llavors vincularem les morts a aquesta nova circumstància bèl·lica. Al projecte sobre la mortalitat a l'exili recomptem tres-centes seixanta-una víctimes en aquesta situació d'internament no confirmat.

N'és exemple el cas de Joan Baptista Treig Badia, natural de Benifallet (Baix Ebre), de qui només sabem que va morir a l'Hospital de Sant Lluís de Perpinyà 21 d'abril de 1939⁴²⁷. També el cas d'Agustí Vidal Reverter de Sant Carles de la Ràpita (Montsià). D'ell teníem notícia de la seva defunció a través de la memòria oral que ens indicava que hauria mort en combat, tanmateix les fonts franceses en indiquen que va morir el 12 de juliol de 1939 a l'Antic Hospital

---

⁴²⁴ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 1787W10. *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 36v núm. 359. Perpinyà.

⁴²⁵ PRUJA, 2003, 113; SERRANO, 2018.

⁴²⁶ PRUJA, 2003, 113; TARRAGÓ, 2009, 72; SERRANO, 2018. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Acte de décès*, Acta de defunció núm. 42 (1939). Prats de Molló.

⁴²⁷ VENTURA BENAIGES, 1986, 5.

Militar de Perpinyà, com a conseqüència d'una tuberculosi pulmonar⁴²⁸. Tampoc tenim informació d'internament per a Martí Arís Sardà⁴²⁹ i Pere Venús Xarau⁴³⁰. Tots dos van morir a Portvendres, al Vaixell-hospital Asni, ancorat al moll de la Duana, el 13 d'abril i el 2 de maig de 1939 respectivament.

Tot i la necessitat d'indicar que hi ha casos en què no es pot confirmar el pas del difunt per cap camp de reclusió, la veritat és que majoritàriament les morts es produïren estant en situació de reclusió malgrat el lloc de la mort acostumés a ser un centre sanitari. Totes aquelles defuncions produïdes des del gener i fins a l'agost de 1939 per a les quals constatem internament, les agrupem en el subàmbit "presó i/o camp d'internament francès".

Localitzem, per exemple, les defuncions de Julio Estivill Escoda, natural de la Torre de l'Espanyol (Ribera d'Ebre), internat al Camp d'Argelers que morí a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà el 3 de març de 1939⁴³¹; de Joan Baselga Reverter, de Sabadell (Vallès Occidental), internat al Camp de Sant Cebrià, va morir també a l'Antic Hospital Militar el 18 de març de 1939⁴³²; o de Josep Bartrolí Morgades, natural de Sant Martí Sarroca (Alt Penedès), que va morir el 29 de març de 1939 a l'hospital/infermeria del Camp de Judes a Setfont (Tarn i Garona)⁴³³.

Durant els anys en què es desenvolupa la II Guerra Mundial, observem que apareixen casuístiques de mortalitat que no s'havien esdevingut abans. Ens trobem amb víctimes de bombardejos, d'accions repressives de l'exèrcit nazi o morts en accions de la Resistència. Sí que hi ha una continuïtat pel que fa al les defuncions esdevingudes en presó i/o camp d'internament però que tot i la

---

⁴²⁸ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO),), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 10. *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 138v núm. 1379. Perpinyà.

⁴²⁹ *Mairie de Port-vendres, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939-1942 núm. 61 (1939). Portvendres.

⁴³⁰ *Mairie de Port-vendres, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939-1942 núm. 71 (1939). Portvendres.

⁴³¹ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 116r núm. 1153. Perpinyà. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO),), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 10.

⁴³² *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 63v núm. 629. Perpinyà.

⁴³³ ARNABAT, 2010, 126; VIDAL, 2013, 128. Vegeu també: <https://espana36.pagesperso-orange.fr/septfon/JUDES.htm>

continuitat incorporen víctimes mortes formant part de les *Compagnies de Travailleurs Étrangers* (CTE) i/o els *Groupements de Travailleurs Étrangers* (GTE). Tenint en compte tot això, cal considerar com a subàmbit la “II Guerra Mundial” i al costat incorporar-hi els epígrafs necessaris per tal de descriure millor les casuístiques que s’hi donen. Al projecte sobre la mortalitat a l’exili recomptem mil quatre-centes trenta-una víctimes en aquesta situació. Tenint en compte els epígrafs descriptius, la distribució de les víctimes és la següent:

II Guerra Mundial	Defuncions
(sense epígraf)	771
Presó i/o camp d'internament	608
Acció vinculada amb la Resistència	28
Repressió de l'exèrcit nazi sobre la població civil	22
Bombardeig	2
Total	1.431
Gràfic: elaboració pròpia	

Amb l'inici de la II Guerra Mundial, l'internament dels refugiats exiliats als camps de concentració de l'Estat francès, va continuar de la mateixa manera i amb les mateixes pèssimes condicions. Pocs dies després de l'inici del nou conflicte, el 4 de setembre de 1939, moria al Camp de Vernet d'Arieja, Sebastià Vallverdú Vallverdú⁴³⁴. El 13 d'octubre de 1939 moria també a l' Antic Hospital Militar del carrer mariscal Foch de Perpinyà. Bernat Brió Domènech, natural del barri de Sant Martí de Provençals a Barcelona, internat al camp d'internament del Barcarès⁴³⁵.

Cap d'aquestes dues morts difereix de les anteriors que hem considerat dins del subàmbit “presó i/o camp d'internament francès”, però a mida passen els

⁴³⁴ "Liste des personnes inhumées au camp du Vernet établie à partir de l'enquête menée en décembre 2006", Région Midi-Pyrénées. Direction de la Culture et de l'Audiovisuel, service Connaissance du Patrimoine – Patrick Roques, 2010. <http://195.114.114.17/fileadmin//DOC_LIE/IVR73/IA09ANEX/IA09000585_01.PDF> (consulta: octubre 2022).

⁴³⁵ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO),), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 10. *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 172v núm. 1716. Perpinyà.

mesos, anem veient com les coses canvien. El 24 de desembre de 1939, documentem la mort de la nena Hortènsia Cortina Vidal a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà. L'Hortènsia havia nascut tot just feia un any a Clarmont d'Alvèrnia (Clermont-Ferrand). El 26 de maig de 1938, la seva família havia hagut de fugir de les tropes rebels que arribaren a Alós d'Isil (Pallars Sobirà). La mare de l'Hortènsia estava en estat i va donar a llum a la ciutat on van fer cap com a exiliats. A Clarmont van ser allotjats en un *Centre d'Hébergement* que s'havia organitzat aprofitant les instal·lacions en desús d'una antiga caserna de cavalleria, la Caserna Griveaubal. Amb l'esclat de la guerra, va recuperar-se la caserna per a usos militars, per tant, les persones acollides van ser distribuïdes en diferents camps⁴³⁶.

La mort de l'Hortènsia està clarament vinculada a les circumstàncies del conflicte, com també ho estan les defuncions de Pere Freixas Jané, natural de Mataró (Maresme)⁴³⁷, i Marià Traiter, natural d'Olot⁴³⁸. Tant l'un com l'altre, moriren estant en una CTE el 2 de febrer de 1940 i l'1 de desembre de 1939, respectivament. Finalment, esmentarem el cas de Carles Casamajó Ballart, que a tall de curiositat direm que era l'avi del president de la Generalitat Carles Puigdemont. Va fer exili el febrer de 1939 i va estar internat en diversos camps. El 1943, moria al Camp de Noé (Alta Garona), creat dos anys abans per tal de recloure-hi exiliats espanyols i jueus⁴³⁹. Aquestes morts en situació d'internament, ja vinculades a la II Guerra Mundial, les agruparem sota l'epígraf "presó i/o camp d'internament".

De la mateixa manera que en definir els àmbits per a la Guerra Civil ens cal parlar de les repressions exercides sobre la població civil tant per part de comitès, patrulles o escamots revolucionaris, com per part dels exèrcits republicà o rebel, en entrar dins d'un nou període bèl·lic també trobem

---

⁴³⁶ RIUDOR, 2018, 230. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 10. *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 203v núm. 2030. Perpinyà.

⁴³⁷ Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), Base de dades d'internats dels camps dels Pirineus Orientals (1939-1942), [en línia] <https://archives-camps.cg66.fr/basescamps>, fitxes referenciades amb els números 77398 i 3295.

⁴³⁸ PLA, 1982.

⁴³⁹ "Votaré per tu", campanya per al 9N, <<http://www.carlespuigdemont.cat/2014/11/07/votare-per-tu-duc-el-teu-nom-perque-no-ens-oblidem-que-vas-vau-existir/>> (consulta: octubre 2022).

violències arbitràries que s'acarnissen amb la població més indefensa i vulnerable.

A França, un dels referents d'aquesta violència arbitrària de l'exèrcit d'ocupació alemany sobre la població civil, el constitueix l'atac indiscriminat que el 1r Batalló del 4rt Regiment Der Führer de la 2a SS-Panzerdivision, conegut com Das Reich, va infligir sobre la població d'Orador de Glana (Alta Viena). Un total de sis-centes quaranta-tres persones de totes les edats i condicions, foren assassinades el 10 de juny de 1944. Entre elles dinou catalans d'origen i/o residència moriren en aquella data. Com a exemple representatiu d'aquestes víctimes tenim les germanes Angelina i Emília Masachs Borrueu, naturals de Sabadell. Tenien 7 i 11 anys quan foren assassinades⁴⁴⁰. Les víctimes d'aquestes situacions repressives les agrupem sota l'epígraf "repressió de l'exèrcit nazi sobre la població civil".

Un altre aspecte de l'afectació de les guerres sobre la població civil són els bombardejos que els exèrcits en combat efectuen sobre les viles i ciutats, ja sigui en contextos d'ocupació, o com a ràtzies per abatre possibles objectius militars i estratègics. Els bombardejos aturen la vida quotidiana de les persones a les quals els sorprèn la desgràcia i la mort en el desemparament de la feina de cada dia. Cal fer un exhaustiu treball encara per recuperar els noms de les víctimes catalanes i espanyoles que, estant en condició d'exiliats, moriren per atacs aeris damunt de França, dins el context de la Segona Guerra Mundial. Com a exemples esmentarem els dos casos que per ara tenim documentats. Són el d'en Bernabé Palomero Álvarez, natural de Vic, mort a Marsella (Boques del Roine) el 21 de setembre de 1941⁴⁴¹. I el d'en Josep Puigvert Puig, natural de Seròs (Segrià), mort a Pontivy (Morbihan) el 1944⁴⁴². Aquestes víctimes s'agrupen sota l'epígraf "bombardeig".

El fet que l'elaboració de la nòmina d'exiliats morts a França durant els anys de la Segona Guerra Mundial es trobi a les beceroles de la seva realització, fa

---

⁴⁴⁰ FERRER, 2019, 119-137. Vegeu també: <https://museus.sabadell.cat/mhs/exposicions-temporals-museu-historia/antigues/1216-23-llambordes-stolpersteine-en-record-de-les-germanes-emilia-i-angelina-masachs-borrueu>

⁴⁴¹ Arxiu/Fons municipal, Fons administració local_Expedients Orfes i Beneficència. Llibre d'Orfes, Vic.

⁴⁴² SANJUAN, 1998, 294, 317.

que en la base de dades de Cost humà encara no hi figuri cap víctima etiquetada sota l'epígraf "acció vinculada amb la Resistència". Tanmateix ens fixarem en dos casos que figuren en la recerca del Cost humà de l'Exili.

En primer lloc, el d'en Modesto Clotet Cartells⁴⁴³, tenia 36 anys quan va morir el 28 de maig de 1944 al lloc de Vaussujean (Sent Sebastian, Creuse). Segons les fonts consultades, en Modesto era un refugiat espanyol enrolat a les Forces Franceses de l'Interior (FFI). Anava amb un grup de resistents per portar a terme la missió de recepció d'un "*parachutage*"⁴⁴⁴ quan van caure en una emboscada. Havien estat denunciats⁴⁴⁵.

El segon exemple que proposem és el d'en Joaquim Olmos, natural de Sabadell (Vallès Occidental). Formava part de la 15 Brigada 3a Divisió de l'Agrupación Guerrillera Española (AGE). Va morir als combats del Pla de "La Parade", a Ura e la Parada (Losera), el 28 de maig de 1944, quan tenia 24 anys. Sembla que el grup, igual que en d'en Clotet, havia de rebre un "*parachutage*", quan foren sorpresos per l'exèrcit alemany⁴⁴⁶.

Finalment ens cal considerar l'epígraf "lluita antifranquista". Després de l'inici de la Batalla de Normandia i de l'alliberament de França vers l'agost de 1944, centenars de guerrillers espanyols es concentraren a la zona de Tolosa de Llenguadoc. La lluita per a ells no finalitzava amb l'alliberament de l'Estat francès, sinó que era l'inici del restabliment de la República a l'Estat espanyol. El PCE i la *Unión Nacional Española* (UNE) havien començat a organitzar aquests grups guerrillers per tal de preparar el que fou anomenat *Operación Reconquista de España*. El 19 d'octubre de 1944 s'inicià de forma oficial l'operació, tot i que mesos abans ja es començaven a fer preparatius sobre el terreny. Els maquis travessaven els Pirineus per diferents indrets amb l'objectiu de tombar el règim franquista. iniciaren atacs simultanis en diversos punts del territori pirinenc. La Val d'Aran es convertí en l'objectiu central de la invasió que

---

⁴⁴³ Els noms referenciats amb un número de registre acompanyat de les lletres ID-RE, són víctimes que encara només consten a la base de dades del Cost humà de l'Exili.

⁴⁴⁴ En terminologia de lluita resistent s'entenia per "*parachutage*" l'acció de lliurament de material, generalment armes, que es rebia de nit mitjançant el seu llançament amb paracaigudes.

⁴⁴⁵ Vegeu: <https://fusilles-40-44.maitron.fr/spip.php?article178667>

⁴⁴⁶ FERNÁNDEZ, 1975, 14-23.

va durar deu dies fins a la retirada dels guerrillers per l'arribada d'efectius de l'exèrcit⁴⁴⁷.

El banc de dades del Cost humà recull la defunció de cinquanta-set homes en aquests combats d'octubre de 1944. Ells eren exiliats catalans i espanyols que moriren en la darrera escomesa de la II Guerra Mundial, un conflicte que per a ells era la continuïtat de la Guerra Civil en què molts havien lluitat. Una de les víctimes és Josep Isús Rosell, natural de València d'Àneu (Pallars Sobirà). Com a coneixedor del territori que era, va entrar amb els maquis per tal de fer-los de guia. Va morir en un combat contra la Guàrdia Civil per la conquesta del poble Alòs d'Isil (Pallars Sobirà)⁴⁴⁸. Esmentarem també el cas de Josep Simó Pinyol, natural de Tivenys (Baix Ebre), el qual va morir als combats de Dorve (Pallars Sobirà) el dia 19 d'octubre de 1944. D'ell altres fonts informaven que havia mort en combat contra els alemanys el 15 de juny de 1944. La localització de la seva defunció al Llibre Parroquial de Defuncions d'Esterri d'Àneu, ens descarta la versió de la seva mort en una acció de la resistència⁴⁴⁹.

El fracàs de l'*Operación Reconquista* posa el punt i final a les aspiracions immediates de tornar a instaurar la República. Tanmateix, el PCE va continuar promovent la lluita antifranquista des de l'interior, amb aportació de recursos i l'articulació de les agrupacions guerrilleres existents. El novembre de 1944 es constitueix l'Agrupació Guerrillera de Llevant al Maestrat. L'agost de 1946, passà a denominar-se Agrupació Guerrillera del Llevant i Aragó (AGLA) i estén el seu radi d'acció a Castelló, València, Terol i Conca. A França la lluita clandestina també va continuar però va veure's extremadament afectada el setembre de 1950, quan la policia francesa inicia l'anomenada operació Bolero-Paprika, que va suposar la prohibició dels partits comunistes estrangers i la detenció de molts dels seus militants⁴⁵⁰.

La lluita antifranquista a l'interior va començar a patir el principi de la fi en el moment en què la xarxa de suport de l'AGLA comença a veure's assetjada per

---

⁴⁴⁷ ARASA, 2004, 181 i ss.

⁴⁴⁸ SÁNCHEZ AGUSTÍ, 1999, 162, 165-166; SÁNCHEZ AGUSTÍ, 2008, 25.

⁴⁴⁹ SÁNCHEZ AGUSTÍ, 1999, 162, 166, 176. SÁNCHEZ AGUSTÍ, 2008, 26. Arxiu/Fons Parroquial, Llibre/s parroquials de Defuncions-Llibre/s registre d'Òbits, L. (1912-1976) f. 77 r. Est. d'Àneu, Arxiu Parroquial Valls d'Àneu.

⁴⁵⁰ SÁNCHEZ, 2007, 53; GONZÁLEZ, 2017; 367.

les accions de la Guàrdia Civil comanades pel general Manuel Pizarro. El novembre de 1949, l'organització rebé un cop molt important amb la mort de 12 maquis. A la llarga, la pressió exercida per la Guàrdia Civil va fer que l'organització s'afeblís cada cop més fins que a la primavera de 1952 el PCE va desmobilitzar els darrers guerrillers que restaven en actiu i iniciés la seva evacuació cap a França⁴⁵¹.

Actualment, la recerca del projecte del Cost humà a l'Exili s'està centrant en l'elaboració sistemàtica de la nòmina de víctimes esdevingudes durant els anys 1939 i 1940 al departament dels Pirineus Orientals. Tot i això s'ha fet sondejos en altres departaments, com en la capital de l'Erau, Montpeller, i en poblacions de l'Arieja, Aude i Alta Garona, de la mateixa manera que també s'han recollit noms entre els llistats publicats en memòria de les víctimes franceses de la Segona Guerra Mundial. La recerca en l'àmbit de la mort en lluita antifranquista es troba en un estadi molt inicial, d'aquí que només es disposi de dos noms. La primera víctima a la qual cal que fem referència és Miquel Silvestre Talón, natural de Villena (Alacant, País Valencià). Fou militant del moviment anarquista de Barcelona. Durant la guerra va combatre en la 119 Brigada Mixta de la 26 Divisió. Va marxar a l'exili i va estar internat al camp de Vernet. En plena Segona Guerra Mundial observem la seva participació en xarxes d'evasió fent de passador de fugitius del nazisme. Finalitzada la guerra, va continuar entrant clandestinament en territori espanyol. El 17 de març de 1946 el seu cadàver va ser trobat al canal du Midi, prop de Tolosa, dins d'un sac lligat amb un fil ferro. Sembla que podria haver estat assassinat per elements comunistes o anarquistes que l'haurien considerat un traïdor⁴⁵².

L'altra víctima a la qual ens referíem és Redempció Querol Broto, natural de Torrelles de Llobregat (Baix Llobregat). Era filla del metge Isidre Querol, de l'Hospital Varsòvia de Tolosa de Llenguadoc. Va ser trobada morta estrangulada el dia 6 d'abril de 1950, dins d'una caixa al riu Garona. El seu espòs Miquel Montané Escalas, va morir l'endemà a Maçanet de Cabrenys, en

---

⁴⁵¹ PAGÈS, 2016, 34.

⁴⁵² ROMERO, 2018, 364.

un enfrontament amb la Guàrdia Civil mentre feia trànsit fronterer clandestí i retornava a França⁴⁵³.

6.3. Origen i edat de les víctimes a l'exili

La majoria de les tres mil cinc-centes vuit víctimes que conté actualment el banc de dades de la recerca del Cos humà de l'Exili eren, evidentment, originàries de l'Estat espanyol. Tot i així hi ha cent setanta-vuit casos, en què el país d'origen és un altre, tal i com s'aprecia en el següent quadre:

País d'origen	Defuncions
Espanya	3.330
França	145
Portugal	3
Filipines	3
Cuba	3
Argentina	3
Suïssa	2
Alemanya	2
Polònia	1
Hongria	1
Brasil	1
Uruguay	1
Paraguai	1
Itàlia	1
Bèlgica	1
Iugoslàvia	1
Txecoslovàquia	1
Marroc	1
Noruega	1
Irlanda	1
(es desconeix)	5
Total general	3.508

Taula: elaboració pròpia

⁴⁵³ *Diario de Burgos*, 13 d'abril de 1950, núm. 18.369, p. 1; *La Vanguardia Española*, 18 d'abril de 1950, p. 13; "Ya se matan entre ellos los rojos españoles. El desgraciado caso del matrimonio Muntaner-Quero" a *Los Sitios de Gerona* [Girona, Editorial Prensa Ibérica] (30 abril 1950) núm. 2356, p. 6; MARTÍNEZ; PAGÈS, 2000, 935; GAITX, 2020, 115.

Observem que hi ha cent quaranta-cinc defuncions de persones que ens consten nascudes a França una xifra molt elevada en comparació amb els altres països, que tot just recompten entre una i tres persones com a màxim. El motiu d'aquesta diferència és que, de fet, estem observant la mortalitat infantil d'aquells naixements que s'esdevenen a l'exili. Si ens fixem en les edats que tenien les persones originàries de França, veurem que pràcticament totes les defuncions es produeixen en la franja de 0 a 4 anys. Estem parlant de cent trenta-sis casos.

País d'origen França	
Grups d'edat	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	136
GRUP 02: de 5 a 9 anys	1
GRUP 04: de 15 a 19 anys	1
GRUP 05: de 20 a 24 anys	2
GRUP 06: de 25 a 29 anys	1
GRUP 08: de 35 a 39 anys	1
GRUP 11: de 50 a 54 anys	1
GRUP 14: de 65 a 69 anys	1
GRUP 15: de 70 a 74 anys	1
Total	145
Taula: elaboració pròpia	

Si ens fixem en el lloc de naixement d'aquests infants, detectem un grup de vint-i-set criatures que havien nascut a la Maternitat d'Elna. La història d'aquesta maternitat suïssa al capdavant de la qual hi havia Elisabeth Eidenbenz, és sobradament coneguda i reconeguda. La Maternitat d'Elna va permetre a moltes dones que es trobaven tancades als camps d'internament, sobreviure a una mort més que segura, tant per a elles com per als infants que havien de portar al món⁴⁵⁴. Del drama de la mort als camps, observem la defunció de dues criatures mortes al néixer al Camp d'Argelers. Ens referim a Isabel Guerrero Beltrin que nasqué prematurament el 9 de febrer de 1940 i a un altre infant, no sabem si nen o nena, de cognoms Suárez Burro que va néixer mort el 17 de març de 1940. Les seves mares havien estat ateses a la

---

⁴⁵⁴ CASTANIER, 2009.

infermeria del camp però les condicions i els pocs mitjans disponibles que hi havia no van permetre salvar els seus fills⁴⁵⁵.

A la Maternitat d'Elna hi van nàixer cinc-centes noranta-set criatures en correctes condicions sanitàries. Malauradament, no totes sobrevisqueren. L'oasi que suposava la maternitat s'esvaïa en el moment en què mares i fills havien de retornar a l'infern concentracionari. Es passava de l'esperança a l'abisme i a un tràgic destí que es convertia en inevitable com els succeí a Carles Galera Hostal de cinc mesos⁴⁵⁶, Emilio Pérez Aranda de 6 mesos⁴⁵⁷ i Jorge Sánchez Vidal de dos mesos. Tots tres havien nascut a la Maternitat d'Elna i moriren pocs mesos després, entre l'agost i el novembre de 1940, a l'Hospital del camp d'Argelers⁴⁵⁸.

Si considerem aquelles persones que consten originàries d'altres països, veiem que són vint-i-vuit, a les quals podem afegir cinc persones més de les quals no tenim cap detall de la seva procedència. Entre totes aquestes víctimes localitzem catorze brigadistes internacionals naturals d'Alemanya (2), Irlanda (1), Itàlia (1), Iugoslàvia (1), Noruega (1), Polònia (1), Suïssa (1) i Txecoslovàquia (1). Quatre d'aquestes defuncions es produïren entre el juny i l'agost de 1938. La majoria, set en total, van tenir lloc durant els mesos de febrer i març de 1939. Les altres tres morts es van produir el 1940.

Si ens fixem en la comunitat o regió d'origen de les tres mil tres-centes trenta víctimes originàries d'Espanya, veiem que la majoria són naturals de Catalunya. En total constatem origen català per a vuit-centes cinquanta-cinc persones, que representen el 25,68% dels originaris d'Espanya.

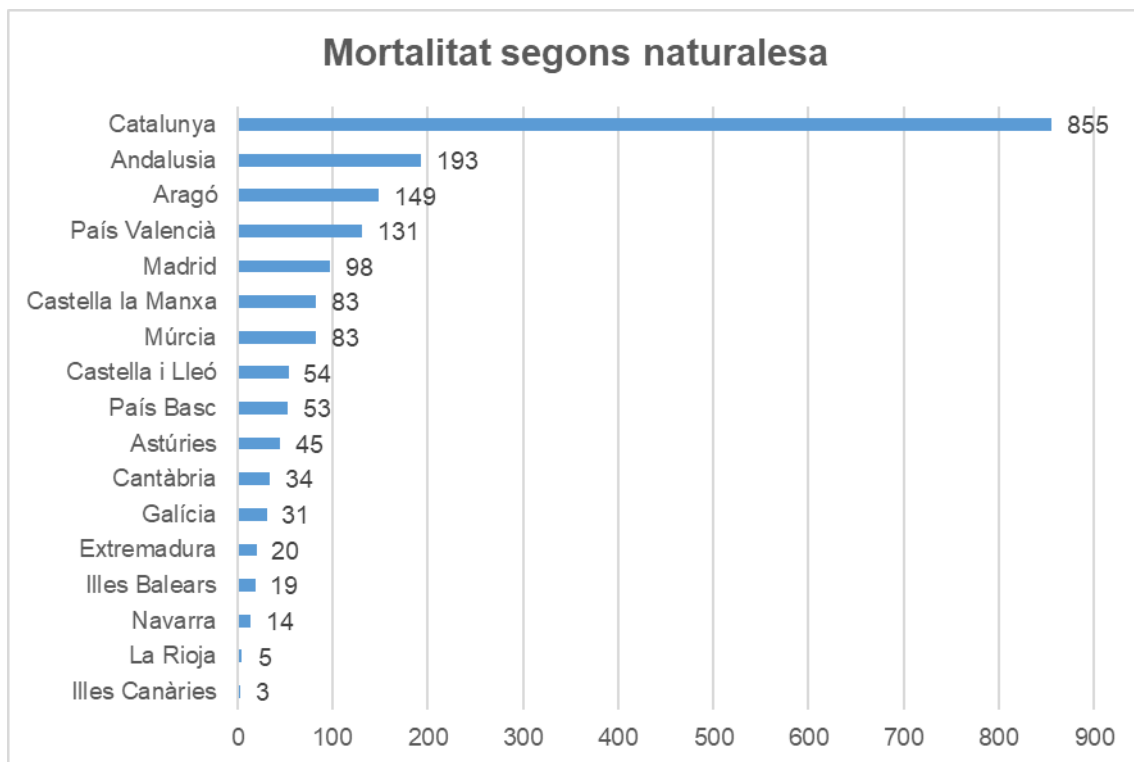
---

⁴⁵⁵ *Mairie d'Argelès, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1940 núm. 3. Argelers.

⁴⁵⁶ *Mairie d'Argelès, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1940 núm. 95. Argelers.

⁴⁵⁷ *Mairie d'Argelès, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1940 núm. 98. Argelers.

⁴⁵⁸ *Mairie d'Argelès, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1940 núm. 133. Argelers.

Gràfic: elaboració pròpia

Cal, però, tenir en compte diverses qüestions abans de precipitar-se en les conclusions. La primera que cal considerar és que no es disposa de la informació de comunitat o regió d'origen de tots els refugiats registrats. De les tres mil tres-cents trenta persones que sabem que eren originàries d'Espanya, n'hi ha mil quatre-cents seixanta de les quals no en tenim cap més dada, la qual cosa significa que no sabem de quina comunitat o regió eren. Aquestes persones representen el 43,84 % de les víctimes originàries d'Espanya, són poc menys de la meitat.

Comunitat / regió origen	Defuncions	Percentatge
Catalunya	855	25,68%
Andalusia	193	5,80%
Aragó	149	4,47%
País Valencià	131	3,93%
Madrid	98	2,94%
Múrcia	83	2,49%
Castella la Manxa	83	2,49%
Castella i Lleó	54	1,62%
País Basc	53	1,59%

Astúries	45	1,35%
Cantàbria	34	1,02%
Galícia	31	0,93%
Extremadura	20	0,60%
Illes Balears	19	0,57%
Navarra	14	0,42%
La Rioja	5	0,15%
Illes Canàries	3	0,09%
(es desconeix)	1.460	43,84%
Total	3.330	100,00%
Taula: elaboració pròpia		

Si posem el focus en l'any 1939, moment de la Retirada, podem suposar que molta de la població civil que fugí era originària de Catalunya. Amb tot cal tenir clar que en la retirada militar hi havia combatents de tot l'Estat espanyol, si bé les darreres lleves cridades a combatre es nodriren d'homes i joves catalans. Pel que fa a la retirada civil també cal que tinguem present que foren moltes les famílies de refugiats de guerra d'arreu que fugiren cap a França en aquell moment. Si considerem el lloc d'origen i l'any de la mort, obtindrem les següents dades:

Comunitat / regió origen	Defuncions 1939	Percentatge
Catalunya	516	28,79%
Andalusia	92	5,13%
Aragó	76	4,24%
País Valencià	75	4,19%
Madrid	54	3,01%
Castella la Manxa	54	3,01%
Múrcia	38	2,12%
País Basc	27	1,51%
Astúries	26	1,45%
Castella i Lleó	25	1,40%
Galícia	18	1,00%

Comunitat / regió origen	Defuncions 1939	Percentatge
Cantàbria	14	0,78%
Extremadura	7	0,39%
Navarra	6	0,33%
La Rioja	2	0,11%
Illes Canàries	2	0,11%
Illes Balears	2	0,11%
(es desconeix)	758	42,30%
Total general	1.792	100,00%
Taula: elaboració pròpia		

L'any 1939, tenim documentada la mort de mil set-centes setanta-dos persones originàries d'Espanya, cinc-centes setze de les quals tenim constància que tenien origen català. Aquestes víctimes catalanes de 1939 representen un 28,79 % de les morts produïdes aquell any i cal tenir en compte que desconeixem la comunitat o regió d'on eren originàries set-centes cinquanta-vuit persones d'origen espanyol, que representen un 42,30 % de les defuncions de 1939.

Per a l'any 1940 el nombre de víctimes documentades va ser de tres-centes cinquanta-sis. Observem que hi ha noranta-tres persones originàries de Catalunya, que representen un 26,12 % de la mortalitat registrada aquell any. De víctimes de les quals no coneixem la comunitat o regió d'origen, n'hi ha cent vint-i-tres que representen el 34,55 %:

Comunitat / regió origen	Defuncions 1940	Percentatge
Catalunya	93	26,12%
Andalusia	33	9,27%
Aragó	30	8,43%
Madrid	17	4,78%
País Valencià	10	2,81%
Galícia	8	2,25%

Comunitat / regió origen	Defuncions 1940	Percentatge
Castella la Manxa	7	1,97%
Cantàbria	7	1,97%
Múrcia	7	1,97%
Astúries	6	1,69%
País Basc	5	1,40%
Castella i Lleó	4	1,12%
Illes Balears	3	0,84%
Extremadura	2	0,56%
La Rioja	1	0,28%
(es desconeix)	123	34,55%
Total	356	100,00%

Taula: elaboració pròpia

El 1941 continuem observant que les defuncions de persones originàries de Catalunya representen prop d'una quarta part de les produïdes aquell any:

Comunitat / regió origen	Defuncions 1941	Percentatge
Catalunya	56	24,78%
Andalusia	17	7,52%
Aragó	8	3,54%
Castella i Lleó	7	3,10%
Astúries	7	3,10%
Cantàbria	6	2,65%
País Valencià	6	2,65%
Madrid	6	2,65%
Castella la Manxa	5	2,21%
País Basc	4	1,77%
Múrcia	4	1,77%
Galícia	2	0,88%
Extremadura	2	0,88%
Navarra	2	0,88%
La Rioja	1	0,44%
Illes Balears	1	0,44%
(es desconeix)	92	40,71%

Comunitat / regió origen	Defuncions 1941	Percentatge
Total general	226	100,00%
Taula: elaboració pròpia		

A partir de 1942, tot i que es continua veient que, numèricament, la majoria de les defuncions són de gent originària de Catalunya, percentualment tenen una representativitat molt menor. Estem davant d'un 13,94 % de les defuncions de 1942, d'un 13,61 % de les de 1943 i d'un 13,03 % de les de 1944:

Comunitat / regió origen	Defuncions 1942	Percentatge
Catalunya	23	13,94%
Andalusia	10	6,06%
Aragó	5	3,03%
Illes Balears	3	1,82%
Castella la Manxa	2	1,21%
Astúries	2	1,21%
País Basc	2	1,21%
Madrid	2	1,21%
Castella i Lleó	2	1,21%
Extremadura	1	0,61%
Illes Canàries	1	0,61%
País Valencià	1	0,61%
(es desconeix)	111	67,27%
Total general	165	100,00%
Taula: elaboració pròpia		

Comunitat / regió origen	Defuncions 1943	Percentatge
Catalunya	20	13,61%
País Basc	4	2,72%
Madrid	3	2,04%
Navarra	3	2,04%
Castella i Lleó	3	2,04%
País Valencià	3	2,04%
Aragó	3	2,04%
Andalusia	2	1,36%
Cantàbria	2	1,36%
Illes Balears	2	1,36%
Galícia	1	0,68%

Comunitat / regió origen	Defuncions 1943	Percentatge
Castella la Manxa	1	0,68%
Múrcia	1	0,68%
Extremadura	1	0,68%
(es desconeix)	98	66,67%
Total	147	100,00%

Taula: elaboració pròpia

Comunitat / regió origen	Defuncions 1944	Percentatge
Catalunya	55	13,03%
Andalusia	34	8,06%
Múrcia	33	7,82%
País Valencià	33	7,82%
Aragó	21	4,98%
Madrid	13	3,08%
Castella la Manxa	13	3,08%
Castella i Lleó	13	3,08%
País Basc	8	1,90%
Extremadura	7	1,66%
Illes Balears	7	1,66%
Cantàbria	4	0,95%
Astúries	3	0,71%
Galícia	2	0,47%
Navarra	2	0,47%
(es desconeix)	174	41,23%
Total	422	100,00%

Taula: elaboració pròpia

En parlar de la mortalitat el primer any d'exili, cal que ens referim a la situació patida durant l'èxode per tal d'explicar les altes mortalitats que es registraren durant els mesos de febrer i març. De fet, en parlar dels àmbits i de la definició que en fem, ja hem assenyalat que bona part d'aquestes morts són conseqüència de les privacions i males condicions viscudes durant aquest trajecte. La mala alimentació, l'esgotament, el fred i altres inclemències que es van haver de suportar durant el trajecte, sumades a les pèssimes condicions d'acollida fan que les primeres persones que emmalalteixin siguin els més febles. La vulnerabilitat ens fa pensar en els infants més petits i en la gent més

gran. Pel que fa als ancians, víctimes d'aquest fatídic trajecte, ja hem fet esment al cas de la mare de Frederica Montseny, Teresa Mañé Miravet que tenia 73 anys quan va morir, però també ens serveixen d'exemple els casos de José Ugarte Mas⁴⁵⁹ i Mariano Cruellas Gómez⁴⁶⁰ que tenien 80 i 86 anys respectivament quan moriren, el primer a l'Antic Hospital Militar i el segon a l'Hospital de Sant Joan de Perpinyà, a finals de febrer de 1939. Però si observem la gràfica de l'edat de la mortalitat a l'exili d'aquest any, la repercussió numèrica de les defuncions dels ancians és molt menor que l'impacte en altres grups d'edat. L'explicació a aquesta situació passa per considerar que hi havia molta menys gent d'edat avançada entre la població que va fugir. La incidència de la mortalitat entre els grups d'edat més avançada, només la podríem valorar si tinguéssim dades de la totalitat de la gent que va passar la frontera, informació que, com és sabut, no es disposa.

Tanmateix, pel que fa la mortalitat infantil, dels menors de cinc anys, la gràfica de 1940 ens mostra una elevada incidència que posaria de manifest aquestes condicions viscudes durant el viatge i en el pèssim acolliment. Però tot i que la gràfica mostra una elevada mortalitat infantil durant el 1939 el pic es produeix en el grup d'edat entre els 20 i els 24 anys. La major part d'aquests casos el conformen les morts dels combatents evacuats, convalescents de ferides i malalties, que hem considerat en l'àmbit d'acció de guerra, els quals conformà també un grup vulnerable al qual passà factura els estralls dels combats, l'evacuació i la mala atenció sanitària.

De totes maneres, la gràfica de 1939 presenta una fotografia que mostra una mortalitat elevadíssima per a totes les franges d'edat. Això és especialment evident si es compara amb la gràfica de l'edat de la mortalitat a l'exili de l'any següent. La gràfica de 1940 continua mostrant una mortalitat infantil molt alta, pràcticament igual a l'any anterior (cent cinquanta-cinc defuncions el 1939 i cent quaranta-tres defuncions el 1940), pel que fa al grup de menors de cinc anys. La gran mortalitat que presentava la resta de la població durant el 1939,

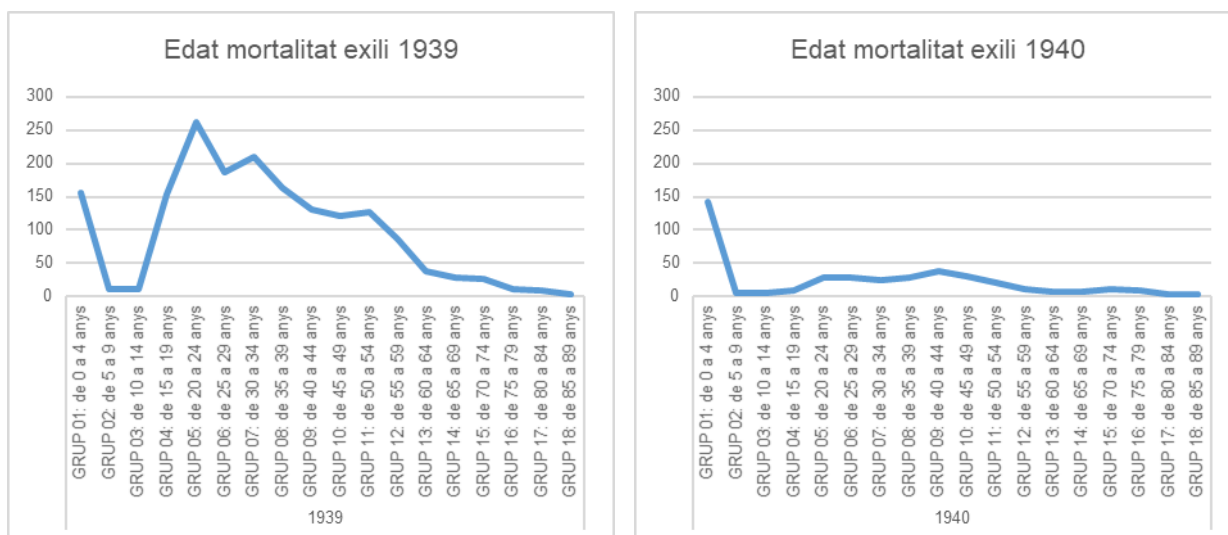
---

⁴⁵⁹ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 34 núm. 333. Perpinyà. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 10.

⁴⁶⁰ *Mairie de Perpignan, Actes d'État Civil. Acte de décès*, T. 1939 f. 33v núm. 326. Perpinyà. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals (ADPO), *Fichier alphabétique des décédés à l'hôpital (Perpignan)*, 66-1787W, p. 64.

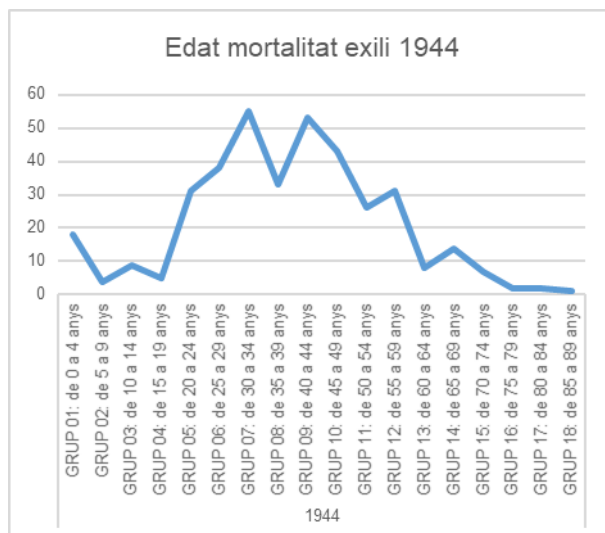
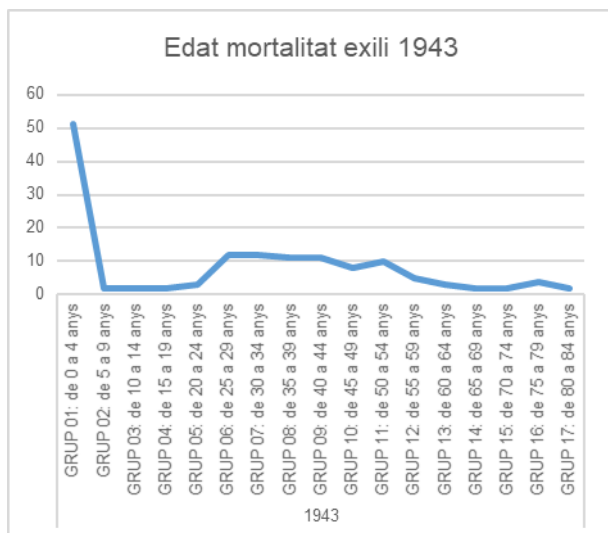
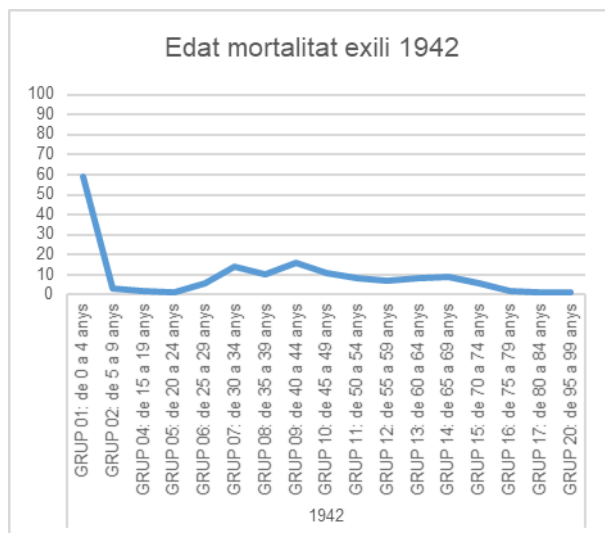
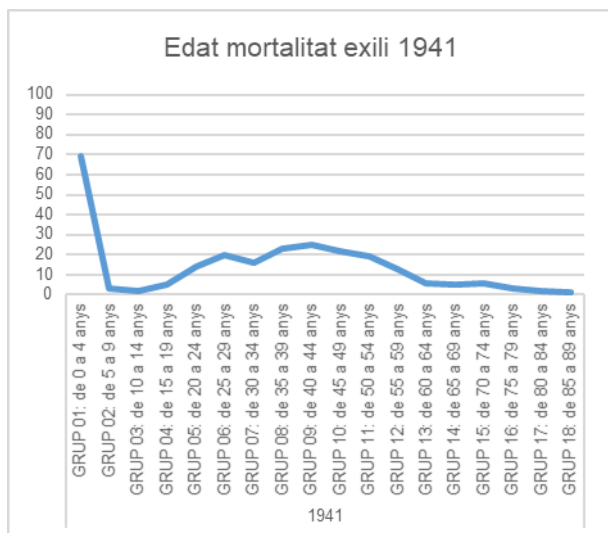

es veié molt reduïda el 1940, situant-se sempre per sota de les cinquanta defuncions, tal i com podem apreciar en els següents gràfics:

Gràfics: elaboració pròpia

Pel que fa als anys 1941, 1942 i 1943, veiem unes gràfiques semblants en les que continua destacant una mortalitat elevada pel que fa als menors de cinc anys, una mortalitat sostinguda entre els 20-60 anys i una mortalitat aparentment menor en les franges d'edat més altes que respon al fet que hi ha menys població d'edats avançades. Però tot i que la recerca es troba en un estat força inicial més enllà de 1940, el gràfic de l'any 1944 ja ens mostra una situació ben diferent, produïda durant el darrer any de la Segona Guerra Mundial a França. Per aquell any, la mortalitat dels menors de cinc anys, tot i que encara destaca al gràfic, se'ns mostra molt menor que els anys anteriors. Destaca, per primer cop, un repunt al grup d'edat de 10 a 14 anys tot i que inferior al del grup dels infants més petits. En els grups compresos entre els 20 i els 59 anys, les mortalitats es disparen i s'eleven fins a cinquanta-cinc defuncions per al grup d'edat de 30 a 34 anys i cinquanta-tres defuncions per al grup d'entre 40 a 44 anys:

Gràfics: elaboració pròpia

6.4. Causes de la mort

L'anàlisi de les causes de la mort pel que fa al període comprès entre el febrer de 1939 i el desembre de 1940 es basen en les dades provenen del projecte del Cost humà de l'Exili i de la recerca que ha estat duta a terme en el buidat sistemàtic de les fonts hospitalàries del departament dels Pirineus Orientals.

En relació a les causes de la mort, ja hem indicat en l'apartat dedicat a la població refugiada que distingim entre tres tipus de causa genèrica: malaltia, ferides i suïcidi. Del total de dos mil dos-cents vuitanta-vuit defuncions

documentades entre el febrer de 1939 i el desembre de 1940, hem pogut classificar la causa genèrica de la mort per a mil nou víctimes. Observem que la major part de les defuncions s'esdevingueren per malaltia, un 94,96 % del total de causes conegudes. Per ferides veiem que foren un 6,54% les morts sobrevingudes i pel que fa al suïcidi es registra un percentatge del 0,5%.

Causa genèrica	Defuncions	%
Malaltia	938	92,96%
Ferides	66	6,54%
Suïcidi	5	0,50%
Total	1.009	100,0 %

Taula: elaboració pròpia

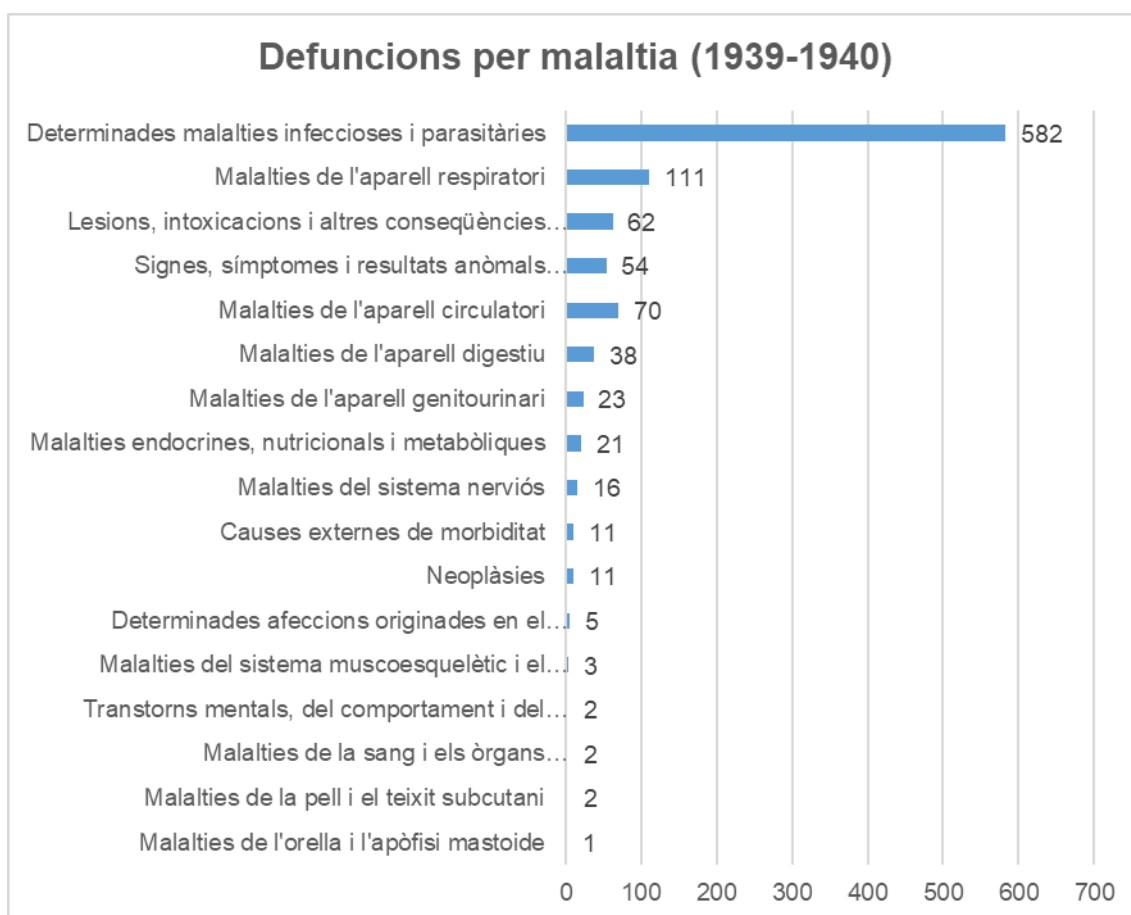
De la mateixa manera que quan parlàvem de les causes de la mort en el cas dels refugiats de guerra, aquí també hem fet l'esforç d'endregar i sistematitzar-les utilitzant la CIM elaborada per l'OMS i traduïda al català pel Departament de Salut de la Generalitat de Catalunya⁴⁶¹. Dels vint-i-dos grups que considera la CIM, se n'ha utilitzat disset i incloem en aquest llistat, també les defuncions produïdes com a conseqüència de ferides (vegeu la taula 1 de l'annex). Assenyallem el fet que indiquem, en el quadre anterior, que hi ha mil nou víctimes amb causa genèrica atribuïda i, tanmateix, quan apliquem la classificació de la CIM indiquem que en són mil catorze. Les víctimes de decalatge corresponen a cinc casos de difícil atribució, inclosos sota la categoria "causes externes de morbiditat".

En el cas de les defuncions en què les ferides en foren la causa genèrica, veiem en el quadre anterior que en trobem seixanta-sis casos, dels quals (i observant el quadre següent) veiem que seixanta-dos ens queden sota la categoria de "lesions, intoxicacions i altres conseqüències de causes externes". Els altres quatre moriren com a conseqüència de tètanus i septicèmies derivades de les ferides, per tant han estat inclosos sota la categoria de "determinades malalties infeccioses i parasitàries".

Tenint en compte els grups de malalties de la CIM, obtenim el següent gràfic en el qual podem se'ns posa de manifest que foren les malalties infeccioses i

⁴⁶¹ Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT DE SALUT: "CIM-10-MC Tabular". [en línia] <<http://www.gencat.cat/catsalut/cim-10-mc-scp/tabular.html>> [consulta: octubre 2022].

parasitàries les que causaren més estralls entre la població exiliada durant els anys 1939-1940. Concretament, representen el 58% de la mortalitat amb causa coneguda.

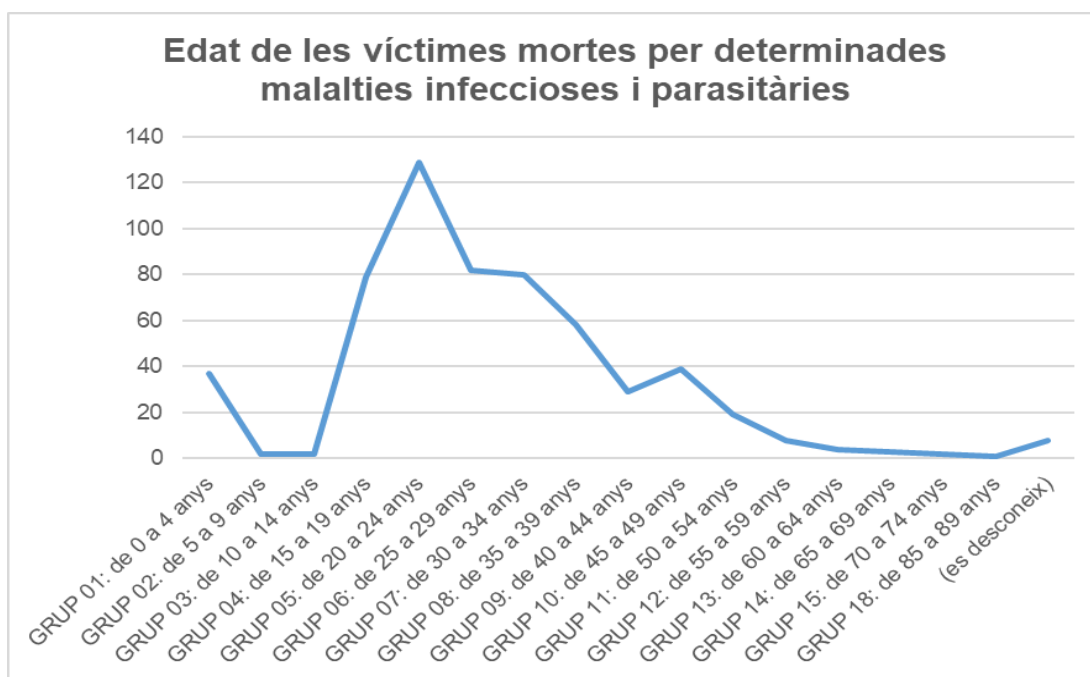
Gràfics: elaboració pròpia

Si anem a veure quines són, concretament, aquestes malalties infeccioses i parasitàries que més mortalitat produïren (vegeu la taula 2 de l'annex), veurem que la febre tifoide va ser la que més va afectar, registrant-se un 24 % de les defuncions. En relació a aquesta mortalitat cal fer esment a l'Antic Hospital Militar de Perpinyà. L'edifici, que recuperava l'ús hospitalari que se li havia donat durant la Primera Guerra Mundial, obria precàriament les portes el 2 de febrer de 1939 per tal d'atendre el drama humanitari de l'exili republicà. A mitjans de febrer es va declarar un brot de febre tifoide que va afectar els malalts ingressats i també al personal sanitari. Durant el període comprès entre el febrer i l'abril de 1939, va provocar la mort de noranta-nou persones la qual

cosa representa el 23 % de la mortalitat esdevinguda durant el període en què hi hagué el brot actiu, que no va començar a controlar-se fins al mes d'abril⁴⁶².

La tuberculosi pulmonar representa prop del 14 %, el tifus un 1,7 %, la meningitis tuberculosa un 1,4 % i la difèria un 1 %. S'observa la presència d'infeccions diverses i sovint difícilment identificables amb uns percentatges situats entre el deu i el dos i escaig, així com també un seguit d'altres malalties infeccioses (disset més en total) amb incidències menors a l'1 %.

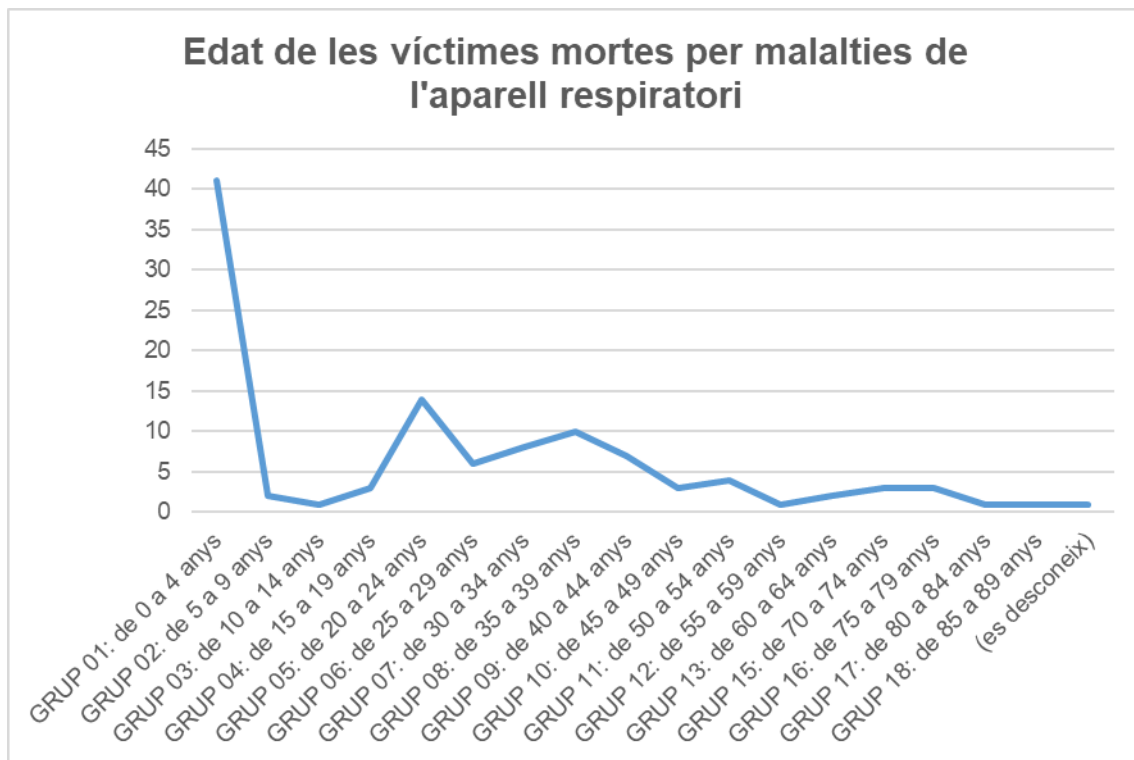
El grup d'edat que va veure's afectat per la mortalitat produïda per les malalties infeccioses i parasitàries va ser el de 20 a 24 anys (vegeu taula 3 de l'annex 4). La majoria de les víctimes foren homes, cinc-centes quaranta-sis que representen el 94 % del total de les defuncions d'aquesta categoria de malalties (vegeu taula 4 de l'annex 4). Vegem-ho en el gràfic següent:

Taula: elaboració pròpia

⁴⁶² Vegeu OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí: [Direcció General de la Memòria Democràtica] *"Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais"* (2020) [inèdit], p. 27.

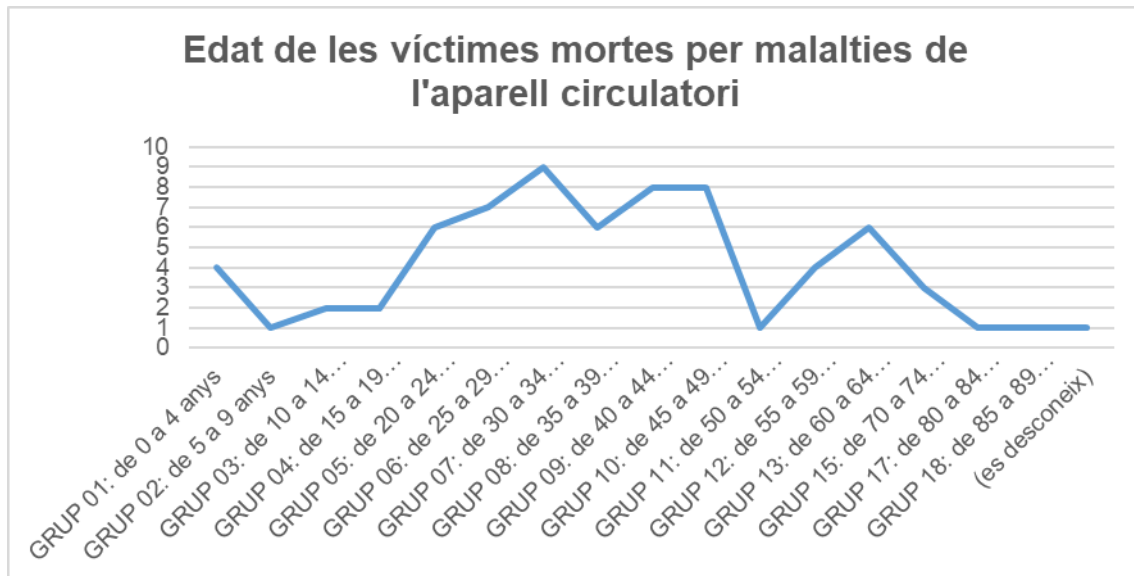
El segon grup de malalties que causaren més mortalitat foren les de l'aparell respiratori (vegeu taula 5 de l'annex 4). Un total de cent onze víctimes que moriren, majoritàriament de broncopneumònia (45,9 %) i pneumònia (19,8 %). La incidència sobre la totalitat de defuncions per malaltia coneguda representa un 5 % en el cas de la broncopneumònia i un 2,2 % en el cas de la pneumònia l'afectació més gran la veiem en el grup d'edat de 0 a 4 anys (vegeu taula 6 de l'annex 4). Observem una major afectació en els homes, que foren setanta-nou víctimes que representen un 71 % del total de morts del grup (vegeu taula 7 de l'annex 4). El següen gràfic següent mostraria la corva de la incidència de la mortalitat per malalties de l'aparell respiratori entre la població refugiada per grups d'edats:

Gràfic: elaboració pròpia

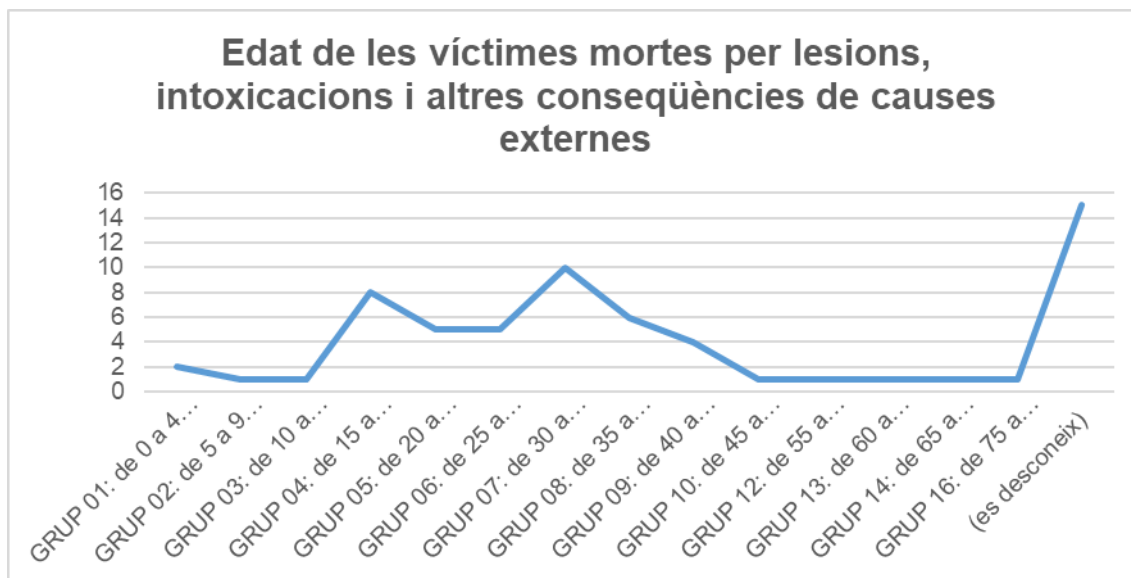
El tercer grup de malalties amb major incidència sobre la mortalitat foren les de l'aparell circulatori, essent la insuficiència i l'aturada cardíaca les que més víctimes provocaren (vegeu taula 8 de l'annex 4). En tot cas, el percentatge d'incidència sobre el total de víctimes amb mort per malaltia coneguda, ja és molt baix: 1,6 % la insuficiència i 1 % l'aturada. Les edats de major incidència

són les compreses entre els 30 i 34 i dels 40 als 49 anys (vegeu taula 9 de l'annex 4). Pel que fa al sexe, els homes són els que més mortalitat registren, essent seixanta-un els difunts homes i nou les dones mortes per aquestes malalties (vegeu taula 10 de l'annex 4). Prenent com a objecte d'anàlisi les malalties de l'aparell respiratori, vegem el gràfic d'afectació en la població refugiada per grups d'edat:

Gràfic: elaboració pròpia

La quarta causa de mortalitat van ser les lesions i ferides (vegeu taula 11 de l'annex 4). Tot i que la documentació hospitalària permet obtenir informació força detallada del tipus de lesió i del lloc del cos on va patir-se, la majoria de casos ha calgut agrupar-los sota la categoria "altres tipus de lesió de regió corporal no especificada". Els grups d'edat més afectats foren el de 18 a 19 anys i el de 30 a 34 anys (vegeu taula 12 de l'annex 4). Foren els homes els més afectats: cinquanta-quatre homes i cinc dones (vegeu taula 13 de l'annex 4). També en aquest cas, mostrem el gràfic resultant amb la corva d'incidència per edats de la mortalitat en població refugiada com a conseqüència de lesions, intoxicacions i altres causes externes:

Gràfic: elaboració pròpia

6.5. Els morts en deportació

Tal com hem dit a l'inici, les beceroles de la recerca sobre el Cost humà de la guerra les trobem l'any 1974, moment en què Josep Benet convencia a Montserrat Roig per fer l'estudi sobre la deportació catalana als camps nazis. La publicació d'aquella recerca, veia la llum el 1977 i aportava quatre-cents vint-i-nou noms de persones que tenien el seu origen i/o veïnatge a Catalunya i que havien mort en deportació⁴⁶³.

El *Libro Memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*, que va editar el 2006 el Ministerio de Cultura, publicava els resultats de la recerca portada a terme pels investigadors Benito Bermejo i Sandra Checa. La publicació feia un important pas endavant en el coneixement de la deportació dels espanyols als camps nazis. La publicació en línia d'aquesta investigació ha facilitat la cerca i consulta per noms i poblacions, la qual cosa ha permès conèixer els noms de les víctimes de la deportació (mortes i supervivents) de cada poble i ciutat⁴⁶⁴.

⁴⁶³ ROIG, 1977, 365-529.

⁴⁶⁴ Vegeu també el PORTAL DE ARCHIVOS ESPAÑOLES: "*Españoles deportados a Campos de Concentración Nazis 1940-1945*" [en línia] <<http://pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController>> (consulta: octubre 2022).

Investigacions com aquestes han esdevingut el punt de partida imprescindible per tal de poder fer actes de memòria i homenatge a les víctimes de la deportació, per bé que en els darrers anys també han proliferat estudis de caràcter local i comarcal que apunten en aquesta direcció, des d'un treball de camp i de recerca documental amb aprofundiment en les fonts i dels arxius d'Arolsen⁴⁶⁵. I en parlar d'homenatge a les víctimes de la deportació, és obligat fer esment a una paraula alemanya: *stolpersteine*. El seu significat és pedra de topada i dóna nom a l'acció artística iniciada per Gunter Demnig el maig de 1996 a Berlín, al barri de Kreuzberg. Allí van col·locar-se les primeres petites llambordes que recordaven on havien viscut cinc persones jueves que havien estat deportades. D'aquella primera acció ençà, s'han instal·lat més de 80.000 llambordes a tot Europa, de les quals a Catalunya n'hi ha quatre-centes vint-i-tres⁴⁶⁶. Les primeres *stolpersteine* instal·lades a Catalunya foren també les primeres de l'Estat espanyol. L'acte va tenir lloc el 9 d'abril de 2015 a Navàs (Bages) en record a Antoni Barberà Pla, Jaume Obradors Grífol, Esteve Flotats Caus i Ramon Sala Besa, tots quatre deportats a Mauthausen, els dos darrers assassinats al camp de Gusen. Seguiren Igualada, Manresa i Castellar del Vallès⁴⁶⁷.

L'any 2018, l'associació Fòrum l'Espitllera impulsava la instal·lació d'onze *stolpersteine* a la comarca de la Segarra. Eren les primeres que s'instal·laven a la demarcació de Lleida i era el primer cop que una comarca sencera prenia la iniciativa de fer un itinerari d'homenatge a tots els seus deportats. El 26 de gener va tenir lloc la jornada de col·locació de les onze llambordes en nou poblacions segarrenques, en record a: Antoni Cases Blanch, Salvador Grau

---

⁴⁶⁵ Clau és la consulta a *Arolsen Archives*, disponible en línia a: <<https://www.zooniverse.org/projects/arolsen-archives/every-name-counts?language=es>> (consulta: octubre 2022) i <<https://arolsen-archives.org/en/>> (consulta: octubre 2022). A tall d'exemple bibliogràfic podem citar a BERNADAS VILLEGAS, Marc; CHICA FERNÁNDEZ, Pau: *Cerdans i alturgellencs als camps nazis. De la Guerra Civil a la Cerdanya i l'Alt Urgell a l'exili i l'horror nazi*. La Seu d'Urgell: Anem Editors SL, 2020; CALVET BELLERA, Josep: *Pallaresos deportats als camps nazis*. Tremp: Garsineu Edicions, 2022; o el més recent RIBÉ MONGE, Genís: *Deportats. Sabadellencs als camps nazis (1940-1945)*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2023.

⁴⁶⁶ Vegeu DEMNIG, Gunter; HEUPER, Jérôme; BAUDER, Christopher: "*Stolpersteine. Hier wohnte 1933-1945. Ein kunstprojekt für Europa von Gunter Demnig*" [en línia] <<https://www.stolpersteine.eu/>> (consulta: octubre 2022).

⁴⁶⁷ Vegeu AJUNTAMENT DE NAVÀS: "*Projecte stolpersteine a Navàs*" [en línia] <<http://memoria.navas.cat/stolpersteine/>> (consulta: octubre 2022).

Bibià, Ramon Gomà Solé, Salvador Calderó Aldabó, Antoni Merli Cornellana, Ramon Alsedà Sanou, Miquel Porté Rius, Josep Riera Closa, Ramon Bonet Vilarrubí, Magí Solé Ballesté i Magí Bergadà Amat. De tota aquesta nòmina d'onze deportats, només Salvador Grau Bibià, de Sanaüja, i Magí Bergadà Amat, de Sant Antolí, pogueren ser alliberats en vida⁴⁶⁸.

Iniciatives memorials com aquestes han permès completar la informació que es disposava de les víctimes, la majoria de les quals ja constaven als treballs de Roig i Bermejo-Checa. L'esforç des de la iniciativa ciutadana i la recerca en un entorn local, amb l'aixoplug institucional del MD, ha afavorit poder accedir sobretot a dades de filiació, naixement o residència, així com esmenar errors en noms i cognoms. Tot amb això, el que ha representat un veritable canvi a l'hora de localitzar persones i poder corregir dades errònies, ha estat la publicació en línia d'una bona part de la documentació que es conserva als *Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution*. Els arxius d'Arolsen foren creats el 1948 per tal de poder localitzar les persones desaparegudes durant els anys de la persecució nazi i poder conèixer les circumstàncies que visqueren abans de la seva mort. Arolsen conserva la col·lecció més gran de documents relatius a la deportació i amb el projecte col·laboratiu *#everynamecounts*, iniciat el gener de 2020, pretén construir, segons s'indica a la seva web, "un monument digital per a honrar les víctimes del nazisme". El projecte es concreta en la construcció d'una gran base de dades que indexarà tots els noms que apareixen als documents, gràcies a la participació de voluntaris d'arreu del món⁴⁶⁹.

La consulta a la base de dades d'Arolsen ha permès, per exemple, resoldre el cas de Josep Saurí May que apareixia a Roig i Bermejo-Checa com originari de la ciutat de Lleida i amb el primer cognom escrit com Sari. La documentació que apareix d'ell a Arolsen, deixa clar que el seu cognom era Saurí i que el lloc d'origen era Moror, al municipi de Sant Esteve de la Sarga (Pallars Jussà). El

---

⁴⁶⁸ Sobre el recorregut memorial de col·locació d'*stolpersteine* a la Segarra vegeu: <https://www.somsegarra.cat/societat/noticia/4651/programa-de-litinerari-de-la-deportacio-del-26-de-gener-memoria-dels-segarrencs-als-camps-nazis>

⁴⁶⁹ Hom pot consultar en línia el fons d'*Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution* a les següents adreces: <<https://www.zooniverse.org/projects/arolsen-archives/every-name-counts?language=es>> i <<https://arolsen-archives.org/en/>> (consulta: octubre 2022).

seu perfil biogràfic ha estat publicat recentment per Josep Calvet en el seu darrer llibre *Els pallaresos deportats als camps nazis*⁴⁷⁰.

El banc de dades del Cost humà ha anat recollint totes aquestes informacions de les víctimes mortals de la deportació aportades per Roig i Bermejo-Checa, i totes aquelles esmenes que s'han anat corregint gràcies als actes de memòria. A més, a cada registre s'hi ha anat referenciant aquelles noves publicacions locals que, com l'esmentada de Calvet permeten completar dades biogràfiques dels deportats. D'aquesta manera, el banc de dades del Cost humà aplega actualment mil cent seixanta-un registres de persones mortes en deportació originàries i/o residents a Catalunya. És important, però, tenir en compte que en relació a les víctimes de la deportació cal encara fer un esforç de curació en contrast amb la informació que pugui extreure's d'*Arolsen Archives* i també amb la base de dades que sobre els deportats catalans i espanyols té el MD de la Generalitat de Catalunya. Aquesta base de dades és accessible des del Banc de la Memòria del Memorial Democràtic⁴⁷¹ i s'ha construït tenint en compte la bibliografia de referència, això és Roig i Bermejo-Checa, entre altres consultes que s'hagin portat a terme, a més de l'Arxiu del Memorial de Mauthausen i l'Arxiu Històric de l'Amical de Mauthausen de Barcelona.

A diferència de la cerca en línia del treball de Bermejo-Checa, la base de dades de deportats del Banc de la Memòria, permet realitzar cerques territorials més àmplies que no queden limitades per un màxim de retorns. El cercador d'espanyols deportats permet buscar pel nom i cognoms de la persona i pel seu lloc de naixement però només mostra un màxim de cinquanta resultats. Si s'efectua una cerca que supera aquest màxim, no mostra cap resultat i un missatge indica que es restringeixi la cerca tant com sigui possible. Això fa impossible obtenir tots els resultats d'una comunitat o regió, d'una província o d'una gran ciutat amb més de cinquanta víctimes de la deportació. L'eina del Banc de Memòria, millora les possibilitats de cerca ja que poden aplicar-se filtres per comunitat, província, comarca i municipi, sense restricció de resultats

---

⁴⁷⁰ CALVET, 2022, 137-139.

⁴⁷¹ Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA. MEMORIAL DEMOCRÀTIC: "*Banc de la Memòria Democràtica*" [en línia] <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats>> (consulta: octubre 2022).

visualitzats. Altres filtres que poden aplicar-se són el de gènere, data de naixement i defunció (dia, mes i/o any), situació (alliberament, desaparició, evasió, mort o trasllat) i per camp o subcamp d'internament. El resultat de la cerca de víctimes mortals entre 1940 i 1945, originàries de Catalunya, dóna un resultat total de mil cent-vint afectats.

Hem indicat que el banc de dades del Cost humà aplega actualment mil cent seixanta-un registres d'afectats morts en deportació. La diferència amb els mil cent vint del Banc de Memòria rau en tenir o no tenir en compte els que no eren originaris de Catalunya però sí que n'eren residents, una casuística que no pot ser cercada en la presentació en línia del Banc de Memòria. Això a banda, cal tenir en compte que el banc de dades del Cost humà aplega informació recollida pels documentalistes del projecte que prové de la recerca en fonts orals o dels registres civils. Aquestes fonts de vegades informen de casos que han pogut passar per alt en altres recerques, tot i que no descartem que es tracti de desaparicions erròniament atribuïbles a una situació de deportació. En tot cas, confiem que tard o d'hora la consulta en línia dels arxius d'Arolsen ens pugui aportar alguna resposta. Com a exemples de casos que només estan recollits al banc de dades del Cost humà citarem el d'Ignasi Gelabert Roca, natural de Palma de Mallorca però resident a Barcelona. Segons la tercera secció del Registre Civil va morir a Alemanya a mitjans de 1943⁴⁷². També el cas de Ceferí Pérez, natural de Sallent (Bages) que segons la informació recollida hauria mort a Gusen el 1942. Finalment citem el cas de Josep Feliu Soler, natural de Bellcaire d'Empordà (Baix Empordà), per a qui les fonts orals indiquen que hauria mort en deportació⁴⁷³.

Tenint en compte la informació que el banc de dades del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya disposa, podem elaborar la següent taula sobre l'any de defunció de les víctimes en la qual recomptem les víctimes mortals en deportació des de 1940 fins a 1945, prenent com a referència la comarca d'origen. Al final també hi són presents aquelles víctimes no originàries de Catalunya però que hi tenien la seva residència:

---

⁴⁷² Registre Civil, secció Defuncions. T. 129 f. 170 acta 336 (09/10/1953). Barcelona.

⁴⁷³ Centre d'Història Contemporània de Catalunya-Fons Cost humà GC. Llistat Ferran Sánchez Agustí (2010).

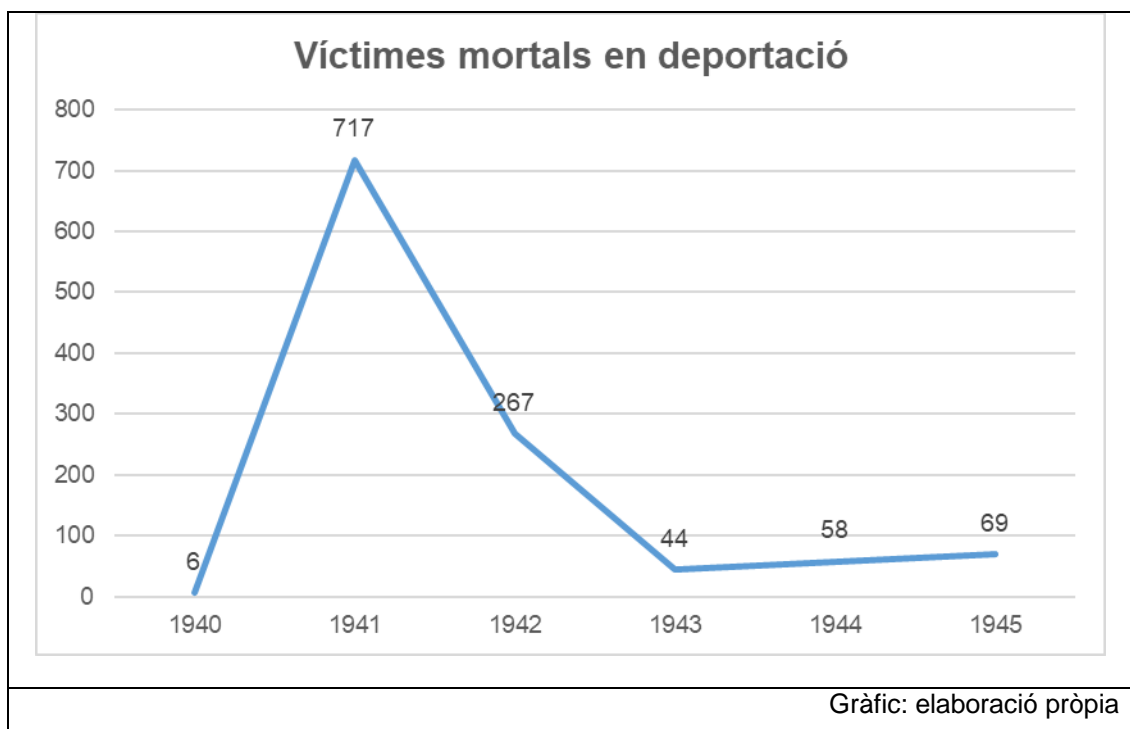
Comarca d'origen	Any de defunció						Total	%
	1940	1941	1942	1943	1944	1945		
Alt Camp	1	11	3				15	1,29%
Alt Empordà	1	12	11	1	5	5	35	3,01%
Alt Penedès		12	6	1			19	1,64%
Alt Urgell		5	3	1	1		10	0,86%
Alta Ribagorça		1			1		2	0,17%
Anoia		5	1				6	0,52%
Bages		25	10	1	1	2	39	3,36%
Baix Camp	1	14	5		1	1	22	1,89%
Baix Ebre		31	13	1	4	5	54	4,65%
Baix Empordà		12	10	2	2	1	27	2,33%
Baix Llobregat		12	5	1	1		19	1,64%
Baix Penedès	1	10	3		1		15	1,29%
Barcelonès		175	80	18	11	19	303	26,10%
Berguedà		1	1				2	0,17%
Cerdanya		2					2	0,17%
Conca de Barberà		9	2		1	1	13	1,12%
Garraf		7	7		1		15	1,29%
Garrigues		20	1			1	22	1,89%
Garrotxa		6	5		2	2	15	1,29%
Gironès		20	11	1	4	1	37	3,19%
Maresme		16	7				23	1,98%
Moianès			1			1	2	0,17%
Montsià		13	6			2	21	1,81%
Noguera		9	2	1	1	2	15	1,29%
Osona		20	5	2	2		29	2,50%
Pallars Jussà		8	1			1	10	0,86%
Pallars Sobirà		4	2		1	2	9	0,78%
Pla de l'Estany		6	1	1		1	9	0,78%
Pla d'Urgell		8	2		6		16	1,38%
Priorat		12	2			1	15	1,29%
Ribera d'Ebre		23	1	1	1	2	28	2,41%
Ripollès		5	3			2	10	0,86%
Segarra		8	2	1	1		12	1,03%
Segrià	1	26	18	1	3	4	53	4,57%
Selva		10	3	1		2	16	1,38%

Solsonès		4	1		1		6	0,52%
Tarragonès		28	5	2		1	36	3,10%
Terra Alta		21	7			1	29	2,50%
Urgell		13	2	2		1	18	1,55%
Val d'Aran					1	3	4	0,34%
Vallès Occidental		16	5	1		2	24	2,07%
Vallès Oriental		13	1	1	2		17	1,46%
(altres llocs d'origen)	1	64	13	3	3	3	87	7,49%
Total	6	717	267	44	58	69	1.161	100,00%

Taula: elaboració pròpia

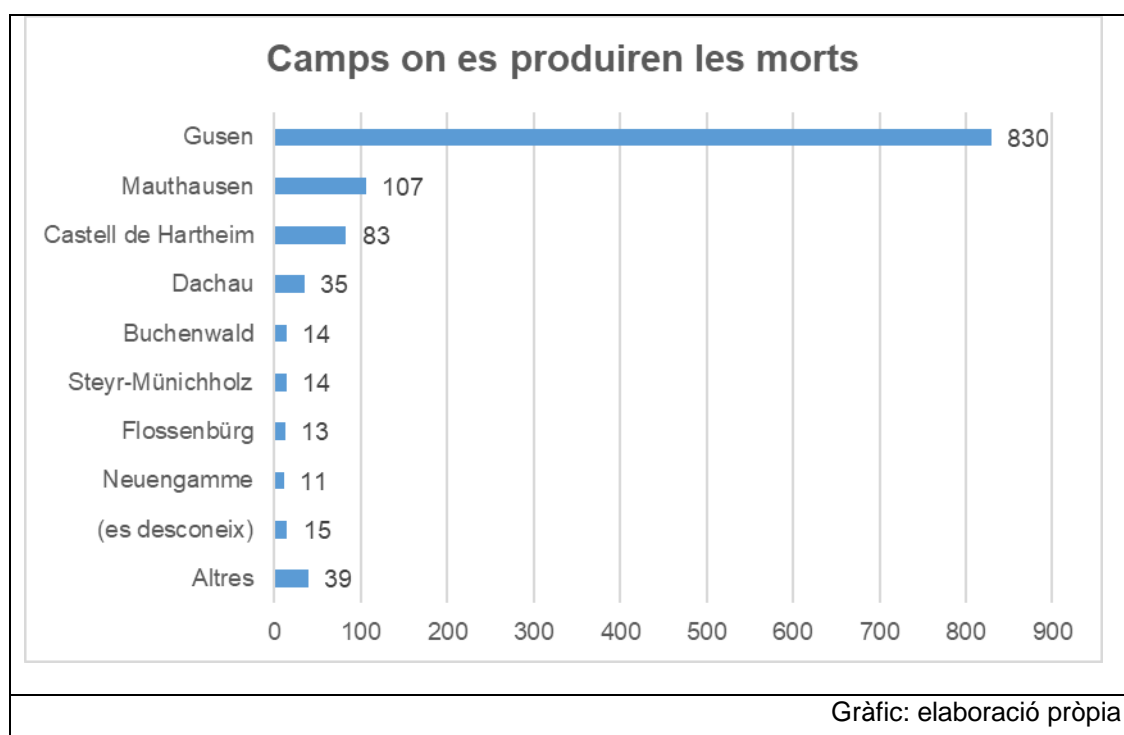
Del recompte comarcal i anual anterior observem que la comarca més afectada fou la del Barcelonès. Les tres-centes tres persones mortes que n'eren originàries suposen el 26,10 % de les defuncions en deportació del conjunt que analitzem (originaris i/o residents a Catalunya). Els forans residents morts, van ser vuitanta-set que representen un 7,49 %. Les altres comarques amb major incidència veiem que van ser el Baix Ebre amb un 4,65 % i el Segrià amb un 4,57 %.

Si agrupem la informació tenint en compte l'any de defunció observem que l'any amb la mortalitat més alta fou el 1941 (61,76 %) seguit, per bé que a molta distància, del 1942 (23 %). Ho podem observar en el següent gràfic:

En el moment en el que ens fixem en el gènere d'aquestes persones, únicament toquem dues dones d'origen i/o residència a Catalunya, mortes en deportació. Es tracta d'Eugènia Raimunda Levy, originària de Montcada i Reixac (Vallès Occidental), morta a Auschwitz el 9 de novembre de 1942⁴⁷⁴. I de Maria del Carme Gardell García, originària de Setcases (Ripollès), Ravensbrück el 15 d'abril de 1945⁴⁷⁵.

Pel que fa als camps on foren assassinats els catalans morts en deportació, observem que Mauthausen i el seu subcamp Gusen foren els indrets on es produïren la majoria de les defuncions. Les vuit-centes trenta morts a Gusen representen el 71,5 %. Les víctimes a Mauthausen foren el 9,2 % i les que moriren al Castell de Hartheim representen un 7,15 %, tal i com podem apreciar en la gràfica següent:

⁴⁷⁴ BERMEJO; CHECA, 2006.

⁴⁷⁵ Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA. MEMORIAL DEMOCRÀTIC: “*Banc de la Memòria Democràtica*” [en línia] <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats/1130>> (consulta: octubre 2022).

Pel que fa a l'edat de les víctimes mortes en deportació, s'observa l'absència de menors de 19 anys. La persona més jove, que ens apareix al grup de 15 a 19 anys, era Antoni Roca Berges, natural de Barcelona, mort a Hartheim el 18 de desembre de 1941, amb 19 anys d'edat⁴⁷⁶. El grup d'edat amb més defuncions és el de 35 a 39 anys amb 233 morts que representen el 20,02 % de les víctimes. El segon grup en importància és el de 30 a 34 anys, amb dos-cents vint-i-vuit morts que representen el 19,59 %. A destacar també el tercer, el de 25 a 29 anys, amb dos-cents nou morts que representen el 17,96 %. Pel que fa als majors de 60 anys, veiem que només es produïren catorze víctimes, no documentant-se cap mort per sobre dels 69 anys. La víctima de major edat fou Baptista Sabaté Pons, originari de Xerta (Baix Ebre), mort al Camp de Gusen el 4 de maig de 1941 als 69 anys d'edat⁴⁷⁷.

Grup d'edat	Defuncions	%
GRUP 04: de 15 a 19 anys	1	0,09%
GRUP 05: de 20 a 24 anys	153	13,14%
GRUP 06: de 25 a 29 anys	209	17,96%
GRUP 07: de 30 a 34 anys	228	19,59%
GRUP 08: de 35 a 39 anys	233	20,02%
GRUP 09: de 40 a 44 anys	159	13,66%
GRUP 10: de 45 a 49 anys	81	6,96%
GRUP 11: de 50 a 54 anys	37	3,18%
GRUP 12: de 55 a 59 anys	20	1,72%
GRUP 13: de 60 a 64 anys	8	0,69%
GRUP 14: de 65 a 69 anys	6	0,52%
<i>(es desconeix l'edat)</i>	29	2,49%
Total general	1164	100,00%

Taula: elaboració pròpia

Essent conscients que resta encara molta feina per fer, tant en el camp de la recerca de la mortalitat a l'exili com en el de la deportació, presentem la

⁴⁷⁶ Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA. MEMORIAL DEMOCRÀTIC: “*Banc de la Memòria Democràtica*” [en línia] <<https://banc.memoria.gencat.cat/ca/results/deportats/1153>> (consulta: octubre 2022).

⁴⁷⁷ ROIG, 1977, 382; BERMEJO; CHECA, 2006, 342.

següent gràfica a mode de conclusió, a partir de les defuncions produïdes mes a mes des de 1939 fins a 1945.

Observem, en primer lloc, l'elevada mortalitat produïda en el moment inicial de l'exili el 1939. Aquest moment de l'èxode i la seva immediata derivada als camps de concentració francesos provoca un pic de mortalitat de cinc-centes vuitanta-cinc persones el març de 1939. A partir d'aquí, una davallada que no comença a estabilitzar-se fins l'agost moment en què observem una mortalitat sostinguda entre les cinquanta i quaranta defuncions, davallant cap a les 30 fins al juny de 1940.

L'inici de la Segona Guerra Mundial el setembre de 1939 no ens deixa cap marca sobre el gràfic però sí que la trobem precisament el mes en què es signà l'armistici entre el Tercer Reich i el govern de Vichy, el juny de 1940⁴⁷⁸. És aquest mes que detectem un pic de seixanta-cinc morts tot i que el mes següent es recuperarà la tendència que venia mostrant-se durant la primera meitat de 1940. A partir del gener de 1941, la mortalitat augmenta. En aquest moment comencen a registrar-se mortalitats mensuals per sobre de les seixanta defuncions fent un salt considerable l'agost de 1941, moment en què recomptem dues-centes trenta-cinc morts. El setembre de 1941 es produeix un pic molt important, amb quatre-centes vuitanta-vuit víctimes, però el novembre s'arriba al màxim amb nou-centes seixanta-set morts recomptades. Són uns mesos en què la deportació va fer veritables estralls.

A partir del març de 1942 s'inicia una davallada de la mortalitat, una tendència que es trencarà en diversos moments, produint pics rellevants però molt menors que els registrats el setembre i el novembre anteriors. Es registra un pic el juliol de 1942, amb cent divuit defuncions i l'octubre següent amb cent cinc defuncions.

Els altres pics rellevants ja es produïren el 1944. El maig amb cent vint-i-cinc defuncions i l'agost amb cent vint-i-cinc. Cal tenir present que el 6 juny d'aquell any s'inicià el desembarcament aliat a Normandia. Davant la imminent desfeta, els alemanys inicien la que fou la darrera deportació des de França, amb l'anomenat "*Train Fantôme*" amb el que viatjaren prop de

---

⁴⁷⁸ AZÉMA; WIEVIORKA, 2004.

vuit-centes persones procedents, sobretot, del Camp de Vernet d'Arieja, la presó *Saint-Michel* de Toulouse i el *Fort du Ha* de Burdeus, fins a Dachau i Rabensbrück, on hi arribaren a l'agost⁴⁷⁹.

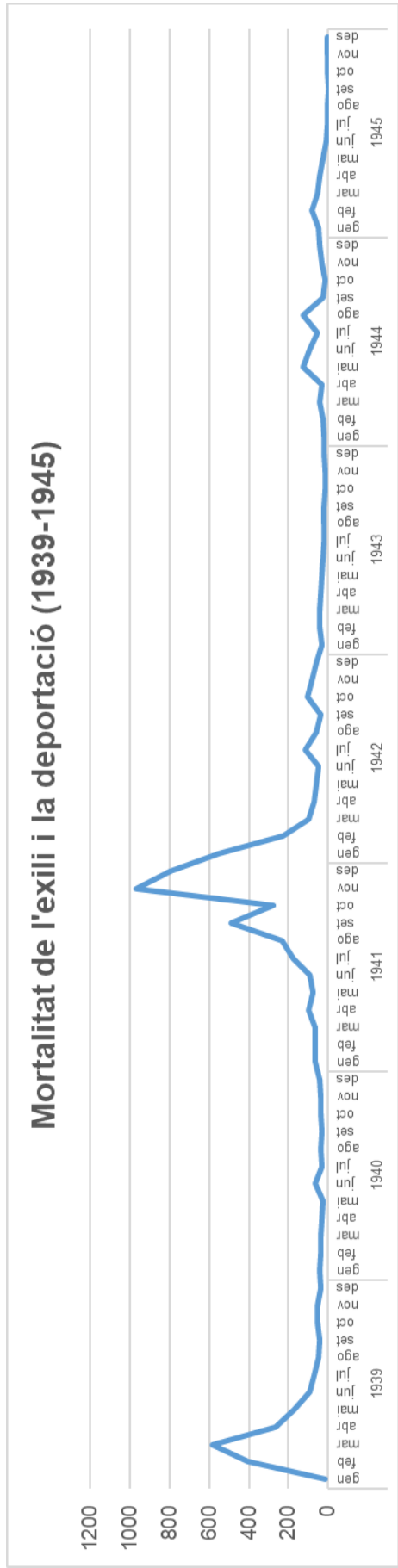
El darrer increment de la mortalitat que ens apareix a la gràfica es produeix entre els mesos de febrer i abril de 1945. Es tracta de les darreres víctimes de la deportació en un moment que els alemanys inicien les marxes de la mort als camps per la imminent arribada de l'exèrcit soviètic. Entre març i abril de 1945, es mobilitzaren a l'entorn de 250.000 persones que foren obligades a recórrer llargs trajectes. Moltes persones moriren durant les marxes però també abans, assassinades als camps abans d'abandonar-los⁴⁸⁰. Veiem que entre les víctimes de l'abril de 1945 hi ha Enric Messeguer Gallia, natural d' Ulldecona (Montsià) i Pau Cardellach Grau del qual sabem que era resident a Terrassa (Vallès Occidental). Tots dos moriren a Dachau el 16 i el 29 d'abril respectivament, un moment en què el camp es trobava en aquest context de les marxes de la mort. Tant l'un com l'altre havien arribat al camp el l'agost de l'any anterior, amb el comboi del "*Train Fantôme*"⁴⁸¹.

---

⁴⁷⁹ BARONA, 2011, 400.

⁴⁸⁰ LÓPEZ, 2009, 161.

⁴⁸¹ Vegeu: "*30 juin 1944: fermeture du camp de concentration du Vernet d'Ariège*" [en línia] <<http://www.campduvernet.eu/medias/files/09-a1-convoi-30-06-1944-2018-09-14.pdf>> (consulta: octubre 2022).

Gràfic: elaboració pròpia

7. CONCLUSIONS

L'aportació de les fonts que han pogut ser consultades al llarg de tots aquests anys d'investigació ha aportat nous elements rellevants de coneixement qualitatiu i també quantitatiu al voltant de les víctimes mortals i desapareguts a Catalunya en acció de guerra arran del conflicte bèl·lic de 1936-1939. Però la nostra recerca no ha tancat definitivament el cercle temàtic objecte de la investigació. Al cap i a la fi, les fonts per separat, i molt especialment les específiques que haurien de registrar aquesta mortalitat, han aportat al voltant d'un 50 % del total de morts i desapareguts. Un salt evident respecte al coneixement previ d'aquesta temàtica. Però al qual encara li queda camí per seguir avançant, sempre i quan es pugui accedir a noves fonts primàries. I amb una constatació que esdevé una constant en tot l'espectre local i comarcal analitzat fins a dia d'avui, com és que les xifres resultants de mortalitat han tendit a incrementar-se de manera més o menys significativa quan comparem els resultats obtinguts d'investigacions portades a terme durant els primers deu anys d'existència del CHCC i les darreres revisions que es van impulsar, també des del CHCC, a partir de 2005.

Per bé que l'aproximació en termes quantitatius a la mortalitat en acció de guerra, bé en combat o bé en hospitals militars, i amb un petit percentatge de morts en altres circumstàncies, s'ajustaria bastant al total, és impossible poder conèixer o donar una xifra exacta de tots els morts, bàsicament per la dificultat existent -a voltes irresoluble- amb els combatents que ens han arribat a nosaltres com a desapareguts. A nivell local i comarcal, per exemple, són prou concloents les xifres amb relació a la seva població de 1936, a capitals comarcals i ciutats per sobre dels 10.000 habitants, com Badalona (12,3 ‰), Granollers (12,1 ‰), l'Hospitalet de Llobregat (12,8 ‰), Sabadell (12,7 ‰), Terrassa (13,6 ‰), Santa Coloma de Gramenet (11,9 ‰), Olot (14 ‰), Valls (15,6 ‰), Vilafranca del Penedès (16,2 ‰), Vilanova i la Geltrú (13,7 ‰), Reus (17,2 ‰), Igualada (15 ‰) o Manresa (13,9 ‰).

També, com hem dit, a comarques. La regió II, amb Alt i Baix Empordà, la Garrotxa, Gironès i la Selva presenta un 14,5 ‰ de mortalitat en acció de guerra segons població censada el 1936); la regió III, constituïda per l'Alt

Camp, Alt Penedès Baix Penedès, Garraf i el Tarragonès, coneix en conjunt amb un alt 15,3 ‰; la regió IV, amb el Baix Camp, Conca de Barberà, Priorat i Ribera d'Ebre, la taxa de mortalitat puja al 17,3 ‰; la regió V, que reuneix Baix Ebre, Montsià i Terra Alta, l'índex es queda al 11,2 ‰; una mica per sobre, amb un 11,9 ‰ hi hauria la regió VI, amb la Cerdanya, Osona i Ripollès; per sobre, amb un 12,2 ‰, la regió VII, que incorporava Anoia, Bages, Berguedà i Solsonès. Les Garrigues, Noguera, Segarra, Segrià i Urgell constituïen la regió VIII, i coneixen un 13,9 ‰ de mortalitat comprovada. Finalment, la regió IX, constituïda per l'Alt Urgell, Pallars Jussà, Pallars Sobirà i la Val d'Aran, presenta, com la regió més meridional, un baix 11,1 ‰.

A nivell qualitatiu, la recerca també ha avançat en una bona direcció de coneixença d'aspectes relatius a la filiació del combatent, dades militars i coneixement de les circumstàncies de mort i/o desaparició, que esperem poder ampliar en recerques posteriors. Estaríem parlant de l'anàlisi, pel que fa a les víctimes, de professions, càrrecs, nivell educatiu, estat civil, filiacions polítiques i/o sindicals, altres filiacions, adscripció a un o altre exèrcit, a unitats menors i majors, localització de les morts, causes de la mort i llocs d'enterrament.

Tornant a la quantificació del cost humà català en acció de guerra, la recerca i l'anàlisi dels resultats presenta un quadre de realitzacions prou extens, representatiu de realitats geogràfiques i de composició social diverses. Tanmateix, degut a la complexitat que comporta, hem de tenir en compte la gran dificultat per poder completar la recerca a la ciutat de Barcelona. En són causes l'enorme dificultat de contrast amb les fonts escrites, la impossibilitat de recerca basada en la memòria oral, per pèrdua testimonial i l'enorme complicació en poblacions de dimensions superiors als 10.000 habitants. Aquestes dificultats condicionen els esforços per a avançar en el còmput definitiu de morts, per bé que les investigacions portades a terme a nivell local i comarcal arreu de Catalunya, ens portaria a concloure que la mortalitat en acció de guerra podria oscil·lar entre les 37.882 (12,97 ‰) i les 40.277 (13,79 ‰) víctimes mortals. En aquest punt també podem constatar una segona qüestió, i és que no existeix, en general, una lògica que permeti explicar de manera definitiva el comportament que té la mortalitat en acció de guerra a nivell comarcal atenent a condicionants geogràfics o de composició social. En

aquest sentit, podria sorprendre'ns les taxes de mortalitat en acció de guerra resultants, substancialment diferents, en comarques properes com per exemple la Garrotxa (15,7 ‰) i el Ripollès (14,4 ‰), la Segarra (13,1 ‰) i l'Urgell (17,3 ‰), o l'Alt Penedès (14,9 ‰) i el Baix Penedès (21,8 ‰), per posar alguns exemples.

Un altre aspecte objecte d'anàlisi de la tesi ha estat la repercussió de la mortalitat en acció de guerra damunt la població de Catalunya amb relació a les edats en el moment de morir, i les lleves objecte de mobilització. Sense contemplar situacions extremes més excepcionals, anòmales i minoritàries, independentment del dia, mes i any de la mort durant la contesa bèl·lica, i tenint en compte la població voluntària i mobilitzada, preferentment dels nascuts entre el 1894 i el 1921, concloem, primer, una repercussió ínfima en la mortalitat femenina respecte la masculina, i aquesta circumscrita als primers moments de la guerra, i excepcionalment en qualitat de població sanitària mobilitzada.

Una segona conclusió a tenir en compte és que la tendència pel que fa a morts és clarament descendent des de les edats més joves a les més grans, on hom hi troba els pics més alts de mortalitat tant en xifres absolutes com relatives en els 18, 19 i 20 anys. Només aquestes tres edats acumularien el 21,03 % del total de les morts entre 17 i 45 anys, que caldria explicar en termes de pressió reclutadora, permanència al front, escenaris de combat, preparació, equipament i alimentació. En l'altre extrem, conseqüència de la mobilització de reservistes d'entre 35 i 45 anys en zona republicana entre setembre de 1938 i gener de 1939, la mortalitat representaria el 8,57 %, que caldria explicar-se, en qualsevol cas, des del punt de vista del temps d'exposició als fronts i combats, i d'una crida a la mobilització més desordenada, improvisada i caòtica, amb forta oposició i desobediència. Entremig, el grup d'edats d'entre 21 i 28 anys i el grup de 29 a 34 anys, primer i darrer inclosos, significarien el 43,81 % i el 22,88 % respectivament, amb un 3,69 % per al grup amb edat menor o igual de 17 anys, o major o igual de 45. En xifres absolutes, el primer grup d'edats de 18, 19 i 20 anys, la mortalitat afectaria un contingent d'entre 2.500 i 3.000 baixes mortals, mentre que en l'altre extrem, per sota de 500 baixes, s'hi situarien les edats d'entre 37 i 45 anys, per sobre de 45 i per sota de 17.

L'estudi centrat en el camp de lleva, amb la incorporació de tots els que els consta informat "voluntari/a", mostra en estricta lògica, comportament idèntic observat en l'anàlisi de les edats, amb algun aspecte nou. Estaríem parlant d'una tendència a la baixa des de les lleves més altes, amb la confirmació de la lleva del biberó com la que presenta una mortalitat més alta, un 7,64 %, del total de les vint-i-vuit lleves mobilitzades, seguides per les lleves de 1938, 1939 i 1936, amb un 6,83, 6,37 i 6,38 %, respectivament. En l'altre extrem, els homes en edat més avançada inclosos en les lleves que van de la 1922 a la de 1915, i que la incidència de mortalitat representaria poc més del 2 % en el seu conjunt. Mentre que les víctimes mortals circumscrites a voluntaris/es de milícies, o militaritzats com a soldats o militars de grau, ascendiria al 12,65 % en xifres relatives.

Prenent, doncs, com a referències de càlcul la població i la mortalitat masculins per franges d'edat, els resultats mostren una major afectació en el grup que va de vint a vint-i-quatre anys que, tot i representar el 18,01 % del grup d'edats d'entre disset i quaranta-cinc anys, concentraria gairebé un terç de la mortalitat total entre aquestes edats (29,89 %). En homes també, el grup més nombrós d'edat entre els disset i quaranta-cinc anys és el de vint-i-cinc a vint-i-nou anys, que representa un 18,80 %, i que coneix una mortalitat del 25,25 %. Immediatament per sota, la franja de trenta a trenta-quatre anys, amb el 18,70 %, seguit per l'esfereïdor 15,89 % per al grup de tres edats de disset, divuit i dinou anys. Per sota, aquelles franges corresponents a homes d'edats més avançades a partir dels 35 anys, que globalment sumarien el 8,58 % de la mortalitat total entre disset i quaranta-cinc anys, amb un 1,56 % residual per a un grup d'altres edats.

Cronològicament parlant, des del punt de vista militar i pel que fa al combatent català, la segona quinzena de febrer de 1938 marcaria un abans i un després pel que fa a la corva de mortalitat en acció de guerra per anys. Amb una mostra de 26.159 combatents morts en acció de guerra, durant el segon semestre de 1936, en xifres relatives, la mortalitat no arribaria al 7 %, mentre que l'any 1937 veuria un increment proporcional que se situaria al voltant del 15,34 %, cosa que demostraria un comportament pel que fa a l'acció bèl·lica i actuació als fronts molt semblant en baixes a 1936. Exponencialment, el salt

pel que fa a mortalitat es produeix durant el 1938 i primer mes i deu dies de febrer de 1939, que concentren el 66,57 % i l'11,42 % del total.

Plantejat mensualment a partir d'una àmplia mostra de casos als que els consta any, mes i/o dia de la mort, la corva de mortalitat ens dibuixaria tres fases ben diferenciades: de juliol de 1936 a juliol de 1937, des de l'agost de 1937 a febrer de 1938, i de març de 1938 a febrer de 1939. Pel que fa als dotze primers mesos de guerra, observem una mortalitat baixa o molt baixa, per sota del 2 % mensual, cosa que traduït a xifres absolutes significaria entre 4.508 i 4.793 de pèrdues, segons estimació a l'alça o la baixa de combatents catalans morts. La segona fase inclouria els set mesos següents, d'agost de 1937 a febrer de 1938, amb una oscil·lació per mesos que aniria entre l'1,42 % i el 3,84 % del total, en xifres absolutes entre 6.932 i 7.371 combatents morts. Finalment, la tercera i darrera fase és la que presenta els índex més alts amb un sostre mensual del 9,91 % l'agost de 1938, i que en xifres absolutes la mortalitat podria oscil·lar entre els 26.434 i els 28.105 soldats amb residència a Catalunya morts.

Pel que fa a la distribució de la mortalitat als grans fronts de guerra, ja fos a primera línia o a la rereguarda immediata o allunyada, sempre segons cronologia d'aquests combats, el total de pèrdues humanes catalanes del conflicte es distribuïrien bo i confirmant la tendència que a nivell local i comarcal hom havia observat en treballs fruit de recerques i estudis anteriors, amb una mortalitat acumulada per sobre del 50 % al front de Catalunya, per sobre del 20 % a l'Aragó, i molt allunyats al voltant del 5 % del front del Centre i Llevant, i el 2 % del front d'Andalusia-Extremadura.

Seguint un cert ordre cronològic de participació del combatent català en els diferents fronts, l'expedició a Mallorca concentraria un 0,48 % de la mortalitat total, Aragó un 24,99 %, Centre el 5,10 %, Nord el 0,47 %, Sud un 1,83 %, Llevant coneixeria el 4,05 % de la mortalitat catalana en acció de guerra, mentre que Catalunya concentraria el 55,83 %, amb un 7,25 % restant corresponent a combatents que moren en rereguarda no associada a un front concret. En xifres absolutes aniríem dels 182-193 de l'expedició a Mallorca a les 21.150-22.487 morts catalanes als fronts de Catalunya, segons estimació a la baixa o a l'alça. El front d'Aragó coneixeria una mortalitat que podria oscil·lar

entre els 9.467 i els 10.065 milicians i/o soldats catalans morts. Al front del Centre, l'oscil·lació podria anar dels 1.932 als 2.054 morts, segons els nostres càlculs, mentre que el front de Llevant sumaria entre les 1.534 i 1.631 defuncions. Front del Nord i d'Andalusia-Extremadura, la mortalitat aniria entre els 178 i els 189, i els 693 i 737 morts, respectivament. Entre 2.746 i 2920 víctimes catalanes, haurien conegut la mort a rereguarda, sense un front al que associar la causa de malaltia o ferida, per bé que, en general, per lògica cronològica i de destinació, haurien procedit de l'Aragó.

Pel que a la mortalitat de refugiats i desplaçats de guerra, constatem que les defuncions coincideixen cronològicament amb grans moviments d'evacuació de població civil provocats per ofensives rebels sobre Màlaga, a tot el front d'Aragó i Catalunya, bo i observant-se pics de mortalitat com a conseqüència de la *Desbandá* (febrer-març de 1937), la caiguda del front d'Aragó i l'establiment del front a Catalunya (abril-maig de 1938), i en el context de la Retirada (gener-febrer de 1939).

Tenint en compte el sexe, veiem que el 55,11 % de les persones que moriren en condició de refugiats de guerra eren homes i el 44,89 % eren dones. Pel que fa a l'edat, els infants entre 0 i 4 anys són els que presenten una mortalitat més elevada, essent el 19,61 % del total de defuncions amb edat coneguda. Segons el lloc d'origen de les víctimes, l'observació i mostra amb la que hem treballat, ens porta a concloure que el grup majoritari està format per persones nascudes a Catalunya, que representen el 28,99 % de la mortalitat amb origen conegut. Per sota, amb certes reserves, hi tindríem els refugiats i refugiades de guerra procedents d'Andalusia, que representarien un no menys important 16,07 %. De Castella la Nova tenim l'11,73%. Segueix la població refugiada originària de l'Aragó amb el 10,77 % del total.

Si tenim en compte només la població originària de Catalunya, per tant desplaçats de guerra, veiem que majoritàriament eren de la comarca del Barcelonès: el 26,26 % del total de catalans. Segueixen els originaris del Segrià, que són el 15,97 % i els de la Ribera d'Ebre que representen el 7,14 %. Que la major part de desplaçats fossin originaris del Barcelonès, cal entendre-ho per la major demografia. Pel que fa al Segrià i a la Ribera d'Ebre, que es detectin més defuncions de persones d'aquestes comarques respon

especialment a l'ocupació rebel d'abril de 1938 i als posteriors combats a l'Ebre del juliol al novembre.

La població refugiada va veure's especialment afectada per les malalties de l'aparell circulatori que representen el 21,8% dels casos de mort amb malaltia coneguda. Especialment s'observen casos d'embòlia i insuficiència cardíaca. Són els grups d'edat més avançada els que van veure's més afectats per aquestes malalties, especialment homes i dones entre 70 i 79 anys. Les malalties infeccioses i parasitàries esdevenen el segon grup de malalties amb major incidència de mortalitat, el 19,4%. En aquest sentit, la tuberculosi, en les seves diferents manifestacions, fou la malaltia d'aquest grup que més mortalitat provocà. Pel que fa a l'edat, el grup que més mortalitat va registrar per aquest grup de malalties fou el dels infants de zero a quatre anys.

Per altra banda, la quantificació de la població refugiada resulta difícil de valorar ja que no existeix un recompte nominal sistemàtic i les aproximacions estadístiques sovint provoquen biaixos segons quines siguin les fonts consultades. En tot cas, existeix una dada que podríem dir que fou l'oficial que és la de set-cents mil refugiats el març de 1938, segons informà l'aleshores conseller de Finances de la Generalitat de Catalunya, Josep Tarradellas. No poder disposar de dades relatives a la quantitat de refugiats presents a Catalunya ens dificulta l'anàlisi de la mortalitat pel fet de no poder establir tants per mil comparatius amb la totalitat del col·lectiu. Per a l'agost de 1938 i per a les comarques de la Noguera, la Segarra, l'Urgell i les Garrigues, s'ha mirat de fer un assaig per establir una mitjana hipotètica de mortalitat que es situa entre 0,57 ‰ que s'hauria registrat a les Garrigues i el 2,18 ‰ que s'hauria produït a la Segarra. Observem que es tracta de tants per mil molt baixos si els comparem amb la mortalitat que es registrava a Catalunya durant la dècada de 1930, situada entre 14 ‰ i 21 ‰, dos valors que considerem de referència i que podrien ser representatius de la mortalitat esdevinguda un any corrent i la mortalitat durant un any de malvestats.

El cas de la comarca del Priorat és el més precís i millor documentat. Del Priorat coneixem la taxa de mortalitat que la comarca presentava entre 1923 i 1936, que es trobava 16,2 ‰, per tant, dins del marc de les xifres referencials del 14 ‰ i 21 ‰. Les mortalitats de la població calculades per al període

comprés entre el desembre de 1936 i l'agost de 1938, ens mostren uns tants per mil que inclús sobrepassen el topall màxim de referència del 21 ‰. Observem un 76,9 ‰ el desembre de 1936, essent aquest el valor més elevat i fluctuacions entre el 18,7 ‰ del gener de 1938 i el 40,6 ‰ registrat el juny del mateix any. Únicament els mesos d'abril i juny de 1937 es registrà una mortalitat per sota dels valors referencials que se situa en el 8,5 ‰ i el 8,9 ‰ respectivament.

Pel que fa a les comarques de les quals es disposa de dades per poder fer càlculs de mortalitat, observem que es registren tants per mil per sota inclús del valor mínim referencial del 14 ‰ i apareixen alguns màxims puntuals. A la comarca de les Garrigues el mes de juny de 1938 es produeix el màxim de mortalitat amb un 19,4 ‰. Al Barcelonès, es documenten uns tant per mil de mortalitat molt baixos però els mesos d'abril, maig i agost de 1938 s'observen unes mortalitats elevadíssimes de 103,4 ‰, 78,6 ‰ i 51,9 ‰. La comarca de la Segarra presenta el seu màxim el març de 1937 amb un 25,1 ‰.

Entre els mesos de desembre de 1936 i juny de 1937, s'observa una mortalitat que fluctua movent-se en uns paràmetres entre el 18,16 ‰ i el 7,02 ‰ del juny que és el mínim del període. A partir d'aquest moment la mortalitat va augmentant fins assolir el pic màxim l'octubre de 1937, amb un 25,71 ‰. El que observem entre el juny i l'octubre de 1937 considerem que està en relació al moviment migratori que va provocar l'ocupació rebel de Bilbao i l'ofensiva sobre Astúries. La caiguda del front d'Aragó i la fugida de la població civil cap a Catalunya, també se'ns posa de manifest en el pic de mortalitat que es registraria l'abril de 1938 i que arribaria al 21,84 ‰. Les precàries condicions d'aquesta població mantindrien una mortalitat més o menys estable entre l'abril i el mes de juliol que presentaria una mortalitat del 19,28 ‰. El mes de setembre de 1938 es registraria el mínim de mortalitat, situant-se en un 1,69 ‰ per passar a fer un gran augment el desembre, pujant fins al 17,51 ‰, en una més que probable relació amb la darrera ofensiva rebel sobre Catalunya.

Pel que fa a l'exili, si ens fixem en el lloc d'origen de les 3.508 víctimes que figuren a la base de dades del projecte del Cost humà de l'Exili, podem concloure que, per bé que la majoria són naturals d'algun indret de l'Estat espanyol, hi ha nombrosos casos, tanmateix, en què ens consta un altre país

d'origen. En aquest sentit, s'han identificat 136 persones refugiades, l'origen de les quals els consta l'Estat francès, totes elles menors de 5 anys, que en conseqüència corresponen al reflex de la mortalitat d'aquells infants, fills de refugiats, que nasqueren a l'exili. També ens consten 14 homes naturals d'Alemanya, Noruega, Suïssa, Polònia, Itàlia, Irlanda, Txecoslovàquia i Iugoslàvia, els quals identifiquem com brigadistes internacionals. Cal assenyalar la important presència de víctimes originàries de Catalunya, que esdevé la regió d'on provenien més víctimes, fins a un total de 25,68 % de les persones originàries d'Espanya. La dada és evidentment important però cal posar-la en contrast amb el fet que hi ha un 43,84 % de les víctimes espanyoles de les quals se'n desconeix la comunitat d'origen. Si observem l'origen d'aquestes persones any per any, veiem que entre els anys 1939 i 1941, més d'una quarta part de la mortalitat a l'exili afectà a població originària de Catalunya. El percentatge es redueix a l'entorn del 13 % entre els anys 1942 i 1944.

La mortalitat esdevinguda el 1939 responia a les pèssimes condicions viscudes durant el trajecte a l'exili, així com les posteriors condicions viscudes als camps de concentració. Observant la mortalitat en relació a l'edat de les víctimes, se'ns manifesten quins eren els grups més vulnerables. Entre els infants menors de cinc anys hi trobem un gran nombre de defuncions (155), no són però el grup amb major mortalitat. El grup d'edat entre els 20 i els 24 anys és el que presenta una mortalitat més elevada (261 defuncions). Es tracta, majoritàriament de combatents ferits, evacuats des dels hospitals de rereguarda, que arribaren en una situació extremadament precària. Un altre grup vulnerable era el de la gent gran, però tanmateix no registrem moltes defuncions: hem de suposar que respecte els altres grups d'edat hi hagué moltes menys persones d'edat avançada que fugiren a l'exili.

Pel que fa a l'any 1940, observem una mortalitat infantil en menors de 5 anys igual que la registrada l'any anterior (143 defuncions). Tanmateix les defuncions per als altres grups d'edat veiem que s'estabilitzen i no arriben en cap cas a la cinquantena de persones. Entre els anys 1941 i 1943 la mortalitat que es registrà fou similar a l'any 1940, amb elevada mortalitat infantil en menors de 5 anys i una mortalitat sostinguda per a la gent entre els 20 i 60

anys. La situació canvia el 1944, observant-se una mortalitat del tot relacionada amb la II Guerra Mundial produint-se pics de mortalitat en la franja compresa entre els 20 i els 59 anys.

Per analitzar les causes de la mort ens hem centrat en les 1.014 víctimes documentades entre el febrer i el desembre de 1940, de les quals tenim informació força complerta sobre les causes de la mort, provinent de la documentació hospitalària. Tenint en compte les causes des del punt de vista genèric, veiem que el 92,96% moriren com a conseqüència de malalties, un 6,54% per ferides i un 0,5% per suïcidi. Les malalties infeccioses i parasitàries van ser la principal causa de mortalitat, durant els anys 1939-1940, entre la població exiliada. Les víctimes mortals per aquestes malalties representen el 57,4% de la mortalitat amb causa coneguda, essent la febre tifoide i la tuberculosi pulmonar les que més incidència tingueren. El grup d'edat que més va veure's afectat per aquestes malalties fou el comprés entre els 20 i 24 anys. Majoritàriament, les víctimes foren homes, el 94 %. El segon grup de malalties amb major incidència fou el de les de l'aparell circulatori que representen el 10,95 % de les defuncions per malaltia coneguda. Les malalties d'aquest grup amb major mortalitat foren la broncopneumònia i la pneumònia. El grup d'edat més afectat va ser el dels 0 als 4 anys.

Així, doncs, una vegada analitzades de forma detallada totes aquestes diferents vessant del cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, podem concloure l'enorme impacte de l'èxode sobre la mortalitat inicial, molt especialment sobre la població militar evacuada amb assistència o no dels equips sanitaris de les diferents unitats de l'exèrcit. I posteriorment una afectació de la mortalitat sobre els infants com a conseqüència de les condicions d'internament. En tot cas la diferència entre la mortalitat de l'èxode i la dels camps ja l'apuntaven altres investigadors, per bé que la nostra recerca ho ha pogut constatar amb xifres concretes.

L'estudi sobre la deportació als camps nazis realitzat per Montserrat Roig el 1977 fou el punt de partida que va permetre incorporar al projecte del Cost humà, els primers noms de víctimes naturals i/o residents en poblacions catalanes mortes en aquesta circumstància. Es tracta de 429 registres als quals posteriorment, se n'hi anaren sumant d'altres, fruit de la pròpia recerca del

projecte, de la gran tasca feta pels historiadors Bermejo i Checa, i del buidat de la bibliografia local que ha tractat el tema de la deportació. Amb tot, actualment, el nombre de víctimes incloses banc de dades del projecte es situa en 1.161 registres. Però sobre aquests queda pendent encara la realització de processos de curació que permetin l'esmena d'errors (en noms i cognoms o llocs d'origen o residència), la detecció de casos duplicats (fruit precisament d'alguns d'aquests errors) i la localització de víctimes els noms de les quals encara puguin restar inèdits. En aquest sentit, la digitalització i indexació de la documentació conservada als *Arolsen Archives*, haurà de jugar un paper molt important.

Per altra banda, i per anar acabant amb les conclusions, si analitzem el conjunt de víctimes documentades tenint en compte la comarca d'origen, observem que el 26,10 % eren naturals de poblacions del Barcelonès. Segueixen en nombre els originaris del Baix Ebre (4,65 %) i els del Segrià (4,57 %). La cronologia d'aquestes morts cobreix des de 1940 fins a 1945. Amb diferència, l'any amb més mortalitat fou el 1941 durant el qual moriren 717 persones que representen el 61,75 %.

Amb les dades que actualment disposem, veiem que el 71,5 % dels catalans morts en deportació foren assassinats al subcamp de Gusen. I en relació a l'edat de les víctimes, es constata que la persona més jove morta en deportació tenia 19 en el moment de la mort. Els grups d'edat amb més mortalitat són el comprés entre els 35 i 39 anys (20,02 %), entre els 30 i 34 anys (19,59 %) i el de 25 a 29 anys (17,96 %). La incidència la mortalitat en els altres grups d'edat fou molt menor, no documentant-se cap mort per sobre dels 69 anys.

Per posar un colofó a aquestes conclusions, fixarem l'atenció en el futur de la recerca sobre el Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, en víctimes mortals i abordat en el seu conjunt. Estem parlant de continuar la recerca tenint en compte tots els seus àmbits, bo i completant buits de recerca primària a nivell local i comarcal. També amb l'objectiu d'actualitzar i validar, corregint i/o completant, les informacions que tenim sobre cada víctima al banc de dades del Cost humà, amb el ben entès que la continuïtat del projecte no està exempta de dificultat, tant pel gran abast geogràfic i temporal, i també a nivell de fonts i d'informació de cada víctima que planteja la recerca.

En qualsevol cas, de cara al futur s'ha de poder arribar a la nòmina més completa possible a partir de la continuïtat de la recerca i el treball amb les fonts en arxius i fons d'arreu on encara hi ha documentació pendent de poder ser consultada, tractada i contrastada degudament, a l'hora que sistematitzada al banc de dades del Cost humà. Al mateix temps, caldrà seguir avançant, si pot ser sense pausa, a nivell d'informatització de les dades, i de validació dels continguts que sobre cada víctima, hom disposa.

Des d'una lògica de recerca que busca una identificació total i detallada del cost humà en víctimes mortals, numèricament i estadísticament, però també que té interès en abordar amb exhaustivitat la informació que hem de tenir sobre cada víctima, caldrà pensar amb els darrers serrells pel que fa a les revisions comarcals. En aquest sentit, la mirada haurà d'estar posada en els fons documentals de l'administració local i de Jutjat de Pau, com els censos i els padrons, relacions de refugiats de guerra, la correspondència d'entrada, o la secció tercera del Registre Civil. També caldrà avançar en els àmbits com el de les morts en situació de reclusió o internament, en camps de concentració i/o d'internament espanyols i francesos. A més a més, i un cop identificada la localització de poblacions on hi hagué emplaçaments d'hospitals militars, procedir al buidat de la secció tercera del Registre Civil de l'Aragó, Madrid i País Valencià. O acabar amb els buidats de revisió de la Causa General per a informacions col·laterals no estrictament lligades al victimari de la violència i repressió a la rereguarda catalana. També finalitzar amb els fons d'hospitals, *Milicias Nacionales* i del *Tribunal de Cuentas*, a l'*Archivo General Militar* d'Àvila i al *Centro Documental de la Memoria Histórica* de Salamanca, respectivament; treballar el fons del *Archivo Intermedio Militar Pirenaico* al quarter del Bruc. I, finalment, resseguir les publicacions electròniques en altres comunitats autònomes, bo i establint-hi col·laboracions, amb noms de catalans que moren en hospitals o en qualitat de presoners de guerra, també les monografies, publicacions periòdiques i electròniques locals.

No podem obviar, però, que la recerca ha de fer front a topalls importants com és l'enorme dificultat que continua tenint treballar ciutats de grans dimensions, amb Barcelona al capdavant. Però també tenim la dificultat per a l'accés a determinades fonts, com la pèrdua del testimoniatge oral, que dificulta

enormement el procés d'identificació de víctimes, almenys nominativament. O també perquè les fonts, en ocasions, confonen o no recullen la realitat tal i com es va produir. En aquest sentit, la recerca sobre el Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya sempre serà un projecte obert, susceptible de ser corregit i/o ampliat.

Per bé que el projecte Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya és essencialment historiogràfic i científic, tampoc no el podem deslligar de la seva vessant memorialística, que passa per la dignificació de la víctima, donant-li nom i situant-la en el seu context; de servei públic, de responsabilitat de país, i de deure cívic amb els familiars. En aquest sentit, plantejaríem però els nostres dubtes sobre la validesa real de determinades publicacions que, *com ihr.word (Innovation and Human Rights)* o *En recuerdo de todas las víctimas*, es dediquen a reproduir investigacions d'altri, repliquen errors, i no els esmenen. I si hi ha esmena, mai la comparteixen. De manera que un mateix nom, en ocasions, pot acumular dues, tres, o quatre versions diferents pel que fa a dades de filiació i circumstàncies de la mort/desaparició, inclosa la repetició, i aquesta circumstància contribueix no solament a la confusió, sinó també al curat de les dades i a l'exhaustivitat per un projecte definitiu.

La manca de voluntat institucional per culminar la recerca també esdevé un dels topalls cíclics amb els que hem hagut de fer-hi front. El projecte Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya ha hagut de conviure amb un anar i venir permanent, entre l'interès sobtat i curterminista, i l'oblit més escandalós, segons conjuntures, modes o un interès mediàtic més o menys insistent. En qualsevol cas, el projecte sovint s'ha plantejat des d'un ordre invertit de prioritats, on la recerca queda en segon pla.

En definitiva, no podem deslligar el contingut d'aquesta tesi del vell projecte Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya, impulsat pel CHCC a partir d'una tradició historiogràfica preexistent i de treballs de recopilació fets per estudiosos del tema. També, no caldria dir-ho, aquesta tesi no pot tampoc deslligar-se del mestratge i de l'encàrrec que em feu Josep Benet a la darrera dels anys vuitantes del segle passat. Un mestratge i encàrrec que s'associava des del principi a una voluntat expressa d'intentar completar la relació nominal de morts causades, de manera directa o indirecta, per aquell conflicte. Per compromís

amb la història i el país, i la memòria de les víctimes, hi hem dedicat una part important de la nostra vida en el terreny de la recerca, el tractament de les dades, l'estudi i la divulgació, i també el suport i l'ajut a familiars, entitats i institucions. Tanmateix, tot i estar molt avançat, el projecte necessita encara de recursos per poder-lo culminar en nombrosos aspectes. Dependrà sempre de la suma complicitats, i potser ara més que mai, tot i fer tard en determinats espais de recerca, seria especialment important activar-les per aconseguir el repte final d'acabar-lo. Perquè com deia Josep Benet, i amb això acabo, "Un país no pot esdevenir normal si no coneix, amb nom i cognoms, totes i cadascuna de les víctimes d'una guerra viscuda. El seu estudi constitueix una obligació ineludible que necessàriament cal abordar, com correspondria fer a qualsevol país civilitzat".

8. ARXIUS I FONSS⁴⁸²

Amical de Mauthausen i altres camps i de totes les víctimes del nazisme (Barcelona)

Arolsen Archives. International Center on Nazi Persecution (arxiu en línia)

Archives départementales de l'Aveyron (Rodez)

Archives départementales de l'Ariège (Foix)

Archives départementales de l'Haute-Garonne (Tolosa)

Archives départementales de l'Hérault (Montpellier)

Archives départementales des Pyrénées-Orientales (Perpinyà)

Archives départementales du Tarn (L'Albi)

Archives municipales Camille Fourquet (Perpinyà)

Archives municipales-Ville de Montpellier

Archivo Eclesiástico del Ejército de Tierra (Madrid)

Archivo General Militar de Ávila

Archivo General Militar de Guadalajara

Archivo del Gobierno Militar de Barcelona-Tribunal Territorial Tercero (Barcelona)

Archivo Histórico del Ejército del Aire (Villaviciosa de Odón)

Archivo Histórico Nacional (Madrid)

Archivo Histórico Provincial de Salamanca

Arxiu Central del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (Barcelona)

Arxiu del Monestir de Bellpuig de les Avellanès (Os de Balaguer)

Arxiu-hemeroteca de La Vanguardia (arxiu en línia)

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

Arxiu Històric de la Diputació de Lleida

Arxiu Històric de l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau (Barcelona)

Arxiu Històric de les Valls d'Àneu (Estèrri d'Àneu)

Arxiu Històric de Lleida

Arxiu Històric de Sabadell

---

⁴⁸² Complementàriament als arxius i fons de la llista, s'han consultat fons no inventariats com arxiu, que contenen documentació primària, com els fons municipals, els fons dels Jutjat de Pau i dels Jutjats de Primera Instància i Instrucció, així com dels arxius/fons parroquials. Estem parlant de centenars de fons consultats a comarques de les quatre demarcacions.

Arxiu Intermedi 3r Sotsinspecció General (Pirenaica)-Quarter del Bruc (Barcelona)

Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià-Monestir de Poblet (Vimbodí)

Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona

Arxiu Municipal Administratiu de Terrassa

Arxiu Nacional de Catalunya (Sant Cugat del Vallès)

Arxiu/fons de l'Hospital Clínic de Barcelona⁴⁸³

Arxius comarcals de la Generalitat de Catalunya⁴⁸⁴

Centre d'Història Contemporània de Catalunya (Barcelona)

Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI)

Centro Documental de la Memoria Histórica (Salamanca)

Fons Hospital de Castelltort-Residència Mare Güell (Cervera)

Fundación Universitaria Española. Archivo (Madrid)

Mairie d'Argelers. État Civil

Mairie de Banyuls de la Marenda. État Civil

Mairie de Bray-Dunes. État Civil

Mairie de Ceret. État Civil

Mairie de Cervera de la Marenda. État Civil

Mairie de les Cluses. État Civil

Mairie de Cotlliure. État Civil

Mairie d'Elna. État Civil

Mairie d'Els Banys. État Civil

Mairie de les Illes. État Civil

Mairie de Montalbà. État Civil

Mairie de Morellàs. État Civil

Mairie de Palaldà. État Civil

Mairie de Perpinyà. État Civil.

Mairie d'El Pertús. État Civil

Mairie de Portvendres. État Civil

Mairie de Sant Cebrià de Rosselló. État Civil

---

⁴⁸³ Indiquem arxiu/fons quan considerem que no es tracta d'un arxiu en el sentit absolut del terme, és a dir amb arxiver, servei de consulta a l'investigador/a, tractament de la documentació... per bé que en el seu fons conservin documentació històrica.

⁴⁸⁴ No indexem per localitats els arxius comarcals consultats perquè la llista hauria de contemplar la pràctica totalitat d'aquests.

Mairie de Sant Joan de Pladecorts. État Civil

Mairie d'El Voló. État Civil

Portal de Archivos Españoles (PARES) (en línia)

Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare (Roma)

9. BIBLIOGRAFIA I FONTS HEMEROGRÀFIQUES⁴⁸⁵

-AGRUPACIÓ DE TOSSA DEL PSC: "L'homenatge d'un poble" a *Butlletí d'Informació* [Tossa] (març 1986) núm. 32.

-AJUNTAMENT DE MONTORNÈS DEL VALLÈS: "Montornesencs morts o desapareguts a la Guerra Civil i la postguerra" a *Montornès Viu* [Montornès del Vallès] (març 2009) núm. 51.

-AJUNTAMENT DE NAVÀS: "Projecte stolpersteine a Navàs". [en línia] <<http://memoria.navas.cat/stolpersteine/>> [consulta: 2022-2023].

-ALANYÀ ROIG, Josep: *La Batalla de l'Ebre. Batea, d'objectiu militar a primera línia de rereguarda*. Batea: Ajuntament de Batea, 2008.

-ALGUÉ SALA, Jordi; ARCEDA MARTÍNEZ, Miquel; LLOBET FORNELLS; Ester; SELLARÉS OBRADORS, Rossend; VILÀ SERRAT, Arcadi: *Silencis. República, Guerra Civil i repressió franquista a Navàs (1931-1945)*. Navàs: Ajuntament de Navàs-Centre d'Estudis del Bages, 2015.

-ALOY, Joaquim: "La fossa militar del Cementiri de Manresa" a *Dovella* [Manresa] (2004) núm. 85-86.

-Id.: "La fossa militar del cementiri de Manresa". [en línia] <<http://www.memoria.cat/fossa/>> [juliol 2005].

-ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Relació provisional de manresans morts al front de guerra", a *Regió 7* [Manresa] (29/11/1992).

-Id.: "Els morts de la Guerra Civil a Manresa (1936-39)". [en línia] <<http://www.memoria.cat/morts>> [juliol 2006].

-ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Els manresans morts al front", dins *Història gràfica de Manresa. La guerra civil (1936-1939)*. Vol. II. Manresa: Parcir Edicions Selectes, 1993.

-Id.: "Relació dels soldats morts als Hospitals militars de Manresa", a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núm. 85-86.

---

⁴⁸⁵ Aquesta bibliografia està configurada per ordre alfabètic d'autors, amb l'excepció dels articles d'època que es troben ordenats per títol.

-AMICAL DE MAUTHAUSEN; MEMORIAL DEMOCRÀTIC; UNIVERSITAT POMPEU FABRA: “*Deportats catalans i espanyols als camps de concentració nazis*”. [en línia] < <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/deportats-catalans-i-espanyols-als-camps-nazis/index.html>> [2020].

-AMICALE DES ANCIENS INTERNÉS POLITIQUES ET RÉSISTANTS DU CAMP DE CONCENTRATION DU VERNET D'ARIÈGE: “*Le camp de concentration du Vernet d'Ariège*”. [en línia] <<https://www.campduvernet.eu/pages/asso/du-1-decembre-1944-a-aujourd-hui.html>> [consulta: 22/11/2020].

-Id.: “*30 juin 1944: fermeture du camp de concentration du Vernet d'Ariège*” [en línia] <<http://www.campduvernet.eu/medias/files/09-a1-convoi-30-06-1944-2018-09-14.pdf>> (consulta: octubre 2022).

-AMICALE DES DÉPORTÉS DU TRAIN FANTÔME: “*L’Odyssée des 800 Déportés du Train Fantôme*”. [en línia] <<http://www.lesdeportesdutrainfantome.org/>> [consulta: 2022-2023].

-ARASA, Daniel: *La invasión de los maquis: el intento armado para derivar el franquismo que consolidó el régimen y provocó depuraciones en el PCE*. Barcelona: Belacqua, 2004.

-ARNABAT MATA, Ramon (coord. i ed.); GONZÁLEZ, Ernest; SABANÉS, Anna: *Tots els noms. Víctimes de la Guerra civil al Penedès (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)*. Vilafranca del Penedès: Edicions Andana, 2010.

-ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David: *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre 1936-1939*. Valls: Cossetània Edicions, 2013.

-ARNABAT, Ramon; SABANÉS, Anna; GONZÁLEZ, Ernesto: *Víctimes de la Guerra Civil (1936-1939) al Penedès*. Vilafranca del Penedès: Edicions Andana, 2006.

-AROLSEN ARCHIVES. INTERNATIONAL CENTER ON NAZI PERSECUTION: “Arxiu en línia”. [en línia] <<https://collections.arolsen-archives.org/en/search>> [consulta: 2022-2023].

- ARXIU MUNICIPAL DE CAMBRILS: "*Hospital de Sang de Cambrils (1936-39)*". [en línia] <<http://www.cambrils.org/arxiu/cultura/arxiu/morts-hsc-enterrats-a-cambrils-1.pdf>> [2008].
- ASOCIACIÓN HOMENATGE/HOMENAJE/HOMAGE "*En recuerdo de todas las víctimas*" [en línia] <<http://www.enrecuerdode.com/>> (consulta: gener de 2023).
- ASOCIACIÓN INNOVACIÓN Y DERECHOS HUMANOS: "*Innovation and Human Rights (Ihr.world)*" [en línia] <<https://ihr.world/ca/>> (consulta: gener de 2023).
- ASSOCIACIÓN DE AVIADORES DE LA REPÚBLICA-ADAR: "*Els aviadors: biografies*". [en línia] <<http://www.adar.es/adar.htm>> [agost 2006].
- AZÉMA, Jean-Pierre; WIEVIORKA, Olivier: *Vichy, 1940-1944*. París: Éditions Perrin, 2004.
- BARALLAT I BARÉS, Mercè: *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1991.
- BARBARÀ, Andreu; ROIG ROSICH, Josep Maria: "*La guerra civil a Alcover i la repressió de la postguerra*" a *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* [Alcover] (juliol-setembre 1980) núm. 11.
- BARDINA ARQUÉ, M. Antònia: "*El darrer viatge de l'oncle Francisco (A la memòria de Francisco Arqué Soldevila)*" a *Cercavila. Butlletí informatiu local* [Alguaire] (gener-març 2023) núm. 93.
- BARONA VILAR, Josep Lluís, *El exilio científico republicano*. València: Universitat de València, 2011.
- BARRERA, Agustí; FORN, Francesc: "*El cost humà de la guerra de 1936 a 1939 a Arenys de Munt*" a *Fulls Arenyencs de Cultura* [Arenys de Munt] (novembre 2005) núm. 9.
- BERGER, Gonzalo: *Les milícies antifeixistes de Catalunya. Voluntaris per la llibertat*. Vic: Eumo Editorial, 2018.
- Id.: "*Informe preliminar de milicians morts i desapareguts entre el 24 de juliol de 1936 i el 28 de febrer de 1937. Fronts de Mallorca, Aragó i Madrid*". [en línia]

<http://pedraipaper.blogspot.com/2019/01/informe-preliminar-de-milicians-i.html>
[2019].

-BERMEJO, Benito; CHECA, Sandra: *Libro memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2006.

-BERNADAS VILLEGAS, Marc; CHICA FERNÁNDEZ, Pau: *Cerdans i alturgellencs als camps nazis. De la Guerra Civil a la Cerdanya i l'Alt Urgell a l'exili i l'horror nazi*. La Seu d'Urgell: Anem Editors SL, 2020.

-BERNAUS SANTACREU, Ramon; BERTRAN PUIGPINÓS, Josep; PLANES CLOSA, Josep; PUIG RIBERA, Joan: *La frustració de l'esperança. La Guerra Civil a Agramunt*. Agramunt: Revista Sió, 2014.

-BERNILS, Josep Maria: *La Guerra Civil a Figueres*. Figueres: Editorial l'Empordà, 1986.

-BLANC, Josepa: "Mort, on és la teva victòria? Aproximació al Cost Humà de la Guerra civil a la Terra Alta" a *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* [Gandesa] (segon semestre 1994) núm. 20.

-BLANES I LLORENS, Amand; MENDIZÁBAL I RIERA, Enric: "L'estructura de la població a Catalunya l'any 1936". Universitat Autònoma de Barcelona [Bellaterra] (març 1992) [inèdit].

-BOIXAREU, Ramon: *La revolució i la Guerra Civil a la Pobla (1936-1939)*. La Pobla de Segur: L'autor, 1986.

-BOIX, Lurdes: "En el cinquantenari de l'acabament de la Guerra Civil. Cost humà de la Guerra Civil a l'Escala o quan la mort va enfrontar germans", a *Fulls d'Història Local* [L'Escala] (març 1989) núm. 2.

-Id.: "En el cinquantenari de l'acabament de la Guerra Civil. Els Escalencs als camps nazis o qual la mort va esdevenir un monstre", a *Fulls d'Història Local* [L'Escala] (abril 1989) núm. 3.

-BONJORN, Robert; CIVIT, Joan; OLIVA, Jordi; PLA, Josep; SOLÉ, Delfí: "Combatents de la Noguera morts al front i civils víctimes d'accidents derivats de la guerra", a *Urtx* [Tàrrrega] (abril 1995) núm. 7.

- BONJORN, Robert; COMA, Glòria; OLIVA, Jordi; TORRES, Jaume: “Soldats de l’Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts per material bèl·lic abandonat”, a *Urtx* [Tàrrrega] (abril 1991) núm. 3.
- BURON, Paquita; MIRET, Josep; OLIVA, Jordi; PAPELL, Rosa (coords.): *Desenterrar l’oblit. Memòries més enllà de la dignificació de la fossa comuna de Cervera*. Juneda: Editorial Fonoll SL, 2020.
- CABALLÉ, Josep; VENTURA, Joan-Salvador: “La Guerra Civil ara fa 50 anys” a *Gargoleta* [Vinebre] (agost 1987) núm. 20.
- CABEZAS SÁNCHEZ, Adrián: *La Guerra Civil a Vilanova i la Geltrú (1936-1939). Aspectes Militars*. Vilanova i la Geltrú: Institut d'Estudis Penedesencs, 2009.
- CABRÉ I PLA, Anna: *La reproducció de les generacions catalanes 1856-1960*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia, 1989.
- CAIRETA, Eugeni: *La Guerra Civil a Santa Coloma de Farners*. Santa Coloma de Farners: Centre d’Estudis Selvatans, 1991.
- CALVET BELLERA, Josep: *Pallaresos deportats als camps nazis*. Tremp: Garsineu Edicions, 2022.
- CALVO GASCÓN, Juan Manuel: “Aragoneses refugiados en Francia: abandono y muerte en el exilio” a *Revista de Andorra* [Andorra, Terol] (2016) núm. 16.
- CARDONA, Gabriel: *Historia militar de una guerra civil. Estrategia y tácticas de la guerra de España*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones S.A., 2006.
- CARRION, Joan Josep; FERRAN, Marc; VILLAGRASA, Montserrat: “Els morts del Baix Camp al front 1936-1939” a *Reus Diari. Documents [Suplement]* [Reus] (maig 1987) núm. 1826.
- CASAS SORIANO, Just: *Els fets de juliol de 1936 a Barcelona. Els protagonistes i les víctimes*. Barcelona: Editorial Base, 2016.

- CASTANIER I PALAU, Tristan: *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat suïssa d'Elna (1939-1944. Dones en exili, mares dels camps*. Canet: Edicions Trabucaire, 2009.
- CASTILLO, Sofia: "El cost humà de la Guerra Civil: Ripollesos morts al front" a *Annals 1989-1990* [Ripoll] (maig 1991).
- CASTILLO, Sofia; CAMPS, Olga: *La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1994.
- CATTINI, Giovanni C.: "El cost humà de la Guerra Civil. El difícil recompte dels desapareguts catalans, entre morts i exiliats" dins DD.AA.: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*, vol. 24. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- CENTRE D'ESTUDIS LACETANS: "Preservar i difondre la memòria col·lectiva. Solsonès, 1931-1978". [en línia] <<http://www.lacetans.org/memoria/cerca.php>> [2008].
- CLAVIJO LEDESMA, Julio: "La legislación catalana sobre refugiados de guerra durante la guerra civil" a *Hispania. Revista española de historia* [Madrid] (1999) vol. 59 núm. 202, ps. 663-675.
- Id.: *La política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil 1936-1939*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona, 2003.
- CLUA MICOLA, Pere; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep: *La Batalla de l'Ebre, un riu de sang*. Gandesa: Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005.
- COBERÓ I COBERÓ, Jaume, *Història contemporània de la Vila de Torà*. Torà: Autoedició, 1998.
- COLL I ALENTORN, Miquel: "Les víctimes de la guerra civil a Tona" a *Llibre de l'any de Tona 1978* [Tona] (1979).
- COLOMER I ROVIRA, Margarida: *La guerra civil a Mataró 1936-1939*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2006.
- CORRETEGÉ, F.; GILART, A.: "Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat". [en línia] <<http://www.alpicat.org/historiaguerracivil/>> [juliol 2006].
- Id.: *Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat. Civils, militars, executats...* Alpicat: Ajuntament d'Alpicat-Pagès editors, s. l., 2009.

- CREUS, Jordi; GELONCH, Josep; MARTÍ, Esther; MIR, Conxita: *"Morts de la Guerra Civil i de la repressió franquista a les terres de Lleida"*. [en línia] <<http://webservice5.udl.es/gcivil/presentacio.php>> [2005].
- CROSAS CASADESÚS, Jaume: *Guerra i repressió al Collsacabra 1936-1943 (Pruit-Rupit-Tavertet)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Historia José Berruezo, 2004.
- DALMAU RIBALTA, Antoni: "Relació provisional d'igualadins morts al front durant la Guerra Civil (1936-1939)", a *L'Enllaç* [Igualada] (11 de desembre de 2015) núm. 681.
- DD.AA.: "La Guerra Civil al Moianès" a *Truc* [Moià] (1986) núms. 82-83, 84, 85.
- DD.AA.: *La revolució i la Guerra Civil a la Bisbal*. La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de la Bisbal d'Empordà-Arxiu Històric Comarcal del Baix Empordà, 1990.
- DD.AA.: *Livre-mémorial des déportés de France arrêtés par mesure de répression et dans certains cas per mesure de persécution 1940-1945*. París: Éditions Tirésias, 2004.
- DD.AA.: "El cost humà de la Guerra Civil a Sant Just Desvern. Víctimes i desapareguts vinculats a Sant Just Desvern en relació o com a conseqüència de la Guerra Civil espanyola (1936-1939)" a *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs* [Sant Just Desvern] (febrer de 2016) núm. XX.
- DEMNIG, Gunter; HEUPER, Jérôme; BAUDER, Christopher: "Stolpersteine. Hier wohnte 1933-1945. Ein kunstprojekt für Europa von Gunter Demnig" [en línia] <<https://www.stolpersteine.eu/>> (consulta: octubre 2022).
- "Des de l'enyor..." a *L'Acció* [Terrassa] (juliol 2004), núm. 23.
- DEU BAIGUAL, Esteve: *Els sabadellencs que van anar a la guerra 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021.
- Diario de Burgos* [Burgos] (1950).
- DÍAZ ESCULIES, Daniel: *Soldats i emboscats a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018.

- DREYFUS-ARMAND, Geneviève, “Los movimientos migratorios en el exilio” a ALTED, Alicia – DOMERGUE, Luciennè (coord.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*. Madrid; Ediciones UNED-Presses Universitaires du Marail, 2003, ps. 29-52.
- DUEÑAS, Oriol: *La violència d'uns i altres. La repressió de la guerra i la postguerra 1936-1945. El cas d'Olesa de Montserrat*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2007.
- El Socialista. Órgano del Partido Socialista Obrero Español y portavoz de la U.G.T.* [Tolosa] (11 de setembre de 1952) núm. 5.633.
- “*Els que cauen per la llibertat*” a *El Dia* [Terrassa] (27 novembre 1937).
- FERNÁNDEZ, Alberto: “*Guerrilleros españoles en el Maquis de “Bir-Hakeim”*” a *Tiempo de Historia* [Madrid] (novembre de 1975) núm. 12.
- FERRER REVULL, David: «*Recuerda*». *Espanoles en la massacre de Oradour-sur-Glane*, Barcelona: autoedició, 2019.
- FLORES JUANPERE, Montserrat; TARÉS LAGUNAS, Manel: “*Al servei dels ferits. Recull de fonts de l'Hospital de Sang de Cambrils*” a *Camins. Revista de patrimoni cultural de Cambrils* [Cambrils] (novembre 2008) núm. 1.
- FONT AGULLÓ, Jordi (dir.): *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*. Catarroja-Barcelona: editorial Afers, 2010.
- FÒRUM L'ESPITLLERA: “*Programa de l'itinerari de la deportació del 26 de gener. Memòria dels segarrencs als camps nazis*”. [en línia] <<https://www.somsegarra.cat/societat/noticia/4651/programa-de-litinerari-de-la-deportacio-del-26-de-gener-memoria-dels-segarrencs-als-camps-nazis>> [consulta: 2022-2023].
- FÒRUM PER LA MEMÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ: *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cementiri*. Barcelona: Icària editorial s. a., 2008.
- FUNDACIÓN PABLO IGLESIAS: “*Diccionario biográfico: Trilles/Trillas Mariné, Desiderio*” [en línia] <<https://fpabloiglesias.es/entrada-db/trilles-trillas-marine-desiderio/>> (consulta: setembre 2022).

- GABRIEL FORN, Manuel: "*Pontsicans als camps de concentració nazis (1940-1945)*" a *Portaveu* [Ponts] (març-abril 2005) núm. 249.
- Id.: "*Els refugiats de la guerra civil espanyola i la seva presència a Ponts (1936-1939)*" a *Portaveu* [Ponts] (julio-agost 2006) núm. 257.
- Id.: "*L'ofensiva militar contra Catalunya (1938-39). El front de guerra s'acosta a Ponts (2)*" a *Portaveu* [Ponts] (gener-febrer 2008) núm. 266.
- Id.: "*L'acabament de la guerra civil i la postguerra immediata a la vila de Ponts*" a *Portaveu* [Ponts] (març-abril 2008) núm. 267.
- GABRIEL FORN, Manuel; VIDAL SORDÉ, Jordi: *Els estralls de la maltempada (1936-1945) a Ponts*. Ponts: Associació Cultural Portaveu de Ponts, 2020.
- Gaceta de Madrid* (1936-1939).
- Gaceta de la República* (1936-1939).
- GAITX MOLTÓ, Jordi: *Itineraris de la retirada de 1939*. La Jonquera: Memorial Democràtic, 2020.
- GALITÓ, Pol; GIMENO, Manuel; PITA, Rodrigo; TARRAGONA, Josep: *Les batalles del Segre i la Noguera Pallaresa. L'atac final contra Catalunya (abril-desembre del 1938)*. Lleida: Pagès editors, 2006.
- GALOFRÉ, Jordi; RUSTULLET, Miquel: "*Morir després de la guerra. Les víctimes del material bèl·lic abandonat*" al *Pla de l'Estany* [Banyoles] (març 2006) núm. 51.
- GARCIA, Alba: "*El cost humà de la guerra civil a Sant Joan Despí*" a *Parlem-ne* [Sant Joan Despí] (març 1989) núm. 10.
- GARCÍA BORDERIA, Maite: *La guerra civil als Pallars, comitès i trinxeres al Jussà i al Sobirà (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2009.
- GARRIGA I ANDREU, Joan: *Revolta i guerra civil a la Garriga (Vallès Oriental)*. Argentona: L'Aixernador, edicions argentonines, 1986.
- Id. (coord.): *Història i Memòria al Vallès Oriental*. Vic: Edita Premsa d'Osona, 2010.

- GARRIGA, Joan; SALVADOR, Montserrat; SÁNCHEZ, Francesc: “*Els anys de la Guerra Civil. Fets i seqüeles 2. El cost humà*” a *El 9 Nou* [Granollers] (17/5/2007) núm. 1738.
- GASOL, Pere; FONS, Ramon: “*El cost humà de la Guerra Civil a Manresa*” a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núms. 85-86.
- GAUTHIÉ, Pierre; LABARTA, Jean-Marc: “*Camp de Judes à Septfonds (Tarn et Garonne-France)*”. [en línia] < <https://espana36.pagesperso-orange.fr/septfon/JUDES.htm>> [consulta feta el 2020].
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* [Barcelona] (19 juliol-25 agost 1936).
- Id.: *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* [Barcelona] (26 agost 1936-26 gener 1939).
- GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT DE PRESIDÈNCIA: *Població de Catalunya 1936*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.
- GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT D'ECONOMIA: *La Divisió Territorial de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1937.
- GENERALITAT DE CATALUNYA. CHCC-MD: “*El Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya*”. [en línia] < <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/cost-huma-de-la-guerra-civil/>> [2006].
- GENERALITAT DE CATALUNYA. INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA (IDESCAT): “Dades. Demografia i societat”. [en línia] < <https://www.idescat.cat/>> [consulta: 2022-2023].
- GENERALITAT DE CATALUNYA-MD/UAB: “*Un equip d'investigadors coordinats per la UAB identifiquen els 4 soldats de Gavà entre les restes exhumades de la fossa de Gurb*”. [en línia] <http://www10.gencat.cat/drep/binaris/Resultat_Gurb_tcm112-93790.pdf> [febrer 2009].
- GENERALITAT DE CATALUNYA. SALUT: “*CIM-10-MC Tabular*”. [en línia] <<http://www.gencat.cat/catsalut/cim-10-mc-scp/tabular.html>> [consulta: 2022-2023].

- GIMENO LLARDEN, Manuel: *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1987.
- Id.: "La guerra civil al Pallars", a *Àrnica. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterra d'Àneu] (juny 2001) núm. 49, secció Fulls del Consell núm. 20.
- GIMENO MORROS, Jaume: "Hospital Militar de la Serra d'Almos" a *Tivissa* [Tivissa] (febrer 2003) núm. 67.
- Id.: "Llistat de defuncions militars anotades en el Registre de defuncions de Móra d'Ebre entre setembre de 1938 i març de 1939". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/jgimeno/cementiri_moraebre/mora_ebre.html> [febrer 2010].
- Id.: "Relació de defuncions de l'hospital militar de la Serra d'Almos". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/jgimeno/cementiri_serraalmos/serra_almos.html> [febrer 2010].
- GIMENO, Manuel; CALVET, Josep: *Salàs de Pallars 1936-1939. Tres anys dins la història d'un poble*. Lleida: Virgili & Pagès, S. A., 1987.
- GOBIERNO DE ESPAÑA: "Ministerio de Asuntos Exteriores. Españoles fallecidos en el extranjero" a *Boletín Oficial del Estado (BOE)* [Madrid] (març de 1940).
- GORCHS FONT, Anna; REIXACH BRIÀ, Roser: *Guerra i repressió a Prats de Lluçanès*, vol. I i vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019.
- GRABULEDA SITJÀ, Josep; GALOFRÉ, Jordi: "L'hospital de guerra i Banyoles" a *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* [Banyoles] (2022) núm. 41, ps. 69-90.
- GRAU, Josep M.; PUIG, Roser: "El cost humà de la Guerra civil a la Selva del Camp: Els morts al front de batalla (1936-1939)" a *El Pont-Alt* [La Selva del Camp] (1991) núm. 51.
- GRUP DE COL·LABORADORS DEL MUSEU DE RUBÍ: "Llistat de rubinencs que moriren a la guerra", a *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí* [Rubí] (març 1989).

- GUIXÉ, Jordi: "*Els deportats solsonins als camps nazis*" a *Oppidum* [Solsona] (desembre 2006) núm. 5.
- Id.: "*Campo de refugiados*" dins VINYES, Ricard (dir.), *Diccionario de la memoria col·lectiva*. Barcelona: Gedisa Editorial, 2018, p. 81-84.
- GUIXÉ COROMINES, Jordi: *La República perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012.
- HERNÁNDEZ, Francesc Xavier; ÍÑIGUEZ, David: *La columna Macià-Companys*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2008.
- HERVÀS I PUYAL, Carles: *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*. Tesi Doctoral. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra/Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 2004 [inèdita].
- Id.: "*De Belchite a l'Ebre. El Dr. Rafael Pulido Cuchí i l'activitat quirúrgica al tren-hospital núm. 20 (1937-1939)*" a *Afers. Fulls de recerca i pensament* [Catarroja] (2016) núm. 84.
- INDIANO NAVARRETE, Jordi: *La Roca del Vallès. República, Guerra Civil i primer franquisme (1931-1941)*. La Roca del Vallès, autoedició, 2016.
- INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCS: "*Tots els noms*" [en línia] <<http://www.totselsnoms.org/>> [2005].
- ITARTE, Francesc: "*Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*", a *Raiïls* [Ulldecona] (tardor 1995) núm. 6.
- Id.: "*Noves notícies i aclariments que cal afegir al treball: Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*", a *Raiïls* [Ulldecona] (primavera 1996) núm. 7.
- JACKSON, Angela: *Més enllà del camp de batalla: testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil Espanyola*. Valls: Cossetània edicions, 2004.
- Id.: *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008.

- JALADIEU, Corinne; LAUTISSIER, Michel: *Centrale d'Eysses. Douze fusillés pour la République*. Villeneuve-sur-Lot: Associat. pour mémoire d'Eysses, 2004.
- JIMÉNEZ, Àngel: "La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols (1936-1939)", a *Estudis sobre el Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols] (1985) vol. 4.
- Id.: *La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols (1936-1939)*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 1995.
- JITM77: "España en la 2ª G. M. Campos de internamiento franceses". [en línia] <<https://www.mve2gm.es/paises/republicanos/campos-de-internamiento/>> [consulta: 22/11/2020].
- JOVÉ, Bartomeu; SÁNCHEZ, Ferran: "XI Cos d'Exèrcit Republicà a Artesa" dins DD.AA.: *La Guerra Civil a Artesa de Segre i Comarca*. Artesa de Segre: Associació Cultural La Palanca, 2009.
- JULIÀ DÍAZ, Santos (coord.); CASANOVA, Julián; SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan; MORENO, Francisco: *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1999.
- "Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Francia"* a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (2, 11 i 14 febrer 1940).
- "Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Perpiñán"* a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (28 febrer 1940).
- LLAURADÓ BROS, Carles; SABATÉ RULL, Albert: "*La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cost d'Exèrcit*" a *Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1999.
- MAESTRO, Jesús: "*El cost humà de la guerra civil a Sabadell. Els morts al front*", a *Arraona* [Sabadell] (tardor 1987) núm. 1.
- MANENT, Albert: "*La Guerra Civil i la repressió a Bonastre*" a *Diari del Baix Penedès* [El Vendrell] (21/12/2007).
- Id.: *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.
- MANENT, Albert; PUIG, Núria: "*La Guerra Civil i la Repressió del 1939 a Masllorç i Masarbonès*" a *El Porticó* [Masllorç] (juliol 2008).

- MARQUÈS SUREDA, Salomó: *Les rutes de l'exili republicà de 1939*. Girona: Universitat de Girona-Museu Memorial de l'Exili, 2018.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís: *Revolución y exilio en los primeros meses de la guerra: el caso de la Lliga Catalana de Sabadell*. Actes del Congreso La Guerra Civil Española 1936-1939. Madrid: Ministerio de Cultura i Sociedad Estatal de Conmemoraciones, 2008.
- MARTÍN RAMOS, José Luis: *La rereguarda en guerra. Catalunya, 1936-1937*. Barcelona: L'Avenç, 2012.
- id.: *Territori capital. La guerra civil a Catalunya, 1937-1939*. Barcelona: L'Avenç, 2015.
- MARTÍNEZ BANDE, José Manuel: *La campaña de Cataluña*. Monografías de la Guerra de España 14. Madrid: Editorial Sant Martín, S. L., 1979.
- Id.: *La lucha en torno a Madrid*. Monografías de la Guerra de España 2. Madrid: Editorial Sant Martín, S. L., 1984.
- Id.: *La batalla del Ebro*. Monografías de la Guerra de España 13. Madrid: Editorial Sant Martín, S. L., 1988.
- Id.: *La invasión de Aragón y el desembarco en Mallorca*. Monografías de la Guerra de España 5. Madrid: Editorial Sant Martín, S. L., 1989.
- Id.: *La batalla de Teruel*. Monografías de la Guerra de España 10. Madrid: Editorial Sant Martín, S. L., 1990.
- MARTORELL GARAU, Miquel: "*Notes a la guerra dels tres anys (1936-1939)*" a *Programa de l'Aplec de la Sardana de Cornudella* [Cornudella de Montsant] (1997).
- Id.: "*Els guerrillers antifranquistes a les muntanyes de Prades i Montsant*" a *L'Informatiu d'ERC* [Cornudella de Montsant] (2001) núm. 7.
- Id.: "*A la memòria dels soldats enterrats aquí, morts en una guerra que mai hauria d'haver començat 1936-1939*" a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (octubre 2004) núm. 3.

-Id.: *Els refugiats de les zones de guerra al Priorat (1936-1939)*. Tarragona: Centre Cultural i Recreatiu La Unió de Torroja del Priorat-Arxiu Comarcal del Priorat, 2006.

-Id.: "*Històries de soldats enterrats a la fossa comuna del cementiri de Cornudella de Montsant*" a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (estiu 2007) núm. 13.

-Id.: "*El Molar; l'Hospital M-2 durant la Batalla de l'Ebre*" a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (estiu 2008) núm. 16.

-Id.: "*El Molar; l'hospital M-2 durant la Batalla de l'Ebre*". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/hospital_molar/hospital_molar.html> [desembre 2008].

-Id.: "*Soldats enterrats al cementiri de Reus. Llistat 1 (setembre-desembre 1938)*". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/cementiri_reus/cementiri_reus_llistat1.html> [juny 2009].

-Id.: "*Soldats enterrats al cementiri de Reus. Llistat 2 (gener 1939)*". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/cementiri_reus/cementiri_reus_llistat2.html> [juny 2009].

-MARTOS, Ramon; OLLER, Toni: *Ripollet 1931-1945: II República i Franquisme. 15 anys d'Història local*. Ripollet: Associació Ràdio Ripollet, 1987.

-MAS GIBERT, Xavier: *Guerra-revolució i contrarevolució a Canet de Mar (1936-1943). Les dimensions d'una tragèdia*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 2002.

-MASSAGUER ARIMON, Maria Àngels: *Segona República, Guerra Civil i primer franquisme a Parets del Vallès*. Parets del Vallès: Ajuntament de Parets del Vallès, 2007.

-MASSANELL, Antoni; MASACHS, Josep: "*Persones mortes al front de guerra o en la retirada del 1939*" dins *Revolució i guerra a Vilafranca (1936-1939)*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament Vilafranca Penedès, 1986.

-MATEU GUARRO, Jordi: *Els quaderns amagats. Memòries de la Guerra Civil de Josep Maria Guarro Martorell (1938-1939)*. Montblanc: autoedició, 2022.

- MATTHEWS, James: *Soldados a la fuerza. Reclutamiento obligatorio durante la Guerra Civil 1936-1939*. Madrid: Alianza Editorial, 2013.
- MAYMÍ RICH, Josep; ROS NICOLAU, Josep; TURRÓ VENTURA, Xavier: *Els refugiats de la Guerra Civil a les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- MELÉNDEZ, Marie-Hélène: "Le bilan chiffré de l'exode, la mortalité dans l'Aude" a *Le blog de l'exode espagnol de 1939 a...* [en línia] <http://exode-espagnol-1939.over-blog.com/pages/Le_bilan_chiffre_de_lexode_la_mortalite_dans_lAudeLISTE_DES_DECES_lettres_de_A_a_M-1085883.html> [consulta: 22/11/2020].
- MESTRE ROIGE, Esteve [coord.]: *Història de Linyola*. Linyola: Grup d'Estudiosos de la Vila-Editorial Virgili & Pagès, 1987.
- MIR, Conxita; COTS, Albert Rafael; RAMON-MOLINS, Gabriel: *Tenien nom. Víctimes de la repressió franquista a les terres de Lleida (1938-1963)*. Lleida: Pagès editors-Institut d'Estudis Ilerdencs, 2017.
- MIRALLES, Esther; GUIXÉ, Jordi: "Víctimes de la Guerra Civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954)" a *Oppidum* [Solsona] (desembre 2007) núm. 6.
- MIRET I MERCÈ, Josep: "El cost humà de la Guerra Civil i la postguerra a Taradell" a *Nou Vint-i-u. Taradell, història, imatges i memòria* [Taradell] (desembre 2017) núm. 2.
- MIRÓN GONZÁLEZ, Rubén: *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019.
- MIRÓN GONZÁLEZ, Rubén; GONZÁLEZ GARCÍA, Alberto: "Asistencia sanitaria entre camarotes. Los barcos Hospitales del exilio" a *VI Encuentro Internacional Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Saragossa, 6-8 setembre, 2017.
- MORA ALSINA, Jaume: *República, Guerra Civil i Postguerra a Vallgorguina*. [s. l.]: (inèdit), 2008.
- Id.: "Persones mortes de Vallgorguina a la Guerra Civil 1936-1939" a *La Vall* [Vallgorguina] (setembre 2009) núm. 336.

-MUSEU DE SABADELL: "*Deportats. 60 sabadellencs als camps nazis*". [en línia] <<https://museus.sabadell.cat/mhs/exposicions-temporals-museu-historia/antigues/1262-deportats-60-sabadellencs-als-camps-nazis>> [consulta: 2022-2023].

-Id.: "*2 llambordes 'stolpersteine' en record de les germanes Emília i Angelina Masach Borruef*" [en línia] <<https://museus.sabadell.cat/mhs/exposicions-temporals-museu-historia/antigues/1216-23-llambordes-stolpersteine-en-record-de-les-germanes-emilia-i-angelina-masachs-borruef>> [consulta: 2022-2023].

-NOGUERA I CANAL, Josep (coord.): "*Els morts del Berguedà al front durant la guerra civil del 1936-1939*" a *L'Erol. Revista cultural del Berguedà* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.

-OLIVA I LLORENS, Jordi: "*El cost humà de la Guerra Civil: els soldats morts als fronts de combat i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*" a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Benet*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1991.

-Id.: "*Els soldats de la Segarra morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*" a *Miscel·lània Cerverina* [Cervera] (abril 1992) núm. 8.

-Id.: "*El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts*" a *Recerques* [Barcelona] (1995) núm. 30.

-Id.: *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 1999.

-Id.: *Els morts per la Guerra Civil a la Segarra. Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*. [en línia] <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> [2004], actualment en fase de ser migrada a un altre portal web per tancament de servidor on es trobava allotjada.

-Id.: "*El meu record del Centre d'Història Contemporània de Catalunya, del cost humà i del mestre Josep Benet*" dins ROIG ROSICH, Josep Maria (dtor. editorial), *25 anys de la creació del Centre d'Història Contemporània de*

Catalunya (CHCC). 1984-2009. Barcelona: Centre d'Història Contemporània de Catalunya, 2009.

-Id.: “*L'estudi del cost humà de la Guerra Civil i la postguerra des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya*” dins SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; AGUDO BLANCO, Sebastián J. (coord.), *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Comunicaciones*, vol. 2. Tarragona: Arola Editors, 2011.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil al Pla d'Urgell (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa*” a *Mascaçà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell [Mollerussa]* (2014) núm. 5.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil a la Baixa Cerdanya (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa*” a *Fil Directe. Grup d'Amics de Montellà [Montellà]* (juliol 2015) núm. 37.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil: projecte de país*”, dins SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.); DUEÑAS ITURBE, Oriol; MARTÍN I BERBOIS, Josep Lluís (eds.), *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya-Memorial Democràtic, 2017.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil a la comarca d'Osona: una primera aproximació*” a *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs [Vic]* (2018) núm. 181-182.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra*” a *Sikarra. Revista de l'Espitllera Fòrum d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/publicacions/7639/revista-sikarra-2>> (desembre de 2022) núm. 2.

-OLIVA, Jordi; SAURÍ, Concepció: “*El cost humà de la Guerra Civil*” a *Revista de Palafrugell*, 2a època [Palafrugell] (març-abril 1994) núm. 12.

-OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí. [Direcció General de la Memòria Democràtica] “*Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*” (2020) [inèdit].

- Id.: "Més enllà de l'exili. Patiment i mort als camps d'internament francesos (1939-1940)" a *La República* [Girona] (Del 9 al 15 de gener del 2021) núm. 138.
- Id.: "Víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)". [en línia] <<https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-l'exili-en-camps-d'internament-i-francesos-1939-1940>> [4/2/2021].
- Id.: "Més enllà de l'exili" a *Fossa 218* [Lleida] (novembre de 2021) núm. 3.
- Id.: "Morir a l'exili" a *La República* [Girona] (Del 25 de juny a l'1 de juliol de 2022) núm. 214.
- PALAU I RAFECAS, Salvador: "Apunts per a la historia de la Guerra Civil al municipi de Santa Coloma de Queralt. Els seus caiguts. Santa Coloma de Queralt" a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (abril 1981).
- Id.: "La guerra i la postguerra a Santa Coloma de Queralt (segona part)" a *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà* [Montblanc] (1985) núm. 7.
- Id.: "Les víctimes de la Guerra Civil a l'Hospital Militar de Vallfogona de Riucorb" a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (novembre 1987) núm. 99.
- PENNETIER, Claude (dtor.): "Le Maitron. Dictionnaire biographique fusillés, guillotínés, executés, massacrés 1940-1944". [en línia] <<https://fusilles-40-44.maitron.fr/spip.php?article178667>> [2022].
- PICAS, Martí; VALVERDE, Roser: "El cost humà de la Guerra Civil al Berguedà: actualització de l'estudi 2017- 2019" a *L'Erol* [Berga] (2019) núm. 141-142.
- PINYOL, Lluís ("Peles"). *Tivissans morts, empresonats i exiliats a conseqüència de la guerra i de la postguerra. 1936-1939*. Tivissa: Inèdit. 1983.
- PLA BLANCH, Josep: "Els balaguerins morts al front durant la guerra civil" a *Acció* [Balaguer] (abril de 1993) núm. 406.
- PLA CORAL, Ramon: *Memòries de guerra i de l'exili i altres escrits*. Olot: Ajuntament d'Olot, 1982.

- PLADEVALL, Antoni: *Centelles. Aproximació a la seva història*. Vic: Eumo-Ajuntament de Centelles, 1987.
- PLANES, Jordi: "Exili republicà i exili berguedà, cinquanta anys després" a *L'Erol* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.
- POCA GAYA, Josep: *Guerra Civil i postguerra a l'Espluga Calba*. Espluga Calba: autoedició, 2015.
- POLO SILVESTRE, Miquel: *Mollerussa. De lloc petit a poble (1889-1938)*. Mollerussa: Ajuntament de Mollerussa, 1997.
- PONS VIVES, Josep: *Revolució i guerra a la Granada del Penedès (1936-1939)*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1993.
- PORTA BLANCH, Josep: *Arreplec de dades per a la història de Barberà*. Barberà de la Conca: Ajuntament de Barberà de la Conca, 1984.
- PRATS, Francesc: *La ciutat de Tremp durant la Segona República i la Guerra Civil. 1931-1938*. Barcelona: Rafael Dalmau Editors, 1990.
- PRATS I BATET, Josep Maria: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà", a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57.
- Id.: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà" a *Aplec de Treballs* [Montblanc] (1995) núm. 13.
- Id.: "El cos humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà". [en línia] <<http://www.raco.cat/index.php/Aplec/article/view/15684/0>> [2011].
- PROHIAS, Gerard; SAURÍ, M. Concepció: "Palafrugellencs a Mauthausen. La lliçó que no hem après" a *Revista de Palafrugell* (2a època) [Palafrugell] (maig-juny 1993) núm. 7.
- PRUJA, Jean-Claude: *Premiers camps de l'exil espagnol. Prats-de-Mollo, 1939*. Saint-Cyr-sur-Loire: Editions Alan Sutton, 2003.
- PUIGFERRAT OLIVA, Carles: "Morts, morts, morts i desapareguts". [en línia] <<http://www.espaimorts.cat>> [2003].
- PUIG ROVIRA, Francesc Xavier: "El cost humà de la guerra civil a Vilanova" a *Miscel·lània Penedesenca* (1994) núm. XX.

-Id.: *Vilanova i la Geltrú, 1936-1939. Guerra civil, revolució i ordre social*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2005.

-PUIGDEMONT, Carles: "Votaré per tu; duc el teu nom perquè no ens oblidem que vas (vau) existir". [en línia] <
<http://www.carlespuigdemont.cat/2014/11/07/votare-per-tu-duc-el-teu-nom-perque-no-ens-oblidem-que-vas-vau-existir/>> [consulta: 2022-2023].

-PUIGVENTÓS LÓPEZ, Eduard: *La Guerra Civil a Caldes (1936-1939)*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui-Museu Thermalia. 2016.

-Id.: *Els calderins deportats als camps nazis*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui-Museu Thermalia, 2021.

-PUJADES, Xavier: *Tortosa, 1936-1939*. Tortosa: Cooperativa Gràfica Dertosense, 1988.

-PUJADÓ QUERALTÓ, Lluís: "Víctimes de la Guerra Civil, I, II, III i IV" a *El Martinet* [Sant Martí Sarroca] (febrer, març, abril, maig 1994) núm. 75-78.

-PUJIULA, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Olot" a *Annals del PEHOC* [Olot] (1988).

-PUJIULA, Jordi; GIRONA, Ramon; BATLLE, Carles: *Els morts per la guerra civil a la comarca de la Garrotxa (1936-1945)*. Olot: Llibres de Batet, 1993.

-PUJOL, Enric (coord.): *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2003.

-Id.: *L'exili català del 1936-1939. Noves aportacions*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2006.

-RAMON VIDAL, Jaume de: *El Regiment Pirinenc núm. 1 de Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 2004.

-*"Refugiados españoles fallecidos en el hospital de Perpiñán"* a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (24 febrer 1940).

-*"Relación de refugiados españoles fallecidos en el campo de concentración de Pigne e inhumados en el cementerio del lugar llamado 'Bajouly' de la municipalidad de Montreal (Aude)"* a *El Socialista. Órgano del Partido Socialista*

Obrero Español y portavoz de la U.G.T. [Tolosa] (11 de setembre de 1952) núm. 5.633.

-RIBÉ MONGE, Genís: *Deportats. Sabadellencs als camps nazis (1940-1945)*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2023.

-RIQUER, Borja de; CULLA, Joan B.: *El franquisme i la transició democràtica*, dins *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. Volum VII. Barcelona: Edicions 62, 1989.

-RIUDOR GARCIA, Noemí: "Entrebancs a l'accés, tractament i publicació de dades històriques. Recull sinòptic de la legislació existent" (10/4/2017) [inèdit].

-Id.: *Exili 1938. L'exili pallarès a França*, Tremp; Garsineu Edicions, 2018.

-Id.: *El cementiri de Tremp durant la Guerra Civil. El trasllat de les restes del cementiri militar al Valle de los Caídos*. Tremp: Garsineu Edicions, 2021.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil a Maials: entre la sanitat de guerra republicana i la rebel", a *Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià* [Lleida] (2021) núm. 8.

-Id.: *Fent Memòria. Cost humà de la Guerra Civil i Espais de Memòria a Bellpuig*. Bellpuig: Ajuntament de Bellpuig, 2023.

-RIUS MORGADES, Josep: *El Baix Penedès: Resultats de la guerra civil, 1936-1939*. El Vendrell: L'autor, 1980.

-ROIG, Montserrat: *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62, 1977.

-ROMERO GARCÍA, Eladi: *La Columna Durruti. 26 División del Ejército Popular de la República*. Barcelona: Laertes SL de Ediciones, 2018.

-ROQUES, Patrick: "Liste des personnes inhumées au camp du Vernet établie à partir de l'enquête menée en décembre 2006" a *Dossier Inventaire* [Région Midi-Pyrénées: Direction de la Culture et de l'Audiovisuel, service Connaissance du Patrimoine] [en línia] <http://195.114.114.17/fileadmin//DOC_LIE/IVR73/IA09ANEX/IA09000585_01.PDF> [consulta: 22/11/2020].

-RÚA, José Manuel: "L'exili del 1936. Fugida d'intel·lectuals i polítics malvistos pel nou règim revolucionari", dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA,

Joan (dtors.): *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2005.

-RUBIO, Javier: *La emigración española a Francia*. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1974.

-Id.: *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. 3 vols. Madrid: Editorial San Martín, 1977.

-Id.: "L'accueil de la grande vague de réfugiés de 1939" a *Persée* [Lió] (febrer 1995) núm. 1184, ps. 13-17.

-RUBIO COROMINA, Jordi: *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal, 2015.

-RUBIO CORREA, Patricio: "El concepto de refugiado en la Convención sobre el Estatuto de los Refugiados de 1951: tratamiento normativo y realidad" a *Agenda Internacional* [Lima] (1999), vol. 6 núm. 12, ps. 137-148 <<https://revistas.pucp.edu.pe/index.php/agendainternacional/article/view/7217>>.

-RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "Víctimes de la guerra civil a Cervià de les Garrigues" a *El Cérvol* [Cervià de les Garrigues] (2005) núm. 238-240.

-Id.: *La Guerra Civil a les Garrigues: de la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2011.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil a Torregrossa" a *Mascañà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell* [Mollerussa] (2014) núm. 5.

-SABATÉ I ALENTORN, Jaume: *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19...)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2002.

-SAGUÉS SAN JOSÉ, Joan: *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2003.

-SALAS LARRAZÁBAL, Ramón: *Pérdidas de la guerra*. Barcelona: Editorial Planeta, 1977.

-SALAT, Joan: "En relació als combatents de Cervera morts per la guerra civil de 1936-1939", *Segarra* [Cervera] (octubre 1996) núm. 1224.

-Id.: "Fent memòria" a *Segarra* [Cervera] (novembre-desembre de 1996) núms. 1225, 1226 i 1227.

- SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort de Caracremada*. Lleida: Pagès editors, 1999.
- Id.: *Maquis y Pirineos: la gran invasión (1944-1945)*. Lleida: Milenio, 2001.
- Id.: *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*. Lleida: Pagès editors, 2008.
- Id.: "Morts de Sallent a la Guerra Civil" a *L'Esparver* [Sallent] (novembre-desembre 2010) núm. 179.
- Id.: *La Guerra Civil al Montsec*. Lleida: Pagès editors, 2015.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; CLUA MICOLA, Pere: *La Batalla de l'Ebre: Un riu de sang*. Gandesa: Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005.
- SANJUAN PRIM, Josep; ESCOLÀ, Francesc (dir.): *Mai més*. Torres de Segre-Lleida: Amics de la Mare de Déu de Carrassumada-Pagès Editors, 1998.
- SANS, J. M.: "Víctimes de la Guerra Civil a Arbeca (1936-19...)" a *IV Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [les Borges Blanques] (2004).
- SANTACANA I TORRES, Carles: "El Cost humà de la Guerra Civil: morts al front de ciutadans de l'Hospitalet de Llobregat" (1988). Centre d'Història Contemporània de Catalunya-Fons Cost humà de la Guerra Civil (inèdit).
- SERRA MACIÀ, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Roda de Ter: Una primera aproximació" a *Revista Roda de Ter* [Roda de Ter] (juliol-agost-setembre 2021) núm. 777.
- SERRA OLLER, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Terrassa. Els combatents morts en acció de guerra" a *Terme* [Terrassa] (novembre 2003) núm. 18.
- SERRADESANFERM, Àngel: "Ara fa cinquanta anys" a *Programa Festa Major* [Sant Hilari Sacalm] (1986).
- SERRALLONGA URQUIDI, Joan: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Base, 2004.
- Id.: "Refugiats de guerra a Catalunya. La recerca de solucions per resoldre l'èxode de la població civil", dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA,

Joan (dtors.): *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2005.

-SERRANO JIMÉNEZ, Miquel: *Refugiats republicans catalans i espanyols antifeixistes morts a Prats de Molló durant la Retirada*. La Jonquera, MUME, 2018 (inèdit).

-SERRES BUENAVENTURA, Antònia: *Desfeta i recuperació. Guerra i postguerra al Pinell de Brai*. Pinell de Brai: Autora-Associació Pi del Broi, 2008.

-SIFRE, Francesc: "A propòsit d'uns cartells (7). Montblanc i la guerra" a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57.

-SOBREQUÉS CALLICÓ, Jaume (dir.); DUEÑAS ITURBE, Oriol; MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (eds.): *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya-Memorial Democràtic, 2017.

-SODIGNÉ LOUSTAU, Jeanine: "L'organisation sanitaire aux frontières lors des évacuations des populations espagnoles de 1936 à 1939" dins "Exils et migrations ibériques au XXe siècle" a *Persée* [Lió] (1997) núm. 3-4.

-SOLÉ, Felip; TUBAN, Grégory: *Camp d'Argelers (1939-1942)*. Valls: Cossetània edicions, 2011.

-SOLÉ I BARJAU, Queralt: "El flagell de la fam. La insuficiència de l'avituallament a la zona republicana", dins SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan (dtors.): *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2005.

-Id.: *El secret del Valle de los Caídos. Els noms dels milers de morts traslladats per Franco des de les fosses catalanes*. Barcelona: Afers-Sàpiens, 2008.

-Id.: *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Catarroja: Editorial Afers, 2008.

-SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: "El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca" a *l'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.

-Id.: *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985.

- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan: *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983.
- Id.: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986; id.: *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987;
- Id.: *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*. Vols. I i II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989-1990.
- Id.: *L'Escola Popular de Guerra de la Generalitat de Catalunya (actuació i trajectòria dels oficials durant la Guerra Civil i el franquisme)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, 2021.
- SUÁREZ GONZÁLEZ, Maria Àngels: *La Segona República i la Guerra Civil a Mollet del Vallès*. Mollet del Vallès: CEM-Ajuntament de Mollet del Vallès, 2000.
- SURROCA I LLUCIÀ, Isidre: "Els soldats de la Pobla de Claramunt morts i desapareguts durant la Guerra Civil" a *Revista d'Igualada* [Igualada] (abril de 2014), núm. 46.
- TARRAGÓ, Llibert: *El document de Prats. Informe de l'èxode a Prats de Molló del 27 de gener al 16 de març de 1939*. Barcelona: La Magrana, 2009.
- TEJERO COSTA, Paco: *Fraga. República i guerra civil. Un temps a recordar*. Fraga: Institut Estudis del Baix Cinca, 2006.
- TORRES, Jaume: "Els morts de la Guerra Civil a Bellpuig", a *Pregoner d'Urgell* [Bellpuig] (6/12/1986) núm. 172.
- Id.: "Els morts per la Guerra Civil a Bellpuig" a *El Pregoner d'Urgell* [Bellpuig] (1987) núm. 173.
- TRAPERO RUIZ, María Isabel: *El Registro Civil en España. Iter histórico*. Treball fi de grau. Universidad de Valladolid. Facultad de Ciencias Sociales, Jurídicas y de la Comunicación [Segovia] (19/07/2021).
- TREIG, M.; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra civil ara fa 50 anys" a *La Veu de Flix* [Flix] (agost 1987) núm. 95.

- TURULL, Ramon: "*Cerverins morts al front durant la Guerra Civil 36-39*" a *Segarra* [Cervera] (1/9/1987) núm. 1013.
- UNIVERSITAT DE BARCELONA: "*Sidbrint. Memòria Històrica Brigades Internacionals*". [en línia] <<http://sidbrint.ub.edu/ca/content/sidbrint>> [2014].
- Vanguardia Española, La* (1940).
- VENTURA BENAIGES, Joan-Salvador: "*La Guerra Civil. Ara fa 50 anys*" a *L'Ullal. Butlletí d'informació local* [Benifallet] (tardor 1986) núm. 12.
- Id.: "*Més sobre la Guerra Civil*" a *La Font del Perelló* [El Perelló] (juliol-agost 1987).
- Id.: "*La Guerra Civil. Ara fa 50 anys*" a *Revista Roquetes* [Roquetes] (juliol-agost 1987) núm. 35.
- Id.: "*La Guerra Civil. Ara fa 50 anys*" a *Des dels Quatre Cantons* [l'Ametlla de Mar] (setembre-octubre 1987) núm. 86.
- VIDAL CASTAÑO, José Antonio: *Exiliados republicanos en Septfonds* (1939). Madrid: Los Libros de Catarata, 2013.
- VILA SIMON, Assumpció: "*La fossa de la Torre de Claramunt*" a *Parlem de Sarrià* [Sarrià de Ter] (maig-agost 2020) núm. 107.
- VILANOVA, Francesc: *Exiliats, proscrits, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la deportació*. Barcelona: Editorial Empúries, 2006.
- VILAR BASSAS, Josep Maria: *Torelló. De la Revolució a la guerra, octubre 1936 juliol 1937. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1986.
- Id.: *Entre la guerra i la fam. 1937-1938. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1988.
- VILLARROYA FONT, Joan: "*Las víctimas del 19 de julio en Barcelona*" a *Historia y Vida* [Barcelona] (febrer 1979) núm. 171.
- Id.: *Els bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1981.
- Id.: "*El cost humà de la Guerra Civil: badalonins al front*" a *L'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.

-Id.: *Revolució i guerra a Badalona 1936-1939*. Badalona: Ajuntament de Badalona, 1985.

-Id.: *Desterrats. L'exili català de 1939*. Barcelona: Editorial Base, 2002.

-VILLARROYA FONT, Joan (dir.): *Els noms de la guerra. Relació de totes les víctimes de les comarques gironines i el testimoni de l'última generació que va viure la Guerra Civil*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 2009.

-“Ya se matan entre ellos los rojos españoles. El desgraciado caso del matrimonio Muntaner-Querol” a *Los Sitios de Gerona* [Girona, Editorial Prensa Ibérica] (30 abril 1950) núm. 2356.

-ZEPEDA, Juan Roberto; PÉREZ, Jordi: "L'Hospital de Sang de Valls" a *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* [Valls] (maig 2007) núm. 51.

10. ANNEXOS

Annex 1: Carta de suport al CHCC en l'afer Concha Catalán d'intent d'apropiació del projecte Cost humà

Entre juliol i setembre de 2017, davant la possibilitat de què la investigació del Cost humà fos lliurat íntegrament a la periodista Concha Catalán, cent deu historiadors/es i/o estudiosos/es vinculats la majoria al món acadèmic en universitats del país, molts d'ells també relacionats directament o indirecta amb el CHCC i el projecte del Cost humà, a més a més d'onze centres d'estudis, s'adreçaven al director del CHCC a fi de mostrar el seu suport en l'afer Catalán, i emplaçar el govern a impedir el lliurament totalment injustificat de la recerca.

Dr. Jaume Sobrequés i Callicó

Director del Centre d'Història Contemporània de Catalunya

Barcelona

Distingit Sr.,

A la llum de les darreres notícies sobre la possibilitat d'haver de lliurar a la Sra. Concha Catalán el contingut sencer del banc de dades del cost humà de la Guerra Civil, i com a investigadors i investigadores, i col·laboradors en diferents graus, que hem estat del projecte en algun moment d'aquests darrers 30 anys de recerca, manifestem:

1. Que volem donar el nostre suport al Centre d'Història Contemporània de Catalunya com a institució responsable d'impulsar, finançar, gestionar, custodiar, informatitzar les dades, publicar en alguns casos, i oferir *on-line* el conjunt de la recerca centrada en l'àmbit de Catalunya.
2. Que es tracta d'una recerca històrica i científica d'una gran complexitat i recorregut, que ha exigut i exigeix un gran esforç i criteri amb el tractament de les fonts i les dades obtingudes, i en tant que recerca inacabada cal que se'n reservi la confidencialitat fins que s'hagin pogut tractar degudament les dades, avaluar-ne els resultats i extreure'n les conclusions.

3. Que som conscients de l'interès públic d'una recerca com aquesta, per tant felicitem el Centre d'Història Contemporània de Catalunya per haver fet possible mitjançant un cercador al que s'accedeix *on-line* des de 2010, la consulta pública dels noms de morts i desapareguts d'aquella guerra i postguerra.

4. Que emplacem al Centre d'Història Contemporània de Catalunya a seguir impulsant la recerca arreu de Catalunya i en els arxius forans que calguin, així com a l'elaboració d'un estudi conclusiu i científic que abordi les conseqüències de les pèrdues humanes d'aquella guerra pel que fa al difícil redreçament de Catalunya, i contribueixi, com deia l'historiador i primer director del Centre, Josep Benet, a ser un país normal.

Per tot plegat, emplacem al Centre d'Història Contemporània de Catalunya a prendre totes les mesures que faci falta, i ho faci en nom dels investigadors que sotasignem, per tal d'impedir aquest lliurament injustificat a la Sra. Concha Catalán.

Annex 2: Resolució 47/2018, de 23 de març, de la Comissió de Garantia del Dret d'Accés a la Informació Pública (GAIP)

Emparant-se en la Llei de la Transparència de l'any 2014, la sra. M. Concepción Catalán sol·licità còpia del tot el contingut del banc de dades del Cost humà al Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència de la Generalitat de Catalunya, el desembre de 2016, que generà l'expedient de reclamació 291/2017 i la resolució 47/2018 de 23 de març de la Comissió de Garantia del Dret d'Accés a la Informació Pública (GAIP), en què es desestimava la petició. La GAIP ho argumentava en què no era una sol·licitud d'accés a informació pública sinó una sol·licitud de reutilització de la informació per construir un nou producte informatiu o elaborar la informació de manera diferent. Per tant, l'accés a la informació era instrumental i, en conseqüència cal aplicar el seu propi marc legal.

El dret a la reutilització d'informació pública no pot projectar-se sobre informació l'accés de la qual no sigui estimable i, particularment, el relatiu al règim de protecció de dades personals. La Llei de 2007 sobre Reutilització de la Informació del Sector Públic (LRISP) exclou del seu àmbit d'aplicació aquells documents o informació l'accés als quals resulti prohibit o limitat per la legislació de transparència. La LRSIP exclou de l'aplicació de la llei als documents en relació amb els quals l'accés estigui limitat o sigui incompatible amb la legislació de protecció de dades personals.

Considerant que la base de dades és de persones físiques, la GAIP va demanar informe a l'Autoritat Catalana de Protecció de Dades (APDCAT) que considerà que s'havia de distingir entre les dades de persones que tenen la condició legal de mort a partir de documents que així ho acreditin (Registre Civil o altra documentació de Jutjats), i les dades de persones que no (documents privats o testimonis orals, per exemple).

Unes vuit mil fitxes encara no han estat validades i pesa sobre el conjunt de la base de dades la inexactitud de la condició de persona morta. I no és possible discriminar de manera automatitzada entre fitxes verificades i les que no ho són. Es tracta d'una investigació històrica inacabada, per tant amb informació que encara no s'ha contrastat suficientment ni verificat, i sense el

rigor científic i històric requerit. L'APDCAT considera que s'han d'excloure totalment i prèviament de l'accés, les fitxes que no estiguin adequadament contrastades.

Les fitxes o registres relatius a persones desaparegudes sobre les quals no consti declaració de mort o defunció i que podrien estar vives, l'APDCAT diu que la normativa de protecció de dades no impediria l'accés a les dades sobre la identitat i altres dades que apareixen en la fitxa de dades bàsiques accessible al públic mitjançant el cercador nominal disponible al web del CHCC (naixement, veïnatge...); en canvi, d'aquests registres sí que s'han d'excloure de l'accés tota la informació que pugui afectar l'honor, la intimitat o la pròpia imatge (filiació sindical, ideologia, religió o salut,...), de la mateixa manera que la informació que afecti a terceres persones (fills, pares, cònjuges, informants).

En relació amb les dades personals de persones alienes a la víctima (nom pares, fills, descendents, cònjuge, testimonis orals que han informat...), l'APDCAT estableix que el seu accés i divulgació resultaria contrària a la legislació de protecció de dades, tant si es té constància de la mort de la víctima com si no.

Considerant que no és possible dividir amb un tractament automatitzat el conjunt de dades l'accés a les quals no queda limitat pel dret a la protecció de dades personals, el règim legal exigeix projectar sobre el conjunt de víctimes registrades a la base de dades el nivell de protecció més alt, és a dir, el que correspondria si es referissin a persones vives. D'acord amb això, la protecció legal de les dades personals exigeix l'exclusió de l'accés a les dades que poden connectar-se amb la ideologia, creença, filiació sindical, salut i comissió d'infraccions administratives de la víctima de tots els registres de la base de dades.

Pel que fa al règim de difusió de la informació, l'APDCAT es pronuncia sobre la necessitat d'evitar la seva divulgació en obert a través d'Internet i assenyala que és adequat i proporcionat el sistema de cerca emprat per la consulta d'aquesta base de dades des del web del CHCC, que permet l'accés individualitzat a les fitxes prèvia aportació per part de la persona que fa la consulta d'almenys dues dades personals sobre la víctima, amb un dels dos camps que com a mínim havia de ser un dels dos cognoms, i l'altre que podia

sortir del nom, naturalesa, veïnatge, sexe... (p. exemple: “ventura” + “home”). Era, en conseqüència un cercador només de noms.

La base de dades del CHCC no té un format d'origen reutilitzable.

Tot això porta a haver de considerar exclosa de l'àmbit d'aplicació de la LRSIP la base de dades del cost humà, i no es podria entendre que la sol·licitud havia quedat estimada per silenci.

La nova base de dades que s'elabori cal que tingui en compte la possibilitat d'eliminar de la consulta o de la cessió, de manera automatitzada, els camps afectats per la protecció de dades personals.

Annex 3: Informe sobre el banc de dades del Cost humà a Oracle i els dubtes d'integració dins del Banc de la Memòria (2017)

L'informe, que vam signar Jordi Oliva i Llorens i Eduard Puigventós i López (col·laborador del Cost humà), a data de 10 de juliol de 2017, deia: "La Base de Dades del Cost humà de la Guerra Civil a Catalunya data del 2006, però es basa en l'experiència i el recull de dades efectuat pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya des del mateix moment de la seva creació, el 1984, però sobretot del replanteig metodològic de 2005. Així, des del Centre es creà una xarxa d'informants a cada comarca que recollia testimonis orals, cercava en la documentació municipal, en registres civils (quan els era permès) o en registres parroquials, així com en premsa i bibliografia. D'aquesta manera, s'aconseguien unes relacions nominals, poble a poble, i també a ciutats importants, sobretot de morts en acció de guerra, en xifres relatives prou exhaustives, que es complementaven amb les ajudes a la publicació de monografies generals i recerques locals que enriqueien el projecte.

Quan arribà el moment de plantejar la informatització de les dades, pel seu volum, es generà una aplicació específica per a facilitar i adaptar-se a les necessitats pròpies del projecte, d'ampliació de la informació de filiació, dades militars i circumstàncies de la mort i/o desaparició, i també de fonts, que permetia aconseguir el màxim d'informació de les víctimes de diversa adscripció i àmbits. Si bé inicialment la recerca s'havia plantejat només com el coneixement dels homes morts al front i de les víctimes ocasionades per accidents derivats de la mateixa guerra, ben aviat s'hi afegiren també les víctimes de la repressió a la rereguarda; les víctimes de la repressió franquista; els desplaçats o refugiats; les víctimes de bombardeig; les morts arbitràries per pas de columnes o contingents de soldats; les accions del maquis; les morts pel pas clandestí de la frontera; els morts en camps d'internament francesos; en camps nazis; o combatents de la II Guerra Mundial que moriren a l'interior de Catalunya. Tot plegat perquè entenem que tots ells són víctimes, d'una manera o d'una altra, dels estralls causats per la guerra.

Per aquest motiu, com veureu seguidament, la Base de Dades té molts camps (més de 160, tot i que no tots són informats), que permeten obtenir molta informació de les víctimes amb la finalitat d'aconseguir el màxim de resultats a nivell estadístic. D'aquesta manera, podrem saber no només el lloc de la mort de la víctima, sinó resultats per municipis, causes de la mort, edats, grau d'afiliació a partits polítics i/o sindicats, tipus de violències, dates de la mort, llocs d'enterrament, arxius, fons i fonts, etc. Dades que ens permetran valorar, d'una manera científica, l'impacte de la Guerra Civil al nostre país a tots nivells i el difícil redreçament que suposà. Però encara queda molta feina per fer.

Dubtes que ens plantejem sobre la integració:

Pel que vam entendre en la darrera reunió, inicialment es tracta de tenir una aplicació que, en indicar una víctima, ens digui a quina de les Bases de Dades hi ha informació i ens hi remeti, oi? I aquí és on ens trobem ara. Però en una fase més avançada d'integració de dades, es plantejava que hi hagués un únic banc de dades, i d'aquí la necessitat d'unificar criteris i mètodes d'introducció i gestió de la informació, alhora que preveure el creixement en quan a registres per tenir prou espai. És així?

Si aquesta és la idea, aleshores convindria que féssim una trobada específica per parlar-ne amb deteniment, ja que entenem que la finalitat de recerca, casuístiques de les víctimes i fonts d'informació són tan diferents que no podem tractar-ho de la mateixa manera. Segurament, una unificació implicaria canvis en la manera de funcionar o de gestionar les dades que podria desvirtuar la funció de complement a la recerca històrica de la Base de Dades del Cost Humà.

Si, per contra, només us referíeu a que els camps comuns tinguessin la mateixa denominació perquè l'aplicació pogués cercar a tots igual, és qüestió de mirar coincidències i fer la proposta. Aleshores no em preocuparia massa del que comentàvem l'altre dia de les duplicitats de noms, si queda clar que apareixen en bases de dades diferents. Aquesta fase, la de decidir a quina font donem preferència, què passa amb la gent de qui no tenim noms i/o cognoms, el tema dels desapareguts, qui ho gestionarà i altres, seria qüestió de plantejar-ho amb el debat sobre la integració de Bases de Dades que deia fa un moment.

En tot cas, aquí teniu la descripció de camps i subcamps amb els quals treballem. Si calguessin exemples pràctics, digueu-ho que n'afegirem algun".

(a continuació es llistaren els camps de contingut i l'estructura de la fitxa registre, a part de les funcionalitats)

Annex 4: Taules de mortalitat per malaltia en població refugiada

TAULA 1	
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Causes externes de morbiditat	11
Agressió per mitjans no especificats	1
Autolesió intencionada per altres mitjans especificats	5
Exposició a altres factors especificats	1
Ofegament per immersió i submersió amb intenció indeterminada	4
Determinades afeccions originades en el període perinatal	5
Immaduresa extrema del nadó	1
Nadó nascut mort	1
Trastorns del nadó relacionats amb gestació curta i pes baix en néixer	3
Determinades malalties infeccioses i parasitàries	582
Abscés feohifomicòtic cerebral	1
Altres infeccions intestinals bacterianes especificades	61
Altres malalties infeccioses i malalties infeccioses no especificades	14
Altres sèpsies	21
Altres tipus de tètanus	5
Amebosi [amebiasi]	2
Brucel·losi	1
Còlera	3
Diftèria	6
Encefalitis sifilítica congènita tardana	1
Encefalitis vírica no especificada	1
Febre paratifoide no especificada	2
Febre tifoide	244
Gastroenteritis i colitis infeccioses no especificades	35
Meningitis tuberculosa	8
Paludisme [malària] no especificat	2
Parotiditis	1
Peritonitis tuberculosa	1
Seqüeles d'altres malalties infeccioses i parasitàries, i de malalties infeccioses i parasitàries no especificades	1
Shigel·losi no especificada	2
Sífilis congènita	1
Tífus	10

TAULA 1	
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Tuberculosi	15
Tuberculosi de laringe, tràquea i bronquis	1
Tuberculosi d'intestins, peritoneu i ganglis mesentèrics	2
Tuberculosi miliar	1
Tuberculosi pulmonar	140
Lesions, intoxicacions i altres conseqüències de causes externes	62
Altres tipus de lesió de regió corporal no especificada	28
Amputació traumàtica de cama	2
Amputació traumàtica de colze i avantbraç	1
Amputació traumàtica de maluc i cuixa	1
Commoció	3
Contusió d'anus	1
Ferida oberta a l'abdomen, la part inferior de l'esquena, la pelvis i els genitals externs	5
Ferida oberta a l'avantbraç	1
Ferida oberta al canell	1
Ferida oberta al cap	1
Ferida oberta al genoll i la cama	1
Ferida oberta al tòrax	3
Ferida en lloc indeterminat	3
Fractura de columna lumbar i pelvis	1
Fractura de fèmur	1
Fractura de la base del crani	1
Fractura d'ossos del crani i la cara	5
Lesió de medul·la espinal lumbar, medul·la espinal sacra i nervis a nivell de l'abdomen, la part inferior de l'esquena i la pelvis	1
Lesió per esclafament de cama	1
Tòrax esclafat	1
Malalties de la pell i el teixit subcutani	2
Abscés cutani, furúncol i àntrax	2
Malalties de la sang i els òrgans hematopoètics i determinats trastorns que afecten el mecanisme immunitari	2
Anèmia per carència de vitamina B12 causada per deficiència de factor intrínsec	2
Malalties de l'aparell circulatori	70
Altres trastorns cardíacs en malalties classificades en un altre lloc	4
Ateroesclerosi	2
Aturada cardíaca	10

TAULA 1	
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Cardiopatia hipertensiva i malaltia renal crònica hipertensiva amb insuficiència cardíaca i malaltia renal crònica d'estadi V o malaltia renal terminal	2
Embòlia i trombosi arterials	5
Endocarditis aguda i subaguda	9
Flebitis i tromboflebitis	1
Hemorràgia intracerebral no traumàtica, localització no especificada	3
Indeterminada	1
Infart cerebral	1
Insuficiència aòrtica no reumàtica (vàlvula)	1
Insuficiència cardíaca	16
Miocarditis aguda	2
Miocarditis no especificada	6
Trastorns no reumàtics de la vàlvula mitral	7
Malalties de l'aparell digestiu	38
Abscés anal	1
Abscés hepàtic	1
Altres tipus de peritonitis	1
Apendicitis no especificada	1
Hemorràgia gastrointestinal no especificada	1
Indeterminada	5
Perforació de vesícula biliar	1
Perforació d'intestí (no traumàtica)	5
Periodontitis agressiva	1
Peritonitis	13
Peritonitis (aguda) generalitzada	2
Peritonitis no especificada	2
Úlcera gàstrica	4
Malalties de l'aparell genitourinari	23
Altres trastorns especificats de bufeta urinària	1
Fallida renal no especificada	11
Síndrome nefrítica crònica	4
Síndrome nefrítica no especificada	7
Malalties de l'aparell respiratori	111
Abscés de pulmó i mediastí	5
Altres tipus de pneumònia causada per microorganismes no especificats	1
Amigdalitis aguda	1

TAULA 1	
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Asma	1
Asma no especificada	1
Broncopneumònia causada per microorganismes no especificats	51
Bronquitis aguda	2
Bronquitis no especificada com a aguda o crònica	4
Edema pulmonar	11
Edema pulmonar agut	4
Gangrena i necrosi del pulmó	1
Grip	1
Indeterminada	2
Laringitis aguda	1
Pitòrax sense fístula	3
Pneumònia	22
Malalties de l'orella i l'apòfisi mastoide	1
Mastoïditis i afeccions relacionades	1
Malalties del sistema muscoesquelètic i el teixit connectiu	3
Artritis reumatoide amb factor reumatoide	1
Indeterminada	1
Osteïtis deformant d'os no especificat	1
Malalties del sistema nerviós	16
Hemiplegia i hemiparèsia	5
Meningitis provocada per altres causes i per causes no especificades	11
Malalties endocrines, nutricionals i metabòliques	21
Acidosi	1
Carència d'àcid ascòrbic - malaltia de Barlow	1
Diabetis mellitus	2
Diabetis mellitus de tipus 1 amb cetoacidosi, amb coma	1
Malnutrició	6
Marasme nutricional	10
Neoplàsies	11
Limfoma de Hodgkin	1
Limfoma no hodgkinià no especificat	1
Neoplàsia maligna d'altres òrgans digestius i d'òrgans digestius mal definits	1
Neoplàsia maligna de bronqui i pulmó	1
Neoplàsia maligna de cos uterí	1
Neoplàsia maligna d'encèfal	1

TAULA 1	
Classificació de les malalties segons els grups de la CIM	Defuncions
Neoplàsia maligna d'estómac	4
Neoplàsia maligna d'intestí prim	1
Signes, símptomes i resultats anòmals d'anàlisi no classificats a cap altre lloc	54
Caquèxia	10
Causes de mortalitat desconegudes i causes de mortalitat mal definides	24
Coma	1
Debilitat	1
Edema no especificat	2
Gangrene, not elsewhere classified	11
Hemoptisi	1
Hemorràgia en altres localitzacions de les vies respiratòries	1
Hemorràgia no classificada a cap altre lloc	1
Icterícia no especificada	1
Retenció urinària	1
Trastorns mentals, del comportament i del neurodesenvolupament	2
Esquizofrènia	1
Trastorn mental no especificat	1
TOTAL	1.014

Taula: elaboració pròpia

TAULA 2			
Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions	% respecte el grup de malalties (582)	% respecte el total de morts per malaltia CIM coneguda (1.014)
Febre tifoide	244	41,9%	24,1%
Tuberculosi pulmonar	140	24,1%	13,8%
Altres infeccions intestinals bacterianes especificades	61	10,5%	6,0%
Gastroenteritis i colitis infeccioses no especificades	35	6,0%	3,5%
Altres sèpsies	21	3,6%	2,1%
Tuberculosi	15	2,6%	1,5%
Altres malalties infeccioses i malalties infeccioses no especificades	14	2,4%	1,4%
Tifus	10	1,7%	1,0%
Meningitis tuberculosa	8	1,4%	0,8%
Diftèria	6	1,0%	0,6%
Altres tipus de tètanus	5	0,9%	0,5%
Còlera	3	0,5%	0,3%
Tuberculosi d'intestins, peritoneu i ganglis mesentèrics	2	0,3%	0,2%
Amebosi [amebiasi]	2	0,3%	0,2%
Paludisme [malària] no especificat	2	0,3%	0,2%
Febre paratifoide no especificada	2	0,3%	0,2%
Shigel·losi no especificada	2	0,3%	0,2%
Brucel·losi	1	0,2%	0,1%
Parotiditis	1	0,2%	0,1%
Encefalitis vírica no especificada	1	0,2%	0,1%
Sífilis congènita	1	0,2%	0,1%
Abscés feohifomicòtic cerebral	1	0,2%	0,1%
Encefalitis sifilítica congènita tardana	1	0,2%	0,1%
Seqüeles d'altres malalties infeccioses i parasitàries	1	0,2%	0,1%
Tuberculosi de laringe, tràquea i bronquis	1	0,2%	0,1%
Peritonitis tuberculosa	1	0,2%	0,1%
Tuberculosi miliar	1	0,2%	0,1%

Taula: elaboració pròpia

TAULA 3	
Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	37
GRUP 02: de 5 a 9 anys	2
GRUP 03: de 10 a 14 anys	2
GRUP 04: de 15 a 19 anys	79
GRUP 05: de 20 a 24 anys	129
GRUP 06: de 25 a 29 anys	82
GRUP 07: de 30 a 34 anys	80
GRUP 08: de 35 a 39 anys	58
GRUP 09: de 40 a 44 anys	29
GRUP 10: de 45 a 49 anys	39
GRUP 11: de 50 a 54 anys	19
GRUP 12: de 55 a 59 anys	8
GRUP 13: de 60 a 64 anys	4
GRUP 14: de 65 a 69 anys	3
GRUP 15: de 70 a 74 anys	2
GRUP 18: de 85 a 89 anys	1
(es desconeix)	8
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 4	
Determinades malalties infeccioses i parasitàries	Defuncions
Dona	33
Home	546
No consta	3
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 5				
Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions	% respecte el grup de malalties (111)	% respecte el total de morts per malaltia CIM coneguda (1.014)	% respecte el total de morts per causa genèrica malaltia (1.009)
Broncopneumònia causada per microorganismes no especificats	51	45,9%	5,0%	5,1%
Pneumònia	22	19,8%	2,2%	2,2%
Edema pulmonar	11	9,9%	1,1%	1,1%
Abscés de pulmó i mediastí	5	4,5%	0,5%	0,5%
Edema pulmonar agut	4	3,6%	0,4%	0,4%
Bronquitis no especificada com a aguda o crònica	4	3,6%	0,4%	0,4%
Piotòrax sense fístula	3	2,7%	0,3%	0,3%
(es desconeix)	2	1,8%	0,2%	0,2%
Bronquitis aguda	2	1,8%	0,2%	0,2%
Altres tipus de pneumònia causada per microorganismes no especificats	1	0,9%	0,1%	0,1%
Asma	1	0,9%	0,1%	0,1%
Gangrena i necrosi del pulmó	1	0,9%	0,1%	0,1%
Amigdalitis aguda	1	0,9%	0,1%	0,1%
Asma no especificada	1	0,9%	0,1%	0,1%
Grip	1	0,9%	0,1%	0,1%
Laringitis aguda	1	0,9%	0,1%	0,1%

Taula: elaboració pròpia

TAULA 6	
Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	70
GRUP 02: de 5 a 9 anys	3
GRUP 03: de 10 a 14 anys	5
GRUP 04: de 15 a 19 anys	5
GRUP 05: de 20 a 24 anys	4
GRUP 06: de 25 a 29 anys	3
GRUP 07: de 30 a 34 anys	3
GRUP 08: de 35 a 39 anys	2
GRUP 09: de 40 a 44 anys	3
GRUP 10: de 45 a 49 anys	3
GRUP 11: de 50 a 54 anys	1
GRUP 12: de 55 a 59 anys	11
GRUP 13: de 60 a 64 anys	9
GRUP 14: de 65 a 69 anys	10
GRUP 15: de 70 a 74 anys	11
GRUP 16: de 75 a 79 anys	14
GRUP 18: de 85 a 89 anys	1
(es desconeix)	7
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 7	
Malalties de l'aparell respiratori	Defuncions
Dones	32
Homes	79
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 8				
Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions	% respecte el grup de malalties (70)	% respecte el total de morts per malaltia CIM coneguda (1.014)	% respecte el total de morts per causa genèrica malaltia (1.009)
Insuficiència cardíaca	16	22,9%	1,6%	1,6%
Aturada cardíaca	10	14,3%	1,0%	1,0%
Endocarditis aguda i subaguda	9	12,9%	0,9%	0,9%
Trastorns no reumàtics de la vàlvula mitral	7	10,0%	0,7%	0,7%
Miocarditis no especificada	6	8,6%	0,6%	0,6%
Embòlia i trombosi arterials	5	7,1%	0,5%	0,5%
Altres trastorns cardíacs en malalties classificades en un altre lloc	4	5,7%	0,4%	0,4%
Hemorràgia intracerebral no traumàtica, localització no especificada	3	4,3%	0,3%	0,3%
Miocarditis aguda	2	2,9%	0,2%	0,2%
Cardiopatia hipertensiva i malaltia renal crònica hipertensiva amb insuficiència cardíaca i malaltia renal crònica d'estadi V o malaltia renal terminal	2	2,9%	0,2%	0,2%
Ateroesclerosi	2	2,9%	0,2%	0,2%
(es desconeix)	1	1,4%	0,1%	0,1%
Flebitis i tromboflebitis	1	1,4%	0,1%	0,1%
Insuficiència aòrtica no reumàtica (vàlvula)	1	1,4%	0,1%	0,1%
Infart cerebral	1	1,4%	0,1%	0,1%

Taula: elaboració pròpia

TAULA 9	
Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	4
GRUP 02: de 5 a 9 anys	1
GRUP 03: de 10 a 14 anys	2
GRUP 04: de 15 a 19 anys	2
GRUP 05: de 20 a 24 anys	6
GRUP 06: de 25 a 29 anys	7
GRUP 07: de 30 a 34 anys	9
GRUP 08: de 35 a 39 anys	6
GRUP 09: de 40 a 44 anys	8
GRUP 10: de 45 a 49 anys	8
GRUP 11: de 50 a 54 anys	1
GRUP 12: de 55 a 59 anys	4
GRUP 13: de 60 a 64 anys	6
GRUP 15: de 70 a 74 anys	3
GRUP 17: de 80 a 84 anys	1
GRUP 18: de 85 a 89 anys	1
(es desconeix)	1
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 10	
Malalties de l'aparell circulatori	Defuncions
Dones	9
Homes	61
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 11				
Lesions, intoxicacions i altres conseqüències de causes externes	Defuncions	% respecte el grup de malalties (62)	% respecte el total de morts per malaltia CIM coneguda (1.014)	% respecte el total de morts per causa genèrica malaltia (1.009)
Altres tipus de lesió de regió corporal no especificada	28	45,2%	2,8%	2,8%
Ferida oberta a l'abdomen, la part inferior de l'esquena, la pelvis i els genitals externs	5	8,1%	0,5%	0,5%
Fractura d'ossos del crani i la cara	5	8,1%	0,5%	0,5%
(es desconeix)	3	4,8%	0,3%	0,3%
Commoció	3	4,8%	0,3%	0,3%
Ferida oberta al tòrax	3	4,8%	0,3%	0,3%
Amputació traumàtica de cama	2	3,2%	0,2%	0,2%
Amputació traumàtica de maluc i cuixa	1	1,6%	0,1%	0,1%
Ferida oberta al canell	1	1,6%	0,1%	0,1%
Lesió per esclafament de cama	1	1,6%	0,1%	0,1%
Tòrax esclafat	1	1,6%	0,1%	0,1%
Fractura de fèmur	1	1,6%	0,1%	0,1%
Contusió d'anús	1	1,6%	0,1%	0,1%
Ferida oberta al genoll i la cama	1	1,6%	0,1%	0,1%
Ferida oberta a l'avantbraç	1	1,6%	0,1%	0,1%
Fractura de la base del crani	1	1,6%	0,1%	0,1%
Amputació traumàtica de colze i avantbraç	1	1,6%	0,1%	0,1%
Fractura de columna lumbar i pelvis	1	1,6%	0,1%	0,1%
Ferida oberta al cap	1	1,6%	0,1%	0,1%
Lesió de medul·la espinal lumbar, medul·la espinal sacra i nervis a nivell de l'abdomen, la part inferior de l'esquena i la pelvis	1	1,6%	0,1%	0,1%

Taula: elaboració pròpia

TAULA 12	
Lesions, intoxicacions i altres conseqüències de causes externes	Defuncions
GRUP 01: de 0 a 4 anys	2
GRUP 02: de 5 a 9 anys	1
GRUP 03: de 10 a 14 anys	1
GRUP 04: de 15 a 19 anys	8
GRUP 05: de 20 a 24 anys	5
GRUP 06: de 25 a 29 anys	5
GRUP 07: de 30 a 34 anys	10
GRUP 08: de 35 a 39 anys	6
GRUP 09: de 40 a 44 anys	4
GRUP 10: de 45 a 49 anys	1
GRUP 12: de 55 a 59 anys	1
GRUP 13: de 60 a 64 anys	1
GRUP 14: de 65 a 69 anys	1
GRUP 16: de 75 a 79 anys	1
(es desconeix)	15
Taula: elaboració pròpia	

TAULA 13	
Lesions, intoxicacions i altres conseqüències de causes externes	Defuncions
Dones	5
Homes	54
No consta	3
Taula: elaboració pròpia	

Annex 5: Bibliografia i fonts per a l'estudi del cost humà⁴⁸⁶

- ADILLON I BAUCELLS, Miquel: *El último soldado del P.O.U.M.* 2a edició. Vic: Autoedició, 2007.
- AGRUPACIÓ DE TOSSA DEL PSC: "L'homenatge d'un poble" a *Butlletí d'Informació* [Tossa] (març 1986) núm. 32.
- AGUADÉ SORDÉ, Jaume: "La Guerra Civil (1936-1939). Records d'un nen de 9-12 anys de Vilabella" a *La Resclosa* [Vila-rodona] (2002) núm. 6.
- AJUNTAMENT DE MONTORNÈS DEL VALLÈS: "Montornesencs morts o desapareguts a la Guerra Civil i la postguerra" a *Montornès Viu* [Montornès del Vallès] (març 2009) núm. 51.
- AJUNTAMENT DE NAVÀS: "Projecte stolpersteine a Navàs". [en línia] <<http://memoria.navas.cat/stolpersteine/>> [consulta: 2022-2023].
- ALANYÀ ROIG, Josep: *La Batalla de l'Ebre. Batea, d'objectiu militar a primera línia de rereguarda.* Batea: Ajuntament de Batea, 2008.
- ALCALÁ, César: *Checas de Barcelona: el terror y la represión estalinista en Cataluña al descubierto.* Barcelona: Editorial Belacqua, 2005.
- Id.: *La represión política en Cataluña (1936-1939).* Madrid: Grafite Ediciones, 2005.
- Id.: *La llista maçònica. Indultats pels anarquistes durant la Guerra Civil.* Barcelona: Editorial Base, 2010.
- ALCOFAR NASSAES, José Luis: *CTV. Los legionarios italianos en la Guerra Civil española 1936-1939.* Barcelona: Dopesa, 1972.
- Id.: "Spansky". *Los extrajeros que lucharon en la guerra civil española.* Vol. I. Barcelona: Dopesa, 1973.
- Id.: *La aviación legionaria en la guerra española.* Barcelona: Editorial Euros, 1975.

---

⁴⁸⁶ Aquest annex està configurat per ordre alfabètic d'autors, amb l'excepció dels articles d'època que es troben ordenats per títol.

- Id.: *La marina italiana en la guerra de España*. Barcelona, Editorial Euros, 1975.
- Id.: "El anarquista Berneri, una víctima de los hechos de mayo", a *Historia y Vida* [Barcelona] (octubre 1977) núm. 115.
- Id.: "Sobre los asesinatos de Pont de Molins", a *Historia y Vida* [Barcelona] (juliol 1982) núm. 172.
- ALEJO DE LA VÍRGEN DEL CARMEN: *Nuestros mártires de la provincia de San José de Cataluña*. Lleida: Imprenta comercial, 1944.
- ALGUÉ SALA, Jordi; ARCEDA MARTÍNEZ, Miquel; LLOBET FORNELLS; Ester; SELLARÉS OBRADORS, Rossend; VILÀ SERRAT, Arcadi: *Silencis. República, Guerra Civil i repressió franquista a Navàs (1931-1945)*. Navàs: Ajuntament de Navàs-Centre d'Estudis del Bages, 2015.
- ALOY, Joaquim: "La fossa militar del Cementiri de Manresa" a *Dovella* [Manresa] (2004) núm. 85-86.
- Id.: "La fossa militar del cementiri de Manresa" [en línia] <<http://www.memoria.cat/fossa/>> [juliol 2005].
- ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Relació provisional de manresans morts al front de guerra", a *Regió 7* [Manresa] (29/11/1992).
- Id.: "Els morts de la Guerra Civil a Manresa (1936-39)" [en línia] <<http://www.memoria.cat/morts>> [juliol 2006].
- ALOY, Joaquim; GASOL, Pere; SARDANS, Jordi: *Història Gràfica de Manresa. La Guerra Civil (1936-1939), vol. I*. Manresa: Parcir Edicions Selectes, 1992.
- ALOY, Joaquim; FONS, Ramon; GASOL, Pere: "Els manresans morts al front", dins *Història gràfica de Manresa. La guerra civil (1936-1939)*. Vol. II. Manresa: Parcir Edicions Selectes, 1993.
- Id.: "Els Hospitals de sang de Manresa (1938-1939). El marc històric", a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núm. 85-86.
- Id.: "Relació dels soldats morts als Hospitals militars de Manresa", a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núm. 85-86.

- ALTARRIBA, Dolors: "*Herois de la resistència*" a *Presència* [Girona] (14-20/5/2004).
- ÁLVAREZ PALLÁS, José María: *Lérida bajo la horda. 1934-1936-1938*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 1941.
- AMAT I TEIXIDÓ, Jordi: *República i guerra civil a Calella, 1931-1939*. Mataró: Caixa d'Estalvi Laietana, 1994.
- Id.: *L'anarcosindicalisme a examen: Germinal Esgleas (1903-1981). Una vida en roig i negre*. Mataró: Grup d'Història del Casal, 1996.
- Id.: *La República a Premià, 1931-1939. Política i quotidianitat republicana a Premià de Mar*. Premià de Mar-EI Masnou, 1996.
- Id.: *Sant Pol de Mar (1931-1948). República, conflicte civil i primer franquisme*. Vilassar de Mar: Oikos Tau, 1998.
- Id.: *Vilassar de Dalt, 1931-1945. República, guerra civil i primer franquisme*. Vilassar de Mar: Oikos Tau, 1998.
- Id.: *Un tomb per la història d'Arenys de Munt (1931-1948)*. Vilassar de Mar: Oikos Tau, 1999.
- Id.: *Combats i llàgrimes. Memòria dels combatents calellencs morts a la guerra*. Calella: Ajuntament de Calella, 2003.
- Id.: *Un temps, dues viles (1931-1939). La República, la guerra civil i el franquisme a Llavanes i Sant Vicenç de Montalt*. St. Andreu Llavanes: Jordi Amat i Teixidó, 2003.
- Id.: "*Malgrat (1936-1939). Un exemple de combat i de supervivència a la reraguarda catalana*" a *XXI Sessió d'Estudis Mataronins* [Mataró] (2005) núm. XXI.
- Id.: "*La repressió a Santa Susanna, Malgrat i Palafolls: 1936-1939*" a *XXII Sessió d'Estudis Mataronins* [Mataró] (2006) núm. XXII.
- Id.: *Vivències de la República i de la Guerra Civil a Palafolls (1931-1939...)*. Barcelona: Edicions Marrè, 2007.
- AMICAL DE MAUTHAUSEN; MEMORIAL DEMOCRÀTIC; UNIVERSITAT POMPEU FABRA: "*Deportats catalans i espanyols als camps de concentració*"

nazis" [en línia] < <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/deportats-catalans-i-espanyols-als-camps-nazis/index.html>> [2020].

-AMICALE DES ANCIENS INTERNÉS POLITIQUES ET RÉSISTANTS DU CAMP DE CONCENTRATION DU VERNET D'ARIÈGE: "*Le camp de concentration du Vernet d'Ariège*" [en línia] <<https://www.campduvernet.eu/pages/asso/du-1-decembre-1944-a-aujourd-hui.html>> [consulta: 22/11/2020].

-AMOEDO LÓPEZ, Gonzalo; GIL MOURE, Roberto: *Episodios de terror durante la Guerra Civil na provincia de Pontevedra. A illa de San Simón*. Vigo: Edicións Xerais, 2006.

-ÁNGEL, Miguel: *Los guerrilleros españoles en Francia (1940-1945)*. L'Havana: Instituto Cubano del Libro, 1971.

-ANGLADA FREIXER, Albert: *L'esclat d'odi que va dividir un poble: història de la República i de la Guerra Civil a Sant Quirze de Besora (1931-1939)*. Sant Quirze de Besora: Autoedició, 1992.

-Id.: *Història del poble de Montesquiu: un itinerari per a descriure els fets, els ambients i els personatges d'un singular municipi cat*. Montesquiu: Ajuntament de Montesquiu, 1994.

-ANGLÈS, Fina; VENTÓS, Joan-Miquel: *L'Aleixar*. Valls: Cossetània Edicions, 2004.

-ANGUERA, Pere: *Història dels pobles del Baix Camp*. Reus: Edicions del Reus Diari, 1989.

-ARASA, Daniel: *La invasión de los maquis: el intento armado para derivar el franquismo que consolidó el régimen y provocó depuraciones en el PCE*. Barcelona: Belacqua, 2004.

-ARBÓS PASCUAL, Antoni; ARBÓS PALAU, Ramon Maria: *Tarrés. Tesel·la nacional*. Lleida: Diputació de Lleida-Institut d'Estudis Ilerdencs, 1999.

-ARENDDT, Erich: *Los papeles de España*. Saragossa: Tropo Editores, 2009.

- ARGEMÍ, Xavier; SADURNÍ, M. Teresa; SERRA, Joan: *Sant Quintí de Mediona. Evolució socio-econòmica i cultural d'una vila del Penedès*. Sant Quintí de Mediona: Ajuntament de Sant Quintí Mediona, 2003.
- ARIAS JIMÉNEZ, Pablo: *74 División*. Toledo: Editorial Católica Toledana, 1939.
- ARIAS RAMOS, Raúl: *La Legión Cóndor. Imágenes inéditas para su historia*. Madrid: Aguilar Editores, 2002.
- ARIMON, Glòria: "*Els bombardejos del 38 i 39 a Mollet. La memòria popular*" a *Notes* [Santa Eulàlia de Ronçana] (2009) núm. 24.
- ARNABAT MATA, Ramon: *La gent i el seu temps. Història de Santa Margarida i els Monjos. De la fil·loxera a la Guerra Civil, 1890-1940*. Santa Margarida i els Monjos: Aj. Santa Margarida i els Monjos, 1993.
- Id. (coord. i ed.): *Tots els noms. Víctimes de la Guerra civil al Penedès (Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)*. Vilafranca del Penedès: Edicions Andana, 2010.
- ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David: *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i les Terres de l'Ebre 1936-1939*. Valls: Cossetània Edicions, 2013.
- ARNABAT, Ramon; SABANÉS, Anna; GONZÁLEZ, Ernesto: *Víctimes de la Guerra Civil (1936-1939) al Penedès*. Vilafranca del Penedès: Edicions Andana, 2006.
- ARNAUS PICAÑOL, Albert: *La propietat qüestionada. Grups de poder i convulsions socials a la Catalunya Central. El Moianès 1931-1942*. Bellaterra-UAB: Treball de doctorat inèdit, 2002.
- ARQUÉS, A.; ROSSELLÓ, A.: "*Memòria de les víctimes de la guerra de 1936 a 1939 a Juneda*" a *Fonoll* [Juneda] (juliol-agost 2003) núm. 129.
- ARRANZ, Antonio María: *El mártir de la castidad. Vida y martirio del Siervo de Dios, Fernando Saperas Aluja, Misionero Hijo del Inmaculado Corazón de María*. Tàrrega: F. Camps Calmet Editor, 1976.

-ARXER, Jacint; TORRES, Estanislau: *La Guerra Civil a Arenys de Mar*. Barcelona, Publicacions Abadia Montserrat, 1999.

-ARXIU MUNICIPAL DE CAMBRILS: "*Hospital de Sang de Cambrils (1936-39)*" [en línia] <<http://www.cambrils.org/arxiu/cultura/arxiu/morts-hsc-enterrats-a-cambrils-1.pdf>> [2008].

-ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA, *Procediments judicials militars sumaríssims de l'Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona (1939-1980)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya-Departament de Cultura, 2015.

-ARXIU NACIONAL DE CATALUNYA: "*Relació de camps, centres de refugi o hospitals amb refugiats espanyols existents a França entre els mesos d'abril i juliol de 1939*" [en línia] <http://anc.gencat.cat/web/.content/anc/noticies/Documents/Llistat_refugis_web.pdf> [consulta: 22/11/2020].

-ASOCIACIÓN DE AVIADORES DE LA REPÚBLICA-ADAR: "*El aviadors: biografies*" [en línia] <<http://www.adar.es/adar.htm>> [agost 2006].

-ASOCIACIÓN 'HISPANIA MARTYR': "*Hispania Martyr. Mártires de la persecución religiosa en España en el siglo XX*" [en línia] <<http://www.hispaniamartyr.org/>> [2010].

-ASOCIACIÓN HOMENATGE/HOMENAJE/HOMAGE "*En recuerdo de todas las víctimas*" [en línia] <<http://www.enrecuerdode.com/>> (consulta: gener de 2023).

-ASOCIACIÓN INNOVACIÓN Y DERECHOS HUMANOS: "*Innovation and Human Rights (Ihr.world)*" [en línia] <<https://ihr.world/ca/>> (consulta: gener de 2023).

-ASOCIACIÓN PRO MEMORIAL CEMENTERIO CÁCERES: "*Listado definitivo de víctimas de la represión franquista en la ciudad de Cáceres*" [en línia] <<http://memorialcaceres.blogspot.com/>> [2010].

-ASOCIACIÓN TODOSLOSNOBRES: "*Todos los nombres de Asturias*" [en línia] <<http://www.todoslosnombres.es/>> [2003].

- ASSOCIACIÓ PER A LA RECUPERACIÓ MEMÒRIA HISTÒRICA CATALUNYA: "*La memòria dels vençuts. Els nostres desapareguts*" [en línia] <<http://www.memoriacatalunya.org/desapareguts2.htm>> [2002].
- ASSOCIACIÓ PER LA CULTURA I LA MEMÒRIA DE CATALUNYA (ACME): "*Els consells de guerra: les onze afusellades del Camp de la Bota, dins Memòria de les Corts, presó de dones. Barcelona, 1939-1955*" [en línia] <<http://presodelescorts.org>> [2012].
- "*Asturias Republicana. Divulgación de la Historia del Movimiento Republicano y su Ideario*". [en línia] <<http://www.asturiasrepublicana.com/2rep.asp>> [2005].
- AVILÉS CUCURELLA, Gabriel: *Tribunales rojos*. Barcelona: Destino, 1939.
- BADIA, Francesc: *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2001.
- BADIA TORRAS, Lluís: *Martirologi solsoní*. Solsona: Claret, 1988.
- Id.: "Les víctimes de la persecució religiosa al Berguedà 1936-1939" a *L'Erol* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.
- BADIOLA ARIZTIMUÑO, Ascensión: *Cárceles y campos de concentración en Bizkaia (1937-1940)*. Donostia: Txertoa, 2011.
- BAGUÉ, Gerard; PUIG, Jordi; PUJOL, Enric; VÀZQUEZ, Eva: *Silencis. Figueres sota les bombes 1938-1939*. Figueres: Úrsula Llibres Consorci del Museu de l'Empordà, 2014.
- BANQUÉ MARTÍ, Josep: *Comunistes i catalans*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2004.
- BARALLAT I BARÉS, Mercè: *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1991.
- BARBAL GASSET, Joaquim: *Els Fets de la Guerra Civil a Rialp. Memòries*. Tremp: Garsineu Edicions, 1996.
- BARBARÀ, Andreu; ROIG ROSICH, Josep Maria: "*La guerra civil a Alcover i la repressió de la postguerra*" a *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* [Alcover] (juliol-setembre 1980) núm. 11.

- BARDINA ARQUÉ, M. Antònia: "*El darrer viatge de l'oncle Francisco (A la memòria de Francisco Arqué Soldevila)*" a Cercavila. Butlletí informatiu local [Alguaire] (gener-març 2023) núm. 93.
- BARONA VILAR, Josep Lluís, *El exilio científico republicano*. València: Universitat de València, 2011.
- BARRERA, Agustí: "*La desmemòria de la història*" a *Butlletí d'Informació Municipal* [Arenys de Munt] (octubre-desembre 2001) núm. 20.
- BARRERA, Agustí; FORN, Francesc: "*El cost humà de la guerra de 1936 a 1939 a Arenys de Munt*" a *Fulls Arenyencs de Cultura* [Arenys de Munt] (novembre 2005) núm. 9.
- BARRULL PELEGRÍ, Jaume: *El Bloc Obrer i Camperol (Lleida, 1919-1937)*. Lleida: Ajuntament de Lleida, 1990.
- Id.: *Violència popular i justícia revolucionària. El Tribunal Popular de Lleida (1936-1937)*. Lleida: Pagès editors, 1995.
- BASSAS CUNÍ, Antoni: *La guerra civil a Vic. Dietari 1936-1939*. Vic: Eumo, 1992.
- BATALLA GALIMANY, Ramon: *Els casinos republicans, política, cultura i esbarjo. El Casino de Rubí, 1884-1939*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1999.
- BELART BENSENY, Pere: *Diari d'un soldat. 1937-1939*. Tremp: Garsineu Edicions, 2004.
- BELLET PÉREZ, Antoni: "*In memoriam*" a *La Veu* [Bell-lloc d'Urgell] (abril 1987) núm. 27.
- BELLMUNT, Gerard: *El pas del padrí per la Guerra Civil Espanyola*. Les Borges Blanques: autoedició, 2021 (2a edició).
- BENET, Josep: *Carles Rahola, afusellat*. Barcelona: Empúries, 1999.
- Id.: *Domènec Latorre, afusellat per catalanista*. Barcelona: Edicions 62, 2003.
- Id.: *El president Companys, afusellat*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
- Id.: *Joan Peiró, afusellat*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

- Id.: *Memòries I. De l'esperança a la desfeta 1920-1939*. Barcelona: Edicions 62, 2008.
- Id.: *Manuel Carrasco i Formiguera, afusellat*. Barcelona: Edicions 62, 2009.
- BENET, Francesc; FIGUEROLA, Josep; PRATS, Josep; SOLÉ, Enric: "*De la República a la Dictadura (1931-1945)*" a *La Resclosa* [Vila-rodonà] (1999) núm. 3.
- BENGUEREL, XAVIER. *Memòries (1905-1940)*. Madrid-Barcelona: Editorial Alfaguara, 1971.
- BERGADÀ ESCRIVÀ, Àngel: *Vimbodí: Estudi històric, sociològic i religiós*. Vimbodí: Parròquia de Vimbodí, 1978.
- Id.: *Martirologi de la Conca. La persecució religiosa a la Conca de Barberà durant la revolta 1936-1939*. Montblanc: Parròquia Sta. Maria Montblanc, 1987.
- BERGER, Gonzalo: *Les milícies antifeixistes de Catalunya. Voluntaris per la llibertat*. Vic: Eumo Editorial, 2018.
- BERGER MULATTIERI, Gonzalo: *Vilassar en guerra 1936-1942. Aspectes demogràfics*. Vilassar de Dalt: Museu Arxiu de Vilassar de Dalt, 2015.
- Id.: "*Informe preliminar de milicians morts i desapareguts entre el 24 de juliol de 1936 i el 28 de febrer de 1937. Fronts de Mallorca, Aragó i Madrid*". [en línia] <http://pedraipaper.blogspot.com/2019/01/informe-preliminar-de-milicians-i.html> [2019].
- BERMEJO, Benito; CHECA, Sandra: *Libro memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Madrid: Ministerio de Cultura, 2006.
- BERNADAS VILLEGAS, Marc; CHICA FERNÁNDEZ, Pau: *Cerdans i alturgellencs als camps nazis. De la Guerra Civil a la Cerdanya i l'Alt Urgell a l'exili i l'horror nazi*. La Seu d'Urgell: Anem Editors SL, 2020.
- BERNAUS SANTACREU, Ramon; BERTRAN PUIGPINÓS, Josep; PLANES CLOSA, Josep; PUIG RIBERA, Joan: *La frustració de l'esperança. La Guerra Civil a Agramunt*. Agramunt: Revista Sió, 2014.

- BERNAUS SANTACREU, Ramon; SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *El municipi de Vilanova de Meià*. Vilanova de Meià: Institut d'Estudis Ilerdencs-Ajuntament Vilanova de Meià, 1999.
- BERNILS, José María: *Figueras. Cien años de ciudad*. Figueres: Gráficas Montserrat-Instituto de Estudios Ampurdaneses, 1975.
- BERNILS, Josep Maria: "Els primers bombardeigs a Figueres", a *L'Empordà* [Figueres] (1986) núm. 1978.
- Id.: *La Guerra Civil a Figueres*. Figueres: Editorial l'Empordà, 1986.
- BERTOMEU CAMÓS, Lluís: *Roquetes republicana i després represaliada*. Roquetes: Autoedició, 2005.
- BERTRAN CUDERS, Josep: *Cambrils: Dictadura i República (1923 -1939)*. Cambrils: Edicions Ajuntament Cambrils, 1989.
- BERTRAN RIBA, Josep: *Memòries (1909-1983)*. Rubí: Inèdit, s. d.
- BISBAT DE LLEIDA: "Els nostres màrtirs" [en línia] <<http://www.bisbatlleida.org/>> [2007].
- BISBAT D'URGELL: "Els màrtirs d'Urgell" [en línia] <<http://www.bisbaturgell.org/martirs/index.htm>> [2007].
- BLANC, Josepa: "Mort, on és la teva victòria? Aproximació al Cost Humà de la Guerra civil a la Terra Alta" a *Butlletí del Centre d'Estudis de la Terra Alta* [Gandesa] (segon semestre 1994) núm. 20.
- BLANES I LLORENS, Amand; MENDIZÁBAL I RIERA, Enric: "L'estructura de la població a Catalunya l'any 1936". Universitat Autònoma de Barcelona [Bellaterra] (març 1992). Inèdit.
- BOFARULL TERRADES, Manuel: "Albinyana 1930-1940". Ramon Arnabat (coord.): *Els moviments socials al Penedès. Actes del II Seminari d'Història del Penedès*. Vilafranca del Penedès: Institut d'Estudis Penedesencs, 2001.
- Id.: *Tots els Noms d'Albinyana 1936-1940*. Albinyana: [treball mecanografiat inèdit], 2007.
- BOIXAREU, Ramon: *La revolució i la Guerra Civil a la Pobla (1936-1939)*. La Pobla de Segur: L'autor, 1986.

- “*Boinas sangrientas de Codo*” a *¡Arriba España!* [Olot] (juliol 1939) núm. 23.
- BOIX, Lurdes: “*En el cincuentenari de l’acabament de la Guerra Civil. El bombardeig de l’Escala o quan la mort va baixar del cel*”, a *Fulls d’Història Local* [L’Escala] (febrer 1989) núm. 1
- Id.: “*En el cincuentenari de l’acabament de la Guerra Civil. Cost humà de la Guerra Civil a l’Escala o quan la mort va enfrontar germans*”, a *Fulls d’Història Local* [L’Escala] (març 1989) núm. 2.
- Id.: “*En el cincuentenari de l’acabament de la Guerra Civil. Els Escalencs als camps nazis o qual la mort va esdevenir un monstre*”, a *Fulls d’Història Local* [L’Escala] (abril 1989) núm. 3.
- Id.: “*El bombardeig de l’Escala*” a *Alberes* [Cassà de la Selva] (tardor-hivern 2009) núm. 2.
- BOLEDA I CASES, Ramon: *Soldats i maquis al Pallars i a la Vall d’Aran. Memòries d’un soldat del Batalló de Muntanya Navarra núm. 1*. Tremp: Garsineu Edicions, 2009.
- BONET BAQUÉ, Núria; CARDONA ALCAIDE, Amanda; CORBELLA LÓPEZ, Gerard: *Tàrraga 1939-61. Aproximació a la repressió, l’exili i la vida quotidiana*. Tàrraga: Ajuntament de Tàrraga-Museu Comarcal de l’Urgell-Memorial Democràtic, 2008.
- Id.: “*Tàrraga 1939-61. Aproximació a la repressió, l’exili i la vida quotidiana*” [en línia] <<http://www.tarrega1939.cat>> [gener 2008].
- BONJORN, Robert; CIVIT, Joan; OLIVA, Jordi; PLA, Josep; SOLÉ, Delfí: “*Combatents de la Noguera morts al front i civils víctimes d’accidents derivats de la guerra*”, a *Urtx* [Tàrraga] (abril 1995) núm. 7.
- BONJORN, Robert; COMA, Glòria; OLIVA, Jordi; TORRES, Jaume: “*Soldats de l’Urgell morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils morts per material bèl·lic abandonat*”, a *Urtx* [Tàrraga] (abril 1991) núm. 3.
- BORCH, J.: “*Petita història del nostre poble. Cròniques V-VI-VII-IX-X*” a *Foment Cultural de la Pobla de Cérvoles* [Pobla de Cérvoles] (1987-1991).

- BORDA BOREU, Joan: *La Guerra Civil a Bellcaire d'Urgell (1936-1939)*. Bellcaire d'Urgell: Obra inèdita, 2002.
- BORRÀS ESTRADA, Josep: *L'hora foscant (Vivències). 1915-2000*. Terrassa: Autoedició, 2004.
- BOSCH DATZIRA, Amàlia: *Persones de Gallifa. Art, guerra, pagesia*. El Prat de Llobregat: Rúbrica editorial, 2000.
- BOSCH, Mònica; CLARA, Josep: "El cost humà de la guerra civil. Canet d'Adri, Sant Gregori i Sant Martí de Llémèna" a 7 en 1. *Suplement d'estudis locals [Sant Gregori]* (juny 1990) núm. 4.
- BROTO VILLEGAS, Cèsar: *La Lleida anarquista: memòries d'un militant de la CNT durant la República, la guerra civil i el franquisme*. Lleida: Pagès editors, 2006.
- BRUGUERA BATALLA, Rafel: *Escalencs assassinats durant la Guerra Civil*. Girona: CCG Edicions, 2009.
- BURON, Paquita; MIRET, Josep; OLIVA, Jordi; PAPELL, Rosa (coords.): *Desenterrar l'oblit. Memòries més enllà de la dignificació de la fossa comuna de Cervera*. Juneda: Editorial Fonoll SL, 2020.
- CABALLÉ CLOS, Tomás: *Barcelona roja. Dietario de la revolución (julio 1936-enero 1939)*. Barcelona: Librería Argentina, 1939.
- CABALLÉ, Josep; VENTURA, Joan-Salvador: "La Guerra Civil ara fa 50 anys" a *Gargoleta [Vinebre]* (agost 1987) núm. 20.
- CABALLOL MOREU, Joaquina: *La guerra de 1936-1939 a Sitges (un dietari personal)*. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 1999.
- CABAÑAS GONZÁLEZ, José: *Convulsiones. Diario del soldado republicano Jaume Cusidó Llobet (agosto 1938-mayo 1939). Prisioneros catalanes en el "Gulag" de León*. Lleó: Ediciones El Forastero S.L.U., 2019.
- Id.: *Convulsions. Diaris del soldat republicà Jaume Cusidó Llobet (agost de 1938-maig de 1939). Presoners catalans al Gulag de Lleó*. Barcelona: Editorial Base, 2020.

- CABEZAS SÁNCHEZ, Adrián: *La Guerra Civil a Vilanova i la Geltrú (1936-1939). Aspectes Militars*. Vilanova i la Geltrú: Institut d'Estudis Penedesencs, 2009.
- CABRÉ I PLA, Anna: *La reproducció de les generacions catalanes 1856-1960*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia, 1989.
- Caídos por Dios y por España durante la dominación roja 1936-1939. Naturales o residentes en esta ciudad de Vich*. Vic: Impremta Portavella, 1945.
- CAIRETA, Eugeni: *La Guerra Civil a Santa Coloma de Farners*. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans, 1991.
- CALBET, Josep M.; HERVÀS, Carles; GUERRERO, Lluís : "*Metges de Catalunya morts durant la Guerra Civil i la repressió franquista: resultats preliminars*" a *Gimbernat* [Barcelona] (2008) núm. 50.
- CALVET, Josep: *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial, 1939-1940*. Barcelona: L'Avenç, 2008.
- CALVET BELLERA, Josep; RIEU-MIAS, Annie; RIUDOR GARCIA, Noemí: *La batalla del Pirineu. Xarxes d'informació i d'evasió aliades al Pallars Sobirà, a l'Alt Urgell i a Andorra durant la Segona Guerra Mundial*. Tremp: Garsineu Edicions, 2011.
- CALVET BELLERA, Josep: *Pallaresos deportats als camps nazis*. Tremp: Garsineu Edicions, 2022.
- CALVO GASCÓN, Juan Manuel: "*Aragoneses refugiados en Francia: abandono y muerte en el exilio*", a *Revista de Andorra* [Andorra, Terol] (2016) núm. 16.
- Camp de Judes à Septfonds (Tarn et Garonne - France). Liste des 81 républicains espagnols enterrés au "Cimetière des Espagnols"* En línia <<https://espana36.pagesperso-orange.fr/septfon/JUDES.htm>> [consulta: 22/11/2020].
- CAMPS, Albert; GARRIGA, Joan; HOMS, Josep; JORDANA, Jacint; LEDESMA, Joaquim: *Granollers 1936-1939: conflicte revolucionari i bèl·lic*, vol.

2. *El període bèl·lic: Canvis i transformacions. Les pèrdues humanes*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau, 1990.

-CAMPS, Judit; OLCINA, Emili: *Les milícies catalanes al front d'Aragó*. Barcelona: Laertes de Ediciones, 2006.

-CAMPS CAVA, Eduard; SANTAELÀRIA PUJOL, Joan: *Guissona*. Barcelona: Autoedició, 1982.

-CANALIS, Xavier: *Crònica de la Guerra Civil a Vilanova i la Geltrú*. Vilanova i la Geltrú: L'Hora del Garraf, 1999.

-CANELA GRÀCIA, Joan: *Història de Puigpelat*. Puigpelat: Ajuntament de Puigpelat, 2010.

-CANET, Jordi: "En Josep Blanch, de Castelló" a *Alberes* [Cassà de la Selva] (tardor-hivern 2009) núm. 2.

-CANTALUPPI, Augusto; PUPPINI, Marco: *Ebro 1938. No Pasarán. I Garibaldini caduti nella battaglia dell'Ebro*. Milano: Associazione Italiana Combattenti Volontari Antifascisti di Spagna, 2011.

-CANTURRI RAMONET, Enric: *Memòries (República, guerra i exili)*. La Seu d'Urgell: Ajuntament de la Seu d'Urgell, 1987.

-CANYELLES VILAR, Núria: "Esteve Cañellas Margalló: Un torrenc assassinat pels nazis" a *La Sínia* [Torredembarra] (juliol 2011).

-CAPELLADES, Joaquim; FARRÉ, Mireia: "Josep A. Vandellós i l'estadística demogràfica moderna", a *Nota d'Economia* [Barcelona] (maig-agost de 2000) núm. 67.

-CARBONELL FITA, Pere: *Entre la vocació i el deure. Un estudiant de mestre a l'artilleria de l'Exèrcit Popular (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2002.

-CARDONA REGADA, Jordi: *Camí de l'infern. Presoners en temps de guerra al camp de treball d'Ogern*. Lleida: Pagès editors, 2009.

-CARDONA VILA, Joan: *Un fusell i un biberó. A la guerra amb 17 anys*. Valls: Cossetània Edicions, 2004.

- CARRERAS GARCÍA, Montserrat; RUIZ TORRAS, Helena: *La República i la Guerra Civil a Santa Coloma de Gramenet*. Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet i Generalitat de Catalunya, 1986.
- CARRION, Joan Josep; FERRAN, Marc; VILLAGRASA, Montserrat: "Els morts del Baix Camp al front 1936-1939", a *Reus Diari. Documents [Suplement] [Reus]* (maig 1987) núm. 1826.
- CARROLL, Peter N.: *La odisea de la Brigada Abraham Lincoln. Los norteamericanos en la Guerra Civil Española*. Sevilla: Ediciones Espuela de Plata, 2018 (2a edició).
- CASAMITJANA, Salvador: "Notícia històrica del primer bombardeig aeri de Cervera" a *Segarra [Cervera]* (1988) núm. 1044.
- CASANOVAS PRAT, Josep: *Quan les campanes van emmudir. Vic 1936-1939*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1993.
- CASAS, PERE [coord.]: *Santa Eulàlia de Riuprimer. La terra i la gent al llarg de la seva història*. Vic: Eumo, 2005.
- CASAS-MERCADÉ, Ferran: *Valls: la Guerra Civil (Quan no hi havia pau ni treva). 1936-1939*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1982.
- CASAS SORIANO, Just: *Els fets de juliol de 1936 a Barcelona. Els protagonistes i les víctimes*. Barcelona: Editorial Base, 2016.
- CASASSAS ROMERO, Eva; OBIOLS PEREARNAU, Lluís; ALTIMIRAS ROSET, Jacint: "Apropament a la història dels hospitals de la Guerra Civil (1936-1939) a l'Alt Urgell" a *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut [Barcelona]* (2016) núm. 65.
- CASELLAS DOMÈNECH, Oriol: *Història d'Esquerra a Vic*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2004.
- CASELLAS, Joan: *Soldats d'Hostalric 1936-1939*. Hostalric: Talleres Gráficos Vigor, s. a., 2011.
- CASTANIER I PALAU, Tristan: *Elisabeth Eidenbenz i la maternitat suïssa d'Elna (1939-1944. Dones en exili, mares dels camps*. Canet: Edicions Trabucaire, 2009.

- CASTELLS, Andreu: *Las Brigadas Internacionales en la Guerra de España*. Barcelona: Editorial Ariel, 1973.
- Id.: *Las Brigadas Internacionales en la Guerra de España*. 2a edició. Barcelona: Editorial Planeta, 2006.
- CASTELLS PEIG, Andreu: *Sabadell, informe de l'oposició. Guerra i revolució, 1936-1939*. Sabadell: Riutort, 1982.
- Id.: *Sabadell, informe de l'oposició. El franquisme i l'oposició sabadellenca, 1936-1976*. Sabadell: Riutort, 1983.
- CASTELLS SERRA, Jesús: *Martirologi de l'església d'Urgell 1936-1939*. La Seu d'Urgell: Bisbat d'Urgell, 1975.
- CASTILLO, Sofia: "El cost humà de la Guerra Civil: Ripollesos morts al front" a *Annals 1989-1990* [Ripoll] (maig 1991).
- CASTILLO, Sofia; CAMPS, Olga: *La Guerra Civil a Ripoll (1936-1939)*. Ripoll: Ajuntament de Ripoll, 1994.
- CATTINI, Giovanni C.: "El cost humà de la Guerra Civil. El difícil recompte dels desapareguts catalans, entre morts i exiliats", dins DD.AA.: *Catalunya durant la Guerra Civil dia a dia*, vol. 24. Barcelona: Edicions 62, 2006.
- Id.: *Joaquim de Camps i Arboix. Un intel·lectual en temps convulsos*, Barcelona: Fundació Josep Irla, 2015.
- CELMA FE, Esther; FLORES LARROSA, Toni: "Cementiris i tombes de la retirada" a *Imatges de pedra i de silenci. Passejant per cementiris, tombes i sepultures* [en línia] <<http://imatgesdesilenci.blogspot.com/2019/04/cementiris-i-tombes-de-la-retirada.html>> [consulta: 22/11/2020].
- CENTRE D'ESTUDIS HISTÒRICS DE SANT LLORENÇ SAVALL: "La Guerra Civil 1936-1939 a Sant Llorenç Savall", a *Lacera. Butlletí del Centre d'Estudis Històrics de Sant Llorenç Savall* [Sant Llorenç Savall] (agost 2004) núm. 3.
- CENTRE D'ESTUDIS LACETANS: "Preservar i difondre la memòria col·lectiva. Solsonès, 1931-1978" [en línia] <<http://www.lacetans.org/memoria/cerca.php>> [2008].

- CENTRE D'ESTUDIS LOCALS CASAL DE L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ: *Miscel·lània d'aportacions històriques i documentals de l'Espluga de Francolí*. Espluga de Francolí: Servei de Publicacions del Casal, 1989.
- CERVERA I BERTA, Josep Maria: *Testimoniatge de Fe i de Fidelitat. Els Preveres de la diòcesi de Girona víctimes de la revolta del 1936*. Girona: Bisbat de Girona, 1991.
- CID MULET, Joan: *La Guerra Civil i la Revolució a Tortosa (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2001.
- CIVIT ESMATGES, Joan: "Testimonis de la Guerra Civil: la major tragèdia del segle XX a la província de Lleida (1939-1999), (...) al Castell del Remei", a *Urtx* [Tàrrrega] (2001) núm. 14.
- CIRICI PELLICER, Alexandre: "Perpinyà 1939, vist per un exiliat" a *Fonts. Butlletí del Centre d'Estudis Argentonins Jaume Clavell* [Argentona] (abril 2016) núm. 66.
- CLARA I RESPLANDÍS, Josep: "Els morts de Girona a la Guerra Civil", a *Revista de Girona* [Girona] (1980) núm. 90.
- Id.: "Bombardeig de Roses i nit de terror", a *Revista de Girona* [Girona] (1986) núm. 118.
- Id.: "Els bombardeigs marítics a Palamós durant la Guerra Civil", a *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols] (1987) vol. 6.
- Id.: "Els ex-combatents franquistes a les comarques gironines", a *Revista de Girona* [Girona] (1992) núm. 152.
- Id.: *Girona 1939: quatre sentències de mort*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2001.
- Id.: "Les vocacions militars al Baix Empordà", a *Estudis del Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols] (2001).
- Id.: *Esclaus i peons de la Nueva España. Els Batallons de Treballadors a Catalunya (1939-1942)*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2007.

- Id.: "El Gobernador, el Prefecto y los Exiliados Republicanos en los Pirineos Orientales", a *Anales de Historia Contemporánea* [Múrcia] (2007) núm. 23, ps. 573-596.
- Id.: *Nazis a la frontera dels Pirineus Orientals (1942-1944)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 2016.
- CLAVIJO LEDESMA, Julio: *La política sobre la població refugiada durant la Guerra Civil 1936-1939*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona, 2003 <http://www.tesisenxarxa.net/TESIS_UdG/AVAILABLE/TDX-0416104-095119/tjcl1de2.pdf> (consulta: setembre 2022).
- CLIMENT, Luis: *Rojos en Tarragona y su provincia*. Tarragona: Talleres Tipográficos, 1942.
- CLOSA SALINAS, Francesc: *Pujalt i la base del XVIII cos d'exèrcit (1936-1939): canvis, ruptures i continuïtats*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2018.
- CLUA MICOLA, Pere; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep: *La Batalla de l'Ebre, un riu de sang*. Gandesa: Espais de la Batalla de l'Ebre, 2005.
- CLUA MICOLA, Pere; SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; MARGALEF FANECA, Cinta: *Corbera d'Ebre, 200 anys d'història. 1800-2007*. Corbera d'Ebre: Ajuntament Corbera d'Ebre, 2007.
- CLUA QUEIXALÓS, Josep: *Retazos de Historia negra de Corbera. La batalla de l'Ebre*. Corbera d'Ebre: Autoedició, 1999.
- COBERÓ I COBERÓ, Jaume, *Història contemporània de la Vila de Torà*. Torà: Autoedició, 1998.
- COBOS, A.: "El Campo de Exterminio de Mauthausen" [en línia] <<http://www.ceibm.org/alexca0000.html>> [desembre 2006].
- Colaboración de la juventud gerundense a la Cruzada que redimió a España. Relación de los caídos por Dios y por España...*" a *El Pirineo-suplement Ferias y Fiestas de San Narciso* [Girona] (1940).
- COLL I ALENTORN, Miquel: "Les víctimes de la guerra civil a Tona", a *Llibre de l'any de Tona 1978* [Tona] (1979).

- COLOMÉ, Josep; SOLER, Raimon: *Revolució i guerra a Vilafranca (1936-1939)*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament Vilafranca Penedès, 1986.
- COLOMER I ROVIRA, Margarida: *La guerra civil a Mataró 1936-1939*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2006.
- Id.: "Roser Rovira i Freixinet", a *Fonts: butlletí del Centre d'Estudis Argentonins Jaume Clavell* [Argentona] (abril 2011) núm. 46.
- Id.: "La repressió contra la família Lladó i Ros d'Argentona", a *Fonts: butlletí del Centre d'Estudis Argentonins Jaume Clavell* [Argentona] (juliol 2011) núm. 47.
- Id.: "Morts registrats a Argentona durant la Guerra Civil", a *Fonts: butlletí del Centre d'Estudis Argentonins Jaume Clavell* [Argentona] (juliol 2012) núm. 51.
- Id.: "Exiliats i exiliades. Bases per un treball definitiu" dins "Exilis i dissidències. 12è Col·loqui Història a Debat", a *Felibrejada. Revista del Grup d'Història del Casal* [Mataró] (novembre 2020) núm. 98.
- "Comarcans Héroes de España"*, a *¡Arriba España!* [Olot] (octubre 1939) núm. 28.
- COMÍ, Guillem, "Manuel Ferré i Soler. Primer alcalde de l'Ampolla", a *Marinada. Butlletí d'Informació de l'Ampolla*, [L'Ampolla] (2013) núm. 123, novembre-desembre, ps. 22-25.
- Id.: "L'Ampolla: la tradició musical d'un poble mariner", a *Marinada. Butlletí d'Informació de l'Ampolla*, [L'Ampolla] (2015) núm. 132, maig-juny, ps. 36-39.
- CONTINENTE, J. A.; ARBÓS, S.: *Fulleda. Un poble de les Garrigues*. Lleida: Diputació de Lleida, 1993.
- CORBALÁN, Joan: *Justícia, no venjança. Els executats pel franquisme a Barcelona (1939-1956)*. Valls: Cossetània Edicions, 2008.
- COROMINES, Pere: *La República i la Guerra Civil. Diaris i records de Pere Coromines, vol. III*. Barcelona: Curial, 1975.
- CORRAL, Pedro: *Desertores. La Guerra Civil que nadie quiere contar*. Barcelona: Debate, 2006.

- CORRETGÉ, F.; GILART, A.: *"Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat"*. [en línia] <<http://www.alpicat.org/historiaguerracivil/>> [juliol 2006].
- Id.: *Morts de la Guerra Civil al cementiri d'Alpicat. Civils, militars, executats...* Alpicat: Ajuntament d'Alpicat-Pagès editors, s. l., 2009.
- CORTIELLA ÒDENA, Francesc: *Història de Vilaverd*. Vilaverd: Ajuntament de Vilaverd, 1982.
- CORTIELLA, Francesc; ANGUERA, Pere: *Història d'Alforja*. Alforja: Ajuntament d'Alforja, 1986.
- CORTS, Joan-Ramon; TODA, Josep Maria: *Riudoms. 850 anys d'història, llengua i cultura*. Valls: Cossetània Edicions, 2000.
- COSTA RODIL, Xesús; SANTOS SUÁREZ, Xesús: *Galiza na Guerra Civil. Campos de concentración de Muros, Padrón, A Pobra e Rianxo*. Rianxo-Pobra do Caramiñal: Concello de Rianxo-Concello da Pobra do Caramiñal, 2007.
- CREUS, Jordi; GELONCH, Josep; MARTÍ, Esther; MIR, Conxita: *"Morts de la Guerra Civil i de la repressió franquista a les terres de Lleida"* [en línia] <<http://webserveis5.udl.es/gcivil/presentacio.php>> [2005].
- CROSAS CASADESÚS, Jaume: *Guerra i repressió al Collsacabra 1936-1943 (Pruit-Rupit-Tavertet)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Historia José Berruezo, 2004.
- Id.: *Memòria de la guerra. L'Esquirol (Osona). 1931-1940*. Tarragona: Edicions El Mèdol, 2000.
- CRUELLS, Manuel: *La Revolta del 1936 a Barcelona*. Barcelona: Galba edicions, 1976.
- CUADRAT, J.: *Cogul. Narració històrica novel·lada*. Lleida: [s. n.], 1978.
- CURIA PROVINCIAL DE LOS FRANCISCANOS: *"Directorio Franciscano. Santoral Franciscano"* [en línia] <<http://www.franciscanos.org/santoral/alfonsolopez.html>> [2010].
- DABAN, Joaquim: "Els efectes de la guerra: víctimes i repressió al municipi d'Osor (1936-1941)", a *Quaderns de la Selva* [Santa Coloma de Farners] (1981) núm. 4.

- DALMAU RIBALTA, Antoni: “*Relació provisional d’igualadins morts al front durant la Guerra Civil (1936-1939)*”, a *L’Enllaç* [Igualada] (11 de desembre de 2015) núm. 681.
- DD.AA.: *Escolapios víctimes de la persecució religiosa en España (1936-1939)*. Salamanca: Publicaciones Revista Calasancia, 1963.
- DD.AA.: “*La Guerra Civil a les comarques gironines (1936-1939)*”, a *Quaderns del CEHSG* [Girona] (1986) núm. 2.
- DD.AA.: “*La Guerra Civil al Moianès*” a *Truc* [Moià] (1986) núms. 82-83, 84, 85.
- DD.AA.: *Tremp 1884-1984, cent anys d’història*. Lleida: Virgili Pagès, 1987.
- DD.AA.: *El bombardeig de Granollers. 50è Aniversari*. Granollers: Museu de Granollers, 1988.
- DD.AA.: *La Guerra Civil a Agramunt. Una primera reconstrucció*. Agramunt: Revista Sió, 1989.
- DD.AA.: *La revolució i la Guerra Civil a la Bisbal*. La Bisbal d’Empordà: Ajuntament de la Bisbal d’Empordà-Arxiu Històric Comarcal del Baix Empordà, 1990.
- DD.AA.: “*Palamós 1936-1939. Papers de la Guerra Civil*” a *Proa de Palamós* [Palamós] (maig 1991) núm. 59.
- DD.AA.: *Miscel·lània. Solsona, 400 anys d’història*. Solsona: Ajuntament de Solsona, 1994.
- DD.AA.: *Homenatge a Marià Mullerat i Soldevila*. Lleida: Arts gràfiques Bobalà, 1997.
- DD.AA.: *Una esperança desfeta. L’exili de 1939*. Barcelona: Departament de Governació i Relacions Institucionals-Museu d’Història de Catalunya, 2000.
- DD.AA.: *Livre-mémorial des déportés de France arrêtés par mesure de répression et dans certains cas per mesure de persécution 1940-1945*. París: Éditions Tirésias, 2004.
- DD.AA.: *La repressió franquista a l’Alt Urgell: la colònia penitenciària de Coll de Nargó (1941-1944)*. La Seu d’Urgell: Òmnium Cultural, 2005.

- DD.AA.: *Història general de l'Ametlla del Vallès*. La Garriga: Fundació Universit. Martí l'Humà, 2006.
- DD.AA.: "*Diccionari de Sindicats, Sindicalistes i de la Història del Moviment Obrer de Catalunya (dels orígens fins l'any 1939)*" [en línia] <<http://www.veuobrera.org/01biogr.htm>> [2006].
- DD. AA. *Caldes de Montbui 1936-1939. Entre la il·lusió i el dol. Revolució i guerra civil*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2008.
- DD.AA.: *Los rusos en la guerra de España (1936-1939)*. Madrid: Fundación Pablo Iglesias, 2009.
- DD.AA.: "75 anys del final de la Guerra", a *Revista Vallesos* [Santa Eulàlia de Ronçana] (primavera - estiu de 2014) núm. 7.
- DD.AA.: "El cost humà de la Guerra Civil a Sant Just Desvern. Víctimes i desapareguts vinculats a Sant Just Desvern en relació o com a conseqüència de la Guerra Civil espanyola (1936-1939)" a *Miscel·lània d'Estudis Santjustencs* [Sant Just Desvern] (febrer de 2016) núm. XX.
- DD.AA.: *Mártires mercedarios*. Lleida: Provincia de la Merced de Aragón, 2016.
- DD.AA.: *Hospitals a la rereguarda republicana durant la Guerra Civil*. Catarroja: Editorial Afers, 2016.
- DD.AA.: *1939. Exilio republicano español*. Madrid: Ministerio de Justicia, 2019.
- DELEGACIÓN PROVINCIAL DE EX COMBATIENTES: "*Colaboración de la juventud gerundense a la Cruzada que redimió a España. Relación de los caídos por Dios y por España en el frente de combate durante la pasada campaña de liberación residentes en esta provincia*", a *El Pirineo* (suplement "Ferias y Fiestas de San Narciso") [Girona] (1940).
- Id.: "*Relación numérica de los Ex combatientes de la provincia*", a *El Pirineo* (suplement "Ferias y Fiestas de San Narciso") [Girona] (1940).
- DEMNIIG, Gunter; HEUPER, Jérôme; BAUDER, Christopher: "*Stolpersteine. Hier wohnte 1933-1945. Ein kunstprojekt für Europa von Gunter Demnig*" [en línia] <<https://www.stolpersteine.eu/>> (consulta: octubre 2022).

- DEU BAIGUAL, Esteve: *La Guerra Civil a Sabadell 1936-1939. Repressió, conflicte intern i obra social en la rereguarda*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018.
- Id.: *Els sabadellencs que van anar a la guerra 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021.
- DÍAZ DÍAZ, Alfons: “*La persecució religiosa de l'estiu de 1936 a Caldes de Malavella. Testimonis eclesiàstics i civils*” a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. LVI [Girona] (2015).
- DÍAZ ESCULIES, Daniel: *Entre filferrades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans, 1939-1945*. Barcelona: La Magrana, 1993.
- Id.: *Soldats i emboscats a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2018.
- DÍEZ NICOLÁS, Juan: “*La mortalidad en la Guerra Civil Española*”, a *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica* [Madrid] (març 1985) Any III núm. 1.
- DÍEZ QUIJANO, Desideri: *Història de Puigverd de Lleida*. Puigverd de Lleida: Ajuntament, 1987.
- DOMÈNECH, Immaculada; VÁZQUEZ, Federico: *La repressió franquista a l'àmbit local. Manlleu (1939-1945)*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2003.
- DOMÈNECH, M. Mercè; LLAURADOR, Carmina: *Maspujols*. Valls: Cossetània Edicions, 2007.
- DOMÈNECH PUIG, Rosendo: *Diario de campaña de un requeté*. Olesa de Montserrat: Editorial Selección, 1956.
- DREYFUS-ARMAND, Geneviève, “*Los movimientos migratorios en el exilio*” a ALTED, Alicia – DOMERGUE, Luciennè (coord.), *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*. Madrid; Ediciones UNED-Presses Universitaires du Marail, 2003, ps. 29-52.
- DUCH I PLANA, Montserrat: *Reus sota el primer franquisme 1939-1951*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1996.

- DUEÑAS, Oriol: *La violència d'uns i altres. La repressió de la guerra i la postguerra 1936-1945. El cas d'Olesa de Montserrat*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2007.
- Id.: *Els esclaus de Franco*. Barcelona: Ara Llibres, 2008.
- DUEÑAS ITURBE, Oriol; MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (eds.): *La Guerra Civil al territori. Lleida, Tarragona i Girona*. Barcelona: Departament d'Afers i Relacions Institucionals i Exteriors i Transparència-Memorial Democràtic, 2017.
- DURÓ FORT, Robert: *Isona: la reconstrucció d'un poble de la línia de front al pre Pirineu català*. Tremp: Garsineu Edicions, 2002.
- EGAÑA, Iñaki: *Los crímenes de Franco en Euskal Herria (1936-1940)*. Tafalla: Editorial Txalaparta, 2009.
- ELSTOB, Peter: *La Legión Cóndor: España, 1936-39*. Madrid: Editorial San Martín, 1973.
- EROLES, Lluís; LLORAC, Salvador: *La postguerra en un municipi de l'Alt Penedès*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia-Institut d'Estudis Penedesencs-Rius & Rius SL, 2009.
- Id.: *Historia de las Brigadas Mixtas del Ejército Popular de la República 1936-1939*. 2a edició revisada. Madrid: Almena, 2005.
- ESCOFET, Frederic: *Al servei de la Catalunya i de la República. La Victòria. 19 de juliol 1936*. París: Edicions Catalanes de París, 1973.
- ESCUER GOMIS, Joan: *Memorias de un republicano español deportado al campo de Dachau*. Barcelona: Amical Mauthausen, 2007.
- ESPINAGOSA, Jaume; PLANES, Josep Maria: *Tàrrega. Aproximació a la història dels seus ajuntaments entre 1884-1939*. Lleida: Diputació de Lleida, 1988.
- ESPONA BAYÉS, Candi: *Entre el Roig i el Blau. Memòria de la guerra i altres coses: 1934-1942*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2002.
- ESPUNYES, Josep: *Baronia i municipi de Peramola. Apunt històric i noms de casa, segles XVII-XX*. Tremp: Garsineu Edicions, 1995.
- Id.: *Lluís Escaler. Morir per Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 2008.

- ESTELLA, Gumersindo de: *Fusilados en Zaragoza 1936-1939. Tres años de asistencia espiritual a los reos*. Saragossa: Mira Editores, 2003.
- ESTRADA PLANELL, Gemma: *La guerra civil al Bruc*. Barcelona, PUBLICACIONS DE L'ABADIA DE MONTSERRAT, 1995.
- ESTRADÉ, J.: "*Brisalls d'històries de la guerra civil espanyola*" a *V Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [Les Borges Blanques] (2006).
- ETXANIZ, J. A.; PALACIO, V.; SERRANO, D.: *Morir a Euskadi 1938-1940. Catalans a Gernika-Lumo*. Sabadell: Fundació Ars, 2006.
- FABRE, Jaume; HUERTAS, Josep Maria: "*Antònia Adroher, una gironina del POUM*", a *L'Avenç* [Barcelona] (novembre 1980), núm. 32.
- FARRÉ, B.; MARTÍ, R.: *Juncosa de les Garrigues*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1995.
- FARRÉS SUCARRAT, Esther: *La repressió franquista a Vic (1939-1945)*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 2008.
- FEDERACIÓ DE JOVES CRISTIANS DE CATALUNYA: *Martirologi de la Federació de Joves Cristians de Catalunya*. Barcelona: La Formiga d'Or, 1992.
- FEDERACIÓ DE JOVES CRISTIANS DE CATALUNYA: "*Martirologi de la Federació de Joves Cristians de Catalunya*" [en línia] <<http://www.federaciocristians.org/martirologi.htm>> [2003].
- FERRER MURILLO, Marc: "*Històries de bombers*" [en línia] <<http://historiesdebombers.blogspot.com.es/>> [2008].
- FERRER MURILLO, Marc: "*Bombers en guerra*" [en línia] <<http://bombersenguerra.cat/>> [10/04/2020].
- FERNÁNDEZ, Alberto: "*Guerrilleros españoles en el Maquis de 'Bir-Hakeim'*", a *Tiempo de Historia* [Madrid] (novembre de 1975) núm. 12.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ, José Ángel: *Historia del campo de concentración de Miranda de Ebro (1937-1947)*. Miranda de Ebro: Autoedició, 2003.
- FERNÁNDEZ SOSA, Manel: *Diario de un Biberón*. Berga: La Patumaire, 2008.
- FERRER HILL, Manuel: "*Memòries de guerra. Relació de víctimes de la Guerra Civil*", a *Eco de Sitges* [Sitges] (9 febrer-28 setembre 1985).

- FERRER REVULL, David: «*Recuerda*». *Espanoles en la masacre de Oradour-sur-Glane*, Barcelona: autoedició, 2019.
- FERRER VIVES, Anton: *Diari de Guerra, 1938-1939*. El Vendrell: Amics Història Vendrell-IEP, 2001.
- FERRET, Josep; TOMÀS, Enric: *Cal que sapiguen de nosaltres...* Vilafranca del Penedès: Ajuntament Vilafranca Penedès, 2006.
- FIGUERAS, Guillem: *Fèlix Figueras. Alcalde d'Olesa afusellat pel franquisme*. Olesa de Montserrat: Fundació Josep Irla, 2015.
- FITÉ, Marcel; CUBILÀ, Agustí: "L'any que va ploure ferro" a *Cadí-Pedraforca [La Seu d'Urgell]* (primavera-estiu 2007) núm. 2.
- FLORES JUANPERE, Montserrat; TARÉS LAGUNAS, Manel: "Al servei dels ferits. Recull de fonts de l'Hospital de Sang de Cambrils" a *Camins. Revista de patrimoni cultural de Cambrils [Cambrils]* (novembre 2008) núm. 1.
- FLORES, Miguel; GASCÓN, Antonio; MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando: *Guerra Civil Aragón. El Pirineo, vol. VI*. Saragossa: Delsan Libros, 2008.
- FONT AGULLÓ, Jordi (dir.): *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*. Catarroja-Barcelona: editorial Afers, 2010.
- FONT ROMAGOSA, Joan: *Soldat de dos exèrcits*. Barcelona: Selecta, 1980.
- FONTANA TARRATS, José María: *Los catalanes en la guerra de España*. Madrid: Grafite Ediciones, 2005.
- Id.: *Los catalanes en la guerra de España*. Barcelona: Acervo, 1977.
- FONTSERÈ, Carles. *Memòries d'un cartellista del 36 (1931-1939)*. Ed. Proa. Barcelona. 2006.
- FORTUNY, Jaume: *Tornarem a morir? Memòries d'un comissari polític que intentà l'alliberament del President Companys*. Barcelona: Pòrtic, 1984.
- FÒRUM L'ESPITLLERA: "Programa de l'itinerari de la deportació del 26 de gener. Memòria dels segarrencs als camps nazis". [en línia] <<https://www.somsegarra.cat/societat/noticia/4651/programa-de-litinerari-de-la>

deportacio-del-26-de-gener-memoria-dels-segarrencs-als-camps-nazis>

[consulta: 2022-2023].

-FÒRUM PER LA MEMÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ: *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cementiri*. Barcelona: Icària editorial s. a., 2008.

-“Fossa comuna a Torrelles”, a *El Xic Torrelenc, revista mensual de Torrelles de Foix* [Torrelles de Foix] (setembre 2003).

-“La fossa de Puigvistós (Prats de Lluçanès, Osona). Prova pilot del Govern Català sobre l'exhumació de cossos de la Guerra Civil. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departaments de la Presidència i Justícia, 2004 [inèdit].

-FUSTÉ BORONAT, Josep: "Aquell quinquenni tan maleït (1936-1940). Part 1", a *La Taula de Nulles* [Nulles] (octubre 2002) núm. 7.

-Id.: "Aquell quinquenni tan maleït (1936-1940). Part 2", a *La Taula de Nulles* [Nulles] (desembre 2002) núm. 8.

-Id. "Aquell quinquenni tan maleït (1936-1940). Part 3", a *La Taula de Nulles* [Nulles] (març 2003) núm. 9.

-GABARDA CEBELLÁN, Vicent: *Els afusellaments al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2007.

-Id.: *El cost humà de la repressió al País Valencià (1936-1956)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2021.

-GABRIEL FORN, Manuel: "Pontsicans als camps de concentració nazis (1940-1945)", a *Portaveu* [Ponts] (març-abril 2005) núm. 249.

-Id.: "Els refugiats de la guerra civil espanyola i la seva presència a Ponts (1936-1939)", a *Portaveu* [Ponts] (julio-agost 2006) núm. 257.

-Id.: "El cost humà de la repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939). El cas del municipi de Ponts (1)", a *Portaveu* [Ponts] (gener-febrer 2007) núm. 260.

-Id.: "El cost humà de la repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939). El cas del municipi de Ponts (2)", a *Portaveu* [Ponts] (març-abril 2007) núm. 261.

- Id.: "*El cost humà de la repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939). El cas del municipi de Ponts (3)*", a *Portaveu* [Ponts] (maig-juny 2007) núm. 262.
- Id.: "*Crònica dels bombardeigs aeris sobre la vila de Ponts (25 de desembre de 1938 i 6 de gener de 1939)*", a *Portaveu* [Ponts] (juliol-agost 2007) núm. 263.
- Id.: "*L'ofensiva militar contra Catalunya (1938-39). el front de guerra s'acosta a Ponts (2)*", a *Portaveu* [Ponts] (gener-febrer 2008) núm. 266.
- Id.: "*L'acabament de la guerra civil i la postguerra immediata a la vila de Ponts*", a *Portaveu* [Ponts] (març-abril 2008) núm. 267.
- GABRIEL FORN, Manuel; VIDAL SORDÉ, Jordi: *Els estralls de la maltempada (1936-1945) a Ponts*. Ponts: Associació Cultural Portaveu de Ponts, 2020.
- GAITX MOLTÓ, Jordi [edició]: *Memòria de la República i la Guerra Civil. Testimoni de Lluís Ros i Medir (1932-1938)*. Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell, 2006.
- GALLARDO ROMERO, Juan José: *Revolución y guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*. Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Estudios Históricos Gramenet del Besòs, 1997.
- GALOFRÉ, Jordi; RUSTULLET, Miquel: "*Morir després de la guerra. Les víctimes del material bèl·lic abandonat*", a *Pla de l'Estany* [Banyoles] (març 2006) núm. 51.
- Id.: *Les fosses comunes al Pla de l'Estany (1936-1939)*. Banyoles: Consell Comarcal Pla Estany-Ajuntament de Banyoles, 2009.
- GARCIA, Alba: "*El cost humà de la guerra civil a Sant Joan Despí*", a *Parlem-ne* [Sant Joan Despí] (març 1989) núm. 10.
- GARCÍA OLIVER, Juan: *El eco de los pasos*. Paris/Barcelona: Ruedo Ibérico/Ibérica, 1978.
- GARANGOU TARRÉS, S.: *Malgrat 1930-1940: els anys silenciats. República, revolució, guerra i dictadura a un poble de l'Alt Maresme*. Argentona: Ajuntament de Malgrat de Mar, 2005.

- GARCÍA BORDERIA, Maite: *La guerra civil als Pallars, comitès i trinxeres al Jussà i al Sobirà (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2009.
- GARCIA I ESTELLER, Heribert: *L'aeròdrom de la Sénia, 1937-1939. Recull fotogràfic*. Madrid: Centre d'Estudis d'Investigació Històrica Baix Maestrat/Montsià i Memorial Democràtic, 2006.
- GARCÍA SANCHO, Manuel: *Sacerdots diocesans fidels fins el martiri*. Tortosa: 1997.
- GARCIA SOLER, Xavier. *La meva guerra, 1936-1939*. Barcelona: Pòrtic. 1974.
- GARCÍA, C.; PIOTROWSKI, H.; ROSÉS, S. ed.: *Barcelona, mayo 1937. Testimonios desde las barricadas. Barcelona*. Barcelona: Alikornio ediciones, 2006.
- GARRIGA I ANDREU, Joan: *Revolta i guerra civil a la Garriga (Vallès Oriental)*. Argentona: L'Aixernador, edicions argentonines, 1986.
- Id.: *El bombardeig de 1938*. Granollers: Ajuntament de Granollers, 1988.
- Id.: *Franquisme i poder polític a Granollers (1939-1975)*. Barcelona, Publicacions Abadia Montserrat, 2004.
- Id. (coord.): *Història i Memòria al Vallès Oriental*. Vic: Edita Premsa d'Osona, 2010.
- GARRIGA, Joan; SALVADOR, Montserrat; SÁNCHEZ, Francesc: “Els anys de la Guerra Civil. Fets i seqüeles 2. El cost humà”, a *El 9 Nou* [Granollers] (17/5/2007) núm. 1738.
- GASOL, Pere; FONS, Ramon: “El cost humà de la Guerra Civil a Manresa”, a *Dovella* [Manresa] (tardor-hivern 2004) núm. 85-86.
- GAUTHIÉ, Pierre; LABARTA, Jean-Marc: “Camp de Judes à Septfonds (Tarn et Garonne-France)” [en línia] < <https://espana36.pagesperso-orange.fr/septfon/JUDES.htm> > [consulta feta el 2020].
- GAVALDÀ TORRENTS, Antoni: *Jo delato, tu inculpes, ell denuncia... Repressió franquista a Valls i comarca*. Valls: Institut d'Estudis Vallencs, 1997.
- GENERALITAT DE CATALUNYA: *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* [Barcelona] (19 juliol-25 agost 1936).

-GENERALITAT DE CATALUNYA: *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* [Barcelona] (26 agost 1936-26 gener 1939).

-GENERALITAT DE CATALUNYA. CHCC-MD: "*El cost humà de la Guerra Civil a Catalunya*" [en línia] < <https://memoria.gencat.cat/ca/que-fem/banc-memoria-democratica/fons/cost-huma-de-la-guerra-civil/> > [2006].

-GENERALITAT DE CATALUNYA-MD/UAB: "*Un equip d'investigadors coordinats per la UAB identifiquen els 4 soldats de Gavà entre les restes exhumades de la fossa de Gurb*" [en línia] <http://www10.gencat.cat/drep/binaris/Resultat_Gurb_tcm112-93790.pdf> [febrer 2009].

-GIMENO LLARDEN, Manuel: *Revolució, guerra i repressió al Pallars (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1987.

-Id.: "*La repressió al Pallars, el cas de Rialb de Noguera*" a *L'Avenç* [Barcelona] (agost 1987) núm. 106; secció *Plecs d'Història Local* núm. 10.

-Id.: "*La guerra civil al Pallars*", a *Àrnica. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrri d'Àneu] (juny 2001) núm. 49, secció *Fulls del Consell* núm. 20.

-Id.: "*Els 67 del Pallars. Afusellats sense judici*" a *Sàpiens* [Badalona] (novembre 2004) núm. 25.

-GIMENO MORROS, Jaume: "*Hospital Militar de la Serra d'Almos*" a *Tivissa* [Tivissa] (febrer 2003) núm. 67.

-Id.: "*Listat de defuncions militars anotades en el Registre de defuncions de Móra d'Ebre entre setembre de 1938 i març de 1939*". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/jgimeno/cementiri_moraebre/mora_ebre.html> [febrer 2010].

-Id.: "*Relació de defuncions de l'hospital militar de la Serra d'Almos*". [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/jgimeno/cementiri_serraalmos/serra_almos.html> [febrer 2010].

-GIMENO, Manuel; CALVET, Josep: *Salàs de Pallars 1936-1939. Tres anys dins la història d'un poble*. Lleida: Virgili & Pagès, S. A., 1987.

- GINÉ, M.: "*Els bombardeigs a les Borges Blanques durant la Guerra Civil (1936-1939)*" a *II Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [Tarrés] (2000).
- GINÉ GINÉ, Montserrat: "*Repressió i mort al Priorat*" a *Lo Violí* [Falset] (2007) núm. 4.
- GISPERT REGUALTA, Narcís: *Com jo vaig viure la guerra. 1936-1939*. Girona: Parròquia de Cervià de Ter, 1987.
- GOBIERNO DE ESPAÑA: "*Ministerio de Asuntos Exteriores. Españoles fallecidos en el extranjero*" a *Boletín Oficial del Estado (BOE)* [Madrid] (març de 1940) annexos únics 72, 73, 74, 77, 78, 89 i 91.
- GOBIERNO DE ESPAÑA. MINISTERIO DE CULTURA Y DEPORTE. PORTAL DE ARCHIVOS ESPAÑOLES: "*Españoles deportados a Campos de Concentración Nazis 1940-1945*" [en línia] <<http://pares.mcu.es/Deportados/servlets/ServletController>> [consulta: 2022-2023]
- GÓMEZ CATÓN, Francisco: *La iglesia de los mártires en la provincia eclesiástica tarraconense, vol. I, Cataluña prisionera*. Barcelona: Mare Nostrum, 1989.
- GONZÁLEZ ARMENTEROS, Ernesto: *La petita història. Crònica local de la Guerra Civil a Vilafranca del Penedès*. Barcelona: Editorial Humanidades, 1994.
- GONZÁLEZ CANALEJO, Carmen: "*María García Torrecillas: El paradigma de las mujeres en el exilio republicano (1936-1943)*" a *Arenal. Revista de Historia de las Mujeres* [Granada] (2009) vol. 16 núm. 1.
- GONZÁLEZ DEVÍS, Raül: *Entre la resistència i la supervivència: Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (1946-1952)*, tesi doctoral dirigida pel Dr. Josep Sánchez Cervelló, dept. d'Història i Història de l'Art, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2017.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, M^a. E. (edit.): *Quienes son y de donde vienen. 498 mártires del siglo XX en España*. Madrid: Edice, 2007.
- GONZÁLEZ VILALTA, Arnau: *Montornès del Vallès (1931-1945) De la il·lusió al primer franquisme*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Ajuntament Montornès del Vallès, 2004.

- GORCHS FONT, Anna; REIXACH BRIÀ, Roser: *Guerra i repressió a Prats de Lluçanès*, vol. I i vol. II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019.
- GORDILLO, C. (coord.): *"Todos los nombres (Andalucía)"* [en línia] <<http://www.todoslosnombres.org/>> [2006].
- GORT JUANPERE, Ezequiel: *Història de Falset*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2003.
- GRABULEDA SITJÀ, Josep; GALOFRÉ, Jordi: "L'hospital de guerra i Banyoles" a *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* [Banyoles] (2022) núm. 41.
- GRÀCIA CARDÚS, B.: *La guerra que he viscut. Diari d'un portalliteres. 1937-1939*. Barcelona: Pòrtic, 1982.
- GRANDO, René; QUERALT, Jacques; FEBRÉS, Xavier: *Vous avez la mémoire courte...* Perpinyà: Chiendent, 1981.
- GRAU MATEU, Josep: "Un diumenge de gener. El final de la guerra a Llinars del Vallès" a *Lauro. Revista Museu Granollers* [Granollers] (2009) núm. 30.
- GRAU SABARTÉS, Agustí: *La guerra civil viscuda per un metge novell*. Barcelona: Pòrtic, 1974.
- GRAU VIADER, Francesc: *Dues línies terriblement paral·leles (diari d'un combatent de disset anys)*. Barcelona: Pòrtic, 1978.
- GRAU, Josep M.; PUIG, Roser: "El cost humà de la Guerra civil a la Selva del Camp: Els morts al front de batalla (1936-1939)" a *El Pont-Alt* [La Selva del Camp] (1991) núm. 51.
- GRISELDA: "Guerra Civil Española y sus víctimas" [en línia] <<http://victimasguerracivilespaniola.blogspot.com.es/>>[2011].
- GRUP DE COL·LABORADORS DEL MUSEU DE RUBÍ: "Llistat de rubinencs que moriren a la guerra", a *Butlletí del Grup de Col·laboradors del Museu de Rubí* [Rubí] (març 1989) núm. 32.
- Id.: "La Guerra Civil a Rubí" a *Butlletí del Grup Col·laboradors Museu Rubí* [Rubí] (març 1989) núm. 32.

- GRUP D'HISTÒRIA JOSÉ BERRUEZO: *Una ciutat dormitori sota el franquisme. Santa Coloma de Gramenet, 1939-1975*. Barcelona: Ediciones Carena, 2006.
- GRUP FOTOGRÀFIC EL GRA: *Rubincs del segle XX*. Rubí: Ajuntament de Rubí-Generalitat de Catalunya-Caixa Terrassa, 2001.
- GUARDIOLA, J.; MIRANDA, J. C.: "*La dictadura va eliminar les llistes de víctimes. La historiadora Mercè Ballarat ha aconseguit identificar 221 persones que van morir sota les bombes*", a Segre [Lleida] (5/11/2006).
- GUINART CASTELLÀ, Miquel: *Memòries d'un militant catalanista*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1988.
- GUILLAMÓN, Agustín: *Documentación histórica del trosquismo español (1936-1948)*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1996.
- GUIU PUYOL, Andreu: *República, Guerra i Postguerra a Gelida*. Gelida: Ajuntament Gelida-EI 3 de Vuit, 2006.
- GUIXÉ, Jordi: "*Els deportats solsonins als camps nazis*" a *Oppidum* [Solsona] (desembre 2006) núm. 5.
- GUIXÉ COROMINES, Jordi: *La República perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012.
- GUTIÉRREZ ESCODA, Esther: "*Els refugiats de guerra a la IV Vegueria: 1936-1939*", treball inèdit (2008) vol. 3.
- HERNÁNDEZ, Francesc Xavier; ÍÑIGUEZ, David: *La columna Macià-Companys*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2008.
- HERVÀS I PUYAL, Carles: *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil*. Tesi Doctoral. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra/Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, 2004 [inèdita].
- Id.: "*De Belchite a l'Ebre. El Dr. Rafael Pulido Cuchí i l'activitat quirúrgica al tren-hospital núm. 20 (1937-1939)*", a *Afers. Fulls de recerca i pensament* [Catarroja] (2016) núm. 84.

- HIDALGO SALAZAR, Ramon: *La ayuda alemana a España 1936-1939*. Madrid: San Martín, 1975.
- HIERRO GRANDOSO, Ignacio: *La dècada de les expectatives frustrades. El Berguedà (1930-1940)*. Berga: Associació Memorial Democràtic del Berguedà-La Patumaire edicions, 2015.
- HIERRO GRANDOSO, Ignacio: *La Desmemòria Històrica. La Guerra Civil, el primer Franquisme i la Repressió al Berguedà (1936-1945)*. Berga: La Patumaire edicions, 2014.
- HUBER, Peter; HUG, Ralph: *Los voluntarios suizos en la Guerra Civil española. Diccionario biográfico*. Guadalajara: Asociación Amigos BI-Silente MH, 2010.
- IBERN EROLES, Josep: *Memòries d'un republicà*. Sense lloc d'edició: Edita Llum Divina Ibern (autoedició), 2004.
- INDIANO NAVARRETE, Jordi: *La Roca del Vallès. República, Guerra Civil i primer franquisme (1931-1941)*. La Roca del Vallès, autoedició, 2016.
- In Memoriam. La ciudad y parroquia de Sta. Coloma de Farnés a sus hijos mártires y víctimas de la revolución 1936-1939*. Santa Coloma de Farners, s. d.
- INSTITUT D'ESTUDIS PENEDESENCES: "*Tots els noms*" [en línia] <<http://www.totselsnoms.org/>> [2005].
- INSTITUT RAMON MUNTANER: *150 anys*. Figueres: Editorial Empordà, 1989.
- ÍÑIGUEZ, David; SANTACANA, Joan: *Les Fosses d'Albinyana. Guerra Civil, 1936-1939*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2003.
- IRUJO, Manuel de: *Memorias II (La cuestión religiosa, primera parte)*. Buenos Aires: 1978.
- ITARTE, Francesc: "*Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*", a *Raiïls* [Ulldecona] (tardor 1995) núm. 6.
- Id.: "*Noves notícies i aclariments que cal afegir al treball: Els soldats d'Ulldecona morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d'accidents derivats de la guerra*", a *Raiïls* [Ulldecona] (primavera 1996) núm. 7.

- Id.: “*Els bombardeigs aeris sobre Ulldecona (1936-1939), 1a part*”, a *Rails* [Ulldecona] (tardor 2000) núm. 16.
- JACKSON, Angela: *Més enllà del camp de batalla: testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil Espanyola*. Valls: Cossetània edicions, 2004.
- Id.: *Els brigadistes entre nosaltres. Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània Edicions, 2008.
- JALADIEU, Corinne; LAUTISSIER, Michel: *Centrale d'Eysses. Douze fusillés pour la République*. Villeneuve-sur-Lot: Associat. pour mémoire d'Eysses, 2004.
- JÀVEGA ROSELLÓ, Josep M.: *La guerra que vaig viure. Vivències de Josep M. Jàvega Roselló (1938-1942)*. Montblanc: Centre Estudis Conca Barberà, 2009.
- JIMÉNEZ, Àngel: “*La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols (1936-1939)*”, a *Estudis sobre el Baix Empordà* [Sant Feliu de Guíxols] (1985) vol. 4.
- Id.: *La Guerra Civil a Sant Feliu de Guíxols (1936-1939)*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 1995.
- JIMENO GIL, Emilio: *Algunos problemas de la enseñanza*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1939.
- JITM77: “*España en la 2ª G. M. Campos de internamiento franceses*”. [en línia] <https://www.mve2gm.es/paises/republicanos/campos-de-internamiento/> [consulta: 22/11/2020].
- JORDÀ CAPDEVILA, Josep M.; PORTABELLA, Lluís; BAUCCELLS, Josep: *Collblanc i la parròquia de Sant Ramon Nonat*. L'Hospitalet de Llobregat: Parròquia de Sant Ramon, 1996.
- JOU, David; SIERRA, Roland; TEIXIDÓ, Robert: *La guerra civil de 1936-1939 a Sitges. Tres conferències*. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 2001.
- JOVÉ, Bartomeu; SÁNCHEZ, Ferran: “*XI Cos d'Exèrcit Republicà a Artesa*” dins DD.AA.: *La Guerra Civil a Artesa de Segre i Comarca*. Artesa de Segre: Associació Cultural La Palanca, 2009.
- JUHE, Pere: “*L'Escala sota les bombes*”, a *L'Escalenc* [L'Escala] (març 1987).

- JULIÀ DÍAZ, Santos (coord.); CASANOVA, Julián; SOLÉ I SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan; MORENO, Francisco: *Víctimas de la Guerra Civil*. Madrid: Ediciones Temas de Hoy, 1999.
- JULIÀ MASÓ, Bonaventura: *Diari de Guerra i Postguerra. Sitges, 1936-1942*. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 2002.
- JUNQUERAS, Oriol: *Joan Massana. Un soldat a la batalla*. Sant Esteve de Sesrovires: Ed. La Guineu, 2007.
- LACRUZ, Francisco: *El alzamiento, revolución y terror en Barcelona*. Barcelona: Librería Arysael, 1943.
- LARIO SÁNCHEZ, Juan. *Habla un aviador de la República*. Madrid: G. del Toro, editor, 1973.
- “Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Francia” a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (2, 11 i 14 febrer 1940).
- “Lista de refugiados españoles fallecidos en los hospitales de Perpiñán” a *La Vanguardia Española* [Barcelona] (28 febrer 1940).
- LLADONOSA I PUJOL, Josep: *Setanta-cinc anys de records (1907-1982)*. Lleida: Editorial Virgili i Pagès-Ajuntament d'Alguaire, 1989.
- Id.: *Història de Lleida (vol. V)*. Lleida: Dilagro, 1991.
- LLARCH, Joan: *Batallones de trabajadores*. Esplugues de Llobregat: Plaza & Janés Editores, 1978.
- LLAURADÓ BROS, Carles; SABATÉ RULL, Albert: “*La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cost d'Exèrcit*” a *Guerra Civil a les comarques tarragonines*. Tarragona: CEHS Guillem Oliver, 1999.
- LLOBERAS, Pere: *La Bisbal, anys enrere (1900-1939)*. Barcelona: Tipografia Empòrium, 1974.
- LLOPART, Moisès: *Diari retrobat, memòries de guerra*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat, 2002.
- LLORENS, Carles: “*Josep Sunyol. L'altre president afusellat*”, a *Sàpiens* [Barcelona] (juny 2010) núm. 92.
- LÓPEZ, Joan: “*Besalú*”, a *Quaderns de la Revista de Girona* [Girona] (1980).

- LÓPEZ DE CASENAVE, Licia: *Los otros niños del pijama de rayas: los ángeles del Holocausto*, Robinbook, Barcelona, 2009.
- LORENZO, Aïda; LLORENÇ, Esther: *Hores de vetlla. Testimonis de 35 represaliats pel franquisme*. Girona: Curbet Comunicació Gràfica Edicions, 2005.
- Id.: *Republicans represaliats pel franquisme*. Girona: Curbet Comunicació Gràfica Edicions, 2007.
- Id.: *Oblidats de tots. Guàrdies civils i carrabiners lleials a la República*. Girona: Curbet Comunicació Gràfica Edicions, 2009.
- LUJÁN, Josep; JOAQUÍN, Alfred: *Sant Joan Despí. Història d'un poble bi-mil·lenari*. Barcelona: Gràfiques Fomento, S.A., 1995.
- MAESTRO, Jesús: "El cost humà de la guerra civil a Sabadell. Els morts al front", a *Arraona* [Sabadell] (tardor 1987) núm. 1.
- MANENT I PESAS, Joan: *Records d'un sindicalista llibertari català. 1916-1943*. París: Edicions Catalanes de París, 1976.
- MANENT, Albert: "La Guerra Civil i la repressió a Bonastre" a *Diari del Baix Penedès* [El Vendrell] (21/12/2007).
- Id.: *La guerra civil i la repressió del 1939 a 62 pobles del Camp de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.
- MANENT, Albert; PUIG, Núria: "La Guerra Civil i la Repressió del 1939 a Masllorenç i Masarboñès", a *El Porticó* [Masllorenç] (juliol 2008).
- MAÑÉ GAVALDÀ, Josep: "Els fet de Vila-rodona. Juliol de 1936", a *La Resclosa* [Vila-rodona] (1998) núm. 2.
- MANYÀ, Joan B.: *Les meves confessions*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1983.
- MARCOS CORTIJO, Óscar de: *Budia, la historia silenciada. República, Guerra Civil y represión en un pueblo de La Alcarria (Guadalajara)*. Guadalajara: Silente Memoria Histórica, 2019.

- MARIMON, Sílvia: "Perilloses i roges: la història de disset dones afusellades" [en línia] <http://www.ara.cat/cultura/Perilloses-roges-historia-disset-afusellades_0_1690031019.html> [15 febrer 2017].
- MARQUÈS SUREDA, Salomó: *Les rutes de l'exili republicà de 1939*. Girona: Universitat de Girona-Museu Memorial de l'Exili, 2018.
- MARSAL BIFET, Antoni: *Records entre la boira: [vivències d'un adolescent durant la guerra civil espanyola]*. Reus: Fam. Marsal-Arts Gràfiques Estel, 2008.
- MARSAN SEGÚ, Manel: *Història de la Parròquia del Soleràs*. Lleida: Ajuntament del Soleràs-IEI-Parròquia del Soleràs, 2004.
- MARTÍ, Ignasi: "Cambrils sota les bombes" [en línia] <<https://www.revistacambrils.cat/reportatge/28901/cambrils-sota-les-bombes>> [18 març 2020].
- Id.: *Cambrils*. Valls: Cossetània Edicions, 2004.
- Id.: "Cambrils sota les bombes", a *Revista de Cambrils* [Cambrils] (setembre 2019).
- MARTÍ SERRANO, Josep: *De la guerra i els homes. Coses viscudes i comentades*. Rubí: Autoedició, 1989.
- MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís: *Revolución y exilio en los primeros meses de la guerra: el caso de la Lliga Catalana de Sabadell*. Actes del Congreso *La Guerra Civil Española 1936-1939*. Madrid: Ministerio de Cultura i Sociedad Estatal de Conmemoraciones, 2008.
- Id.: "Pa amb vi i sucre". *Història oral de Sant Quirze del Vallès*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 2017.
- MARTÍNEZ CALVO, Inocencio: *Una comunidad de mártires (Hermanos Maristas). Historia del Monasterio de Santa María de Bellpuig, de las Avellanas [...]*. Zaragoza: 1967.
- MARTÍNEZ DE SAS, Maria Teresa; PAGÈS I BLANC, Pelai (coord.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona-Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

-MARTÍNEZ ROIG, Xavier; VIDAL URPI, Joan: *Els anys de la postguerra i l'auge turístic a Cubelles (1939-1970). De la repressió a l'especulació*. Cubelles: Ajuntament, 2009.

-MARTORELL GARAU, Miquel: "Notes a la guerra dels tres anys (1936-1939)", a *Programa de l'Aplec de la Sardana de Cornudella* [Cornudella de Montsant] (1997).

-Id.: "Els guerrillers antifranquistes a les muntanyes de Prades i Montsant", a *L'Informatiu d'ERC* [Cornudella de Montsant] (2001) núm. 7.

-Id.: "A la memòria dels soldats enterrats aquí, morts en una guerra que mai hauria d'haver començat 1936-1939", a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (octubre 2004) núm. 3.

-Id.: *Els refugiats de les zones de guerra al Priorat (1936-1939)*. Tarragona: Centre Cultural i Recreatiu La Unió de Torroja del Priorat-Arxiu Comarcal del Priorat, 2006.

-Id.: "Històries de soldats enterrats a la fossa comuna del cementiri de Cornudella de Montsant", a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (estiu 2007) núm. 13.

-Id.: "El Molar; l'Hospital M-2 durant la Batalla de l'Ebre", a *La Tralla* [Cornudella de Montsant] (estiu 2008) núm. 16.

-Id.: "El Molar; l'hospital M-2 durant la Batalla de l'Ebre" [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/hospital_molar/hospital_molar.html> [desembre 2008].

-Id.: "Soldats enterrats al cementiri de Reus. Llistat 1 (setembre-desembre 1938)" [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/cementiri_reus/cementiri_reus_llistat1.html> [juny 2009].

-Id.: "Soldats enterrats al cementiri de Reus. Llistat 2 (gener 1939)" [en línia] <http://www.cornudellaweb.com/documentos/mmartorell/cementiri_reus/cementiri_reus_llistat2.html> [juny 2009].

-MARTOS, Ramon; OLLER, Toni: *Ripollet 1931-1945: II República i Franquisme. 15 anys d'Història local*. Ripollet: Associació Ràdio Ripollet, 1987.

- MAS GIBERT, Xavier: *Guerra-revolució i contrarevolució a Canet de Mar (1936-1943). Les dimensions d'una tragèdia*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana, 2002.
- MAS GIBERT, Xavier: "Lluís Giró Gironès: una nova víctima de la Guerra Civil a Canet de Mar", a *El Sot de l'Aubó* [Canet de Mar] (2006) núm. 16.
- MASCARÓ, Antonio: *Mis memorias: notas históricas sobre la villa de Batea*. Tarragona: Altés, 1948.
- MASDÉU, Joaquim M.; VERNET, Joan M.: "Aproximació a la història recent de la Selva del Camp: la Guerra Civil (1936-1939)", a *Penell* [Reus] (1984) núm. 1.
- MASSAGUER ARIMON, Maria Àngels: *Segona República, Guerra Civil i primer franquisme a Parets del Vallès*. Parets del Vallès: Ajuntament de Parets del Vallès, 2007.
- MASSANA CAMPS, Joan: *Memorias de un soldado del Ejército Popular*. Madrid: Ollero & Ramos editores, 1996.
- MASSANELL, Antoni; MASACHS, Josep: "Persones mortes al front de guerra o en la retirada del 1939" dins *Revolució i guerra a Vilafranca (1936-1939)*. Vilafranca del Penedès: Ajuntament Vilafranca Penedès, 1986.
- MASSONS, José María: *Historia de la sanidad militar española*, vol. 2. Barcelona: Pomares-Corredor, 1994.
- MATEU GUARRO, Jordi: *Els quaderns amagats. Memòries de la Guerra Civil de Josep Maria Guarro Martorell (1938-1939)*. Montblanc: autoedició, 2022.
- MAYAYO ARTAL, Andreu: *La Conca de Barberà (1890-1939). De la Crisi Agrària a la Guerra Civil*. Montblanc: Centre Estudis Conca de Barberà, 1994.
- Id.: "Els fets de Solivella, juliol de 1936", a *L'Avenç* [Barcelona] (febrer 1985) núm. 79.
- MAYMÍ RICH, Josep; ROS NICOLAU, Josep; TURRÓ VENTURA, Xavier: *Els refugiats de la Guerra Civil a les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- MELANI D'URGELL: *Don Ramon Arqués i Arrufat: Cultura social, fe i catalanitat*. Lleida: Pagès editors, 1995.

- MELÉNDEZ, Marie-Hélène: "Le bilan chiffré de l'exode, la mortalité dans l'Aude" a *Le blog de l'exode espagnol de 1939 a...* [en línia] <http://exode-espagnol-1939.over-blog.com/pages/Le_bilan_chiffre_de_lexode_la_mortalite_dans_lAudeLISTE_DES_DECES_lettres_de_A_a_M-1085883.html> [consulta: 22/11/2020].
- MENAI-WILLIAMS, Alun: *I vaig tornar a creuar l'Ebre. Memòries d'un brigadista gal·lès durant la Guerra Civil*. Abersychan, Torfaen (UK): Warren&Pell, 2006.
- MESTRE ROIGE, Esteve [coord.]: *Història de Linyola*. Linyola: Grup d'Estudiosos de la Vila-Editorial Virgili & Pagès, 1987.
- Id.: "Linyola, juliol-setembre 1936" a *Barret Picat* [Linyola] (agost 1988) núm. 49.
- MINISTERIO DE JUSTICIA: *La Dominación Roja en España*. Madrid: 1943.
- MIR, Conxita; CORRETGÉ, Fabià; FARRÉ, Judit; SAGUÉS, Joan: *Repressió econòmica i franquisme. L'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1997.
- MIR, Conxita; COTS, Albert Rafael; RAMON-MOLINS, Gabriel: *Tenien nom. Víctimes de la repressió franquista a les terres de Lleida (1938-1963)*. Lleida: Pagès editors-Institut d'Estudis Ilerdencs, 2017.
- MIR, Miquel; SANTAMARÍA, Mariano: *El preu de la traïció. La Fai, Tarradellas i l'assassinat de 172 Maristes*. Barcelona: Pòrtic, 2010.
- MIRALLES BRAVO, R.: *Memorias de un Comandante Rojo*. Madrid: Editorial San Martín, 1975.
- MIRALLES, Esther; GUIXÉ, Jordi: "Víctimes de la Guerra Civil i el franquisme al Solsonès (1936-1954)", a *Oppidum* [Solsona] (desembre 2007) núm. 6.
- MIRET I MERCÈ, Josep: "El cost humà de la Guerra Civil i la postguerra a Taradell" a *Nou Vint-i-u. Taradell, història, imatges i memòria* [Taradell] (desembre 2017) núm. 2.
- MIRÓ CAMPIÑA, Víctor: *Guerra i Postguerra a Cornudella de Montsant*. Cornudella de Montsant, 2002.

- MIRÓN GONZÁLEZ, Rubén: *Asistencia y condiciones sociosanitarias de los exiliados españoles en el sur de Francia, 1936-1945*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social, 2019.
- MIRÓN GONZÁLEZ, Rubén; GONZÁLEZ GARCÍA, Alberto, "Asistencia sanitaria entre camarotes. Los barcos Hospitales del exilio" a *VI Encuentro Internacional Jóvenes Investigadores en Historia Contemporánea*, Saragossa, 6-8 setembre, 2017.
- MOLA I MARTÍ, Josep Maria: *La Guerra Civil a Camarles (1936-1939)*. Camarles: P. J. M. G. Digital Image, 2000.
- MONFORT COLL, Aram: *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*. Barcelona: L'Avenç, 2008.
- MONTAÑA, Daniel; RAFART, Josep: *La Guerra Civil al Berguedà, 1936-1939*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- MONTCLÚS ESTEBAN, Joaquim: *La Franja de Ponent: aspectes històrics i jurídics*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2014.
- MONTERO, A.: *La persecución religiosa en España*. Madrid: BAC, 1969.
- MORA ALSINA, Jaume: *República, Guerra Civil i Postguerra a Vallgorguina*. [s. l.]: (inèdit), 2008.
- Id.: "Persones mortes de Vallgorguina a la Guerra Civil 1936-1939", a *La Vall* [Vallgorguina] (setembre 2009) núm. 336.
- MORÉ AGUIRRE, David: *La vida en los faros de España. El Cuerpo de Torreros de Faros o de Técnicos Mecánicos de Señales Marítimas (1851-1992)*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2010.
- MORENO, Jordi: "L'hidroavió que va caure prop de l'Ermita", a *Revista de Cambrils* [Cambrils] (desembre 2003) núm. 389.
- MOTA MUÑOZ, José Fernando; TÉBAR HURTADO, Javier, *La muerte del espía con bragas. Falangistas, policías, militares y agentes secretos en la Barcelona de posguerra*. Barcelona: Ediciones Flor del Viento, 2013.

- MUSEU COMARCAL DE L'URGELL: "*Tàrrega i les bombes durant la Guerra Civil (1938)*" [en línia] <Els bombardejos de 1938 | Museu Comarcal de l'Urgell (museutarrega.cat)> [2022].
- MUSEU DE SABADELL: "Deportats. 60 sabadellencs als camps nazis" [en línia] <<https://museus.sabadell.cat/mhs/exposicions-temporals-museu-historia/antigues/1262-deportats-60-sabadellencs-als-camps-nazis>> [consulta: 2022-2023].
- Id.: "*2 llambordes 'stolpersteine' en record de les germanes Emília i Angelina Masach Borruei*" [en línia] <<https://museus.sabadell.cat/mhs/exposicions-temporals-museu-historia/antigues/1216-23-llambordes-stolpersteine-en-record-de-les-germanes-emilia-i-angelina-masachs-borruei>> [consulta: 2022-2023].
- NABOA, Joan: *Martirologio. Claretianos mártires*. Cervera: L'autor, 2007.
- NATAL, B.; GONZÁLEZ, J. L.; RUBIÓ, J.; SANTAMARIA, D.: *Un cop d'ull al passat de Cervià*. Cervià de les Garrigues: Ajuntament de Cervià de les Garrigues, 1995.
- NEGREIRA VERJILLOS, Josep Lluís: *Del somni republicà a la barbàrie franquista. Cerdanyola del Vallès (1936-1952)*. Bellaterra: Publicacions de la UAB, 2006.
- NOGUÉ, Lluís: *1184-1984. Vuit segles de la carta de població. El Vilosell. Reculls històrics*. Lleida: 1985.
- Id.: "*Defensa i ocupació del Vilosell: 6-1-1939*" a *III Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [Cervià de les Garrigues] (2003).
- NOGUERA I CANAL, Josep (coord.): "*Els morts del Berguedà al front durant la guerra civil del 1936-1939*" a *L'Erol. Revista cultural del Berguedà* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.
- NOLLA, Jaume; PUIG, Margarita: *Morts il·lustres als cementiris de Barcelona*. Barcelona: Angle Editorial, 2007.
- NONELL BRU, Salvador: *Así eran nuestros muertos del laureado tercio de requetés de Ntra. Sra. de Montserrat*. Barcelona: Editorial Casulleras, 1965.

- Id.: *Màrtirs del Penedès*. Barcelona: Edicions Gea, 1984.
- OLIVA I LLORENS, Jordi: “*El cost humà de la guerra civil als municipis de Torrefeta i Florejacs*” a *La Veu de Torreflor* [Torrefeta] (2n trimestre 1989) núm. 18.
- Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil: els soldats morts als fronts de combat i els civils víctimes d’accidents derivats de la guerra*” a *Miscel·lània d’homenatge a Josep Benet*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1991.
- Id.: “*Els soldats de la Segarra morts a la guerra civil (1936-1939) i els civils víctimes d’accidents derivats de la guerra*” a *Miscel·lània Cerverina* [Cervera] (abril 1992) núm. 8.
- Id.: “*Un aviador muerto en defensa de Madrid: Roig Vilalta*” a *Historia y Vida* [Barcelona] (març 1994) núm. 312.
- Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil de 1936-1939: els combatents morts*” a *Recerques* [Barcelona] (1995) núm. 30.
- Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil als Plans del Sió*” a *Coses Nostres* [Les Pallargues] (desembre 1995) núm. 167.
- Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil a Guissona*” a *Butlletí Associació Cultural Amics de lesso-Guissona* [Guissona] (abril 1997) núm. 2.
- Id.: *El cost humà de la Guerra Civil a les comarques gironines: combatents morts i víctimes del material bèl·lic abandonat*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 1999.
- Id.: *Els morts per la Guerra Civil a la Segarra. Víctimas de la Guerra Civil en la Segarra*. [en línia] <<http://www.mailxxi.com/guerracivil/>> [2004], actualment en fase de ser migrada a un altre portal web per tancament de servidor on es trobava allotjada.
- Id.: “*Mancano all’appello. Il progetto di ricerca sulle perdite della Guerra Civile in Catalogna*” a *Zapruder. Storie in Movimento* [Bologna] (maggio-agosto 2006) núm. 10.

-Id.: "Cervera i la Segarra sota les bombes. Els bombardejos aeris damunt la comarca durant la Guerra Civil (1938-1939)" a *Miscel·lània Cerverina* [Cervera] (2008) núm. 18.

-Id.: "L'estudi del cost humà de la Guerra Civil i la postguerra des del Centre d'Història Contemporània de Catalunya" dins SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep; AGUDO BLANCO, Sebastián J. (coord.), *Congreso Internacional sobre la Batalla del Ebro. Comunicaciones*, vol. 2. Tarragona: Arola Editors, 2011.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil al Pla d'Urgell (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa" a *Mascaçà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell* [Mollerussa] (2014) núm. 5.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil a la Baixa Cerdanya (1936-1953). Anàlisi quantitativa i comparativa" a *Fil Directe. Grup d'Amics de Montellà* [Montellà] (juliol 2015) núm. 37.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil: projecte de país", dins SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (dir.); DUEÑAS ITURBE, Oriol; MARTÍN I BERBOIS, Josep Lluís (eds.), *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Memorial Democràtic, 2017.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil a la comarca d'Osona: una primera aproximació" a *Ausa. Publicació del Patronat d'Estudis Osonencs* [Vic] (2018) núm. 181-182.

-Id.: "Esclaus de la República: el camp de treball núm. 4 de Concabella dins el món concentracionari del SIM" a *Sikarra. Revista del Centre d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/images/pdf/SIKARRA-01-2020-97-145-Oliva.pdf>> (maig de 2020) núm. 1.

-Id.: "El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra" a *Sikarra. Revista de l'Espitllera Fòrum d'Estudis Segarrencs* [en línia] (desembre de 2022) núm. 2.

-OLIVA, Jordi; SAURÍ, Concepció: "El cost humà de la Guerra Civil", a *Revista de Palafrugell* (2a època) [Palafrugell] (març-abril 1994) núm. 12.

- OLIVA LLORENS, Jordi; PICAS SALA, Martí; RIUDOR GARCIA, Noemí. [Direcció General de la Memòria Democràtica] “*Treball tècnic sobre les víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940), establint els llocs d'inhumació per a la possible dignificació dels espais*” (2020) [inèdit].
- Id.: “*Més enllà de l'exili. Patiment i mort als camps d'internament francesos (1939-1940)*” a *La República* [Girona] (Del 9 al 15 de gener del 2021) núm. 138.
- Id.: “*Víctimes mortals a l'exili en camps d'internament francesos (1939-1940)*”. [en línia] <<https://memoria.gencat.cat/ca/actualitat/noticies/detalls/noticia/Victimes-mortals-a-l'exili-en-camps-d'internament-i-francesos-1939-1940>> [4/2/2021]
- Id.: “*Més enllà de l'exili*” a *Fossa 218* [Lleida] (novembre de 2021) núm. 3.
- Id.: “*Morir a l'exili*” a *La República* [Girona] (Del 25 de juny a l'1 de juliol de 2022) núm. 214.
- Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil en víctimes mortals a la comarca de la Segarra*” a *Sikarra. Revista del Centre d'Estudis Segarrencs* [en línia] <<https://www.efes.cat/publicacions/7639/revista-sikarra-2>> (desembre de 2022) núm. 2.
- OLLICH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; DE ROCAFIGUERA, M.: *A banda i banda del Ter. Història de Roda*. Vic: Eumo, 1995.
- “*Olot ante el desfile póstumo de sus mártires*” a *¡Arriba España!* [Olot] (juliol 1939) núm. 25.
- “*Olotenses, Héroes de España*” a *¡Arriba España!* [Olot] (juliol 1939) núm. 24.
- ORENSANZ, Toni: *L'òmnibus de la mort: parada a Falset*. Badalona: Ara Llibres, 2008.
- ORTIZ ABRIL, Ramón F.: *El campo de concentración de San Juan de Mozarrifar (Zaragoza)*. Autoedició, 2009.
- PAGÈS BLANCH, Pelai: *La Presó Model de Barcelona. Història d'un centre penitenciari en temps de guerra (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1996.

- Id.: "La Fatarella: una insurrecció pagesa a la reraguarda catalana durant la guerra civil" a *Estudis d'Història Agrària* [Barcelona] (2004) núm. 17.
- Id.: "El maquis. La lluita armada contra el franquisme" a *El Temps* [València, Barcelona, Palma] (25/10/2016) núm. 1689.
- PAGÈS I BLANCH, Pelai; PÉREZ PUYAL, Alberto: *Aquella guerra tan llunyana i tan propera (1936-1939). Testimonis i records de la Guerra Civil a Catalunya*. Lleida: Pagès editors, 2003.
- PALACIOS, Josep-Lluís; GARRIGA, Joan: *El món de la guerra a Ribes*. Ribes: Ger, 2010.
- PALAU, Josep Maria: *Golmés. Recull històric*. Ajuntament de Golmés, 1983.
- PALAU I RAFECAS, Salvador: "Apunts per a la historia de la Guerra Civil al municipi de Santa Coloma de Queralt. Els seus caiguts. Santa Coloma de Queralt" a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (abril 1981).
- Id.: "La guerra i la postguerra a Santa Coloma de Queralt (segona part)" a *Aplec de Treballs del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà* [Montblanc] (1985) núm. 7.
- Id.: "Les víctimes de la Guerra Civil a l'Hospital Militar de Vallfogona de Riucorb" a *La Segarra* [Santa Coloma de Queralt] (novembre 1987) núm. 99.
- PALLARÉS BACH, Jesús: *Fusta de Boix (Can Boix, 1793-1992)*. Peramola: Autoedició, 2002.
- PARADELL MASSONS, Francesc: *No era la meva guerra*. Santa Coloma de Queralt: Associació Cultural Baixa Segarra, 1995.
- PARAROLS, Francesc: *Un català a l'Exèrcit Roig*. Girona: Llibres dels Quatre Cantons, 2002.
- PARERA I PARERA, Magí: *Del solc a la trinxera. Diari de guerra, 1938-1939*. Edició a cura de Carles Querol Rovira. Subirats-Vilafranca del Penedès: Ajuntament de Subirats-Edicions i propostes culturals Andana, 2006.
- PARRÓN GUASCH, Artur (coord.): *Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. Sant Ferran de ses Roques: Fòrum per la memòria d'Eivissa i Formentera, 2015.

- PASCUAL AGUILAR, Jesús. *Yo fui asesinado por los rojos*. Autoedició, 1981.
- PASCUAL GARCIA, Ariadna: "La Guerra Civil" a *L'Esparver* [Sallent] (novembre-desembre 2010) núm. 179.
- PASTOR PETIT, Domènec: *La cinquena columna a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Galba, 1978.
- Id.: *Espionaje España 1936-1939*. Barcelona: Editorial Bruguera, 1977.
- Id.: *Traïdors a Catalunya. La Cinquena Columna (1936-1939)*. Barcelona: Base, 2006.
- PAZ, Abel: *Crònica de la Columna de Hierro*. Barcelona: Ed. Hacer, 1984.
- PENNETIER, Claude (dtor.): "Le Maitron. Dictionnaire biographique fusillés, guillotínés, executés, massacrés 1940-1944". [en línia] <<https://fusilles-40-44.maitron.fr/spip.php?article178667>> [2022].
- PEDREIRA, Josep: *Soldats catalans a la Roja i Negra (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2003.
- PÉREZ, X.: "Soldats de Sant Fost morts a la Guerra Civil" a *Campsentelles* [Sant Fost de Campsentelles] (1998) núm. 3.
- PÉREZ MORÁN, Domingo: *¡A estos, que los fusilen al amanecer!* Madrid: G. Del Toro, 1973.
- PÉREZ SUÑÉ, Josep M.; RAMS FOLCH, Pere: *Flix: objectiu de guerra a bombardejar (1937-1938)*. Flix: Ajuntament de Flix, 2009.
- PERMUY, Rafael A.; O'DONNELL, César: *As de Picas. La escuadrilla de hidros de la Legión Cóndor en la Guerra Civil Española (1936-1939)*. Madrid: Galland Books editorial, 2008.
- PICAS, Francesc A.: *L'ombra de Déu. Història de la persecució religiosa a Catalunya (1936-1939)*. Figueres: Nordest Llibres, 2007.
- PICAS, Martí; VALVERDE, Roser: "El cost humà de la Guerra Civil al Berguedà: actualització de l'estudi 2017- 2019" a *L'Erol* [Berga] (2019) núm. 141-142.
- PINYOL, Lluís ("Peles"). *Tivissans morts empresonats i exiliats a conseqüència de la guerra i de la postguerra. 1936-1939*. Tivissa: Inèdit. 1983.

- PIQUET CASELLAS, Francesc: *Un espluguenc de la lleva del 41 (Biberó) a la Guerra Civil espanyola*. Esplugues de Llobregat: Archivo de la Memoria Popular-La Roca (autoedició), 1997.
- PITXOT, Felipe: *José Soldevila Griera, un obrero mártir*. Vic: Impremta Ausetania, 1941.
- Id. (censor): *Martirologio vicense, persecución religiosa 1936-1939*. Vic: Imprenta Portavella, 1945.
- PLA BLANCH, Josep: "Els balaguerins morts al front durant la guerra civil" a *Acció* [Balaguer] (abril de 1993) núm. 406.
- PLA CORAL, Ramon: *Memòries de guerra i de l'exili i altres escrits*. Olot: Ajuntament d'Olot, 1982.
- PLADEVALL, Antoni: *Centelles. Aproximació a la seva història*. Vic: Eumo-Ajuntament de Centelles, 1987.
- PLANAS MARESMA, Jordi (coord.): *Alcaldes i alcaldesses del Vallès Oriental (segle XX)*. Granollers: Ajuntament de Granollers, 2006.
- PLANES, Jordi: "Exili republicà i exili berguedà, cinquanta anys després" a *L'Erol* [Berga] (tardor-hivern 1989) núm. 28.
- PLAYÀ MASET, Josep: "El darrer combat al cel català" a *Alberes* [Cassà de la Selva] (tardor-hivern 2009) núm. 2.
- POCA GAYA, Josep: *Guerra Civil i postguerra a l'Espluga Calba*. Espluga Calba: autoedició, 2015.
- POLO SILVESTRE, Miquel: *Mollerussa. De lloc petit a poble (1889-1938)*. Mollerussa: Ajuntament de Mollerussa, 1997.
- POMÉS, Jordi; SÁIZ XIKUÉS, Carles: *Joaquim Pou Mas (1981-1939). Dinamisme i ambició*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2000.
- PONCE VIVET, Santi: *Folgueroles. Societat i vida d'un poble*. Vic: Eumo, 2000.
- Id. (coord.): *Gurb. Un poble arrelat a la terra*. Gurb: Edicions l'Àlber, 2001.
- PONS GARLANDÍ, Joan: *Un republicà enmig de faistes*. Barcelona: Edicions 62, 2008.

- PONS PRADES, Eduardo, *Los senderos de la libertad, Europa, 1940-1944*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2002.
- PONS VIVES, Josep: *Revolució i guerra a la Granada del Penedès (1936-1939)*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 1993.
- PORTA BLANCH, Josep. *Arreplec de dades per a la història de Barberà*. Barberà de la Conca: Ajuntament de Barberà de la Conca, 1984.
- POUS PORTA, Joan; SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *Anarquia i República a la Cerdanya (1936-1939). El Cojo de Málaga i els fets de Bellver*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1988.
- PRATS, Francesc: *La ciutat de Tremp durant la Segona República i la Guerra Civil. 1931-1938*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1990.
- PRATS I BATET, Josep Maria: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà" a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57.
- Id.: "El cost humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà" a *Aplec de Treballs* [Montblanc] (1995) núm. 13.
- Id.: "El cos humà de la Guerra Civil (1936-1939) a la Conca de Barberà" [en línia] <<http://www.raco.cat/index.php/Aplec/article/view/15684/0>> [2011].
- PRESTON, Paul: *Idealistes sota les bales. Històries de la guerra civil*. Barcelona: Proa, 2007.
- PRESTON, Paul: *L'holocaust espanyol. Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*. Barcelona: Editorial Base, 2011.
- PROHIAS, Gerard; SAURÍ, M. Concepció: "Palafrugellencs a Mauthausen. La lliçó que no hem après" a *Revista de Palafrugell* (2a època) [Palafrugell] (maig-juny 1993) núm. 7.
- PRUJA, Jean-Claude: *Premiers camps de l'exil espagnol. Prats-de-Mollo, 1939*. Saint-Cyr-sur-Loire: Editions Alan Sutton, 2003.
- PUIGFERRAT OLIVA, Carles: "Morts, morts, morts i desapareguts" [en línia] <<http://www.espaimorts.cat>> [2003].
- PUIG I FERRATER, Joan. *Memòries polítiques*. Barcelona: Editorial Proa, 1981.

- PUIG ROVIRA, Francesc Xavier: "*El cost humà de la guerra civil a Vilanova*" a *Miscel·lània Penedesenca* (1994) núm. XX.
- Id.: *Vilanova i la Geltrú, 1936-1939. Guerra civil, revolució i ordre social*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2005.
- PUIGDEMONT, Carles: "*Votaré per tu; duc el teu nom perquè no ens oblidem que vas (vau) existir*" [en línia] <
<http://www.carlespuigdemont.cat/2014/11/07/votare-per-tu-duc-el-teu-nom-perque-no-ens-oblidem-que-vas-vau-existir/>> [consulta: 2022-2023].
- PUIGFERRAT OLIVA, Carles: "*Els assassinats de Josep Soldevila, Josep Boixadera i Jaume Galobart (13 i 14 d'agost de 1936)*" a *Ausa* [Vic] (2009) núm. 164.
- PUIGVENTÓS LÓPEZ, Eduard: *La Guerra Civil a Caldes (1936-1939)*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui-Museu Thermalia. 2016.
- Id.: *Els calderins deportats als camps nazis*. Caldes de Montbui: Ajuntament de Caldes de Montbui-Museu Thermalia, 2021.
- PUIGVERT, Joaquim M.; CARRERAS, F. Xavier: "*Hospitals de guerra (1936-1939). L'hospital de guerra de Banyoles i el doctor Jimeno*" a *Quaderns. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles* [Banyoles] (2022) núm. 41.
- PUJADAS, T. L.: *Holocausto en primavera. La gesta de los claretianos mártires de Barbastro*. Barcelona: Gabrassa, 1987.
- PUJADES, Xavier: *Tortosa, 1936-1939*. Tortosa: Cooperativa Gráfica Dertosense, 1988.
- PUJADÓ QUERALTÓ, Lluís: "*Víctimes de la Guerra Civil, I, II, III i IV*" a *El Martinet* [Sant Martí Sarroca] (febrer, març, abril, maig 1994) núm. 75-78.
- PUJIULA, Jordi: "*La repressió franquista a la Garrotxa*" a *L'Avenç* [Barcelona] (març 1979) núm. 14.
- Id.: "*Notes sobre la repressió franquista a la Garrotxa*" a *L'Olotí* [Olot] (maig 1985) núm. 300.
- Id.: "*El cost humà de la Guerra Civil a Olot*" a *Annals del PEHOC* [Olot] (1988).

- PUJIULA, Jordi; GIRONA, Ramon; BATLLE, Carles: *Els morts per la guerra civil a la comarca de la Garrotxa (1936-1945)*. Olot: Llibres de Batet, 1993.
- PUJOL, Anna: “*Jordi Pons ‘Taràntula’, lluita fins el final*” [en línia] <<https://directa.cat/jordi-pons-%E2%80%98tar%C3%A0ntula%E2%80%99-lluita-fins-al-final>> [2012].
- PUJOL BASCO, Ramon: *Torelló, 1931-1975: estudi històric-sociològic d'un poble de la Catalunya interior*. Torelló: Intograf, 1993.
- PUJOL BASCO, Ramon: *Història de la postguerra. Torelló 1939-1950*. Moià: Gràfiques ISTER, 1991.
- PUJOL, Enric (coord.): *L'exili català del 1936-1939. Un balanç*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2003.
- Id.: *L'exili català del 1936-1939. Noves aportacions*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2006.
- PUJOL I CASADEMONT, Enric: *Figueres, la Gernika catalana. Els bombardeigs de Figueres durant la Guerra Civil (1938-1939)*. Figueres: Editorial Efadós, 2019.
- QUEIXALÓS FUCHO, Rafael: *Marçà, reculls de la seva història*. Falset: Arts Gràfiques Octavi, 1982.
- QUEROL ROVIRA, Carles: *Retrats, 1865-1997. Crònica il·lustrada de Sant Sadurní d'Anoia*. Vilafranca del Penedès: Ramon Nadal editor, 1998.
- RAGUER, Hilari: *Divendres de passió. Vida i mort de Manuel Carrasco i Formiguera*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1984.
- Id.: *El general Batet*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1994.
- RAMON VIDAL, Jaume de: *El Regiment Pirinenc núm. 1 de Catalunya*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 2004.
- RAMONEDA VILARDAGA, Juan: *¡Muera la muerte! España 1936-1939. Memorias de guerra de un piloto de caza, luchador por la República*. Valls: Lectio Ediciones, 2010.
- RECASENS BEL, Jaume: *Vides en temps difícils. Sadurninencs als anys de Guerra i Postguerra*. Vilafranca del Penedès: El 3 de Vuit, 2003.

- RECASENS I LLORT, Josep, *La repressió franquista a la Conca de Barberà. Documents per al seu estudi*. Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà, 2000.
- Id.: *L'Anomenat "Año de la Victòria" a la Conca de Barberà en l'aspecte polític, sociocultural i econòmic*. Montblanc: Consell Comarcal de la Conca de Barberà, 2001.
- Id.: *La repressió franquista a la ciutat de Reus (1939-1950)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2003.
- Id.: *La repressió franquista a la Ribera d'Ebre (1938-1945)*. Valls: Cossetània Edicions, 2003.
- Id.: *La repressió franquista a la Terra Alta*. Horta de Sant Joan: Ecomuseu dels Ports-Centre de Documentació, 2005.
- Id.: *La repressió franquista a Tarragona*. Tarragona: Centre d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver, 2005.
- Id.: *La repressió franquista a la comarca del Baix Camp. Exclosa la ciutat de Reus (1939-1950)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 2005.
- Id.: *La repressió franquista a l'Alt Camp (1939-1950)*. Lleida: Pagès editors, 2006.
- Id.: *La repressió franquista al Baix Penedès (1938-1945)*. Valls: Cossetània Edicions, 2007.
- Id.: *La repressió franquista al Priorat (1939-1950)*. Falset: La Unió de Torroja Priorat-ACP, 2009.
- "Refugiados españoles fallecidos en el hospital de Perpiñán" a La Vanguardia Española [Barcelona] (24 febrer 1940)*.
- "Relación de las víctimas del bombardeo de Lérida" a UHP [Lleida] (3/11/1937)*.
- "Relación de refugiados españoles fallecidos en el campo de concentración de Pigne e inhumados en el cementerio del lugar llamado 'Bajouly' de la municipalidad de Montreal (Aude)" a El Socialista. Órgano del Partido Socialista*

Obrero Español y portavoz de la U.G.T. [Tolosa] (11 de setembre de 1952) núm. 5.633.

-REIXACH PLA, Modest (coord.): *Catalunya: home i territori*. Barcelona: Editorial Blume, 1979.

-RIBÉ MONGE, Genís: *Deportats. Sabadellencs als camps nazis (1940-1945)*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell, 2023.

-RIBERA, Carles: *Cent dies de juliol. Un testimoni de la revolució llibertària*. Barcelona: PPM Editorial 2006 SLU, Proa, 2007.

-RICART, Joan (coord.): *El que sabem del segle XX. Història de Santa Perpètua de Mogoda*. Santa Perpètua de la Mogoda: Ajuntament de Santa Perpètua de la Mogoda, 1999.

-RIQUER, Borja de; CULLA, Joan B.: *El franquisme i la transició democràtica*, dins *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. Volum VII. Barcelona: Edicions 62, 1989.

-RIUDOR GARCIA, Noemí: “*Entrebancs a l'accés, tractament i publicació de dades històriques. Recull sinòptic de la legislació existent*” (10/4/2017) [inèdit].

-Id.: *Exili 1938. L'exili pallarès a França*, Tremp; Garsineu Edicions, 2018.

-Id.: *El cementiri de Tremp durant la Guerra Civil. El trasllat de les restes del cementiri militar al Valle de los Caídos*. Tremp: Garsineu Edicions, 2021.

-Id.: “*El cost humà de la Guerra Civil a Maials: entre la sanitat de guerra republicana i la rebel*” a *Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals del Segrià* [Lleida] (2021) núm. 8.

-Id.: *Fent Memòria. Cost humà de la Guerra Civil i Espais de Memòria a Bellpuig*. Bellpuig: Ajuntament de Bellpuig, 2023.

-RIUS MORGADES, Josep: *El Baix Penedès: Resultats de la guerra civil, 1936-1939*. El Vendrell: L'autor, 1980.

-ROCAMORA, Amadeu: “*Els bombardeigs d'Organyà i els morts de la Guerra Civil*” a *Lo Banyut* [Barcelona] (estiu-tardor 1999) núm. 4.

-RODERGAS, Francesc: *Dietari de Guerra. Berga, 1936-1939*. Avià: Ateneu d'Avià, 1990.

- RODÍMTSEV, Alexandr: *Bajo el cielo de España*. Moscou: Ed. Progreso, 1981.
- ROIG, Montserrat: *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62, 1977.
- ROIG LLOP, Tomàs: *Del meu viatge per la vida. Memòries 1931-1939*. Barcelona: Editorial Pòrtic, 1978.
- ROMERO GARCÍA, Eladi: *La Columna Durruti. 26 División del Ejército Popular de la República*. Barcelona: Laertes SL de Ediciones, 2018.
- ROMEU BISBE, Josep: *Història de Sant Julià de Vilatorrada*. Vic: Eumo, 1992.
- ROQUES, Patrick: "Liste des personnes inhumées au camp du Vernet établie à partir de l'enquête menée en décembre 2006" a *Dossier Inventaire* [Région Midi-Pyrénées: Direction de la Culture et de l'Audiovisuel, service Connaissance du Patrimoine] [en línia] <http://195.114.114.17/fileadmin//DOC_LIE/IVR73/IA09ANEX/IA09000585_01.PDF> [consulta: 22/11/2020].
- ROS CEBRIÁN, Félix: *Preventorio D. Ocho meses en el SIM*. Barcelona: Yunque, 1939.
- ROS SERRA, Jaume: *La memòria és una decepció 1920-1939*. Barcelona: Edicions Mediterrània, 1995.
- RUBIO, Javier: *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. 3 vols. Madrid: Editorial San Martín, 1977.
- Id.: "L'accueil de la grande vague de réfugiés de 1939" a *Persée* [Lió] (febrer 1995) núm. 1184, ps. 13-17.
- RUBIO, Tàrio: *Per les presons de Franco. Memòries d'un pres de la postguerra 1936-1945*. Valls: Cossetània Edicions, 2007.
- RUBIO COROMINA, Jordi: *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal, 2015.
- RUBIO CORREA, Patricio: "El concepto de refugiado en la Convención sobre el Estatuto de los Refugiados de 1951: tratamiento normativo y realidad" a *Agenda Internacional* [Lima] (1999), vol. 6 núm. 12, ps. 137-148 <<https://revistas.pucp.edu.pe/index.php/agendainternacional/article/view/7217>>.

- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi; RUBIÓ I LOIS, Manuel: *Cartes de la guerra. Maig 1938-gener 1939*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1996.
- RUBIÓ SOBREPÈRE, Josep: "Els fets d'octubre de 1936 a Cervià de les Garrigues" a *II Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [Tarrés] (2000).
- Id.: "Quan plovién bombes a les Garrigues. Els atacs aeris a la comarca de les Garrigues durant la Guerra Civil (1936-1939). I el cas del Vilosell?" a *Talaia del Vilosell* [El Vilosell] (2000) núm. 10.
- Id.: "Víctimes de la guerra civil a Cervià de les Garrigues" a *El Cérvol* [Cervià de les Garrigues] (2005) núm. 238-240.
- Id.: "Pluja de foc a les Garrigues. Els atacs aeris a la comarca durant la Guerra Civil (1936-1939)" a *Cabal de Petjades. VII Trobada d'Estudiosos de les Garrigues* [Juneda] (2010) núm. 9.
- Id.: *La Guerra Civil a les Garrigues: de la revolució a l'ocupació franquista (1936-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2011.
- Id.: "El cost humà de la Guerra Civil a Torregrossa" a *Mascançà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell* [Mollerussa] (2014) núm. 5.
- RUIZ CARRILLO, Miquel: *Els anys difícils: II República, guerra i postguerra a Sant Joan Despí (1931-1959)*. Col·lecció "Llorenç Sans d'Estudis del Baix Llobregat", núm. 14. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat-Ajuntament de Sant Joan Despí, 2002.
- SABATÉ ALENTORN, Jaume: *Recull històric de Lloar i el seu entorn*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1994.
- Id.: *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19...)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor, 2002.
- "Sacerdots, religiosos i religioses immolats de 1936 a 1939" a *Butlletí Oficial del Bisbat de Vic* [Vic] (2/2/1989) núm. 2833.
- SAGUÉS SAN JOSÉ, Joan: *Una ciutat en guerra. Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2003.
- SALA DOMINGO, Rosa: *Vides truncades a Balenyà*. Balenyà: Edicions El Portal de Centelles, 2019.

- SALAS LARRAZÁBAL, Ramón: *Pérdidas de la guerra*. Barcelona: Editorial Planeta, 1977.
- SALAT, Joan: "En relació als combatents de Cervera morts per la guerra civil de 1936-1939" a *Segarra* [Cervera] (octubre 1996) núm. 1224.
- Id.: "Fent memòria" a *Segarra* [Cervera] (novembre-desembre 1996) núms. 1225, 1226 i 1227.
- SALTÓ MATARÓ, Francesc: *Memòries*. Rubí: Inèdit, s. d.
- SALVADOR I ANDRÉS, Lluís de: *Quan la mort venia del cel. Memòria dels bombardejos sobre Tarragona (1937-1939)*. Valls: Cossetània Edicions, 2009.
- SANABRE, Josep: *Martirologio de la iglesia en la Diócesis de Barcelona durante la persecución religiosa 1936-1939*. Barcelona: Librería religiosa, 1943.
- SÁNCHEZ, Ferran: "Maquis al Berguedà en un apunt manuscrit de mossèn Armengou", a *L'Erol* [Berga] (2002) núm. 74.
- SÁNCHEZ AGUSTÍ, Ferran: *Maquis y Pirineos: la gran invasión (1944-1945)*. Lleida: Milenio, 2001.
- Id.: *Maquis a Catalunya. De la invasió de la vall d'Aran a la mort de Caracremada*. Lleida: Pagès editors, 1999.
- Id.: *Maquis al Montsec. Del Migdia francès a l'Aran i el Pallars (1944-1956)*. Lleida: Pagès editors, 2008.
- Id.: "Morts de Sallent a la Guerra Civil" a *L'Esparver* [Sallent] (novembre-desembre 2010) núm. 179.
- Id.: *La Guerra Civil al Montsec*. Lleida: Pagès editors, 2015.
- SÁNCHEZ CERVELLÓ, Josep (ed.): *Maquis. El puño que golpeó al franquismo. La Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA)*. Barcelona: Flor del Viento Ediciones, 2003.
- SÀNCHEZ CERVELLÓ, Josep: *El republicanisme a les Terres de l'Ebre*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2007.
- SANCHO, Daniel (coord.): *A l'ombra del Vesper*. Santa Margarida i els Monjos: Ajuntament de Santa Margarida i els Monjos, 2007.

- SANJUAN PRIM, Josep; ESCOLÀ, Francesc (dir.): *Mai més*. Torres de Segre-Lleida: Amics de la Mare de Déu de Carrassumada-Pagès Editors, 1998.
- SANS, J. M.: "Víctimes de la Guerra Civil a Arbeca (1936-19...)" a *IV Trobada d'estudiosos de les Garrigues* [les Borges Blanques] (2004).
- SANS TRAVÉ, Josep Maria: "El monument de la Plaça de la Creu: l'ombra allargada dels «Fets de Solivella»" a *Podall* [Montblanc] (2012) núm. 1.
- Id.: *El monument de la plaça de la Creu. L'ombra allargada dels "Fets de Solivella"*. Lleida: Pagès editors, 2012.
- Id.: "La repressió de les dones de Solivella en acabar la guerra civil (1939-1940): el cas de la mestra Isabel Armengol Rodríguez" a *Podall* [Montblanc] (2015) núm. 3.
- SANS, R. M.: *Montserrat 1936-1939. Episodis viscuts*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1984.
- SANTACANA MESTRE, Joan: *Memòries de Guerra. Calafell 1936-1939*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2000.
- Id.: *Història de Calafell. El Segle XX*. Calafell: Llibres de Matrícula, 2005.
- SANTACANA I TORRES, Carles: "El Cost humà de la Guerra Civil: morts al front de ciutadans de l'Hospitalet de Llobregat" (1988). Centre d'Història Contemporània de Catalunya-Fons Cost humà de la Guerra Civil (inèdit).
- SANTAMARIA I COLOMER, Dora: *Vilobí d'Onyar*, dins *Quaderns de la Revista de Girona* núm. 66. Girona: Diputació de Girona i Caixa Girona, 1996.
- SANTCRISTÒFUL BALLARÓ, Jaume: *La Guerra Civil a Montclar: memòries, 1936-1947*. Berga: Àmbit de Recerques del Berguedà, 1996.
- SANTESMASSES OLLÉ, Josep: "L'Església de Vila-rodona durant la guerra i els primers temps de la postguerra. La pròpia versió dels fets" a *La Resclosa* [Vila-rodona] (1998) núm. 2.
- SAPÉS ESMENDIA, Josep: *Dretes i esquerres o la guerra del 36 a Rubí*. Rubí: Comissió de Cultura del Casal de la Gent Gran, 1991.
- SEGALÀS SOLÉ, Alfons: *Carnet d'un milicià-soldat (1936-1939)*. Barcelona: Pòrtic, 1986.

- SERRA, J.: *Víctimas sacerdotales del Arzobispado de Tarragona durante la persecución religiosa del 1936 al 1939*. Tarragona: Torres i Virgili, 1948.
- SERRA MACIÀ, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Roda de Ter: Una primera aproximació" a *Revista Roda de Ter* [Roda de Ter] (juliol-agost-setembre 2021) núm. 777.
- SERRA OLLER, Jordi: "El cost humà de la Guerra Civil a Terrassa. Els combatents morts en acció de guerra" a *Terme* [Terrassa] (novembre 2003) núm. 18.
- SERRA PÀMIES, Josep. *Fou una guerra contra tots (1936-1939)*. Barcelona: Ed. Pòrtic, 1980.
- SERRA PUIG, Eva: *Ferran de Sagarra i de Siscar, semblança biogràfica, Barcelona*, dins *Memòria 2004-2005*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2005.
- SERRADESANFERM, Àngel: "Ara fa cinquanta anys" a *Programa Festa Major* [Sant Hilari Sacalm] (1986).
- SERRAHIMA, Maurici: *Memòries de la guerra i de l'exili. Vol. I. 1936-1937*. Barcelona: Edicions 62, 1978.
- Id.: *Memòries de la guerra i de l'exili. Vol. II, 1936-1937*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- SERRALLONGA URQUIDI, Joan (coord.): *Sant Hipòlit de Voltregà dins la Història*. Vic: Eumo, 1986.
- Id.: *Sant Quirze de Besora (De 1714 a l'actualitat)*. Vic: Eumo, 1998.
- Id.: *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Base, 2004.
- SERRANO JIMÉNEZ, Miquel: *Refugiats republicans catalans i espanyols antifeixistes morts a Prats de Molló durant la Retirada*. La Jonquera, MUME, 2018 (inèdit).
- SERRES BUENAVENTURA, Antònia: *Desfeta i recuperació. Guerra i postguerra al Pinell de Brai*. Pinell de Brai: Autora-Associació Pi del Broi, 2008.

- SIFRE, Francesc: "A propòsit d'uns cartells (7). Montblanc i la guerra" a *Revista Espitllera* [Montblanc] (1986) núm. 56-57.
- SOBREQUÉS CALLICÓ, Jaume (dir.); DUEÑAS ITURBE, Oriol; MARTÍN BERBOIS, Josep Lluís (eds.): *A 80 anys del cop d'Estat de Franco. La Generalitat de Catalunya i la Guerra Civil (1936-1939)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya-Memorial Democràtic, 2017.
- SODIGNÉ LOUSTAU, Jeanine: "L'organisation sanitaire aux frontières lors des évacuations des populations espagnoles de 1936 à 1939" dins "Exils et migrations ibériques au XXe siècle" a *Persée* [Lió] (1997) núm. 3-4.
- SOL CLOT, Romà; TORRES GRAELL, Carme: *L'Última lliçó del germà marista Salvador: Lluís Torres i Panadès (1907-1936)*. [s. l.]: I. Hermanos Maristas Enseñanza, 2003.
- SOLA CARRIÓ, Ricardo: *Julio 1936, Diciembre (Barcelona)-Batalla del Ebro*. Barcelona: EM editorial, 1978.
- SOLDEVILA ROIG, Jordi: *L'alcalde de Cervera afusellat. Domènec Puigredon (1874-1939)*. Lleida: Pagès editors, 2010.
- SOLÉ, Felip; TUBAN, Grégory: *Camp d'Argelers (1939-1942)*. Valls: Cossetània edicions, 2011.
- SOLÉ, J.: *Història de la Granadella. Noves aportacions*. Lleida: Arts gràfiques Bobalà. 1999.
- SOLÉ I BARJAU, Queralt: *El secret del Valle de los Caídos. Els noms dels milers de morts traslladats per Franco des de les fosses catalanes*. Barcelona: Afers-Sàpiens, 2008.
- Id.: *Els morts clandestins. Les fosses comunes de la Guerra Civil a Catalunya (1936-1939)*. Catarroja: Editorial Afers, 2008.
- SOLÉ, Queralt; PONT, Carles: "Dossier. El temps de la guerra" a *Cadí-Pedraforca* [Cassà de la Selva] (primavera-estiu 2007) núm. 2.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: "El cost humà de la guerra civil: metodologia per a la recerca" a *l'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.

- Id.: *La repressió franquista a Catalunya 1938-1953*. Barcelona: Edicions 62, 1985.
- Id. "Assassinats a la Terra Alta" a *L'Avenç* [Barcelona] (gener 1988) núm. 111.
- Id.: *Guerra Civil i repressió a la Terra Alta. Dins Actes de les Primeres Jornades d'Estudi sobre la Terra Alta*. Horta de Sant Joan: Centre d'Estudis de Terra Alta, 1994.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; DUEÑAS, Oriol: *El franquisme contra Esquerra*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2007.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; LLORENS, Carles; STRUBELL, Antoni: *Sunyol, l'altre president afusellat*. Lleida: Pagès editors, 1996.
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA I FONT, Joan: "Les víctimes dels Fets de Maig" a *Recerques* [Barcelona] (1982), núm. 12.
- Id.: *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1983.
- Id.: *Catalunya sota les bombes (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1986.
- Id.: *L'ocupació militar de Catalunya. Març 1938-febrer 1939*. Barcelona: L'Avenç, 1987.
- Id.: *La repressió a la rera guarda de Catalunya (1936-1939)*. 2 vols. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1989 i 1990.
- Id.: *L'Escola Popular de Guerra de la Generalitat de Catalunya (actuació i trajectòria dels oficials durant la Guerra Civil i el franquisme)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, CHCC, 2021.
- SORIANO, Amparo: *Andorra durant la Guerra Civil espanyola*. Andorra la Vella: Consell General, 2006.
- SUÁREZ GONZÁLEZ, Maria Àngels: *La Segona República i la Guerra Civil a Mollet del Vallès*. Mollet del Vallès: CEM-Ajuntament de Mollet del Vallès, 2000.
- Id.: "En homenatge a les víctimes dels bombardejos de Mollet" a *Notes* [Mollet del Vallès] (gener 2009) núm. 24.

- SUBIRATS PIÑANA, Josep: *Evocacions 36-38. La guerra civil des de Tortosa*. Tortosa: Autoedició, 1989.
- Id.: *Presó de Pilats. Tarragona 1939-1941*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1993.
- Id.: *Pilatos 1939-1941. Prisión de Tarragona*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 1999.
- Id.: *Entre vivències. La Guerra Civil, les presons franquistes, la transició i la Unió Europea*. Barcelona: Viena Edicions, 2003.
- Id. *Les Oblates (1939-1941). Presó de dones de Tarragona*. Valls: Cossetània Edicions, 2006.
- Id.: *La repressió franquista en la postguerra. Pilatos, presó de Tarragona 1939-1941*. Reus: Fundació Josep Recasens, 2007.
- SURROCA I LLUCIÀ, Isidre: "Els soldats de la Pobla de Claramunt morts i desapareguts durant la Guerra Civil" a *Revista d'Igualada* [Igualada] (abril de 2014), núm. 46.
- TARDÀ COMAS, Joan; CARRIÓN PARDO, Pedro: *40 anys d'una ciutat. Cornellà de Llobregat durant el franquisme*. Cornellà de Llobregat: Express Serveis, 1992.
- TARÍN IGLESIAS, Manuel: *Los años rojos*. Barcelona: Planeta, 1985.
- TARRAGÓ, Llibert: *El document de Prats. Informe de l'èxode a Prats de Molló del 27 de gener al 16 de març de 1939*. Barcelona: La Magrana, 2009.
- TARRÉS CLARET, Pere: *El meu diari de guerra (1938-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1987.
- TASIS, Rafael: *Les presons dels altres*. Barcelona: Pòrtic, 1990.
- TEJERO COSTA, Paco: *Fraga. República i guerra civil. Un temps a recordar*. Fraga: Institut Estudis del Baix Cinca, 2006.
- TERMES ARDÈVOL, Josep: *De la Revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*, dins *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar. Volum VI. Barcelona: Edicions 62, 1999.

- Id.: *Misèria contra pobresa: els fets de la Fatarella del gener de 1937*. Catarroja: Editorial Afers, 2005.
- TERRADELLAS PRAT, Enric (a cura de): *La sèrie documental Procediments Judicials Militars (Sumaríssims) 1939-1980 de l'arxiu del Tribunal Militar Tercer de Barcelona*. Barcelona: Departament de Cultura-Arxiu Nacional de Catalunya, 2015.
- TERRAFETA BADIA, Rosa: *Andreu Xandri: mística i força*. Barcelona: Barcelonesa d'edicions, 1988.
- THE COMMONWEALTH WAR GRAVES COMM: "*Commonwealth War Graves Commission*". [en línia] <<http://www.cwgc.org>> [setembre 2007].
- TOLDRÀ PARÉS, Montserrat: *Mig segle d'història d'un poble: Ulldemolins 1900-1950*. Falset: Arts Gràfiques Octavi, 1994.
- TORAN BELVER, Rosa: *Josep Miret Musté (1907-1944). Conseller de la Generalitat, deportat i mort a Mauthausen. Militància política, acció institucional i lluita antifeixista*. Barcelona: Edicions 62, 2017.
- TORMO, David: *Els fets de Solivella* dins SOLÉ I SABATÉ, Josep M. (dtor.): *La Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2005.
- TORNAFOCH YUSTE, Xavier: "*Els dirigents obrers de Gironella (1936-1945): guerra, repressió i exili*" a *L'Erol. Revista cultural del Berguedà* [Berga] (2011) núm. 110.
- TORRELLA NIUBÓ, Francesc: *Calvari d'una ciutat. Terrassa 1936-1939*. Terrassa: Delegació Local Hispania Marthyr, 1996.
- TORRES, Jaume: "*Els morts de la Guerra Civil a Bellpuig*", a *Pregoner d'Urgell* [Bellpuig] (6/12/1986) núm. 172.
- Id.: "*Els morts per la Guerra Civil a Bellpuig*" a *El Pregoner d'Urgell* [Bellpuig] (1987) núm. 173.
- TORRES, Rafael: *Desaparecidos de la Guerra de España (1936-?)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2002.
- TORRES MESTRES, Estanislau: *La desfeta del Terç de Requetès de Nostra Senyora de Montserrat*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1993.

- Id.: *Quasi un dietari (Memòries: 1926-1949)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2003.
- TREIG, M.; VENTURA, Joan-Salvador: “*La Guerra civil ara fa 50 anys*” a *La Veu de Flix* [Flix] (agost 1987) núm. 95.
- TREPAT, J.: *Los mártires franciscanos en Cataluña*. Barcelona: Tipografía Católica Casals, 1944.
- TRIADÚ, Joan. *Dies de memòria 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent*. Barcelona: Editorial Proa, 2002.
- TURULL, Ramon: “*Cerverins morts al front durant la Guerra Civil 36-39*” a *Segarra* [Cervera] (1/9/1987) núm. 1013.
- UNIVERSITAT DE BARCELONA: “*Sidbrint. Memòria Històrica Brigades Internacionals*”. [en línia] <<http://sidbrint.ub.edu/ca/content/sidbrint>> [2014].
- UNIVERSITAT DE BARCELONA-FUNDACIÓ SOLIDARITAT: “Glossari general”. [en línia] <<http://www.solidaritat.ub.edu/observatori/general/glossari/glossari.htm>> [consulta: 2022-2023].
- VALLÈS, Edmon: *Dietari de Guerra (1938-1939)*. Barcelona: Edicions 62, 1980.
- VALLÈS MARTÍ, Josep Maria: “*Ricard Farré Climent: alcalde republicà de l'Espluga de Francolí, afusellat pel franquisme (1894-1939)*” a *Aplec de Treballs* [Montblanc] (2014) núm. 32.
- Vanguardia Española, La* (1940).
- VÁZQUEZ OSUNA, Federico: *Anarquistes i baixos fons. Poder i criminalitat a Catalunya (1931-1944)*. Barcelona: l'Avenç, 2015.
- VENDRELL MARIEGES, Josep: *Pàgines viscudes de guerra i captiveri (1936-1940)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 2004.
- VENDRELL VENDRELL, Remei. *Sant Pere Molanta. Notes històriques*. Sant Pere Molanta: Autoedició, 1993.
- Id.: *Santa Fe del Penedès. Un municipi històric al cor del Penedès*. Santa Fe del Penedès: Ajuntament, 1994.

- VENTURA BENAIGES, Joan-Salvador: *“La Guerra Civil. Ara fa 50 anys”* a *L’Ullal. Butlletí d’informació local* [Benifallet] (tardor 1986) núm. 12.
- Id.: *“Més sobre la Guerra Civil”* a *La Font del Perelló* [El Perelló] (juliol-agost 1987).
- Id.: *“La Guerra Civil. Ara fa 50 anys”* a *Revista Roquetes* [Roquetes] (juliol-agost 1987) núm. 35.
- Id.: *“La Guerra Civil. Ara fa 50 anys”* a *Des dels Quatre Cantons* [l’Ametlla de Mar] (setembre-octubre 1987) núm. 86.
- VENTURA SOLÉ, Joan: *El meu diari de guerra (1937-1939)*. Tarragona: Institut Estudis Tarraconenses, 1987.
- VIADIU I VENDRELL, Francesc: *Delegat d’Ordre Públic a “Lleida la Roja”*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, 1979.
- VICE-POSTULACIÓ CLARETIANS: *“Martyrs of the religious persecution during the Spanish Civil War (1934, 36-39)”*. [en línia] <<http://newsaints.faithweb.com/martyrs/MSPC25.htm>> [2001].
- VICEPOSTULADURÍA MARISTA: *“Martyrs de la Guerre Civile Espagnole. Causes des Saints”*. [en línia] <http://causa.sanctorum.free.fr/martyrs_espagnols_23.htm> [novembre 2008].
- “Víctimas de Olot durante el dominio de los rojos”* a *¡Arriba España!* [Olot] (abril 1939) núm. 10.
- VIDAL, Rodrigo: *“Apuntes para la Historia de mi Pueblo”* a *Lo Senienc* [La Sénia] (setembre 1986) núm. 70.
- VIDAL CASTAÑO, José Antonio: *Exiliados republicanos en Septfonds (1939)*. Madrid: Los Libros de Catarata, 2013.
- VIDIELLA RAMON, Alfons: *El Vendrell, 1936-1939*. El Vendrell: Autoedició, 2001.
- VILA SIMON, Assumpció: *“El bombardeig de Sarrià”* a *Parlem de Sarrià* [Sarrià de Ter] (març-maig 1998) núm. 22.
- Id.: *“Joan Pinsach Palomeras. Soldat republicà mort a Mauthausen”* a *Parlem de Sarrià* [Sarrià de Ter] (gener-abril 2019) núm. 103.

- Id.: "La fossa de la Torre de Claramunt" a *Parlem de Sarrià* [Sarrià de Ter] (maig-agost 2020) núm. 107.
- VILANOVA, Francesc: *Exiliats, proscrits, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la deportació*. Barcelona: Editorial Empúries, 2006.
- VILAR, Pierre: *Historia de España*. Barcelona: Editorial Crítica, 1999.
- VILAR BASSAS, Josep Maria: *Aquell juliol de foc de 1936. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1984.
- VILAR BASSAS, Josep Maria: *Aquell agost de sang, sens pau ni treva. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1984.
- Id.: *Torelló. Aquell setembre de mort del 1936. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1985.
- Id.: *Torelló. De la Revolució a la guerra, octubre 1936 juliol 1937. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1986.
- Id.: *Entre la guerra i la fam. 1937-1938. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1988.
- Id.: *De l'alliberament a l'aiguat. Anys 1939-1940. Tal com jo ho vaig viure*. Torelló: Autoedició, 1989.
- VILLALBA DIÉGUEZ, Fernando. *Diario de guerra (1938-1939)*. Madrid: Afrodísio Aguado, 194?.
- VILLAR SALINAS, Jesús: *Repercusiones demográficas de la última guerra civil española. Problemas que plantea y soluciones posibles*. Madrid, 1942.
- VILLARROYA FONT, Joan: "Las víctimas del 19 de julio en Barcelona" a *Historia y Vida* [Barcelona] (febrer 1979) núm. 171.
- Id.: *Els bombardeigs de Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Publicacions Abadia Montserrat, 1981.
- Id.: "El cost humà de la Guerra Civil: badalonins al front" a *L'Avenç* [Barcelona] (1985) núm. 80.
- Id.: *Revolució i guerra a Badalona 1936-1939*. Badalona: Ajuntament de Badalona, 1985.

- Id.: *Desterrats. L'exili català de 1939*. Barcelona: Editorial Base, 2002.
- Id.: *Badalona sota les bombes 1936-1939*. Badalona: Museu de Badalona, 2017.
- VILLARROYA FONT, Joan (a cura de): *Diari de Guerra de Josep M. Cuyàs Tolosa: Badalona 1936-1939*. Badalona: Museu de Badalona, 2006 (2 vols).
- Id. (dir.): *Els noms de la guerra. Relació de totes les víctimes de les comarques gironines i el testimoni de l'última generació que va viure la Guerra Civil*. Girona: Hermes Comunicacions, S.A., 2009.
- VINYES, Ricard (dir.): *Diccionario de la memoria col·lectiva*. Barcelona: Gedisa, 2018.
- VINYES I ROIG, Pau: "Eugeni Parareda i les víctimes andreuencs del 19 de juliol de 1936" [en línia] <<http://opinioandreuencs.blogspot.com.es/2017/07/eugeni-parareda-i-les-victimes.html?m=1>> [juliol 2017].
- VINYOLES, Carme: "Un miler d'homes feren la guerra amagats a la muntanya" a *Presència* [Girona] (1986) núm. 762.
- VINYOLES, Carme; LANAÒ, Pau: "Història Viva. La Guerra Civil a les comarques gironines" a *Presència* [Girona] (1986).
- VIOLA GONZÁLEZ, Ramiro: *El martirio de una iglesia. Lérida. 1936-1939*. Lleida: Autoedició-Bisbat de Lleida, 1981.
- XAUBET, Josep: *Sociologia de la guerra revolucionària a Mataró (1936-1939)*. Barcelona: Marré, 2006.
- XERCAVINS AMBRÒS, Pere: *Dietari. 19/7/1936-21/7/1937; 25/1/1939*. Rubí: Inèdit, s. d.
- "Ya se matan entre ellos los rojos españoles. El desgraciado caso del matrimonio Muntaner-Querol" a *Los Sitios de Gerona* [Girona, Editorial Prensa Ibérica] (30 abril 1950) núm. 2356.
- YARZA HINOJOSA, Ignacio: *Diario de campaña de un soldado catalán (1936-1939)*. Madrid: Actas editorial, 2005.

-ZEPEDA, Juan Roberto; PÉREZ, Jordi: "L'Hospital de Sang de Valls" a *Quaderns de Vilaniu. Miscel·lània de l'Alt Camp* [Valls] (maig 2007) núm. 51.

